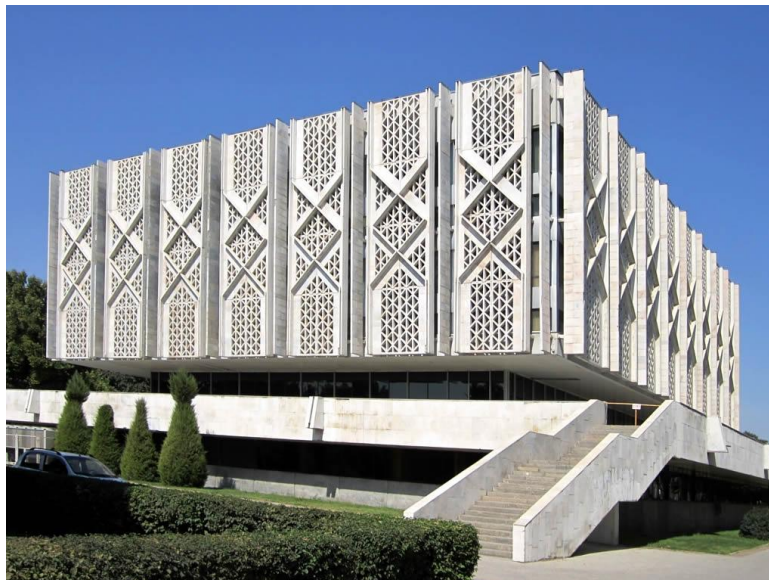

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR
AKADEMIYASI
O‘ZBEKISTON TARIXI DAVLAT MUZEYI**

**MODDIY-MA’NAVIY MEROS VA
UMUMBASHSARIY QADRIYATLAR**

**Respublika ilmiy-amaliy
konferentsiya materiallar to‘plami**

15-KITOB

Toshkent-2023

Mas'ul muharrir:

Jannat Ismailova, tarix fanlari doktori, professor

Alisher Ismailov, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), katta ilmiy xodim.

Larisa Levteyeva, tarix fanlari nomzodi, katta ilmiy xodim.

To'plovchi va nashrga tayyorlovchilar:

Alisher Ismailov, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), katta ilmiy xodim.

Jamshid Peremkulov, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

Taqrizchilar:

tarix fanlari doktori, professor Baxtiyor Vaxabovich Xasanov,
tarix fanlari nomzodi Xurshid Turg'unovich Fayziyev

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirining 2023-yil 2-maydagi 118-son buyrug'i asosida 2023-yil 18-maydagi «Moddiy-ma'naviy meros va umumbashariy qadriyatlar» mavzusida Respublika ilmiy-amaliy konferentsiyasi materiallari to'plami.

Mas'ul muharrirlar: J.X.Ismailova, A.F.Ismailov, L.G.Levteyeva; O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi O'zbekiston tarixi davlat muzeyi. 2023. 398 b.

To'plam O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi O'zbekiston tarixi davlat muzeyi Ilmiy kengashining 2023-yil 11-maydagi majlisi qarori asosida nashrga tavsiya etilgan.

To'plam tarixshunoslar, tadqiqotchilar va keng kitobxonlar ommasiga mo'ljallangan.

Mazkur to'plamdan O'zbekiston tarixi davlat muzeyida an'anaviy tarzda o'tkazib kelinayotgan "Moddiy-ma'naviy meros va umumbashariy qadriyatlar" nomli ilmiy-amaliy konferensiyaning 15-soni uchun to'plangan maqolalar jamlangan bo'lib, unda muzeyshunoslik, tarix, arxeologiya, etnologiya hamda muzeylarda innovatsion texnologiyalarni jalb etishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar o'rin olgan.

To'plam tarkibidan o'rin olgan maqolalar mualliflarning ilmiy tadqiqot natijalari va shaxsiy ilmiy qarashlarini o'zida aks ettiradi.

© O'zR FA O'zbekiston tarixi davlat muzeyi, 2023.

MUNDARIJA

KIRISH.....	6
1-SHO‘BA. O‘zbekistonning moddiy-madaniy merosini saqlashda muzeylarning o‘rni.....	8
<i>Ж.Х. Исмаилова, Л.Г. Левтеева, Р. Мухтарова. Из истории комплектования коллекций ковров и ковровых изделий в собрании Государственного музея истории Узбекистана.....</i>	<i>8</i>
<i>A.F. Ismailov. Muzeylarning ilm-fan rivojida tutgan o‘rni (O‘zbekiston tarixi davlat muzeyi misolida).....</i>	<i>17</i>
<i>Л.Г. Левтеева, С. Саидханова. Сохраняя культурное наследие (Новые поступления Государственного музея истории Узбекистана в 2021 г.)...</i>	<i>25</i>
<i>Т. Норкобилов, В. Минасянц. Бронзовый цилиндр XII-XIII вв. из собрания Государственного музея истории Узбекистана Академии Наук Республика Узбекистан.....</i>	<i>39</i>
<i>Л.Г. Левтеева, Р. Гулямов. Бесценный образец древнего искусства.....</i>	<i>45</i>
<i>A.A. Madraimov. O‘zR FA Temuriylar tarixi davlat muzeyidagi qo‘lyozmalarning ilmiy-badiiy ahamiyati haqida.....</i>	<i>51</i>
<i>M.A. Abduhamidov. Hakim Samarqandiyning “As-savod al-a’zam” asari va uning manbashunoslik tahlili.....</i>	<i>55</i>
<i>N.I. Mirjonova. Temuriylar tarixi davlat muzeyidagi portret janrdagi asarlar xususida.....</i>	<i>60</i>
<i>M.B. Beknazarova. Toshkent namozgoh masjidleri me’morchiligining moddiy-madaniy meros sifatidagi ahamiyati.....</i>	<i>67</i>
<i>N.G‘. Qalandarova. Buxoro obidalarini ta’irlashda xalq ustalarining tajribalari.....</i>	<i>75</i>
<i>D.T. Kuryazova. Toshkentdagi yog‘och o‘ymakorligi ustalari (Ibragimovlar sulolasi misolida).....</i>	<i>81</i>
<i>J.A. Peremkulov. XX asr boshida Toshkent zargarlik maktabi transformatsiyasi.....</i>	<i>86</i>
<i>R.A. Ziyayeva. O‘zbekistonda ilk numizmatik kolleksioner faoliyati (Akram Asqarov bibliografiyasi asosida).....</i>	<i>90</i>
<i>O‘.R. Ravshanov. Zirabod o‘lkashunoslik muzeyi – mahalliy eroniyalar tarixini o‘rganish manbasi.....</i>	<i>96</i>
<i>D. Nazarova. Toshkent shahrida tashkil topgan xususiy muzeylar tarixi.....</i>	<i>105</i>
<i>N.Sh. Jalilova. Oqqo‘rg‘on tuman “Tarix va o‘lkashunoslik” muzey-memoriali.....</i>	<i>110</i>
<i>N. Ahmedjanov. Jizzax vohasidagi muzeylar tarixi va hozirgi holati.....</i>	<i>114</i>
<i>F. Rasulova. Toshkent metrosi bekatlarida milliy an’analar uyg‘unligi.....</i>	<i>121</i>
<i>D. Matyakubov. Xorazm viloyati muzeylarining turizmga tutgan o‘rni.....</i>	<i>133</i>
<i>J. Oxunjonov. Jamiyatda turizmning tutgan o‘rni.....</i>	<i>139</i>
<i>A.A. Bekenova. Xorijiy sharq mamlakatlari san’atiga oid ekspozitsiyalar-ning madaniy hamkorlikdagi o‘rni.....</i>	<i>143</i>

2-SHO‘BA. Tarix, arxeologiya, entologiya masalalari zamonaviy talqinda.....	150
<i>A.A. Mусакаева. Монета Софита.....</i>	150
<i>D.R. Normurodov. Yangi aniqlangan Changallik arxeologik yodgorligidagi tekshirish ishlaridan.....</i>	159
<i>Г.И. Богомоллов. Изображение руки на предметах с городища Канка как фактор межкультурного обмена.....</i>	164
<i>F.E. Toshboyev. Shoxidterra arxeologik yodgorligiga doir.....</i>	175
<i>Ж.З. Ахмедов. Настенная роспись Афросиаб как уникальный памятник</i>	180
<i>M.B. Nasritdinova. Toshkent vohasining turkiy-sug‘diy toponimlari: Jabg‘ukat va Хотункат.....</i>	187
<i>Г.Ш. Зуннунова. Караван сарай средневекового Узбекистана.....</i>	197
<i>S. Jo‘rayeva. O‘rta asrlarda Termizda savdo aloqalari va hunarmandchilik...</i>	205
<i>A. Раупова. Популяризации архитектурного наследия города Шахрисабза и его окрестности с помощью малоизученных архивных данных.....</i>	212
<i>S. Boymirzayev. O‘zbekiston tarixi davlat muzeyida arxeologik ashyolarni saqlash masalasiga doir.....</i>	217
<i>A.H. Hamrayev, M.A. Rahmonova. Buxorodagi Turki jandi maqbarasi tarixi.</i>	225
<i>Sh.U. Bobojonov. Buxoroda hukmdorlarni dafn qilish an‘anasi.....</i>	236
<i>Z. To‘qсанова. Ahmad Donishning Buxoro amirlari tarixiga oid asarida astronomik ma‘lumotlar.....</i>	243
<i>F.D. Hamrayeva. Amir Olimxonning yozgi saroyi «Sitorai Moxi-xossa».....</i>	247
<i>С.Б. Атабекова. Классификации исследования реставрации памятников Бухары. (На примере мечети Калан).....</i>	254
<i>A. Tog‘ayeva. Turkiston general gubernatorligida sanoat va ishlab chiqarish xususida.....</i>	261
<i>U. Ismoilov. Turkistonda front orti ishlari uchun majburiy mehnatning joriy qilinishi (Birinchii jahon urushi yillarida).....</i>	267
<i>О.Г. Пуговкина. История Февральской революции и Октябрьского переворота 1917 года в Туркестане в сборниках документальных материалов XX века.....</i>	275
<i>M. Misaboyeva. Turkiston o‘lkasida bolsheviklar hokimiyatining o‘rnatilishi.....</i>	282
<i>M. Darmonova. Sovet hokimiyatining qatag‘on siyosati xususida.....</i>	286
<i>A.N. Xolmo‘minov. Qatag‘on siyosati sohalar kesimida.....</i>	291
<i>M.M. O‘rolova. O‘zbek ayollari front orti xizmatida.....</i>	302
<i>Sh. Do‘smatova. O‘zbek nikoh to‘yi marosimlarining etnolokal xususiyatlari.....</i>	307
3-SHO‘BA. Muzeylar innovatsion texnologiyalar kesimida.....	314
<i>M.S. Muxamedova. O‘zbekistonda muzey turizmini rivojlantirishda ko‘chma ko‘rgazmalar va mahorat darslarining ahamiyati.....</i>	314
<i>G.R. Orifjonova. Ozarbayjon muzeylari innovatsion rivojlanish kesimida....</i>	325

<i>M.S. Muxamedova. Muzey turistik destinatsiya nazariyasida turli yondashuvlarning qiyosiy tahlili.....</i>	331
<i>A. Yarkulov. Madaniy merosda targ‘ibot masalalari.....</i>	339
<i>I.S. Ibodov. Muzey pedagogikasi va uning imkoniyatlari.....</i>	349
<i>L.T. Jabbarova. Integration of the design of the museum building and the museum exposition.....</i>	359
<i>Ш.А. Касимова. Проблемы разработки инновационно-экскурсионных программ в музеях.....</i>	364
<i>G. Amonxodjaeva. Muzey fondlarini zamonaviy hujjatlashtirish va elektron arxivlash masalalari.....</i>	371
<i>A.A. Ibroximova. Madaniyat sohasida raqamli texnologiyalar integratsiyasi..</i>	378
<i>I.F. Ilhomova. O‘zbekiston muzeylarida zamonaviy modifikatsiya va internet muammolari hamda ularni hal etish masalalari.....</i>	384
<i>M.S. Muxamedova, M.A. O‘roqboyeva, S.U. Zokirova. O‘zbekiston badiiy ta’lim tizimidagi yo‘nalishlar negizida onlayn muzey faoliyatini takomillashtirish.....</i>	391

KIRISH

Moddiy va ma'naviy merosni saqlashda bugungi kundagi muzeylarning o'rnini beqiyos bo'lib, ular o'zining bugungi faoliyati bilan avvalgi muzeylardan tubdan farq qiladi. Zamonaviy muzeylar madaniy merosni yangi qirralarini ochar ekan, millataro do'stlik va bag'rikenglik printsiplariga ham aloxida e'tibor bermog'i lozim. Chunki bu sa'yi-harakatlar etnomadaniy kelishmovchiliklarni oldini olish va boshqa xalqlar madaniyatiga nisbatan hurmat hislarini uyg'otishda muxim ahamiyatga ega. Tarixiy-madaniy merosni saqlash, uni avlodlarga yetkazishda, shuningdek, milliy istiqlol g'oyalarini qaror toptirish hamda yoshlarimizni vatanparvarlik, tarixiy-madaniy qadriyatlarimizga hurmat bilan qarash ruhida tarbiyalashda muzeylarning o'rnini alohida e'tirof etish zarur.

Muzey – bu bizning tariximiz, bu yerda qachonlardir inson tomonidan yaratilgan yoki kashf etilgan noyob osori-atiqalar saqlaydi va kelajak avlodga topshiradi. Muzey jamiyatni o'z tarixi va madaniyatiga nisbatan bo'lgan munosabatini aks ettiruvchi ko'zgu hisoblanadi. Shu sababli muzeylar zamon bilan, jamiyat bilan hamnafas bo'lgan holda yangicha usulda ish yuritishi zarur.

Muzeylar o'z faoliyatining chegaralarini kengaytirgan holda nafaqatgina o'zining an'anaviy madaniy merosni saqlash va targ'ib qilish rolini, balki zamonaviy iqtisodiy va madaniy jarayonlarning tarkibiy qismiga aylanib bormoqda. Nafaqatgina, tarixiy joylarni tiklash, yodgorliklarni ta'mirlash, muzey-qo'riqxonalarini va tarixiy obidalarini saqlash, balki ularni jonli rivojlanish darajasiga olib chiqish, ana'anaviy xunarmandchilik maktablarini shakllantirishda namoyon bo'lmoqda.

Hozirgi kunga kelib butun jahon muzeylari oldida "XXI asr muzeyi qanday bo'lishi va tashrifchilarni qanday jalb qilishi kerak",-degan muammoli masala turibdi. Muzey ashyolarini endilikda nafaqat moddiy jihatdan namoyish etish, balki ularni zamonaviy texnika yordamida turli uslublarda targ'ib etish imkoni tug'ildi. Hozirgi vaqtda muzey ishida zamonaviy texnologiyalarni o'rnini va ahamiyati juda yuqori bo'lib bormoqda. Bugungi kunda internet tarmog'i tomonidan havola etilgan

foydali xizmatlardan biri ana shu virtual ko'rgazmalarni tomosha qilish bo'lib, u har bir insonga kompyuter ekranidan cheklanmagan holda dunyo muzeylarida sayr etish imkoniyatini yaratmoqda.

Bugungi muzey ekspozitsiyalari tashrifchilarga manzur bo'ladigan yangi yo'nalishlarda shakllantirilmoqda. Fan-texnikaning rivojlanishi muzeyshunoslik yo'nalishida ham bir qator yo'nalishlarni vujudga keltirdi. Muzey marketingi, menejmenti, muzey pedagogikasi, imkoniyati cheklanganlar uchun maxsus ko'rgazmalar, virtual muzeylar, muzey va zamonaviy texnologiyalar kabi yangi yo'nalishlar va loyihalar bugungi muzeylar faoliyatini tubdan o'zgartirib yubordi.

Jannat Ismailova

O'zbekiston tarixi davlat muzeyi direktori,

tarix fanlari doktori, professor

1-SHO'BA. O'ZBEKISTONNING MODDIY-MADANIY MEROSINI SAQLASHDA MUZEYLARNING O'RNI

Жаннат Исмаилова

Директор

Государственного музея истории Узбекистана,

доктор исторических наук, профессор

Лариса Левтеева

старший научный сотрудник

Государственного музея истории Узбекистана,

кандидат исторических наук

Рахима Мухтарова.

Заведующий отделом

Государственного музея истории Узбекистана

ИЗ ИСТОРИИ КОМПЛЕКТОВАНИЯ КОЛЛЕКЦИЙ КОВРОВ И КОВРОВЫХ ИЗДЕЛИЙ В СОБРАНИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация. *В настоящей статье приведены некоторые сведения об истории комплектования коллекций ковров и ковровых изделий в Государственном музее истории Узбекистана. Собрание ковров и ковровых изделий в музее является одним из крупнейших в Узбекистане по своему количеству и разнообразию. Помимо узбекских в ней представлены ковры азербайджанские, иранские, киргизские, казахские, туркменские и др.*

Ключевые слова: ковер, палас, ковровые изделия, музей, этнографический фонд, Азербайджан, Иран, Туркмения.

Фонды отдела этнографии Государственного музея истории Узбекистана включают уникальные собрания художественных ремесел, располагают богатейшими собраниями предметов быта, которые дополняют орудия труда, полуфабрикаты, виды сырья и другие образцы. Все это достаточно полно отражает этапы развития кустарного производства в истории материальной художественной культуры народов Узбекистана и Центральной Азии. Заметное место в фонде занимают ковры и ковровые изделия. Это длинноворсовые узбекские ковры, безворсовые *шолча гилам*, *араби гилам*, различные торбы, хурджины, киргизские *ширдак* (кошмы с аппликациями). В числе экспонатов ковровая занавесь, которой завешивали снаружи вход в

юрту, маленькие коврики, загораживающие порог, порог, ковровые декоративные дорожки, молитвенные коврики и др. Комплектование коллекций началось со 2-й пол. XIX в., когда частными лицами, отдельными обществами, учреждениями стали собираться различные предметы, изделия местных мастеров, в числе которых были и ковровые изделия. Основу коллекций составили изделия, поступившие в основном в XX столетии в ходе организации музеем планомерных экспедиций в регионы Узбекистана и сопредельных республик. Экспедиции возглавляли сотрудники музея – видные исследователи культуры народов Узбекистана и Центральной Азии, большие энтузиасты изучения народного творчества.

Сбор ковров проводился, в частности, в 1920-х гг. экспедицией при Средазэко в составе М.Ф.Гаврилова, этнографов В.Г.Мошковой, А.С.Морозовой и художника И.И.Галавина, изучавшей ковровое производство. Были собраны образцы изделий Узбекской, Туркменской и Киргизской республик. Основная часть этой коллекции в настоящее время хранится в Государственном музее искусств Республики Узбекистан.

В 1922-1923 гг., собирая этнографические материалы по киргизскому орнаменту, музей купил большое количество экспонатов, среди которых особую ценность представили несколько ковров и киргизская юрта.

В 1925 г. Средазкомстарис принял экспонаты отделов Узбекистана, и Туркменистана, демонстрировавшиеся на Всероссийской сельскохозяйственной и кустарно-промышленной выставке в Москве, большая часть которых, среди них были и ковры, поступила в Музей истории.

В ноябре 1930 г. научный сотрудник Музея истории Т.Миргиязов выезжал в научную командировку в г. Ашхабад (Ашгабат) с целью приобретения со склада Росторга Туркменистана ковровых изделий для фонда музея. В музей были привезены переметные сумки - хурджины, торбы, вещевые мешки – чувалы, ковровые занавеси на двери юрты *энгси*, покрывала на верблюдов *асмалдык* и другие изделия конца XIX - начала XX вв., изготовленные в Ашхабаде, а также в Мервском, Ахалтекинском, Керкинском, Баширском,

Тахтабазарском, Бурдалыкском, Чаржуйском и других районах Туркменистана. Всего коллекция из поступивших в результате командировки предметов насчитывает 130 наименований и представляет собой хорошо подобранный комплект ковровых изделий, типичных для туркменского быта. В них отражены особенности орнаментации ковровых изделий крупнейших туркменских племен – текинцев, эрсари, йомудов и других.

В 1946 г. во время проведения этнографической экспедиции в Каракалпакию, наряду с другими предметами, Т.Миргиязовым были привезены юртовые шерстяные украшения с вышитым орнаментом.

В 1945 г. сотрудницей музея В.Г. Мошковой был привезен в музей ковер *гилам*, приобретенный ею в сел. Актепа в Булунгурском районе Самаркандской обл., ковер выполнен в нач. XX в. мастерами из племени туркмен, род Кашталполы. В 1946 и 1947 гг. В.Г.Мошкова привезла в музей из Самарканда три ковра *джульхырс*, один из которых полушерстяной, нач. XX в. и два шерстяных 2-й пол - XIX - нач. XX вв. Полушерстяной ковер изготовлен в 1920-е гг. узбекскими мастерами племени найман, проживавшими в к. Джума Базар Самаркандской обл.

В 1950 г. музей по специальному постановлению СМ УзССР получил вещи, присланные в подарок Узбекистану в связи с 25-летием. В их числе были и ковры.

Ковер *гилам* был привезен частным лицом откуда-то из предгорий Нуратинских гор, изготовлен по словам продавца узбеками племени «туркмен» около 1910-1914 гг. Куплен на базаре в г. Самарканде.

В 1977 г. этнографическая экспедиция музея побывала в Ургуте Самаркандской области. Музейная коллекция пополнилась образцами паласного цеха Ургута. В орнаментации этих паласов мастера использовали традиционные приемы компановки крупных геометрических фигур (прямоугольники, ромбы, треугольники).

В 1979 г. в музей поступил палас с Шахриябзской фабрики художественных изделий «Худжум». Палас был передан музею в соответствии

с постановлением правительства о безвозмездной передаче музеям республики образцов продукции промышленных предприятий для укомплектования музейных фондов.

Этнографический фонд музея в 1980-е годы пополнялся предметами современного декоративно-прикладного искусства: вышивками, коврами, изделиями из фарфора, фаянса, керамики, хрусталя, дерева, металла. Поступили работы ковровщиц Турдышевой, Калкарозовой, Искандаровой из Нукуса. В 1980 г. через Центральный художественный салон Узбекистана был приобретен хивинский шерстяной, ворсовый ковер ручной выработки, изготовленный хорезмскими мастерами в г. Ургенче. В 1984 г. через Объединение мастеров «Усто» в Ташкенте был приобретен шерстяной ворсовый ковер *гилам* ручной выделки, изготовленный каракалпакскими мастерицами.

В 1985 г. также по перечислению через Объединение мастеров «Усто» музеем были приобретены сразу семь шерстяных, ворсовых ковриков, выполненных в 1985 г. традиционным ручным способом мастерами Ургенчской зоны Объединения мастеров «Усто» (г.Ургенч) Искандаровой, Калхоразовой, Турдышевой, Шорабаевой: настольники (коврик для стула) и коврики под телефон. В том же году через то же Объединение были приобретены два шерстяных, ворсовых настольника, выполненных в 1985 г. традиционным ручным способом мастером Нукусской зоны Объединения мастеров «Усто» Нысановой. В 1986 г. Хивинский ковровый комбинат перед в дар музею два жакардовых ковра, изготовленных комбинатом в том же 1986 г.

Различные предметы быта, домашнего обихода, одежды были приобретены этнографической экспедицией во главе с К.Турсуналиевым в Кашкадарьинскую и Сурхандарьинскую области в 1988 г. Среди приобретенных предметов были и ковровые изделия: паласы *каттик гилам*, *бугжом*, переметная сумка *хуржум*, ножницы для стрижки овец *киллик-жун кайчи*, чесалка для шерсти *жун тарак*, Из Шахриябзской фабрики «Худжум»

поступили полушерстяные паласы *гилам* и *гиломча*. В Шерабадском районе Сурхандарьинской области был куплен палас *гилам гажари*, вытканый на ручном станке *урмак*.

В ходе этнографической экспедиции в мае-июне 1990 г. сотрудников музея К.Турсуналиева и М.Х.Султанова в Самаркандскую область в музей были доставлены скатерть *дастурхан* из коричневой с цветными полосками шерстяной ткани, вытканной кустарным способом на станке *ўрмак* (к. Ёнбош Каттакурганского района, нач. XX в.); два мешочки для зеркала *ойна халта* один из которых шерстяной. У Т.Турдыбаевой (кишлак Тим, с-з Карнаб Советабадский р-н) приобретены выполненные ею в 1990 г.: были приобретены выполненные ею на станке *дукан ўрмак* ковровые изделия: ковер *гилам чимчиққўз* шерстяной, полосатый, 363х210 см; *бужжома*, для заворачивания одеял, из прямоугольного шерстяного куска в разноцветную полоску, с двух сторон с бахромой, на одном углу специально выткана тесьма (*бау*), 150х156 см; *хуржим*, переметная сумка, детская, выткана из шерсти, х/б и искусственного волокна. Состоит из двух мешочков, соединенных полоской. Мешочки орнаментированы из трех полос разноцветными нитками. Края отделаны переплетенными полосками и кисточками. 103х40 см.

В 1990 г. у жительницы кишлака Тим Советабадского района Самаркандской области, торговавшей своими изделиями на базаре в г. Катакургане были приобретены *бужжома* для завертывания одеял и одежды,

В июне 1991 г. состоялась этнографическая экспедиция в Ташкентскую область сотрудников музея К.Турсуналиева, М.Х.Султанова, С.Хасановой и С.Саидхановой на базаре в Буке были куплены два паласа *шолча*. Оба паласа вытканы из х/б ниток на кустарном станке *ўрмак* мастерицей Кадыровой С. из к. Ошобо Аштского района Ленинабадской обл. в 1991 г. Сшиты из 10 полос. По бокам отделаны тесьмой. Основная композиция первого - параллельнке полоски, на них орнамент *бухари терма* в виде стилизованных геометрических фигурок, ромбиков, прямоугольников и многогранных. 360х190 см. 1991 г. Основная композиция второго паласа - параллельнке полоски, на

них орнамент *керага терма* в виде повторяющихся цепочек белого и желтого цвета. 330x200 см.

В апреле 1996 г. ГНИ г.Ташкента передало музею три ковра ручной работы. Два ковра изготовлены в Туркмении, в нач. XX в. Первый выполнен мастерицей из племени иомудов. Цвет темно-бордовый. Центральная композиция состоит из больших и малых *гёлей*. Ее обрамляет кайма. Ковер заканчивается белыми кистями, с двух сторон косички. С одной стороны петля. 215x340 см. Формы орнамента второго ковра в основном геометрические. Центральное поле заполнено восьмиугольником, с двух противоположных сторон тоже восьмиугольники, но меньших размеров. Преобладают синие, бордовые тона. По краю кайма с растительным орнаментом. С двух сторон кисти. 275x160 см. Принадлежит к баширской группе. Третий ковер *жульхирс*, коричневый с белым. Центральная композиция состоит из пяти в два ряда ромбовидных фигур темно-коричневого и светло-коричневого цвета с рогообразными элементами. С двух сторон кисти, местами утерянные. С одного конца ковер порван, пришита заплатка. 165x325 см. Изготовлен в г. Джизаке в конце XIX в.

В январе 1997 г. в КП ГМИУз зафиксирован поступивший из фондов бывшего Музея антиквариата: *торба чувал* (Туркмения, кон.XIX-нач.XX вв.) Прямоугольной формы с каймой. Композиция декора оформлена шестью восьмиугольниками и орнаментом в виде завитков, между ними медальоны – *кеджебе*. Фон темно-бордовый и темно-красный. С оборотной стороны пришита мешковина. Шерстяные нити, плетение, х/б ткань. 82x162 см.

Значительная часть ковров в 1990-е – 2000-е годы поступала в музей, как конфискованные у частных лиц, по решению судов. Так, В мае 1998 г. в музей поступил ковер ручной работы (Туркмения, узор «Иомуд»). В июле 1999 г.: коврая дорожка ручной работы (Туркмения, кон.XIX в.); ковры ручной работы (Кавказ, нач. XX в.; Туркмения, кон. XIX в.); ковер машинной работы (Самарканд, 60-70 -е гг. XX в.); палас ручной работы (1950-60-е гг.). В 2003 г.: шерстяные ковры ручного ткачества: Азербайджан (1931 г., 89x116 см; 1960

г., 190х325 см), Киргизия (117х264 см); Туркмения («Кизил оёк», 1930-40 гг., 265х480 см; 1930 г., 240х340 см; 1950 г., 145х235 см); Кавказ (1950 г., 430х155 см; 1950 г., 145х235 см; 1950 г., 126х268 см; 1960 г., 102х270 см; 1960 г. 110х270 см; 1960 г., 133х282 см); ковер (140х230 см. (Всего 13); фрагмент *бешкашта*, ручное ткачество (Каракалпакстан, 1940-1950-е гг. 90х70 см); попона (Нурата, нач. XX в.); накидка-покрывало на лошадь (XIX-XX вв.); попона (Киргизия, XIX-XX вв.). В июле 2004 г.: 18 изделий: ковры: два ковра, один постилочный, XIX в., салорский, 220х181 см; другой – XX в., иомудский, 307х210 см., третий - киргизов Ферганской долины. XIX в., 325х154 см. В том же июле 2004 г. музеем передаются из них 10 ковров, изготовленных в: Азербайджане в сер. XX в., XX в., 160х 285 см, 200х360 см; (2), Средней Азии, нач. XX в., 155х320 см (1); Туркмении в кон. XIX в., нач. XX в., XX в., кон. XX в. 210х370 см, 240х370 см, 170х265 см, 180х265 см, 200х360 см, 190х330 см, 180х340 см. (7); коврик и 3 ковровых фрагмента, Средняя Азия, XX в., 141х106 см, 81х42 см, 82х25 см; палас, Средняя Азия, XX в., 194х540 см; *шолча-палас* (4): Казахстан, XX в., 180х340 см, 155х385 см (2); Средняя Азия XX в. 165х330 см, 150х310 см (2 шт.); 3, 16, 27 августа 2004 г. в музей поступили: ковры: Азербайджан (2 шт.): XX в., 325х380 см, 205х315 см; Казахстан (1): XX в., 160х280 см.; коврик, Казахстан, XX в., 55х80 см (1); *шолча-палас* (7): Узбекистан, XX в., 165х315 см, 155х270 см, 155х315 см, 180х380 см, 165х380 см, 160х345 см, 150х310 см.; ковровая дорожка (1): Самарканд, XX в., ворс рыхлый, высокий, по полю 3 розетки, 110х250 см; ковры: Туркмения (9): XX в., 115х200 см, 120х180 см, 190х305 см, 180х95 см, 165х120 см, 125х225 см), 120х230 см, 245х135 см; Кавказ (3); XX в.; 4 ромба (130х320 см), диагональные, разноцветные полосы с цветами (120х320 см), большие сложные розетки (165х280 см); ковер безворсовый (1): Средняя Азия, XX в., 11 ромбов, чередующихся по цвету, с кистями (130х220 см); коврики: текинский, ворсовый, в центре 27 медальонов, кайма с 4-х сторон, 100х140 см.; из шелка ручного ткачества, орнамент геометрический, по двум концам белые кисти, 120х80 см; ворсовые: Туркмения, XX в. (1), 8 прямоугольников с

фигурными ступенчатыми краями и каймой, 85х145 см; *жульхирс* (1): Узбекистан, XX в., цветные ромбики с зигзагообразными краями по диагонали, 105х200 см; *шолча, шолча-палас, палас*: Средняя Азия, XX в. (7): ручное ткачество, *араби*, цветные полосы, геометрический орнамент, мелкие треугольники с зигзагообразными краями, размеры разные: 350х135, 410х135, 135х370, 165х325, 128х380 см; мелкие ковровые изделия для украшения юрты, *хурджумы*: Туркмения, XX в. (7 шт.), цвета и размеры разные; *хурджум*: Узбекистан (1 шт.): XX в., фон красный квадраты с каймой орнамента. В ноябре 2004 г. поступили: ковер: Туркмения, йомуды, ручное ткачество, красители натуральные, анилиновые, 2000 г., 200х125 см.

В 2005 г. в музей были переданы: палас, 175х350 см (Кашкадарья, XX в.); лента от паласа и юрты, 10 м5 см х12 см (Средняя Азия, XX в.); молитвенный коврик *жойномоз*, ворсовый, ткачество ручное, композиция мехробная: на центральном поле трехрядная полоса с 24-мя медальонами. Уток и ворс – шерсть, красители натуральные и анилиновые. Афганистан, 1980; попона: основа х/б ткань, сукно, сплошной зашив *ироки*, растительно-цветочные мотивы орнамента, края обрамлены шелковыми кистями, подклад: из ручной набойки, 75х90 см; (г.Шахрисябз, кон. XX в.);

В 2017 г. у жительницы г. Ташкента Якубовой М. музей приобрел несколько бытовых предметов, пользовавшихся особой популярностью у населения в середине XIX в., в их числе шерстяной ковер, производства ГДР, *хурджум* (1), 36х35 см (Туркмения, XX в.).

Ковровые изделия распределяются следующим образом:

Ковры - 88 шт., из них представлены: Азербайджан – 9 шт.; Кавказ – 9 шт.; Афганистан 1 шт.; Кашгария – 3 шт.; Персия (Иран) – 5 шт.; Казахстан – 1 шт.; Киргизия – 1 шт.; Узбекистан – 18 шт.; Туркмения – 38 шт.; Средняя Азия – 3 шт.

Паласы - 37 шт., из них представлены: Узбекистан – 20 шт.; Кавказ – 1 шт.; Курдистан – 1 шт.; Казахстан – 2 шт.; Средняя Азия – 8 шт.; Туркмения – 5 шт.

Коврики (*намазлик, хольча* и др.) – 43 шт., из них представлены: Узбекистан – 12 шт.; Казахстан – 1 шт.; Туркменистан – 25 шт.; Средняя Азия – 1 шт.; Афганистан – 3 шт.; Кашгария – 1 шт.

Принадлежности юрты – 33 шт. шт., т.ч. *ковровые дорожки* – 8 шт. из них представлены: Узбекистан – 1 шт.; Туркмения – 7 шт.; *занавесь энгси* – 11 шт., из них представлены: Туркмения – 11 шт.; *коврики гермеч* – 1 шт.; из них представлены: Туркмения – 1 шт.; *коврики капуннук* – 6 шт.; из них представлены: Туркмения – 6 шт.; *коврики учак-баши*: - 2 шт.; из них представлены: Туркмения – 2 шт.; *мешки для уков* – 3 шт., из них представлены: Туркмения – 3 шт.; *ковровые изделия для украшения юрты* – 3 шт.; из них представлены: Туркмения – 3 шт.

Ковровые покрытия на животных - 4 шт., в т.ч. *наседельники* – 2 шт., из них представлены: Туркмения – 2 шт.; *покрышки осмолдук* – 2 шт., из них представлены: Туркмения – 2 шт.

Бугжома для завертывания одеял – 1 шт., в т.ч. Узбекистан – 1 шт.

Торбы – 129 шт., **дуль-торбы** – 8 шт., из них представлены: Туркмения – 137 шт.

Хурджины - 23 шт., из них представлены: Туркмения – 16 шт., Узбекистан – 4 шт., Афганистан – 1 шт., неопределенный регион – 1 шт.

Итого – 458 шт.

Alisher Ismailov
O'zbekiston tarixi davlat muzeyi Ilmiy kotibi
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), katta ilmiy xodim

MUZEYLARNING ILM-FAN RIVOJIDA TUTGAN O'RNI **(O'zbekiston tarixi davlat muzeyi misolida)**

Annotatsiya: Mazkur maqolada O'zbekiston tarixi davlat muzeyining tashkil topishi, shakllanishi va rivoji keng yoritilgan. Bundan tashqari O'zbekiston tarixi davlat muzeyining asosiy ilmiy-tadqiqot ishlari uning ilm-fanga qo'shgan hissasiga keng e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: rasmiy muzey, ekspozitsiya, Nizom, Fan qo'mitasi, vaqtinchalik qisqartirishlar, Davlat muzeyi maqomi, Toshkent muzeyi, ilmiy kengash

O'zbekiston tarixi davlat muzeyi O'rta Osiyoda birinchi bo'lib, uning rasmiy ochilishi 1876-yil 12-iyulda bo'lib o'tgan. 1877-yil yanvar oyida etnografiya, texnik ishlab chiqarish, qishloq xo'jaligi, tarix va arxeologiyaga oid 1500 dan ortiq turli xil buyumlar, 800 ta qadimiy tangalar va medallar mavjud edi. 1880-yilda muzeyning nizomi ishlab chiqildi va tasdiqlandi, unda uning maqsadi, vazifalari va ishning mohiyati aniqlandi.

Muzeyda to'rtta bo'lim mavjud edi: texnika, etnografiya, tarix, arxeologiya va numizmatika va qishloq xo'jaligi.

Muzeyni boshqarish besh kishidan iborat kuzatuv qo'mitasiga topshirildi. Muzey rahbari unga bo'ysungan. Muzey ekspozitsiyasi «jamoatchilikni Markaziy Osiyo asarlari bilan tanishtirish va olimlar o'z sohasida to'plangan materiallarni o'rganishlari uchun» ochilgan.

Nizomning ushbu bandi juda katta ahamiyatga ega bo'lib, muzeyning ilmiy va ta'lim muassasasi sifatida qo'shinini ta'kidladi, ammo muzey hali bu talabga javob bermadi, chunki unda asosan tarqoq kolleksiyalar namoyish etildi. Ammo umuman olganda, Turkiston muzeyi faoliyatining birinchi davri (1876-1880) ancha samarali bo'lgan. Muzey fondlari numizmatika, etnografiya, geologiya va boshqalarga oid turli xil to'plamlar bilan boyitildi.

1900-yilda muzey ekspozitsiyasiga 5400 kishi, 1913-yilda - 35 ming, 1916-yilda - 370 ming kishi tashrif buyurgan, bu vaqtda muzey har kuni ishlamagan.

Toshkent muzeyining muvaffaqiyati viloyatning boshqa shaharlarida ham muzeylar tashkil etishga hissa qo'shdi. Ularning eksponatlari turli xil ko'rgazmalarda namoyish etilgan. Shunday qilib, 1890-yilda Toshkent muzeyi eksponatlari Turkiston qishloq xo'jaligi ko'rgazmasida namoyish etildi. 1900-yilda o'tkazilgan xalqaro Parij ko'rgazmasi uchun muzey mahalliy aholining kiyim-kechaklari va kundalik hayoti buyumlari, milliy asboblari, charm buyumlar, shisha, metall, arxeologik va tabiiy tarix bo'limlarini yubordi. Katta etnografik to'plam 1906-yilda Milan ko'rgazmasiga va boshqa joylarga yuborilgan[12,38-39].

Turkiston xalqlari tarixini o'rganish sohasida ham katta ilmiy ishlar olib borildi. Turkiston Q(b)P Markaziy Komiteta huzuridagi partiya tarixi instituti mahalliy inqilobiy harakatlar tarixi materiallarni to'plashga kirishdi. O'zbekistonning o'tmishdagi eng boy yodgorliklarini saqlash va o'rganish to'g'risida 1918-yilda qadimiy me'moriy yodgorliklarni muhofaza qilish va ta'mirlash bo'yicha komissiya tuzilgan. 1920-yilda Muzeylar va yodgorliklarni muhofaza qilish komiteti (Turkkomstaris) o'z ishini boshladi[10,27.11].

1918-yildagi Oktabr inqilobidan keyin muzey Turkiston xalq universiteti tasarrufiga o'tkazilib, mustaqil muassasa sifatida ajralib chiqdi[9,143/79].

Muzey fondlarini muntazam ravishda to'ldirish uning ekspozitsiyasini 12 dan 18 xonaga qadar kengaytirishga imkon berdi; 1923-yilda bu yerda 30 mingdan ortiq buyumlar namoyish etilgan. 1924-yilga kelib Markaziy O'rta Osiyo muzeyi Turkiston o'lkasini va unga qo'shni mamlakatlarni o'rganish bo'yicha keng ko'lamli tadqiqotlar olib boradigan va ish olib boradigan nufuzli ilmiy muassasa, ittifoq ahamiyatiga ega bo'lgan yirik muzeyga aylandi. Muzeyda maxsus ilmiy kutubxona ishlay boshlaydi, ilmiy arxiv va musiqa kutubxonasi yaratildi. SSSR Fanlar akademiyasi va xorijiy o'lkashunoslik markazlari bilan aloqalar o'rnatilmoqdi. 1930-yilda muzeylar tarmog'ini soddalashtirish, ularning faoliyatidagi parallellikni yo'q qilish, yodgorliklarni bir joyga to'plash, ilmiy kuchlarni birlashtirish va ularning ish samaradorligini oshirish maqsadida O'zbekiston SSR hukumati Toshkent muzeylarini qayta tashkil etdi. Ular Markaziy Osiyo ahamiyatiga ega ikkita yirik muzeyga birlashtirildi[12,38-49].

Muzey 1933-yilda Fanlar qo'mitasiga o'tkazildi[9,143/79]. Muzeylarning belgilanishini ular amalda bajargan vazifalariga muvofiqlashtirish uchun 1933-yil 3 aprelda Markaziy (b) O'z Markaziy Qo'mitasi Kotibiyati barcha muzeylarga qat'iy respublika xarakterini berishni nazarda tutuvchi qaror chiqardi. Xalq ta'limi komissariati budjetidan moliyalashtiriladi. Ilgari O'rta Osiyo deb nomlangan barcha muzeylar respublika bo'ldi.

1940-yil boshida O'zbekiston tarixi va inqilob tarixi muzeyi O'zbekiston SSR Markaziy muzeyiga aylantirildi va shu yilning noyabrida uning ekspozitsiyasi yangilandi[12,38-49].

Ikkinchi jahon urushi respublika muzey tarmog'i vaqtincha qisqartirilib, ularning binolari evakuatsiya qilingan muassasalarga berildi. 1941-yil noyabrda oyida San'at muzeyi, Alisher Navoiy muzeyi, Tarix muzeyiga, Politexnika muzeyi esa Tabiat muzeyiga birlashtirildi. O'zbekistonda mavjud 17 muzeydan 6 tasi yopildi. Tarix, madaniyat va san'at muzeyida doimiy ko'rgazma sifatida «Ulug' Vatan urushi» stendi yaratildi. Undagi eksponatlar frontdagi hayot-mamot janglari, o'zbekistonlik jangchilar jasorati, front orqasidagi fidokorona mehnat, shimoliy Toshkent kanali qurilishidagi matonat haqida hikoya qiluvchi eksponatlar, suratlar, hujjatlar, front gazetalari, mukofotlar, qahramonlarning shaxsiy buyumlari stenddan keng o'rin oldi[14,66-68].

1942-yilning birinchi yarmida allaqachon O'zbekiston xalqlari tarixi, Ulug' Vatan urushi, sovet askarlari va front orti ishchilari qahramonligiga bag'ishlangan zallar ochildi[12,38-49].

1943-yilda O'zbekiston SSR Fanlar akademiyasining tashkil etilishi bilan muzey ilmiy muassasa sifatida uning tarkibiga kirdi[9,143/79].

Ulug' Vatan urushi g'alaba qozonganidan so'ng, mamlakatimizda muzey ishlari yanada rivojlandi. O'zbekiston SSR tarixi muzeyi faoliyati ham tobora faollashdi. Muzey xodimlari maxsus va murakkab ekspeditsiyalarda faol ishtirok etib, muzey fondlari va ekspozitsiyalarini to'ldirgan yangi qimmatbaho materiallarni ochib berishdi. 1953-yildan boshlab, Sovet Ittifoqida, birinchi navbatda, sanoat korxonalari va kolxozlar mahsulotlarini o'rganish asosida mablag'larni rejali sotib

olish yo‘lga qo‘yildi[12,38-49].1967-yilda O‘zbekiston xalqlari tarixi muzeyi «Mamlakatning eng yaxshi muzeyi» unvoniga sazovor bo‘ldi[11,455]. 1969-yilda O‘zbekiston tarixi muzeyiga o‘zbek yozuvchisi, akademik M. T. Oybek nomi berilgan[9,143/79].

Muzeyning yuz-yilligi, ya’ni 1976-yilga kelganda uning saviyasi ancha o‘sgan edi, agar u XIX asrning 80-yillarida u 3 ming eksponatni va 100 m² maydonni egallagan bo‘lsa, endi muzey 6000 m³ hududda joylashgan va 200 mingdan ortiq O‘zbekiston xalqlarining moddiy va ma’naviy madaniyati yodgorliklariga ega. 1901-yilda unga 5400 kishi, 1975-yilda esa 400 mingdan ziyod odam tashrif buyurgan.Muzey va uning filiallarida 33 nafar ilmiy xodim ishlaydi, shulardan 10 dan ortig‘i fan nomzodlari mavjud bo‘lgan[12,38-49].

1976-yilda muzey mehnatkashlarni kommunistik tarbiyalashdagi xizmatlari uchun va uning tashkil etilganligining 100-yilligi munosabati bilan «Faxriy ёрлик» ordeni bilan taqdirlandi[11,455].

1980-yilda Abu Ali Ibn Sino tavalludini nishonlash borasida O‘zbekiston SSR Fanlar akademiyasining M.T.Oybek nomidagi O‘zbekiston xalqlari tarixi muzeyi xodimlari Respublika olimlari qatorida qizg‘in faoliyat ko‘rsatdi. Birinchi navbatda IX-XI asrlarga oid ekspozitsiyalari qayta ko‘rib chiqildi. Ekskursiyaga kelgan tomoshabinlar Ibn Sino yashagan davr va olimlar ijodiga oid keng tasavvur olishlari mumkin edi[13,104-108].

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi va O‘zbekiston Xalq demokratik partiyasi Markaziy Kengashining V.I.Lenin markaziy muzeyining Toshkent filialini va Oybek nomidagi O‘zbekiston xalqlar tarixi muzeyini tugatib, ularning negizida 1992-yildan boshlab O‘zbekiston Fanlar akademiyasi huzuridagi O‘zbekiston tarixi muzeyini tashkil etildi. Qarorga ko‘ra O‘zbekiston tarixi muzeyi ilmiy-tadqiqot muassasasi hisoblanadi[3].

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 5-avgustdagi «O‘zbekiston tarixi davlat muzeyini tashkil etish to‘g‘risida”gi 402-son qarori binoan Fanlar akademiyasining O‘zbekiston tarixi muzeyiga Davlat muzeyi maqomi berildi[4].

Hozirgi kunda O‘zbekiston tarixi davlat muzeyining ilmiy va ilmiy-tashkiliy faoliyati quyidagilardan iborat.

tarixiy, madaniy, ma’rifiy fanlarning ustivor yo‘nalishlari bo‘yicha ilmiy-amaliy tadqiqotlar olib borish;

kishilik jamiyatining paydo bo‘lishi va rivojlanishi to‘g‘risidagi ilmiy bilimlarning dastlabki (birlamchi) manbalari bo‘lgan moddiy madaniyat, tarixiy yodgorliklarni to‘plash, butlash (qayta ta’mirlesh), ularni ilmiy asosda o‘rganishda jahon fani yutuqlaridan foydalanish, umumlashtirish, amaliyotga tadbqiq etishga ko‘maklashish, kolleksiyalar hisobini olib borish, saqlanishini ta’minlash, ilmiy sharh berish, ularni amaldagi mavjud yo‘riqnomalar va uslubiy qo‘llanmalar talabiga muvofiq hujjatlashtirishni ta’minlash;

qadimiy tarixiy yodgorliklarni qidirish, to‘plash va ularni o‘rganish maqsadida boshqa ilmiy-tadqiqot muassasalari bilan hamkorlikda ekspeditsiyalar tashkil etish va ularda qatnashish;

o‘zbek davlatchiligi tarixini, taraqqiyot yo‘lini, jahon fani va madaniyatiga qo‘shgan ulkan hissasini ko‘rsatib beradigan asl hujjatlar, qo‘lyozmalar, moddiy-ma’naviy yodgorliklar va topilmalar asosida doimiy, vaqtinchalik va ko‘rgazmalar tashkil etish;

muzey zahira va ekspozitsiya zallarini arxeologik, etnografik ekspeditsiyalarda to‘plangan ashyolar, keng xalq ommasi qo‘lidagi va muassasalardagi xalqimiz tarixiga oid yodgorliklar, osori atiqqa buyumlar hisobiga boyitish;

muzeyning istiqbolli mavzu-ekspozitsion rejalari, bezatish loyihalarini ishlab chiqish va uni amalga oshirish;

viloyat, tuman va boshqa muzeylarga muzeyshunoslik masalalarida amaliy yordam ko‘rsatish;

xorijiy mamlakatlar ilmiy muassasa va muzeylari bilan hamkorlik qilishning turli shakllarini yo‘lga qo‘yish, ish tajribasini o‘rganish uchun xodimlarni xorijiy mamlakatlarga yuborish va ularning xodimlarini qabul qilish;

O‘zbekiston Prezidenti 2017-yil 7-fevral kungi farmoni bilan 2017–2021-yillarda O‘zbekistonni rivojlantirishning beshta ustivor yo‘nalishi bo‘yicha

harakatlar strategiyasini tasdiqladi[1]. Strategiya loyihasi dolzarb hamda aholi va tadbirkorlarni tashvishga solayotgan masalalarni kompleks o'rganish, qonunchilik, huquqni muhofaza qilish amaliyoti va xorijiy tajribani tahlil qilish yakunlari bo'yicha ishlab chiqildi.

2017-yil 11-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «2017-2027-yillarda Davlat muzeylari faoliyatini takomillashtirish va moddiy-texnik bazasini mustahkamlash bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturini tasdiqlash to'g'risida»gi qarori[5] tasdiqlandi. Mazkur qarorda O'zbekiston tarixi davlat muzeyi binosi yangi qurilish lozim bo'lgan binolar ro'yxatiga kiritildi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 8-noyabrdagi «Adiblar xiyobonida atoqli so'z san'atkorlari va jamoat arboblari xotiralariga bag'ishlab yodgorlik majmualarini o'rnatish hamda «Toshkent muzeyi» faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 905-sonli qaroriga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi O'zbekiston tarixi davlat muzeyi filiali «Toshkent muzeyi» tashkil etilgan.

2020-yil 26-mayda yuqoridagi vazifalarni samarali amalga oshirish, madaniyat va san'at sohasidagi islohotlarni jadal davom ettirish, madaniyat organlari va muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirish, shuningdek, 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasining ijrosini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni[2] e'lon qilindi.

Farmonga muvofiq O'zbekiston tarixi davlat muzeyiga - madaniyat va tarix sohasidagi barcha muzeylar faoliyatini ilmiy-tadqiqot va metodik jihatdan muvofiqlashtirish, ularning ushbu yo'nalishlardagi o'zaro hamkorligini ta'minlash, kadrlarning ilmiy salohiyatini oshirish vazifasi yuklandi. Bundan tashqari 2021-yil 1-yanvarga qadar O'zbekiston tarixi davlat muzeyida muzeyshunoslik, san'atshunoslik, madaniyatshunoslik yo'nalishlarida qonun xujjatlarida belgilangan tartibda ixtisoslashtirilgan ilmiy kengashlar va ilmiy-metodik kengashlar tashkil etish belgilab qo'yildi.

Shunga binoan O‘zbekiston tarixi davlat muzeyi huzurida tarix fanlari buyicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini beruvchi PhD.02/09.07.2020.Tag. 120.01 rakamli ilmiy kengash tuzildi[8]. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi tomonidan O‘zbekiston tarixi davlat muzeyi Ilmiy Kengashi tarkibi tasdiqlandi[7].

Muzey Fanlar akademiyasi tarkibidagi ilmiy-tadqiqot muassasi bo‘lib muzeyshunoslik sohasida O‘zbekiston muzeylari uchun tayanch muassasadir. Muzey xodimlari respublika miqyosidagi ilmiy loyihalarni bajaradi, ilmiy, ma’naviy-ma’rifiy va targ‘ibot ishlarida faol ishtirok etib kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантиришга бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сон Фармони // Ҳаракатлар стратегияси асосида жадал тараққиёт ва янгиланиш сари. – Т.: Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. – Б.71.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 26 майдаги «Маданият ва санъат соҳасининг жамият ҳаётидаги ўрни ва таъсирини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-6000-сон Фармони.
3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 21 апрельдаги «Ўзбекистон тарихи музейини ташкил этиш тўғрисида»ги 203-сон қарори.
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 5 августдаги «Ўзбекистон тарихи давлат музейини ташкил этиш тўғрисида»ги 402-сон қарори.
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 11 декабрдаги «2017 — 2027 йилларда давлат музейлари фаолиятини такомиллаштириш ва моддий-техник базасини мустаҳкамлаш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастурини тасдиқлаш тўғрисида»ги 975-сон Қарори

6. Академия наук в годы независимости Узбекистана / Фанлар академияси Ўзбекистон мустақиллиги йилларида. –Тошкент: Фан, 2013. -С.576.
7. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси президиуми мажлисининг 2020 йил 27 ноябрдаги №ПМК-29 сонли Баёни.
8. Ўзбекистон Республикаси ОАК Раёсатининг 2020 йил 9 июлдаги 282/2-сон Қарори.
9. Академия наук Узбекской ССР. Справочник. Автор-составитель А. И. Садовский. –Ташкент, 1958. -С.150.; // Академия наук Узбекской ССР Справочник. 1976. (Под ред. М.К.Нурмухамедова) -Тошкент:«Фан», 1976. -С.244.
10. Академия наук Узбекской ССР. Справочник. Автор-составитель А. И. Садовский. –Ташкент:, 1958. С-150. // Ҳ. Ф. Фозилов, А. И. Садовский. Ўзбекистонда фан тараққиёти. –Т.: 1959. 11 б.
11. Академия наук Узбекской ССР. –Ташкент: «Фан», 1983. -С.455.
12. Н.С.Содиқова. Ўзбекистон халқлари тарихи музейи 100 ёшда. Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1976 йил 12-сон. 38-49 б.
13. Н.С.Содиқова. Ўзбекистон халқлари тарихи музейи Ибн Сино таваллудининг 1000 йиллигига//Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1980 йил 8-9-сон. 104-108-б.
14. Н.С.Содиқова. Улуғ ватан уруши даврида Ўзбекистон музейлари // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1975 йил 5-сон. 66-68 -б.
15. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 12-жилд. Ўзбекистон Республикаси. -Т.: «Ўзбекистан миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2005. 388-389 б.

*Лариса Левтеева
старший научный сотрудник
Государственного музея истории Узбекистана,
кандидат исторических наук*

*Саодат Саидханова.
Заведующий отделом
Государственного музея истории Узбекистана*

СОХРАНЯЯ КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ (НОВЫЕ ПОСТУПЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ УЗБЕКИСТАНА В 2021 Г.)

Аннотация. *В настоящей статье приведены сведения о поступивших в археологический, нумизматический, этнографический, вещественных реликвий, картин фонды ГМИУ новых экспонатов в 2021 г. Статья написана на основе Актов поступлений за 2021 г. Использована также профильная литература.*

Ключевые слова: музей, фонд, археология, нумизматика, этнография, картина, портрет, предмет, реликвия

Государственный музей истории Узбекистана АН РУз – уникальное хранилище памятников истории, культуры и богатого наследия народа. Многочисленные экспонаты, среди которых предметы археологии, нумизматики, этнографии, архивные документы, фотографии, рукописные книги, связанные с различными сферами деятельности человека, свидетельствуют о высоком уровне развития материальной и духовной культуры местных народов, рассказывают об их историческом прошлом, сегодняшнем дне. Ежегодно музейные коллекции пополняются. Их привозят из экспедиций, их разыскивают в разных местах сотрудники музея. Большую помощь в пополнении музейных собраний оказывают наши добровольные помощники – сотрудники различных учреждений и организаций, жители городов и других населенных пунктов. Значительное количество предметов, имеющих историческое и культурное значение, дополнили фонды музея в 2021 г.

Пополнился археологический фонд музея. Значительная часть предметов поступила в музей из раскопок археологических памятников на территории Узбекистана, проводившихся научно-исследовательскими учреждениями.

В январе 2021 г. директор Института искусствознания АН РУз Пидаев Ш. передал в музей два оссуария, два фрагмента каменного фриза, крышку керамического реликвария. Оссуарии керамические, цельнолепные, со срезанной до обжига куполовидной крышкой, одна с грибообразной ручкой. На лицевой стенке ниже линии среза наклеплен горизонтальный бордюр, от концов которого вниз отходят у одного - до середины стенки две вертикальные складчатые ленты, у другого - две вертикальные гладкие ленты, доходящие до основания. Поверхность между лентами украшена у одного – пересекающимися, вертикально расположенными веточками «елочки», в месте скрепления горизонтального бордюра с вертикальной лентой сделан овальный наклеп; у другого - поле между лентами украшают Х-образно пересекающиеся полосы в виде двух линий, между ними идут ряды черточек, в виде лесенки. В центральной части прочерчен круг с радиальными лучами, ниже расположена веточка «елочки». Аналогичные «елочки» прочерчены еще в трех местах. Под горизонтальным бордюром идет ряд вертикальных насечек. Размеры первого оссуария: дл. - 30, 53,5 см; шир. – 27, 29,5 см; второго - дл. - 43 см, 56 см; шир. – 31 см, 34 см, выс. – 28 см. Сохранность: у первого - наклеп отбит, крышка разбита; у второго - крышка не сохранилась, часть горизонтального наклепа отбита. Оба оссуария были обнаружены в г. Тойтепа Ташкентской обл., расположенном в 25 км от Ташкента (В 2017 г. переименован в г. Нурафшан, ныне административный центр Ташкентской области). На северной оконечности города находится древнее городище. Во время раскопок были открыт шахристан с цитаделью, площадью около 20 га. Поселение возникло в первых веках н.э., расцвет пришелся на XI – XII вв. Ученые отождествляют городище с г.Нукетом, который в эпоху Караханидов имел статус административного центра владения Илак. Из фрагментов каменного фриза - один с изображением трех головок львов с полуоткрытой

пастью, большими глазами, показанными округлыми выпуклостями, гривой в виде горизонтальных насечек. Ниже сохранилась верхняя часть головы человека с частью прически в виде уложенных жгутом волос. 7,5х5,5 см. 111-1V вв. Другой фриз в виде изображения головы Будды на фоне округлого нимба с прочерченной у края линией. Голова сильно выступает вперед. Лицо округлое, губы сомкнуты, глаза миндалевидные, уши большие. Прическа высокая, волосы в верхней части уложены в пучок и стянуты жгутом. 5х6,5 см. Оба фриза найдены на археологическом памятнике Каратепа в Сурхандарьинской обл. Буддийский пещерный храмовый комплекс Каратепа на городище старого Термеза. являлся центром буддийской культуры во II-IV вв. н. э. Его площадь составляет около 7 га. Ранее комплекс состоял из десятков монастырей и храмов в виде наземно-пещерных сооружений. Это были вырубленные на склонах холмов строения из кирпича-сырца и пахсы, или же вырытые пещеры. Здесь имеются многочисленные ступы - сооружения для хранения реликвий. Во времена Кушанского царства (I-III вв. н. э.) Каратепа назывался «Кхадева-ка вихара», или Царский монастырь. Это время знаменует собой расцвет буддизма на данной территории. В раскопках Каратепа, наряду с узбекистанскими учеными (Ш.Пидаев, Т.Аннаев) принимал участие и японский археолог профессор Като Кюдзо, который был награжден орденом «Дустлик». Крышка керамического реликвария, внизу плоская, сверху – овально-выпуклая. Верхняя поверхность украшена пятью рядами лепестков лотоса. Крышку венчает конически расширенная вверх ручка с наколотыми вдавлениями на чуть выпуклой поверхности. Ангоб коричневатый. Дм. – 12 см, выс. – 6 см. Часть крышки отбита.

В марте 2021 г. в фонд поступили 12 тонких атипичных микропластин из коричневого камня, V1-1V тыс. до н.э., из грота Кайнар-Камар, шурф «С», слои 3, 7,8,9.10. Были переданы ст.н.с. Института искусствознания АН РУз Арипджановым О.Ю. Пластины были найдены в ходе археологических раскопок в гроте (Байсунский район Сурхандарьинской области), проводившихся совместной узбекско-японской археологической экспедицией

в рамках соглашения между Государственным музеем истории Узбекистана и Музеем Токийского университета о сотрудничестве в области изучения археологических памятников эпохи камня. Актуальность проблемы изучения палеолита Узбекистана обусловлена интересом исследователей к этому региону в связи с тем, что он является зоной контактов, своего рода «транзитным поясом» между древними человеческими популяциями, населявшими Восточную Азию, и остальной частью палеолитической ойкумены. Именно в южных областях Узбекистана был впервые найден тешикташский человек, сочетающий в себе признаки неандертальца и современного человека. Навес Кайнаркамар расположен примерно в 15 м над руслом одного из притоков реки Мачайдарьи, охватывает площадь в 70 м в длину и 7 м в ширину. Участниками экспедиции были заложены шурфы глубиной до двух метров, в которых обнаружены кремневые артефакты, многочисленные кости животных, пятна золы и угля, как доказательство пребывания здесь людей. Им же были переданы 21 фрагмент керамических сосудов: 4 венчика крупных сосудов с косо срезанной внутрь закраиной и сильно выступающим снаружи ниже венчика концентрическим валиком; 3 венчика хумов – утолщенных, с концентрическим желобком; с двумя концентрическими желобками; с концентрическим валиком; 4 крупных котлообразных сосудов с утолщенными венчиками различной конфигурации и концентрическими желобками снаружи; 3 венчика сосудов типа тогора с подтреугольно утолщенными венчиками с концентрическими желобками снаружи; 4 венчика сосудов с заovalенной закраиной, на двух снаружи концентрические желобки; 3 придонные части сосудов, донца плоские, одно слегка выступающее. На поверхности всех фрагментов сколы. Поступил также бесформенный фрагмент известняка. Фрагменты были найденные во время первичного обследования памятника Ходжа Гулсевар (Орлиная гора) в Термезском районе Сурхандарьинской обл. Памятник был обнаружен научными сотрудниками Института искусствознания АН РУз О.Арипджановым и А.Н.Гориним.

40 предметов, собранных в ходе раскопок на городище Кампыртепа (Сурхандарьинская область) в 2003-2008 гг., были переданы в музей академиком Ртвеладзе Э.В. Городище Кампыртепа – один из древнейших археологических памятников на территории Узбекистана, в 30 км к западу от Термеза. Это развалины портового города на р. Амударье (в древности Окс), заложенного в IV в. до н.э. По данным отечественных специалистов, Кампыртепа является территорией легендарной Александрии Оксианской. В ходе проведенных здесь многолетних археологических раскопок получены убедительные материалы, свидетельствующие об основании во время походов Александра Македонского в Трансоксиану в 329–327 гг. до н.э. значительного по площади поселения с развитой градостроительной структурой, мощной фортификацией и капитальными строениями. Крепость состоит из цитадели, окруженной рвом, «нижнего города», обнесенного крепостной стеной с башнями и неукрепленного пригорода. Археологи нашли здесь хорошо сохранившиеся культурные слои ранне-эллинистической, греко-бактрийской и кушано-юэчжийской эпох. В порту Кампыртепа осуществлялась перевалка большого объема самых разных товаров, которые шли сюда по пути из Афрасиаба – столицы Согда в столицу Бактрии – город Бактры, в 70 км к югу от крепости, и далее на юго-восток, в Индию. Памятник, открытый академиком Э.В.Ртвеладзе в 1972 г., исследовался им на протяжении более 30 лет. За время изучения Кампыртепа сделан ряд интересных открытий в области материальной и художественной культуры кушанской Бактрии. Памятник играет большую роль в изучении культуры, искусства и градостроительства Узбекистана в античное время. На городище Кампыртепа проведены уникальные работы по консервации объектов.

Среди поступлений фрагменты керамических изделий: чаши, миски, крышки сосуда, миниатюрного кувшина с грушевидным туловом, кружки с отогнутым наружу венчиком и с округлой ручкой, прикрепленной к тулову на месте перехода к венчику, двуручного миниатюрного горшка, бокала или кубка на невысокой, профилированной ножке рюмкообразной формы и с

плавно расширяющимися вверх стенками, стенок сосудов крупных форм со штампованным орнаментом (2 шт.), ручки от сосуда крупных форм, алтаря катушкообразной формы с конической выемкой в основании и сквозным отверстием в центре. Черепок в изломе светло-коричневый, коричневый, ангоб красно-коричневый, темно-красный. На стенки двуручного миниатюрного горшка и бокала или кубка по темно-красному ангобу нанесено дополнительно полосчатое вертикальное лощение. Из других предметов - глиняные грузила, округлых очертаний в плане, овальные в разрезе и уплощенные с обеих сторон (2 шт.); грузила пирамидальной формы со сквозным отверстием (3 шт.); керамическое и два каменных (мергелистый известняк) пряслица, свидетельствующие о наличии ткачества; фрагменты терракотовых статуэток лошадей (6 шт.); фрагменты модульных кирпичей от входной арки в помещение или от выкладки колодца, один кирпич трапецевидной формы, 11 – в виде полукружий, на трех кирпичах прочерчена надпись письмом кхароштки, тесто розовое, ангоб светлый. Интересны фрагмент бронзового китайского зеркала с полуovalами у края и растительным орнаментом (Д.- 17 см), бронзовое или медное (?) кольцо с несомкнутыми концами.

Керамические изделия из Шуробкурмана переданы с.н.с. Института искусствоведения АН РУз Ильясовым Дж.: кувшин с овальным туловом, широкой горловиной; фрагменты: блюда с сохранившимся зубообразным выступом в верхней части; капиштона прямоугольной формы, используемого в полировальных работах; светильника, еще одного светитильника в форме листа; крышки от кастрюли; стенок от керамической печи со знаком “Г” и орнаментированного сосуда; части покрытия. Переданы также 14 шт. монет. 3 фрагмента сосуда из бронзы. Всего – 26 предметов. Городище Шуробкурман находится на территории Музрабадского района Сурхандарьинской области, в 30 км к западу от Термеза. Памятник обнаружил в 1972 г. академик Э.В. Ртвеладзе во время рекогносцировочных работ. При его осмотре сделан вывод о том, что Шуробкурман «состоит из нескольких городищ, отделённых друг от

друга рвами, общей площадью 20 га». По версии ученых, Шуробкурбан состоял из цитадели и городских строений. Археолог П. И. Гендельман, проводивший в 1982 г. небольшие по объёму раскопки на южном холме, датировал оборонительную систему цитадели IV-V вв. н. э. Другие исследователи считают городище сельским поселением. Предметы собраны Дж.Ильясовым и П.И.Гендельманом.

7 керамических предметов поступили в музей от ст.н.с. Национального центра археологии АН РУз Богомолова Г.И. Это 3 кирпича трапециевидной и подтрапециевидной формы для выкладки свода арки, 2 фрагмента кирпичей, возможно, прямоугольной формы, на одной из сторон по диагонали нанесенные пальцами желобки, такого рода кирпичи использовались в основном в средневековой архитектуре для выкладки свода арок и портала; два кубура (трубы) с расширенным одним концом и зауженным другим, один кубур с одного конца разбит, на поверхности следы подрезки острым ножом. Научным сотрудником этого же Центра Б. Исабековым переданы в музей 11 керамических предметов, среди них: 3 вазы II-IV вв. н. э.; 7 кружек, из них на ручках двух кружек изображены животные; 1 коса. Все предметы были найдены 16 сентября 2020 г. во дворе жителя махалли Кенгкечик Янгиюльского района Ташкентской области Абдувахида Умурзакова, при копке колодца.

12 предметов были переданы в музей археологом Е.Г.Некрасовой. Керамические изделия: кувшин с уплощенным туловом и ручкой, горловина сохранилась частично; фляга с уплощенным туловом, с двух сторон горловины прикреплены ручки, покрыта процарапанным узором; фрагменты изделий: светильника круглой формы с одной стороны просматривается изображение морды животного, с другой – следы ручки, верх тулова отсутствует; глазурованной шокоса с приподнятыми и расширенными бортами, внутри орнаментирована узором «гажжак» зеленого и коричневого цвета по белому фону; верхней части широкогорлого сосуда; донца большой чаши, ангобированного красным; кувшина с невысоким горлом,

глазурованного, с выпуклым рисунком под горлом; глазурованных блюд; кувшина с низким горлом, на венчик, горло и тулово нанесены темно-бирюзовые линии; блюда с отверстием для вывода воды. Стекланный сосуд, шейка узкая, основание круглое, на тулове рельефный рисунок. Каменное круглое ядро. Предметы собраны археологом Е.Г.Некрасовой в ходе ее многолетних раскопок на территории Хорезмской и Самаркандской областей. Относятся к разным периодам.

Часть предметов поступила от жителей Узбекистана. Житель г. Аккурган Аккурганского района Ташкентской области Рахим Пирназаров передал в музей фрагмент керамического кувшина. Тулово расширено кверху, поддон дисковидный, плоский, выступающий. На плечике тисненый орнамент в виде узкого пояса из зубчиков, XI-XII вв., выс. – 12,5 см, горловина и ручка отбиты. Найден на городище Канка в Аккурганском районе. Канка самый известный археологический памятник области. Находится в 70 км к юго-западу от Ташкента, на левом берегу протоки Карасу (старого русла Ахангарана), неподалёку от места его впадения в Сырдарью. Является остатками самого крупного и древнего города Ташкентского оазиса, существовавшего, как считают ученые, с III в. до н.э. по XII в. н.э. Он окутан множеством легенд. По одной из них, Канка являлась центральным городом государства Кангюй, первые упоминания о котором датируются китайскими источниками II в. до н. э. В китайских летописях он был известен под названиями «Юни» и «Ши», в период средневековья назывался «Харашкет». По мнению Ибн Хаукаля (около 977 г.), Харашкет являлся вторым по величине городом после Бинкета в местности Шаш. Но самой интересной версией происхождения города считается его приравнение к Антиохии Заяксартской, основанной в III в. до н. э. после распада империи Александра Македонского греческим военачальником Демодамом во время его похода против заречных саков (скифов) и названный в честь правителя Греко-Бактрийского царства Антиоха I Сотера. Еще один керамический кувшин с продолговатым овальным туловом на плоском основании в музей был передан

жильницей г. Ахангарана Эржановой Д.Г. Ангоб светло-коричневый, на донце следы темно-красного ангоба.. Изготовлен на гончарном круге. Выс. – 33,5 см. Найден в районе Тераксы на вершине Угам-Чаткальского хребта в Ахангаранском районе

Металлические изделия X-XII вв., в количестве 33 и двух, датированных XX в., были приобретены у жительницы г. Ташкента Тожиевой Б.Т. Изделия X-XII вв. были найдены в к. Губдин Каршинского района Кашкадарьинской области при проведении строительных работ. Они представляют собой набор различных сосудов и предметов разных размеров и форм. По своим качествам, технологии, орнаментации отличаются от аналогичной продукции того времени и предметов, имеющихся в музейной коллекции. Это: тогора, поверхность и бока которой украшены шести-строчными картушами, между которыми помещены круглые медальоны, изображающие крылатых существ с человеческими лицами и телами животных (?); чашка конической формы; орнаментированная чаша; чаша с цилиндрическими стенками с эпиграфическим орнаментом; 5 небольших чаш, из которых 2 с отогнутыми бортиками; 8 сферических чаш; 5 капгиров, из которых один сломан; казан с двумя ручками; поднос; 3 подноса прямоугольной формы, с орнаментом; таз с фигурными краями и орнаментом; катушкообразной формы подставка, с орнаментом; кувшин с фигурной ручкой, сверху на ручке лепесток (дно сломано); подставка на трех ножках; черпак с горизонтальной фигурной ручкой; крышка с петельчатой ручкой; крышечка конической формы; чаша на полумесяцеобразном поддоне, полусферической формы, снаружи, ниже венчика идет пояс надписи. Два изделия датированные XX в.: кумган на конической ножке, с дугообразными носиком, без ручки и поднос латунный, штампованный были переданы в этнографический фонд музея.

В нумизматический фонд поступили 11 монет, конфискованные у Серназарова З.Б., жителя г. Нукуса, Каракалпакстан, следовавшего из Ташкента в Алматы 30.03.2021 г. таможенными органами «Ташкент-АЭРО», решение суда от 22 мая 2021 г. Из них 9 монет из белого металла, XI-XII-XIII

вв. Обозначения на монетах: на одной - дата за краем картуша и монетного кружка; на двух - плетенки на одной из сторон; на четырех просматриваются даты 5?2 г.х., 7?3 г.х., 7?? г.х., 7?(2) г.х.; одна с тамгой на одной из сторон, монетный кружок намного меньше штемпеля. Две монеты медные. У одной дата неизвестна, монета с надчеканом, изображения неясные, на об.ст. следы зеленых окислов. Другая медная монета с плетенками на одной из сторон, датирована XIII-XIV вв. Житель с. Каракисса Кошрабатского района Самаркандской области подарил музею 2, 3, 5-копеечных монет, обращавшихся в России в 1801, 1832, 1870, 1875, 1916 гг. и монеты, номиналом 5 коп., чеканки СССР, 1924 г. 14 монет поступили в фонд от археолога Е.Г.Некрасовой.

В этнографический фонд поступили изделия, купленные у жительницы г. Ташкента Тожиевой Б.Т.: офтоба на конической ножке, с дугообразным отводом, красная медь, Хорезм, XX в.; поднос из желтой меди, Кавказ. XX в.; амулетные серьги из белого и желтого металла, подвески длинные и короткие, бусинки разного цвета (пара), Кашкадарья, XX в.; два вида посуды из красной меди, один круглой формы на подставке, другой вид - пиала традиционной формы и у того и другого верх украшен геометрическим и растительным орнаментом. Третий вид изделие из белого металла и цветных бусинок, основная часть цилиндрическая, верхняя –округленная, с обеих сторон имеются колпачки. Китай. Тибет. XX в. Жительница Ташкента Амиржанова Г. передала в дар музею паранджу (Ташкент, XX в.), материал адрас, шелк, полушелк. От Ж.Х.Исмаиловой в фонд поступили: керамический кувшин, внутри покрыт коричневой глазурью; медные сосуды: кувшин грушевидной формы, дастшуй, 2 кашкуля, украшенные резьбой растительного и геометрического орнамента; поднос круглой формы, с крупной и мелкой арабской надписями и растительным и геометрическим орнаментом, с одного края клеймо производителя в овале «А.О.Д.М.З.», две медали и часть даты «190?». Все изделия, кроме подноса, изготовлены в Ташкенте в нач. и сер. XX в.

В феврале 2021 г. начальник Яшнабадского районного отдела г. Ташкента по борьбе с экстремизмом подполковник Юнусов А.А. передал в музей фрагмент свитка Торы. Свиток состоит из 41 пергамента, содержащего 157 колонок религиозного текста, написанных на пергаменте из кожи кошерного животного древним ивритом, ашурским шрифтом черными устойчивыми чернилами, в состав которых входят кошерные ингредиенты. Страницы пергамента сшиты с помощью нитей, изготовленных из сухожилий ног кошерных животных. Максимальная ширина – 63,5 см, максимальная длина – 3027 см. Рукопись. XV11 – нач. XV111 вв. Имеются потертости, загрязнения, пятна, местами покороблен, следы реставрации. Принадлежала жителю Ташкента Вахидову У.И.

В фонд потупил также самовар, конфискованный таможенными органами С.Нажимов у гр-на Казахстана Юлдашева Ш.Х, следовавшего из Узбекистана в Казахстан 29.02.2020 г. Передан по решению суда от 11 июня 2020 г. Самовар угольный. Объем 6 литров. Медь, латунь. Ручки деревянные. На крышке и передней части изображены медали, надписи: «Паровая самоварная фабрика М.Слиозберг, Вьтульг», «1905», «Париж». Выс. – 52,5 см. Изготовлен в Туле в 1905 г. на фабрике М.Слиозберга.

В Отдел вещественных реликвий музея поступили: знак “Маънавият фидойиси” с удостоверением, переданные Республиканским духовно-просветительским центром и «Золотая» и «Серебряная» медали, предназначенные для выпускников общеобразовательных средних учебных заведений от Министерства народного образования РУз. Управлением государственных наград и геральдики Управления делами Президента РУз передана в музей тюбетейка, работы ферганской мастерицы, члена объединения «Хунармад» Умаровой Х.М. в 2021 г. Прямоугольной формы, сверху нашита цифра 30 в цветах флага Республики Узбекистан, с обеих сторон околыша нашита карта Республики Узбекистан и надпись “Мустақиллик 30 йил”. Нитки мулине. От Аппарата Президента РУз поступила книга “Ban Ki-moon. Resolved: uniting nations in a divided word”.

New-York. Columbia. University Press, 2021. Resolved: uniting nations in a divided word («Наше решение – объединять народы мира»). Книга поступила как подарок Президенту РУз от бывшего генерального секретаря ООН Пан Ги Муна через Министра иностранных дел РУз А. Камилова в ходе визита узбекской делегации г. в Республику Корея 31 июля 2021 г. В фонд поступили также 2 книги коллекционных марок. В книге 1 - 32 л., в книге 2 – 16 л. Общее количество марок – 1045 шт. Переданы в музей АО “Почта Узбекистана” 16 июня 2021 г. Марки разные, представлены в штуках и блоках, в т.ч. посвященные памятным и знаменательным датам: 2700-летие “Авесты”, 525 –летие Бабура, Независимость, 15 лет Конституции Узбекистана, 2000 лет Маргилану, 2700 лет Шахрисябзу, 30 лет Ташкентскому метро, 80 лет Узбекскому государственному музыкальному театру им. Мукими, выдающемуся государственному деятелю А.Темуру, деятелям науки, культуры, литературы и искусства: ал-Фергани, имаму ал-Бухари, ал-Мотуруди, Улугбеку, Камолиддину Бехзаду, Алишеру Навои, Огахий, Абдурауфу Фитрату, А.Чулпану, А.Каххару, Максуду Шайхзаде; с изображениями памятников архитектуры: мавзолея Саманидов в Бухаре, мавзолея Гур-Эмир в Самарканде, минарета Калтаминор в Хиве, медресе Удугбека в Бухаре; в Ташкенте: Оксарая, зданий Олий Мажлиса, Интерконтиненталя, Центрального банка, Государственного музея истории Темуридов, Государственного музея искусств, театра им. А.Навои, Национальной библиотеки им. А.Навои, Курантов; олимпийским видам спорта: футбол, бокс, велоспорт; олимпийским чемпионам А.Таймазову, М.Ибрагимову, У.Хайдарову; отдельным представителям животного и растительного мира и мн.др.

Отдел картин дополнили портреты, подаренные художниками в технике х.,м.: “Хорезми”, худ. Мансуров И.. 70х50 см (без рамки) и худ. Курязов Т., 120х95 см; “Беруни” и “Улугбек”, худ. А.Икрамжанов. оба 70х50 см; “Ибн Сина”, худ. Нуритдинов М., 70х50 см; картина “Академия Маъмуна”, худ. Фахриддинов З., 144х86 см. Художник С. Рахметов подарил музею «Портрет

Фергани», материал ткань, акварель. У худ. Джурабаева М. музей приобрел два произведения: «Весна в Ярдоне» (2011 г.) и «Портрет мастера Усмана Зуфарова» (2019 г.), ткань, акварель. Курязов Т. передал в дар музею также картину “Караван”, картон, акварель, в деревянной раме. 50x39 см. 1984 г., на которой изображен караван верблюдов, въезжающий в древнюю Хиву, и портрет Тумарис, дерево, акварель, дм. - 33 см. 2018 г. Тумарис – царица массагетов – кочевых племен, населявших берега Каспия и Приаралье, известная историческая личность, одержавшая по свидетельству греческого историка Геродота, в VI в. до н.э. в жестокой битве победу над персидским царем Киром II Великим. Тумарис и события ее жизни нашли отражение в работах ряда западно-европейских художников, как Рубенс, Аллегрини, Лука Феррари и другие.

Все поступившие в музей предметы представляют ту или иную историческую и культурную ценность. Они задокументированы, внесены в Книгу поступлений и Инвентарные книги отделов музейного фонда. Станут предметами изучения специалистами, войдут в научные каталоги, их можно будет увидеть в экспозиции, на выставках.

Список использованных источников и литературы:

1. Буддийский культовый центр Кара-тепе в старом Термезе: Материалы совместной археологической экспедиции на Кара-тепе. Основные итоги работ 1965-1971 гг. / Под общ. ред. Б. Я. Ставиского. М. Наука. 1972.
2. Городище Канка, древний город, район Аккурганский район tochka-na-karte.ru <https://tochka-na-karte.ru/557-Gorodishche-Kanka>
3. Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота: тексты, перевод, комментарий. М.: Наука, 1982.
4. [Древнее городище Канка – Advantour / advantour.com https://www.advantour.com/tashkent/history/kanka](https://www.advantour.com/tashkent/history/kanka)
5. История Узбекистана – Википедия / [wikipedia.org / https://ru.wikipedia.org/wiki/История_Узбекистана](https://ru.wikipedia.org/wiki/История_Узбекистана)

6. Кампыртепа — кушанская крепость на Оксе. Археологические исследования 2001–2010 гг. М.; СПб., 2018.
7. [Мкртычев Т.К.](#) Буддийское искусство Средней Азии. I—X вв. М.: Академкнига, 2002.
8. Ртвеладзе Э. В. Кампыртепа - Александрия Оксианская: город-крепость на берегу Окса в эллинистическое и постэллинистическое время (конец IV в. до н. э. - I в. н. э.). Ташкент: San'at, 2017. С. 203.
9. Шейко К. А. К изучению шахристана Шуробкургона // Трансоксиана - Маверан-нахр. Ред. Э. В. Ртвеладзе. Ташкент: San'at. С. 217-223.

*Тохир Норкобилов
Заведующий отделом
Государственного музея истории Узбекистана*

*Вазген Минасянц
Научный сотрудник
Государственного музея истории Узбекистана*

**БРОНЗОВЫЙ ЦИЛИНДР XII-XIII ВВ. ИЗ СОБРАНИЯ
ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ УЗБЕКИСТАНА
АКАДЕМИИ НАУК РЕСПУБЛИКА УЗБЕКИСТАН.**

В археологическом фонде Государственного музея истории Узбекистана АН РУз хранится коллекция медных и бронзовых изделий, среди которых особый интерес представляет бронзовый цилиндр XII-XIII вв, назначение которого вызывает до сих пор споры у исследователей.

Приведем его описание.

Бронзовый полый цилиндрический предмет в виде широкой муфты. По краям цилиндра и посередине подтреугольно выступающие опоясывающие бортики. На разделенной на две части поверхности тулова цилиндра идут два широких орнаментальных пояса (шир. 3,5-4 см) с арабскими надписями, выполнены на фоне растительного орнамента в виде спиралевидно закрученных стеблей с лепестками, трилистками и цветами. По обе стороны от поясов с надписями после узких гладких полос расположены четыре узких пояска с непрерывно идущими волнистыми стеблями со спиралевидными завитками - отростками и расширяющимся лепестками на конце. На одном пояске в месте соединения завитка - отростка со стеблем показаны ромбовидные листочки. Внутренняя поверхность предмета шероховатая.

Место находки не известно.

Сохранность удовлетворительная.

Размеры: Высота-26 см; диаметр (наруж) - 21,5 см; диаметр (внутр) -18 см; ширина выступающих бортиков 1,8-2 см; ширина поясков с надписями – 3,5-4 см; ширина поясков с растительным орнаментом (ислими) – 1,3-1,5 см; ширина гладких полос – 0,8-1,4 см.

Коллекционной № 188/44; Инвентарный номер А.14162.

В поисках аналогии этому предмету мы обратимся к находкам, обнаруженным на территории Средней Азии и хранящихся в Среднеазиатских музеях и музеях других стран.

В Кыргызстане подобные цилиндры, которые отличаются размерами и оформлением декора были обнаружены в Чуйской долине - на Александровском городище и Беловодском крепости в 1941 г. Бронзовый цилиндр найденный на Александровской городище имеет следующие размеры: высота его – 28,5 см; диаметр - 20 см; толщина стенок - 1 см. У него два закругленных выступа -ушка с круглыми отверстиями. Орнамент в виде арабских надписей, выполненных почерком куфи. Фон к надписям в виде спиралей с пальметками. Обе части поверхностей цилиндра покрывает сложный симметричный резной орнамент. Среди элементов декора четыре круглых медальона, обведенные широким или узким пояском и расположенные крест- накрест. В медальонах помещены геометризированные рисунки. Между круглыми медальонами расположены стилизованные арабские надписи (Бернштам, 1950. С.141. табл. ХСІ-ХСІІ; Байпаков, Терновская., 2018. С.38).

Сочетание надписей с орнаментом позволило А.А.Иванову датировать цилиндр XII- нач. XIII века (Иванов, 2008. С. 381). В книге «Чуйская долина» А.А. Бернштам, говоря о функциональном назначении подобных цилиндров определил их как «массивные стволы несторианских подсвечников» (Бернштам, 1950. С.141).

Бронзовые цилиндры были также найдены и на территории Казахстана. Так на городище Талгар, расположенном в 25 км к востоку от г. Алматы в разные годы. Цилиндры литые, полые внутри с треугольными в течение концентрическими бортиками - закраинами сверху и снизу. Такой же выпуклый бортик, расположен посередине, опоясывает цилиндр, выступая на уровне закраин. Три целых цилиндра относятся к находкам более раннего

времени, ещё один фрагмент был обнаружен во время работы экспедиции под руководством Т.В.Савельевой в 2002 году.

Высота цилиндров - 175 мм, внутренний диаметр - 103-105 мм, высота и толщина верхних и нижних бортиков - 11 мм, средних - 8 мм, толщина стенок 3 мм. На поверхности тулово цилиндров ближе к бортику - закраине сделано по одному закругленному отверстию неправильной формы, диаметром - 10 мм. Отверстия заходят на орнамент и нарушают его целостность.

Один цилиндр украшен двумя орнаментальными поясами с изображением арабских надписей. Два других целых цилиндра и фрагмент украшены похожим орнаментом арабские буквы показаны на фоне растительных элементов и точек между ними расположены четыре парные окружности с равноконечными крестами, которые обведены четырёхлепестковыми розетками, выполненными двойными линиями. Остальное внутреннее пространство заполнено точками. Выше и ниже основной декоративной полосы идёт орнамент, составленный из изогнутых линий, образующих витой мотив (Байпаков, Терновская, 2018. С.38, рис. 18).

Кроме цилиндров с изображением крестов на городище Талгар были обнаружены и другие находки, связанные с христианством. Это скульптурка распятия Христа и бронзовый крестик. Крестик был обнаружен на том же раскопе, где и цилиндры с изображением крестов, буквально поблизости их места находки (Байпаков, Терновская, 2018. С.37,38; Копылов, Керекеша, 1992. С.127,132).

В Государственном историческом музее (г. Москва) хранятся два литых бронзовых цилиндра с арабскими надписями, которые были найдены на территории Средней Азии и поступили в музей в конце XIX - начало XX века.

В Государственном Эрмитаже (Санкт-Петербург) также имеются два бронзовых цилиндра одинаковой формы. Цилиндры с выступающими бортиками подтреугольной формы. Тулово разделены на три части двумя бортиками. На каждом цилиндре вырезаны по два пояса с арабскими надписями, выполненными крупным почерком насх, на фоне спирально

скрученных стеблей с пальметками. В среднем поясе изображения четырёх зверей из семейства кошачьих. В средней части цилиндров имеется по два крюковидных выступа. Первый цилиндр высотой - 28 см, второй - 28 см, а их внешний диаметр - 20 см – 20,8 см и 21 см (Байпаков, Терновая, 2018. С.40).

Относительно функционального использования цилиндров среди учёных нет единого мнения. По мнению известного археолога В.А.Городцова подобные литые цилиндры представляли собой «части древних медных по-видимому, высоких подсвечников, формой напоминающих христианские церковные подсвечники» (Байпаков, Терновая, 2018. С.40).

Как было сказано выше А.Н.Бернштам определил эти цилиндры как стволы «несторианских подсвечников».

По заключению известного учёного А.А.Иванова полые бронзовые цилиндры являлись муфтами для скрепления столбов палатки или шатра. А.А.Иванов рассматривая издание посвященные среднеазиатско и персидской миниатюре XV-XVII вв доидел аналогичные предметы на палаточных столбах: они служили муфтами, скрепляющими столбы, которые делались составными, что удобно в походных условиях при временном возведение шатра (Иванов, 2008. С.384; Ашрафи, 1974. С.82, рис. 67).

Авторы статьи «Талкир (Древней Талгар) - развилка Великого Шелкового Пути» И.И.Копылов и Л.И.Кереша, рассматривая назначение талгарских цилиндров определяют их, также, как и А.А.Иванов, муфтами-кольцами для скрепления шатровых столбов (Копылов, Кереша, 1992. С.127,132).

Ещё один вариант использования цилиндров был предложен в качестве версии Л.Т.Гюзальяном. Он считал, что цилиндры могли использоваться как подставки или базы для столбов (Иванов, 2008. С.383).

К.М.Байпаков и Г.А.Терновая в работе «Христианство в Южном Казахстане и Семиречье (VI-XIV вв.) придерживаются этой же версии, рассматривая эти предметы комплексе с археологическими материалами, который был обнаружен вместе с цилиндрами. Они пишут: «Остатки

деревянных столбов были выявлены при тщательной фиксации на раскопе IV в центральной части городища Талгар.

Кроме столбов, там были зафиксированы рассыпающиеся фрагменты других деревянных конструкций (Байпаков, Савельева, Чанг, 2005. Рис. 3,4). У столбов, поддерживавших плоское перекрытие был диаметр около 20 м, они не имели базы и были вкопаны в пол. На том же раскопе были зафиксированы единичные следы от столбов, диаметром 10 см тоже углубленные в земляной пол.

Возможно, цилиндры могли использоваться в качестве дополнительного крепления в нижней части столбов.

Определив, что цилиндры относятся к кругу христианских памятников, можно рассмотреть их, например, как составные части столбов алтарной сени или кивория-навеса на четырёх колоннах над дарохранительницей. В христианском искусстве встречаются изображение колонн, поддерживающих арки и алтарную сень. В оформлении колонн использованы цилиндрические части (Байпаков, Терновая, 2018. С.41).

Нам кажется, что все варианты использования данных предметов, представленные исследователями возможны, но среди них, как мы считаем наиболее вероятных являются две гипотезы. Это использование их в качестве муфт для скрепления шатровых столбов и использовании их в качестве баз - подставок для столбов.

Список использованной литературы.

1. Ашрафи, 1974 – М.М. Ашрафи. Перседско - таджикская поэзия в миниатюрах XIV-XVII вв. Душанбе, 1974
2. Байпаков, Савельева, Чанг, 2005 – К.М.Байпаков, Т.В.Савельева, К.Чанг. Средневековые города и населения Северо-Восточного Жетысу. Алматы, 2005.
3. Байпаков, Терновая, 2018. - К.М.Байпаков, Г.А.Терновая. Христианство в Южном Казахстане и Семиречье (VI-XIVвв) // Религии Центральной

Азии и Азербайджана. Христианство. Том IV. Международный институт центрально азиатских исследований. Самарканд, 2018.

4. Бернштам, 1950 – А.Н.Бернштам. Чуйская долина // Труды Семиречьинской археологической экспедиции. Материалы и следования археологии СССР. Вып.14, Москва, 1950
5. Иванов, 2008 – А.А.Иванов. О так называемых несторианских подсвечниках // Византия в контексте мировой культуры. Материалы конференции. Санкт-Петербург, 2008.
6. Копылов, Керекеша, 1992 – И.И.Копылов, Л.И.Керекеша. Талкир (Древней Талгар) - развилка Великого Шелкового Пути // Археологические исследования в Казахстане. Межвузовский сборник научных трудов. Алма-ата, 1992.

*Гулямов Равшан,
Главный хранитель
Государственного музея истории Узбекистана*

*Лариса Левтеева
старший научный сотрудник
Государственного музея истории Узбекистана,
кандидат исторических наук*

БЕСЦЕННЫЙ ОБРАЗЕЦ ДРЕВНЕГО ИСКУССТВА

АННОТАЦИЯ. Настоящая статья содержит материалы, связанные с буддийской религией и одним из выдающихся памятников буддизма, скульптурной композицией, известной под названием «Триада», из собрания Государственного музея истории Узбекистана. В 2022-2023 гг. экспонировалась на выставке «Сокровища оазисов Узбекистана. На пересечении караванных путей» в Лувре (Париж, Франция).

Ключевые слова: Узбекистан, музей, история, буддизм, религия, «Триада», Фаязтепа, барельеф.

В настоящее время Лувр – крупнейший в мире музей с одной из самых богатых и разнообразных коллекций предметов искусства, а также самый посещаемый. Здесь хранятся более 500 тысяч произведений искусства. Среди них «Джоконда» Леонардо да Винчи, «Три грации» Лукаса Кранаха, «Большая одалиска» Жана-Огюста Доменика Энгра, Венера Милосская и другие.

С 24 ноября 2022 г. по 6 марта 2023 г. в Лувре проходит масштабная выставка «Сокровища оазисов Узбекистана. На пересечении караванных путей». Посетители выставки смогут узнать о том участке Великого шелкового пути, который проходил через южные районы Узбекистана. На ней были представлены артефакты, предметы искусства и культуры, отражающие практически все периоды нашей почти двухтысячелетней истории, начиная с самых древних – настенных фресок Варахши и Афрасиаба – до предметов современности. Для выставки в Париже собраны 138 предметов из 16 музеев нашей страны. Это важное событие стало важной вехой в гуманитарном сотрудничестве Узбекистана и Франции. По словам главы Центра исламской цивилизации Ш.Миноварова, выставка «сделает нашу страну более

узнаваемой, повысит к ней интерес, к ее культуре и истории...послужит большой рекламой для развития туризма».

Одним из уникальных экспонатов выставки является так называемая «Триада» - статуарное изображение Будды с монахами, изготовленная почти две тысячи лет назад.

Богата уникальными археологическими находками земля Узбекистана. Здесь с древнейших времен возникали, развивались и приходили в упадок крупнейшие цивилизации. Сюда стремились иноземные завоеватели, которых влекли слухи о богатых городах, сокровищах, накопленных местной знатью, плодородные земли. Здесь по Великому шелковому пути, связывавшему Восток и Запад, проходили купеческие караваны.

Территория современного Узбекистана издревле была местом пересечения не только многих караванных дорог и путей, но также колыбелью, где в античный период мирно сосуществовали различные религии: зороастризм, буддизм, манихейство. Буддизм – одна из великих религий Востока. Возникнув в VI веке до новой эры, он исповедуется сегодня населением Шри Ланки, Бирмы, Лаоса, Таиланда, Китая, Японии, Вьетнама, Кореи и ряда других азиатских стран. Проникновение буддизма в Среднюю Азию из Индии обычно связывают с правлением кушанской династии. Могущественная Кушанская империя (I – III вв. н.э.), включала в себя южные районы Средней Азии, Афганистан, Пакистан, Северную Индию. Буддизм был государственной религией империи. Путь Будды исповедовал самый знаменитый из кушанских царей – Канишка. Центрами буддизма, очагами его распространения и, одновременно, своеобразными университетами и библиотеками были монастыри. Хорошо укрепленные, обеспеченные необходимыми припасами, они представляли собой развитые самостоятельные хозяйственные единицы, со своими ремесленными мастерскими, гостиницами и другими, как бы мы сказали сейчас, элементами инфраструктуры.

Сегодня в самом южном регионе нашей страны, Сурхандарьинской области, сохранились несколько буддийских храмовых комплексов той эпохи. Среди них самыми известными являются Айртам, Каратепа и Фаязтепа. Они служили форпостом распространения буддизма на просторах Кушанской империи и были центрами монашества. В монастырях разрабатывались принципы и система буддийского искусства.

Буддийская иконография зародилась на рубеже новой эры, и отражала переход к учению махаяны с ее практикой поклонения изображениям Будды. Исключительно важную роль в ее возникновении сыграли среднеазиатские культурные традиции.

Известняковый барельеф с изображением Будды и двух учеников, известный, как «Триада», является одним из самых совершенных образцов раннего буддийского искусства, обнаруженных на территории Узбекистана. Барельеф представляет рассказ о просветлении Будды. Он запечатлел Будду под деревом Бодхи (древо познания), ветви которого образуют нимб над его головой. Будда сидит в позе медитации и его лицо исполнено спокойной силы и достоинства. Это лицо царя и победителя. Складки монашеской накидки-сангити плавно обтекают тело, не скрывая его линий. Рядом, по обеим сторонам от Будды, изображены два стоящих монаха – его ученики. Изображение священного дерева Бодхи, под которым Будда достиг Просветления, входит в круг образов буддийской иконографии. Когда-то барельеф был раскрашен и позолочен, но время смыло краски, и от этого изображение даже выиграло: благородная белизна камня подчеркивает незамутненное совершенство скульптуры, изумительно согласуясь с небольшими коринфскими колоннами под аркой, в которую вписана композиция.

«Триада» представляет зрителю рассказ о просветлении Будды. Сиддхарта Гаутама был сыном царя народа шакьев. Его жизнь и деяния относятся к VI веку до новой эры. Мудрецы предсказали ему необыкновенное будущее. Окруженный роскошью и весельем, он знал только радости жизни.

Гаутама вырос, возмужал, женился, у него родился сын. Ничто не омрачало его счастья. Но как-то раз, выехав за пределы дворца, молодой принц встретил изможденного больного, тело которого было покрыто язвами, затем согбенного годами, убогого старика, потом похоронную процессию и, наконец, аскета, погруженного в глубокие и отрешенные от земной суеты раздумья. Эти четыре встречи коренным образом изменили жизнь принца. Он узнал, что существуют несчастья, болезни, смерть, что миром правит страдание. Тогда Гаутама обрил голову, облачился в грубые одежды и ушел из дома. Он отправился в странствия, встречался со многими вероучителями, подвергал себя суровым аскетическим упражнениям, стремясь достичь той высоты духа, когда человеку открывается подлинный, непреходящий смысл жизни. В скитаниях прошли шесть или семь лет. И вот как-то, сидя под деревом Бодхи и, как обычно, предаваясь глубоким размышлениям, Гаутама прозрел: он познал внутренние причины круговращения жизни, ему открылись четыре священные истины: миром правят страдания; причиной страданий является сама жизнь с ее страстями и желаниями; уйти от страданий можно, лишь поняв бессмысленность непрекращающегося потока желаний; существует путь, метод, посредством которого можно пресечь этот поток и достичь абсолютной свободы духа, именуемой в буддизме нирваной. Постигание истины совершается в течение многих жизней. Чем добродетельнее жизнь, чем больше благочестивых поступков человек совершил, тем счастливее будет его дальнейшая судьба, короче путь к нирване. Так царевич Сиддхарта, мудрец из племени шакьев стал Буддой, что в переводе с санскрита означает «Просветленный».

«Триада» найдена в ходе раскопок храмово-монастырского комплекса Фаязтепа близ Термеза (комплекс датирован I – II веками новой эры), проводившихся ученым-археологом, старшим научным сотрудником Института археологии Академии наук, впоследствии – сотрудником Государственного музея истории Узбекистана, Л.И.Альбаумом. Название памятнику – «Фаязтепа» («Холм Фаяза») придумал сам ученый, в честь

человека, который принес небольшую статуэтку, обнаруженную им на холме. Сегодня «Триада» хранится в Государственном музее истории Узбекистана. Находка скульптурной группы на Фаязтепа, этого великолепного памятника культуры и искусства, получила мировую известность.

Помимо «Триады», на памятнике были найдены многочисленные фрагменты храмовой скульптуры, живописи по глиняной штукатурке, детали архитектурного декора, осколки керамических сосудов с надписями, выполненными черной тушью, светильники, монеты, позволившие датировать комплекс. Все эти предметы также поступили в музейный фонд.

Храмово-монастырский комплекс «Фаязтепа» поражает своим величием и удивляет дизайнерскими решениями. Это грандиозное сооружение четко подразделяется на три части: храм, монастырь и хозяйственные постройки с трапезной. Каждая из них состоит из двора и расположенных вокруг него помещений. Обособленно от основной части на специальном пьедестале возведена наиболее ранняя ступа с идеально круглым куполом и крестообразным фундаментом, где совершались ритуальные омовения. Ступа, являющаяся одним из атрибутов буддизма, относится к I в. до н. э. и считается самым древним сооружением комплекса. Обособленность основных помещений и их расположение по анфиладному типу – особенности буддийских строений. Основными строительными материалами, как и в других среднеазиатских сооружениях, являются глина и необожженный кирпич.

С 2000 г. Министерство по делам культуры Республики Узбекистан и Представительство ЮНЕСКО в Ташкенте приступили к осуществлению международного проекта «Сохранение и реконструкция руин Фаязтепа». Завершающим этапом этой большой археологической работы стало открытие Научного центра по его изучению. Здесь плодотворно работала совместная узбекско-японская экспедиция под руководством академика Э.Ртвеладзе и известного профессора К.Като.

Учитывая важное историческое значение памятника для изучения эпохи буддизма, Министерство по делам культуры Республики Узбекистан, ЮНЕСКО и японский фонд «Траст» выделили грант на реставрацию и консервацию объекта. По завершении этих работ буддийский храмовый комплекс Фаязтепа превратился в музей под открытым небом и вновь открыл свои двери для посетителей. Комплекс является буддийским художественным наследием в Узбекистане и известен во всём мире.

Памятники буддийского искусства на территории Сурхандарьинской области, являющейся средоточием уникальной буддийской культуры, были обнаружены также в ходе раскопок на городищах Дальверзинтепа (III – II вв. до н.э. – VI – VIII вв. н.э.), Халчаян (IV в. до н. э. – IV в. н. э., VI – VIII вв. н. э.) и некоторых других памятниках.

Памятники, ставшие музейными экспонатами, являются ярким свидетельством высокоразвитых художественных традиций местных народов, взаимовлияния культур.

Литература

1. Альбаум Л.И. Раскопки буддийского комплекса Фаязтепа // Сб. «Древняя Бактрия». Л. 1974.
2. Альбаум Л.И. Раскопки буддийского комплекса Фаяз-тепе (по материалам 1968-1972 гг.) // Древняя Бактрия. Л. 1974. С.53-58.
3. Арвон А. Буддизм. М., 2005.
4. Археологические памятники Сурхандарьи // Muslim.uz /muslim.uz/
5. <http://old.muslim.uz> › rus › novosti-2018 › item › 21.
6. Калитина Н.Н. Музеи Парижа. М., 1969.
7. Ставиский Б. Памяти Лазаря Израилевича Альбаума // Российская археология. 1998. № 4.

*Abdumajid Madraimov,
Temuriylar tarixi davlat muzeyi professori, tarix fanlari doktori
O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi*

O'ZR FA TEMURIYLAR TARIXI DAVLAT MUZEYIDAGI QO'LYOZMANING ILMIY-BADIIY AHAMIYATI HAQIDA

Annotatsiya: maqolada O'ZR FA Temuriylar tarixi davlat muzeyi fondida mavjud qo'lyozma, toshbosma kitoblar, miniatyura rasmlari, egizak nusxalari, faksimilesi Markaziy Osiyo islom davri kitobat tarixiga oid manba sifatida o'rganildi. Ularning ilmiy va badiiy ahamiyati mavjud manbashunoslik va san'atshunoslikka oid adabiyotlar asosida aniqlashga harakat qilindi.

Kalit so'zlar: Temuriy, muzey, fond, ekspozitsiya, qo'lyozma, toshbosma, kitob, mumtoz xat turlari, kufiy, nasx, suls, nasta'liq, xattot, sahnhof.

1996 yili O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi tarkibida tashkil etilgan Temuriylar tarixi davlat muzeyida bugungi kunda yigirmadan ortiq mo'rtabar qo'lyozma o'ttizdan ortiq toshbosma kitoblar, bir necha faksimile, mumtoz miniatyuralar egizak nusxalari mavjud bo'lib, ular Markaziy Osiyo kitobat va mumtoz miniatyura san'ati rivoji tarixi nuqtai nazardan maxsus o'rganilmagan.

Ushbu maqolada mo'rtabar qo'lyozmalar qog'ozi, xati, zebu ziynati, matni, muqovasi va toshyubosma kitoblarni ham kitob ishi rivoji tarixi nuqtai nazaridan o'rganishni maqsad qilib olindi. Bu qo'lyozma, toshbosma kitob, miniatyuralar egizak nusxalari to'g'risida 2017 yili nashr etilgan "Temuriylar tarixi davlat muzeyi durdonalari" nomli albom matnida juda qisqa ma'lumot keltirilib, ularning muhim ahamiyatga egaligi ta'kidlangan, ammo bu masala ilmiy tahlil asosida ochib berilmagan [12]. Ushbu albomda qayd etilishicha, muzey fondida 20 qo'lyozma va 30 toshbosma kitoblar, bir noyob qo'lyozma rasmlari egizak nusxalari va boshqasi rasmlari faksimilesi, kitoblarga ishlangan rasmlar, alohida miniatyuralar saqlanib, ular Markaziy Osiyo kitobat tarixi va tasviriy san'ati rivoji tarixini o'rganishda muhim ilmiy va badiiy ahamiyatga ega [12].

Mo'rtabar qo'lyozma va toshbosma kitoblar asosan Samarqand, Buxoro, Tabriz, Mashhad kabi yirik madaniyat markazi bo'lgan shaharlarda turli qog'ozrez, xattot, naqqosh, muzahhib, rassom, jadvalkash va sahnhof-muqovasoz singari hunarmandlar ijodiy hamkorligida yaratilgan. Kitoblarning badiiy bezaklari, ko'plab

nafis chiziqli naqshlar, firuza, qirmizi, zarrin va yashil bo'yoqlardan foydalanib yaratilgan. Mohir xattotlar tomonidan mumtoz yozuv turlari kufiy, nasx, nasta'liq xatlarida bitilgan bo'lib, ular orasida miniatyura va naqshu nigorlar bilan bezatilgan qo'lyozmalar bor.

Muzeydagi qo'lyozma va faksimile kitoblar orasida "Qur'oni karim"ning hijriy 742, melodiyl 1341 yilga oid tafsiri qo'lyozmasi (KP 11-3(9/)) hamda mashhur "Usmon mushafi" (652 yil)ning 1905 yilda Sankt-Peterburg shahrida D.Rudnev kartografik korxonasida ellik nusxada yaratilgan faksimilesi nusxasi (KP -42) qimmatli manba va eksponat hismoblanadi. Yana fondga "Qur'oni karim" matnining to'liq nashri (hijriy 301 yil, 819 bet) (KP 159-1) va darslik sifatida foydalanilgan yettidan bir qismi "Haftiyak" ning 1900 yilgi toshbosma ham bor. Bular musulmonlar uchun "ummul kuttob" – ya'ni "kitoblar onasi" hisoblanmish "Qur'oni karim" noyob namunalari sifatida juda katta ilmiy ahamiyatga ega hisoblanadi [7].

Qo'lyozma kitoblar ichida fiqh-shariat qonunlariga oid noyob qo'lyozmalardan "Shariat qonunlari" tuzuvchi Saidjalol (KP 11-4(13), hijriy 742 /melodiyl 1428 yilda bitilgan va "Shariat intizomlari" asari (Kp 11-5(19), tuzuvchi Muhammad Solih ibn Abdulkarim, hijriy 991/melodiyl 1583 yilda kitobat qilingan diqqatga sazovor. Ular kitobat namunasi sifatida ham ilmiy badiiy qiymatga ega deb hisoblash mumkin.

Fondga saqlanayotgan tarixga oid asarlar ichida Alisher Navoiy tomonidan "din va millat sharafi" deb ulug'langan tarixchi Sharafuddin ali Yazdiyning "Zafarnoma" asarining o'n yettin asrga nisbat berilgan qo'lyozma (KP 12-2 (1224) (ekspozitsiyada) va "Temur tuzuklari" asari qo'lyozmasi (KP -1(9386) taxminan o'n yettinchi asrga nisbat berilgan. Ular bevosita Amir temur hayoti, faoliyatini o'rganishda juda katta ilmiy ahamiyatga ega [11].

Mo'`tabar qo'lyozmalar ichida mumtoz adabiyotga oid buyuk shoir va mutafakkirlar, Amir Xusrav Dehlaviy "Xamsa" dostonlari qo'lyozmasi (KP 12-8 (777), Fariuddin Attorning "Sittai Attor" (olti masnaviysi) (KP 12-2(4599), hijriy 1261, melodiyl 1823 yilda bitilgani, Sa'diy Sheroziy "Kulliyoti" (KP 12-3)(4448),

hijriy 1239/1823 yilda bitilgani, Hofizning “Devoni” (KP 8-6 (28320/11) o‘n teti-o‘n sakkizinchi asrga nisbat berilgani, Abdurahmon Jomiyning “Kulliyoti” (KP 12-5) (7570) noyob o‘n beshinchi asrga nisbat berilgani, “Haft avrang” (Yetti yulduz – etti doston”) (KP 12-7) (6805), hijriy 1294 yilda bitilgani, “Devoni” ((KP 12-5) (9233), taxminan o‘n oltinchi asrga nisbat berilgani, Alisher Navoiyning “Xamsa” (KP 12-6(4441) o‘n to‘qqizinchi asrda yaratilgani va ikkinchi nusxasi (KP 12-9) (4439) hijriy 1246 yilda yaratilgani (ekspozitsiyada), “Terma devon” “Badoyi’ ul-bidoya” nasriy debochasi bilan (KP -169-1) hijriy 1271/melodiy 1855 yilda xattot Eshonxoja ibn Abdulloh Toshkandiy bitgani; So‘fi Alloyorning “Sabot ul-ojizin” asari ((KP 169-2) hijriy 1239 yili /melodiy 1832 yili yaratilgani adabiyot va kitobat tarixi nuqtai nazaridan muhim va qimmatli hisoblanadi.

Abdurahmon Jomiyning “Favoidu vafiya bi halli mushkulotil kofiya” (KP 15), hijriy 1273 yilda yaratilgan, “Nuqtaul qur’on” nomli muallifi noma’lum asar hamda “Sharhi qasidai burda” asari (so‘nggi ikki asar bir jildida, (KP-16) hijriy 1222 yili bitilgan asarlari o‘z davri kitobat namunasi hisoblanadi.

So‘nggi paytlarda Ahmad Yassaviyning “Hikmatlari” asari hamda “Temur tuzuklari” asaridan bir necha yirik hajmdagi varaqlar qo‘lda bitilib sovg‘a qilindi.

Muzeyda mumtoz miniatyuralardan Abdulla Hotifiyning “Temurnoma” asariga 16 asr o‘rtalarida yaratilgan o‘n uchta miniatyuraning egizak nusxalari, Sharafuddin ali Yazdiyning “Zafarnoma” asari noyob 1530 yilda Shirozda bitilgan qo‘lyozmasi o‘ttizta sahifasidagi unvon naqshi va miniatyuralar faksimilesi “O‘zbekiston madaniy merosi xorijiy to‘plamlarda” turkumda nashr etilib muzeyga tuhfa qilindi. Bunday kitoblar orasida “Temur tuzuklari” faksimilesi va Sulton Husayn Mirzoning “Devoni Husayni” asarlari faksimilesi mavjud.

Foydalangan manba va adabiyotlar ro‘yxati

1. Кази-Ахмед. Трактат о каллиграфах и художниках. 1596-97/1005. /введение, перевод и комм. Б. Н. Заходера. –Москва-Ленинград, 1947. - 202 с.

2. Муниров Қ. Амир Хусрав Дехлавий кўлёзма асарлари каталоги. Тошкент: Фан, 1975.
3. Муниров Қ., Носиров А. Алишер Навоий кўлёзма асарлари каталоги. Тошкент: Фан, 1970.
4. Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. –Тошкент: “Фан”, 1971. 198 бет, 17 та расм.
5. Казиев А. Ю. Художественное оформление азербайджанской рукописной книги 13-17 веков. Москва, “Книга”, 1977, -360 с.
6. Письма-автографы Абдаррахмана Джамии из “Альбома Навои”/ Введение, перевод, примечания и указатели А. Урунбаева.-Ташкент: “Фан”, 1982.- С. 160-103.
7. Халидов А. Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. Москва: Главная редакция восточной литературы, 1985. –С. 304, 7 илл.
8. Рукописная книга в культуре народов Востока. Очерки. Книга первая. Москва: Главная редакция восточной литературы, 1987.-С.560.
9. Темур тузуклари / форс тилидан Алихон Соғуний ва Ҳ. Караматов таржимаси. Б. Аҳмедов таҳрири остида. Тошкент: 1991. -144 бет. (форс тилидаги матн билан).
10. Захируддин Муҳаммад Бобур. Куллиёт. 1 жилд. Девон./Нашрга тайёрловчи М. Кенжабек. –Тошкент: “Zilol buloq” нашриёти, 2021, -600 б.
11. Амир Темур. Библиография. 1 китоб Масъул муҳаррирлар: Файзиев Х. Т., Буриев О. Тошкент: Фан, 2020.
12. Темурийлар тарихи давлат музейи дурдоналари (матн) / Масъул муҳаррир Х. Т. Файзиев. Фотоальбом.-Тошкент: “Mashhur-press”, 2017, -320 б.

*Muhammadjon Abduhamidov Abduhalim o'g'li
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi doktoranti
Islomshunoslik fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

HAKIM SAMARQANDIYNING “AS-SAVOD AL-A'ZAM” ASARI VA UNING MANBASHUNOSLIK TAHLILI

Annotatsiya: Mazkur maqolada Abu Mansur Moturudiyning dastlabki shogirdlaridan biri bo'lgan Abul Qosim Hakim Samarqandiyning hayoti, faoliyati, ilmiy merosi hamda uning shoh asari bo'lmish “Kitab as-savod al-a'zam” asarining manbashunoslik tahlili hamda Imom Moturidiy Hakim Samarqandiy bilan birgalikda Moturidiyya aqidaviy ta'limotining dastlabki poydevorini yaratib, keyinchalik uning shakllanishiga o'z hissalarini qo'shishganini o'rganishga bag'ishlanadi.

Kalit so'zlar: *aqida, manba, mazhab, moturidiyya ta'limoti ashab ar-ra'y, ashob al-hadis, qo'lyozma.*

Abulqosim Ishoq ibn Muhammad ibn Ismoil ibn Ibrohim ibn Zayd Hakim Samarqandiy Somoniylar hukmronligi davrida, xususan Ismoil Somoniy podshohligida yashab ijod etgan. Uni Hakim deb nomlashgan. Ba'zi tadqiqotchilar fikriga ko'ra, olim Moturudiyning ukasi bo'lgan, – deyiladi. Biroq har ikki olimning shajaralaridan shu narsa ma'lumki, ushbu qarash haqiqatdan ancha yiroq. Garchi Hakim Samarqandiy Moturudiyning shogirdi bo'lgan bo'lsa ham, u ustoz bilan bir xil yoshda bo'lgan. Ular bir biri bilan qalin do'st bo'lishgan hamda ikkalasi ham Abu Nasr Iyodiydan ta'lim olishgan. Hakim Samarqandiy Imom Moturudiy bilan bir qatorda o'z davrida islomdagi eng katta yo'nalish bo'lgan ahl as-sunna va-l-jamoa yo'nalishining ximoyachisi sifatida keltiriladi [5, 78.].

Moturudiyning boshqa bir shogirdi Rustufag'niy tushida Abu Nasr Iyodiyning ko'rganini va uning bir qo'lida gullarga to'la idish va boshqa qo'lida Fonidga to'la bo'lgan idishni ko'rganini aytgan. Iyodiy birinchisini Hakim Samarqandiyga, ikkinchisini esa Imom Moturudiyga beradi. Shundan so'ng, Moturudiy haqiqat ilmi bilan bezaladi, Abul Qosim Hakim Samarqandiy esa donishmandlik ilmi bilan go'zal bo'ladi [5, 45.]. Olimning qayerda tavallud topgani ma'lum emas; biroq u Samarqandda yashab Moturudiydan ta'lim oladi.

Bundan tashqari Abu Bakr Varroqni ham Hakim Samarqandiy ustozlaridan biri, – deyiladi. Hakim Samarqandiy ustozlari Muhammad ibn Fazl Balxiy va Abu Bakr Varroq vositasi orqali Hakim Termiziy ismi bilan mashhur bo'lgan Muhammad ibn Ali Termiziyga ruhoniylar irodatda shogird bo'lgan. Ushbu Termiziy esa manbalarda Hakimiy nomli darveshlar suluki asoschisi, deyilgan. Shu bois Hakim Samarqandiyga Hakim taxallusi berilgan [3, 37.].

Bu borada Hakim Samarqandiy o'zining shoh asari bo'lmish “As-savod al-a'zam” asarida shunday deydi:

“Kishi valiylarning karomatiga ishonishi lozim. Valiylarning karomatini rad etgan kishi noto'g'ri yo'lda bo'ladi. Valiylar o'zlarining ilohiy qudratidan Allohga va uning rasuliga itoatkorlik orqaligina foydalanishadi, agar valiylar karomatga ega bo'lmasa unda kim bunday kuchga ega bo'ladi?” [6, 93.].

Manbalarda olimning ko'p sayohat qilgani haqida hech qanday ma'lumot keltirilmagan bo'lsa ham, u barcha yerda mashhur bo'lgan, hamda uning so'zi ko'pchilikka ma'lum bo'lib, kitoblarda yozilgan. U Samarqand qozisi bo'lgan va uning bu lavozimni egallab turgan vaqtidagi faoliyati juda ham mashxur bo'lgan. Hakim Samarqandiy Imom Moturudiy vafotidan o'n bir yil o'tib 432/1040 yilda vafot etgan, va o'zining ustozining oldiga Jokardiza qabristoniga ko'milgan [7. 172.].

Uning asarlari: “As-savod al-a'zam”, Ushbu asarning manbashunoslik tahlili quyiroqda berilgan. “Bayn ani-l-iman juz mina-l-amal”, “Aqidata-l-imam, “Sharh al-fiqh al-akbar”.

So'nggi ikkita kitobni Hakim Samarqandiy yozgan yoki yozmagani aniq emas, buning asosiy sababi shu kungacha hali hech kim bu kitoblarga yetib bora olmagan, garchi ular mavjud bo'lsa ham.

Hakim Samarqandiy, Imom Moturudiyning mashhur shogirdlaridan biri bo'lib, u o'zining “As-savod al-a'zam” asarini yozishda quyidagilarni sabab qilib ko'rsatgan:

“Allohning elchisi aytdi: Bani Isroil bolalari yetmish bitta mazhabga bo'linib ketdi. Ularning yetmishtasi yo'q bo'lib, bittasi saqlanib qolgan. Mening jamoam

yetmish uchta mazhabga bo'linib ketadi. Ularning barchasi xatoga boshlaydi, ularning barchasi men haqman deb aytadi "As-savod al-a'zam"dan boshqa barchasi adashgan hisoblanadi hamda do'zaxga olib boradi; shuning uchun buni mahkam tuting" [6. 5.].

Shundan so'ng Samarqandiy "As-savod al-A'zam"ni tasniflashga kirishadi:

"Kim imonning oltmish ikkita qoidasini bajarishda xatoga yo'l qo'yadigan bo'lsa "As-savod al-a'zam"ga qo'shila olmaydi".

Shundan so'ng u iymonning oltmish ikkita qoidasining qisqa, sodda, tushunarli tarzda keltirib o'tadi.

Islom qoidalarini himoya qilish maqsadida moturudiya ta'limoti izdoshlari hanafiylarga ma'lum bo'lmagan usullarni qo'llashgan. Ular ba'zi bir qonuniy muammolarni hal qilishda sababga tayanishgan. Shuning uchun ham u "Ashob ar-ra'y" nomi bilan mashhur bo'lgan. "Ashob ar-ra'y" tarafdorlari qonundagi sabablarga tayanishgan. Bunga qarama-fqarshi tarafda "Ashob as-hadis" tarafdorlari esa muammolarni hal qilishda payg'ambar (s.a.v.) hadislarining ustunligini afzal bilishgan.

Mazkur maqolada asosiy e'tibor Hakim Samarqandiyning "As-savod al-a'zam" asariga qaratilgan.

Ushbu asarni tarjima qilishda asosan asarning Britaniya muzeyida saqlanayotgan 12871 raqamli nusxasidan foydalanilgan. Bu nusxa Milliy kutubxonada saqlanayotgan 824-1 raqamli nusxa, shuningdek Qohirada 1253/1837 yilda nashr qilingan nusxasi hamda Eronda Abdulhay Habibiy tomonidan fors tilida nshr qilingan nusxasi bilan qiyosiy jihatdan solishtirilgan holda o'rganilgan.

Britaniya Muzeyida saqlanayotgan qo'lyozmaning ta'rifi keng bo'lgani hamda maqola hajmiga qo'yilgan cheklov-talablardan kelib chiqib bu maqolada mazkur qo'lyozma nusxa tahliliga emas, balki boshqa nusxalar tahliliy jihatdan o'rganildi.

Milliy Kutubxonada saqlanayotgan qo'lyozma Hakim Samarqandiyga nisbat berilmaydi, biroq ushbu qo'lyozmaning muqovasiga "Hadha Kitab Sawad al-a'zam

li Abi Ishaq Kabir ‘ala Mazhab al-imam Abi Hanifa” deb yozilganini ko‘rish mumkin.

Bu ta’rif unchalik ham mashhur emas, chunki hech kim bu asarni Hakim Samarqandiydan boshqa olim yozgan degan fikrni qo‘llab quvvatlamaydi.

Biroq bu nisbatning sababi “Ar-radd ala ahl al-ahva” deb nomlangan asarning “Kashf az-Zunun”ga, qolganlari esa Abu Hafs Buxoriyga nisbat berilgani fakti ham bo‘lishi mumkin. Hakim Samarqandiy va Abu Xafs Buxoriyning ikki asarining nomi bir xil ekanligini qayd etib o‘tish asossiz hisoblanadi. Kimdir bu ikki asarni bir biri bilan aralashtirib yuborgan bo‘lishi mumkin.

Arab tilida chop etilgan matn o‘tgan asrda nashr qilingan, shuni qayd etish lozimki, unda ikkita qo‘lyozmada keltirilgan ko‘plab nomlar tashlab ketilgan, buning sababi bu nomlarning ko‘pi noma’lum bo‘lgani yoki ko‘pining noto‘g‘ri dalillar bilan asoslangani tufayli bu nomlarning aniqlash imkoni bo‘lmagani asosiy sabablardan biri bo‘lishi mumkin.

Fors tilidagi matnda “As-savad al-a’zam” asari bilan chegaralanib qolmasdan boshqa ba’zi zohidlar haqida hikoyalar ham ketirilib o‘tilgan. Bu Islom dinidagi turli mazhablarning ko‘zdan kechirish bilan yakunlanadi.

Tadqiqot jarayonida foydalanilgan asosiy qo‘lyozma manbalarga “Ashob al-ahva kitab ar-radd as-savad al-a’zam al-musamma va-l-Imam al-A’zam Abu Hanifa ala mazhab” asari hisoblanadi. U Britaniya muzeyida OR 12781 raqami ostida sqlanadi. Bu asar Hanafiylarning asarlaridan biri deb hisoblanadi hamda Abu Hanifaning boshqa mazhablarga nisbatan bildirgan raddiyalarini o‘z ichiga oladi.

U 1132/1719 Muharram oyining shanba kunida yozilgan bo‘lib, 82 sahifadan tashkil topgan. Har bir sahifaga 13 qator qo‘lda yozilgan so‘zlardan iborat, Ba’zi so‘zlar aniq ko‘rinmagan, ba’zi fikrlar g‘aliz hamda juda ko‘p grammatik xatoliklarga yo‘l qo‘yilgan.

Xattot har safar o‘z ishini “U” olmoshi bilan boshlaydi va bu shaxs kim ekani nomalum bo‘lib qoladi. Ko‘plab nomlarning kim ekanligini aniqlash imkoni mavjud emas, chunki barcha nusxalarda nomlar bir-biridan farq qiladi; masalan, f.26b sahifada Hasan deb keltirilgan shaxs 19 sahifada Hasan ibn Ali deb hamda f.16b

sahifada esa Hasan Basriy deb keltirilgan. Bu yerda keltirilishi kerak bo'lgan lekin keltirilmagan yagona nom bu Moturudiyning ismidir, uning nomi asarda birorta ham, o'rinda ham berilmagan.

Manbani tahlil qilib o'rganishdagi yana bir qiyinchilik shundan iboratki, ba'zi hadislar o'zining odatiy shaklida keltirilmagan, Qur'onning ba'zi oyatlari esa to'g'ri tartibda dalillanmagan.

Ilova qismida esa Abul Lays Samarqandiy tomonidan keltirilgan deb nisbat beriluvchi masala keltirib o'tilgan, ushbu ish Qaramoniy tomonidan yozilgan "Tavzih" asari bilan qiyosiy jihatdan solishtirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Abdulkarim Sam'oniy. Al-Ansob // Abdurrahmon ibn Mu'allimiy. – Haydarobod: Doiratu-l-ma'orifi-l-USmoniya. 13 jildli, 1382/1962.
2. Abdulhay Laknaviy. Al-Favoid al-bahiyya fi tarojim al-hanafiyya. – Misr: Matbaat as-saodat, 1324/1906. – B. 219-220.
3. Komilxon Kattaev. Kalom ilmi va Moturidiya raviyasi allomalari. Toshkent. Qaqnus media. 2018. 148 b.
4. Mualliflar jamoasi. Renessans olimlari qomusi. Toshkent. Mega Basim, 2021. – 460 b.
5. Ulrix Rudolf. Al-Moturidiy va Samarqand sunniylik ilohiyoti. (qisqartirilgan nashr) // tarjimonlar: Ra'no Qobulova va G'anijon Mahmudov. Toshkent. Nashriyoti ko'rsatilmagan. 2002. 203 b.
6. Hakim Samarqandiy. "As-Savod al-A'zam". Toshbosma. –Istanbul: 1872.
7. Hoji Xalifa. Kashfu-z-zunun. J. 2. – Bayrut. Doru-l-fikr. – B. 1008.

TEMURIYLAR TARIXI DAVLAT MUZEYIDAGI PORTRET JANRDAGI ASARLAR XUSUSIDA

Annotatsiya: Mazkur maqolada Temuriylar tarixi davlat muzeyidagi ekspozitsiyasidan joy olgan Temur va temuriy shahzodalar portretlariga bag'ishlanadi. Taniqli o'zbek rassomlari tomonidan ishlangan ushbu portretlar o'z qiymati va tarixiy ahamiyatiga egadir. Shu bilan birga tasviriy san'at namunalari buyuk ajdodlarimizning siymosini kelajak avlod bilan tanishtirishga xazmat qiladi va etaloni sifatida tan olingan. Shuningdek maqolada har bir tarixiy asarlarga san'atshunos nuqtayi-nazaridan tavsif va qo'shimcha ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Muzey, fond, tasviriy san'at, eksponat, Malik Nabiev, rassom, shahzodalar, etalon.

XX asr oxiri – XXI asr boshlarida tasviriy san'at ustalari tomonidan Amir Temur va temuriylar portretlari yaratildi. Ular o'z asarlarida bu tarixiy shaxslar obrazlarini to'laqonli yaratish uchun milliy tariximiz va madaniyatimizni chuqur o'rgana boshladilar. Shu yillari Ch.Axmarov, M.Nabiev, I.Jabborov, J.Umarbekov, A.Ikromjonov, S.Abdullaev, A.Aliqulov singari tasviriy san'at ustalari Amir Temur va uning hukmronligidagi davr tarixiy voqealari obrazlarini yaratdilar [1].

1997 yili O'zFA Temuriylar tarixi davlat muzeyi va O'zbekiston Badiiy akademiyasi tomonidan Temuriylar portreti tasvirlangan eng yaxshi asar yaratish bo'yicha tanlov e'lon qilindi. Bo'lajak portretlar uchun asos bo'lib qoladigan eskizlarni tanlash uchun olimlar va rassomlardan iborat tanlov hay'ati tashkil etildi. M.Nabiev, A.Ikromjonov, A.Mamatova, E.Masharipov, Sh.Baxriddinov, S.Rahmetov, A.Aliqulov kabi respublikamizning taniqli rassomlari Amir Temur va temuriylarga bag'ishlangan tarixiy portretlar mualliflari bo'lib qoldilar. Rassomlar ish jarayonida Temuriylar va ularning adabiy merosi bilan tanishdilar. O'sha davrlarda ro'y bergan voqealar, temuriylarning kiyimlari va qurollari, arxitektura yodgorliklari, saroylar intererlari kabilarni o'rgandilar. Tarixiy shaxslar tasviri, shahzodalar obrazlari, yilnoma manbalari, shuningdek saroy hayotini aks ettiruvchi o'rta asrlar miniatyuralari kabilardan olindi. Kamoliddin Behzod va uning Hirot maktabidagi shogirdlarining asarlari rassomlar uchun asosiy manbalardan biri bo'lib

xizmat qildi. O'sha davr miniatyurachi rassomlar saroylarning ichki bezaklari, miniatyuradagi obrazlar liboslarini batafsil tasvirlab berishgan. Ularning ijodiy merosi madaniy, badiiy-estetik va etnografik qimmatga ega. Shu bilan zamonaviy rassomlar portretlarida birinchi marta Temuriy hukmdorlar va sarkardalar obrazlarini aks ettirdilar [2].

Tomoshabinning asosiy diqqati portretning bosh, yuz qismiga ko'proq qaratilgan bo'ladi. Portretida eng muhimi uning ko'rinishi va yuz ifodasidir. Aynan shu ifodada insonning ichki ruhiy dunyosi aks etadi. Inson tasvirida ko'z, burun va lablar uning xarakterini ifodalaydi. Portretida qo'llar ham katta ahamiyatga ega. Qo'lga qarab odamning kasbi, xarakteri, hatto bajaradigan ishini ham aniqlash mumkin [3].

“Amir Temur” portreti. 1941 yili Samarqandda hukmdor Amir Temur (1336-1405) so'ngra Bibixonim va Mirzo Ulug'bekning qabrlari ochilgan edi. Bir necha vaqtdan keyin qabrni ochish paytida topilgan ashyolar Toshkent shahriga, Davlat tarix muzeyiga olib kelindi. Ikkinchi jahon urushi boshida Samarqanddagi qabr ochilgandan keyin antropolog M.Gerasimov Amir Temurning bosh suyagi asosida yaratilgan obrazda u mo'g'illarga o'xshagan yuzli, g'azabnok odam sifatida namoyon bo'ladi. San'atshunos olim N.Oydinov o'zining “San'at haqida ocherklar” kitobida Malik Nabiev bilan bo'lgan suhbat haqida shunday yozadi: “Muzey binosidagi xonalardan birida antropolog olim M.Gerasimov Amir Temurning bosh suyagi ustida ishlardi va uning asosida bosh qismi haykalini yarata boshladi. Uning butun ish jarayonini o'z ko'zim bilan ko'rdim. Ana shu 1941 yildan buyon bu sohibqironing portretini yaratish bilan bog'liq fikr meni asr qilib oldi... O'zbek rangtasviri ustasi Malik Nabiev Amir Temur portretini yaratishga ancha muddat tayyorgarlik ko'rdi, bu paytda o'rta asrlar miniatyurasi bilan chuqur tanishdi. Shu bilan birga u tarixiy adabiyotlarga ham tayandi” [4].

Portretida buyuk sarkarda oltin toj kiygan holatda tasvirlangan. Amir Temurning nigohi bir nuqtaga qadalgan. Qoshlari bir oz ko'tarilgan, bu yuz ifodasini jiddiylashtirgan, hukmdor qandaydir muhim bir muammoni hal qilayotganligi ma'lum bo'ladi. Hukmdor saroy xonalaridan birida o'tiribdi, deraza ortida

Samarqand shahri ko‘rinib turibdi. Xona devorlari mayolikali naqshlar bilan qoplangan, taxt naqshlar bilan bezatilgan. Hukmdor Amir Temurning kiyimi ham qimmatbaho toshlar va naqshlar bilan bezatilgan va o‘zining nihoyatda dabdabadorligi bilan e’tiborni tortadi. Yuzi bo‘g‘doyrang, peshonasi chakkalarida, burni va og‘zi yonida tirishlar bor, bular uning keksaligidan darak beradi, shunga qaramay, uning tik qomati bu odamning qudratli va g‘ayratli ekanligini ko‘rsatib turibdi. Uning yuz ifodasi niyatlarining jiddiyligini ko‘rsatib turibdi va portretni mahobatli qilib ko‘rsatadi. Yelkalari keng, yirik qo‘llari qilich dastasiga qo‘yilgan. Rassom o‘z asarida o‘ziga ishongan, aqlli va qarori qat’iy hukmdor obrazini yaratdi va o‘zining tarixiy portretida katta muvaffaqiyatga erishdi. Rassom Malik Nabiev 1994 yili yaratgan bu portret hukmdor Amir Temur obrazining etaloni sifatida qabul qilindi.

“Mirzo Ulug‘bek” portretini rassom A.Ikromjonov ishlagan. Mirzo Ulug‘bek (1394-1449) portreti o‘rta Sharq buyuk olimi obrazi etaloni sifatida qabul qilindi. Asar foni to‘q tusda, unga to‘lqinsimon chiziq, qizg‘ishrang shaklda taxt ishlangan. Taxtda hukmdor o‘tiribdi. U matoning o‘rtasida shohona libosda tasvirlangan. Boshida yorqin oltin rang naqshli salla, unda kumushrang pat bilan yoqut qadalgan. Mirzo Ulug‘bekning tillasimon naqshli ko‘k rangli kiyimining yelkasidan yengigacha zar ip bilan naqshlar tikilgan, ichkaridan qizil rangli kamzul kiygan [5].

“Mirzo Bobur” (1483-1530) portreti rassom A.Mamatova tomonidan yaratildi. Bu portret shoh sarkarda va shoirning qiyin va murakkab hayoti haqida hissiyotli va badiiy hikoya qiladi. Portretida u yarim tunda bog‘da o‘tirgan holda tasvirlangan. O‘ng qo‘lining panjalari o‘rindiq suyanchig‘iga qo‘yilgan, ingichka va kuchli barmoqlari bilan qalam ushlagan, chap qo‘lida oq qog‘oz. Bobur Mirzo uzoqlarga tikilgan. Portretidagi ranglar did bilan tanlangan. Qoramtir kumushrang osmon rangi fonida Mirzo Boburning to‘rtidan uch qismi tasvirlangan yuzi o‘ychan ko‘rinadi. Yuz ifodasidan uning insoniyligi va ilhomidan darak beradi. Mayda oq gulli alvon ko‘ylagi ustidan u kalta yengli tillarang kamzul kiyib olgan. U tog‘ barsi mo‘ynasi bilan hoshiyalangan. Kamzulning tillarang foniga turli rangdagi shoyi

iplar bilan turli shaklda kiyiklar tikilgan. Kamzul bezakdor va hukmdor shoirni bezab turibdi. Bobur Mirzoning boshida och yashil, ingichka tillarang chiziqli naqshdor yengil shoyi matodan salla. Tovus pati sallaga qirrali qilib ishlangan yoqut bilan qadab qo'yilgan [5,2].

“Umarshayx Mirzo Bahodir” portreti rassom E.Masharipov tomonidan ishlangan. Umarshayx Mirzo (1356-1394) Amir Temurning ikkinchi o'g'li bo'lib, 1356 yilda Xondamirning "Habib us-siyar" asarida yozilishicha, uning onasi To'lin og'o (To'mlun og'o)dir [6]. Suratdagi osmonda oq bulutlar suzib yuribdi. Umarshayx Mirzo Bahodir qomati va nigohlaridan yoshlarga xos g'ayrati, jo'shqinligi va qo'rqmasligi sezilib turibdi. U xarbiycha kiyingan, unga nozik geometrik naqshlar tushirilgan dubulg'asining uchida esa papulturuk xilpirab turibdi. Shahzodaning o'ng qo'li belbog'ida, chap qo'li bilan qilich dastasidan tutgan [5,3].

“Abdullo Mirzo” portreti. Abdulla Mirzo (1433-1451) Ibrohim Sulton Mirzoning (1394-1435) kenja o'g'li [7]. Sh.Baxriddinov Abdullo Mirzoning tarixiy portretini yaratdi. Portretida Abdullo Mirzo chap qo'lida kitob, bo'g'doy rang o'smir ko'rinishida tasvirlangan. O'ng qo'li bilan oq ko'ylak ustidan kiyilgan, zar naqshlar bilan bezatilgan to'q zumrad rangli kiyimini chetidan ushlab turibdi. Kiyim va uning yeng chetlariga tillarang islimiy bezak tikilgan, bu uni chiroyli qilib yuborgan. O'smirning butun qiyofasidan uning axloqan sofligi, bilimdonligi ko'rinib turadi va u o'z xayollari bilan banddek ko'rinadi [5,4].

“Sulton Ahmad Mirzo” portreti (1451-1494) rassom S.Rahmetov tomonidan ishlangan. Sulton Ahmad Mirzo Sulton Abusaid Mirzoning katta o'g'li. Asarda shaxzoda taxtda o'ng charm qo'lqopli qo'lida lochin bilan tasvirlangan. Islimiy bezakli, naqshli qizil kamzul kiygan va qora enli, qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan kamar taqib olgan. Kamzul ustidan kalta yengli kumushrang kiyim kiygan. Kiyimni xoshiyasidagi islimiy naqshlar zar ip bilan tikilgan [5,5].

“Sulton Halil Mirzo” portreti rassom A.Aliqulov tomonidan ishlagan hukmdor Amir Temurning nabirasi Sulton Halil Mirzoning (1384-1410) portreti ajralib turadi. Asardada Sulton Halil Mirzo yosh, kuchli, jasur yigit qiyofasida

gavdasining to'rtidan uch qismi ishlangan. U saroydagi bezakdor xonalardan birining derazasi yonida turibdi. U uzoqlarga qarayapti, o'z maqsadi yo'lida og'ishmay oldinga intilishi nigohida sezilib turibdi, lekin ko'zlarida mung. Baquvvat qomatidagi xarbiy aslahalar xuddi quyib qo'ygandek. Qimmatbaho metallardan quyilgan dubulg'a unga yarashgan, u naqshlar bilan bezatilgan, uni eng uchiga pat qadalgan. Sulton Halil Mirzoning kamari qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan. Uning chap qo'li qilich tutqichida, o'ng qo'li musht qilib tugilgan. Tana harakati, yuz ifodasi, diqqat jamlangan qiyofa barchasi uyg'un. Yuzi yorug'lik manbasi yonida, shuning uchun undagi ma'yuslik va ayni paytda qat'iylik aniq ko'rinib turibdi [5,6].

“Abdulatif Mirzo” portreti rassom B.Mahkamov mo'yqalamiga mansub. Abdulatif Mirzo (1428-1450) Ulug'bek Mirzoning to'rtinchi o'g'li. Abdullatif Mirzo otasi Ulugbek Mirzoga nisbatan o'ta g'ayratli va qat'iyatli bo'lib, har kanday qattiqqo'llikni ishlatib bo'lsa-da, uz maqsadini ro'yobga chiqarardi. Binobarin, uning keskin xatti-harakati dushmanlar ko'ngliga vahima solardi [7,2]. Asarda tasvirlangan shahzoda egnida qizil choponli, ichki yaktagi sarg'ish-oqish rangda hamda boshiga oq salla o'ragan. Nigohlari juda ayyor va qahrli. O'ng qo'lida uzuk bo'lib, barmoqlari bilan belidagi xanjarini tutgan holda tasvirlangan. Chap qo'lida ham uzuk bo'lib, deraza pastki panjarasini ushlab turgan holda aks ettirilgan. Uning bu holdagi ko'rinishi juda shuhratparast bo'lganligini ko'rsatib turibdi.

“Sulton Abusaid Mirzo” portreti rassom R.Xudoyberganov tomonidan ishlangan. Sulton Abusaid Mirzo (1424-1469) Sulton Muhammad Mirzoning ikkinchi o'g'li edi. Asarda shahzoda ustida qizil ko'ylak bo'lib, ko'k chetlari zardo'zi choponi kiygan. Boshida katta oq salla tosh va pat bilan bezatilgan. Shahzoda barmoqlarida uzuklar bor. O'ng qo'li bilan kamarini tutgan. Chap qo'lida esa xat, e'lon ushlagan. Nigohlari esa bir nuqtaga qaratilgan bo'lib, qoshlari biroz bukilgan. Yangi rejani o'ylayotganday, xayol surmoqda, fikr qilmoqda.

“Umarshayx Mirzo ibn Sulton Abusaid Mirzo” portreti rassom G'.Ortiqov tomonidan chizilgan. Umarshayx Mirzo (1436-1494) Sulton Abusaid Mirzoning to'rtinchi o'g'li bo'lib, 1462-1494 yillarda Farg'ona hukmdori bo'lgan. Asarda

Umarshayx Mirzo tabiat qo'ynida suv bo'yida tasvirlangan. Ustida yozgi ko'k rangli nimcha. Qo'llarida esa gul tutgan. Orqa fonda musaffo osmon tasvirlangan.

“Sulton Mahmud Mirzo” portreti rassom Z.Faxriddinov tomonidan chizilgan bo'lib, temuriy shahzodalardan biri, Sulton Mahmud Mirzoga tegishlidir. Sulton Mahmud Mirzo (1453-1495) Sulton Abusaid Mirzoning uchinchi o'g'li hisoblanadi. Portretda shahzodani to'q yashil ko'ylak kiygan, ustidan oq nimchasi ham borligini ko'rish mumkin. Shu bilan birga o'ng qo'lida qizil ko'zli uzuk taqqan chap qo'li esa orqaga qarab bukilganini ko'ramiz. Boshiga oq salla kiygan sallada qizil ko'z va durlar bilan bezatilgan. Nigoxlarida o'ychanlik ufurib turibdi. Qoshlari biroz o'yilgan. O'ng qo'li stolga tayangan bo'lib, stolda qalam va kitoblar bor.

“Boysung'ur Mirzo” portreti rassom T.Kuziev tomonidan ishlangan. Asarda Sulton Mahmud Mirzoning ikkinchi o'g'li Boysung'ur Mirzo (1477-1499) tasvirlangan. U odil, adolatli, xushtabiat inson bo'lgan. Asar tarixiy portretda issiq ranglar ko'proq ishlatilgan. Shahzoda egnida yashil rangli zardo'zi chopon, ichidan esa yashil ko'ylak kiygan. O'ng qo'li bilan kamarini tutgan. Barmoqlarida uzuk taqqan. Boshida katta, chiroyli, oq rangli salla, shahzoda yuzida mamnunlikni sezish mumkin.

“Sulton Ali Mirzo” portreti rassom M.Nabiev tomonidan chizilgan. (1483-1500). Sulton Ali Mirzo Sulton Mahmud Mirzoning uchinchi o'g'li bo'lib onasi Zuhra begimdir. 1498-1500 yillarda Movarounnahrning oxirgi hukmdori bo'lgan. Sulton Ali Mirzo xonada qo'lida qog'oz ushlagan holda tasvirlangan. Egnida qizil ko'ylak, ustidan jun nimchasi bor. Boshida katta salla o'ragan. Buyuk ish ustida mushohada qilayotganligi yuzida aks etgan.

Yuqorida keltirilgan portretlar tarixiy janrga xos bo'lib, Temur va temuriy shahzodalarning yagona etaloni sifatida tasdiqlangan.

2020 yil muzeyda joriy etilgan “smart” texnologiyalari esa bu buyuk siymonlarning tarixda tutgan o'rni xaqida yanada ko'proq ma'lumot olish imkonini berdi. Sulton Abdusaid Mirzo, Bobur Mirzo va Xalil Sulton Mirzo portretlari uchun mo'ljallangan AR belgili maxsus taxtachalarga smartfonni yo'naltirib, ular haqidagi ma'lumotlarga o'zbek, rus, ingliz, fransuz tillaridagi audio yordamida batafsil ega

bo‘lishingiz mumkin. Bu esa muzeyga respublikamizning turli viloyatlaridan tashrif buyuruvchilar, ayniqsa o‘quvchi, talabalar va sayyohlar uchun juda katta qulayliklarni yaratmoqda [8, 6].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Все Законодательство Узбекистана. Постановление Кабинета Министров Рес. Уз. 14.03.1996 Г. Н 99. Об организации мероприятий по созданию Гос. Музея истории Темуридов.
2. Маматов У. / Роль искусства и художественного образования в духовной модернизации современного общества. [Текст]: Халқаро илмий-амалий конференцияси материаллари. МРДИ. – Т.: “Санъат”, 2018.
3. Abdurasulov S. Tolipov N. Oripova N. «O‘zbekiston»-2006 Rangtasvir.120.
4. Ойдинов Н. Ўзбекистон тасвирий санъати тарихидан лавҳалар. – Т.: “Ўқитувчи”, 1996. б. 65-66.
5. Mamatov U. O‘zbekiston madaniyatida tarixiy janrdagi tasviriy san’at asarlari (XX asr ikkinchi yarmi – XXI asr boshlari) – Т.: «Fan va texnologiyalar nashriyot-matbaa uyi», 2021. 184 b. 99-100 betlar.
6. Файзиев Т. Темурийлар шажараси.- Т.: Ёзувчи, 1994 352 б.
7. Файзиев Т, Мухаммадхўжаева Н. “Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилган темурий шахзодалар”. Тошкент-2002.
8. Миралиева Ш. Замонавий музейшуносликнинг янги босқичи. “Янги Ўзбекистон” газетаси. № 7 (263), 2021. 12 январь. Б. 6.

TOSHKENT NAMOZGOH MASJIDLARI ME'MORCHILIGINING MODDIY- MADANIY MEROS SIFATIDAGI AHAMIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Toshkent shahri va viloyatda joylashgan XIX asrga mansub namozgoh masjidlarining me'morchiligining xususiyatlari, tipologiyasi, ta'mirlanish tarixi, uning kam o'rganilgan arxiv malumotlari, arxeologik, muhandislik-geologik tadqiqotlari va usullari hozirgi holati to'g'risida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Hasti Imom majmuasi, Zangi ota majmuasi, namozgoh masjidi, ta'mirlash, konservatsiya, rekonstruksiya.

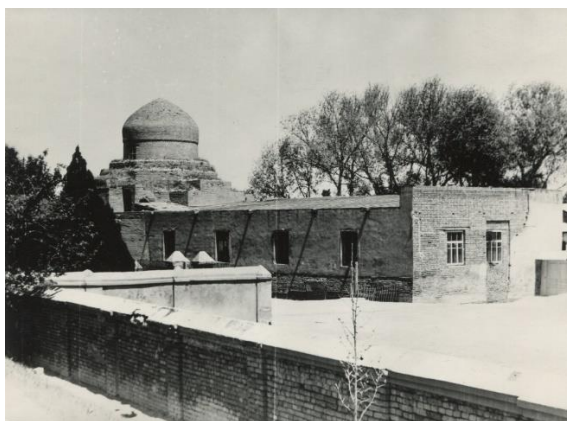
Bugungi kunda, shunday holatlar kuzatilmoqdaki, moddiy-madaniy meros sohasida obidalarni ta'mirlashda mutaxassis bo'lmagan "loyihachilar", amaliyotda esa – mutaxassis usta-me'morlar o'rniga – oddiy mardikorlar jalb etilib, yodgorliklarni ta'mirlash o'rniga bilib bilmay zarar yetqazilmoqda. Shunday etiborsizliklar me'moriy obidalarimizning tarixiy qiyofasini qisman, yoki butunlay o'zgarishiga sabab bo'lmoqda. Hozirgi kunda mamlakatimizning tarixiy shaharlarini mohirona muhofazalash masalalariga yurtboshimiz va davlat tomonidan katta e'tibor qaratib kelinayotgan bir paytda, xar bir yurdoshlarimiz, o'z tarixini, o'z xududida joylashgan madaniy merosini bilishi, asrashga o'z xissasini qo'shishi lozim. Shunday ekan, ta'mirga muxtoj me'moriy obidalarni yuqori malakali darajada ilmiy-amaliy tadqiq etish, muhofaza qilish, ularni keyingi avlodga yetqazib berish – ta'mirlovchi mutuhassislarning vazifamizdir.

Toshkentda o'rta asrlarga mansub mahobatli jamoat binolarining o'ziga xos, qiziqarli barcha asosiy turlarini ifoda etuvchi binolar mavjud bo'lgan bo'lib, O'rta Osiyo me'morchilik evolyusiyasini tushunishda tayanch bo'lgan, xonaqoh maqbaralar, madrasalar, xovli tipidagi shahar jome masjididan tortib xashamatli namozgoh masjidlarining kompozisiya namunalari Toshkentda ham mujassamlashgan.

An'anaga ko'ra, diniy me'moriy obidalar orasida masjidlar eng ko'p va xilma-xil arxitektura bo'lib hisoblanadi. O'rta Osiyoda ular VII asr oxiri – VIII asr

boshlarida arablar tomonidan bosib olingandan so‘ng, paydo bo‘lgan. Masjidning tashqi ko‘rinishiga oid spesifikasiyalar VIII asr oxirlarida shakllangan, o‘shanda minora, maksura (yuqori amaldorlar uchun namoz o‘qiladigan joy) va mehrob, so‘ngra voiz uchun minbar paydo bo‘la boshlagan.

Islom dinining ilk davrlarida juma masjidlari bilan bir qatorda guzar masjidlar, uy (saroylarda) masjidlar, keyinchalik namozgoh masjidlar, karvonsaroylar, madrasalar tarkibida masjidlar shuningdek qabristonlarda memorial masjidlar qurilgan. Ularning orasida vazifalari va me‘morchiligiga ko‘ra, uchta asosiy tur mavjud bo‘lib ulardan: ma‘lum bir guzar aholisi uchun mo‘ljallangan kundalik besh vaqt namoz uchun guzar masjidlar; juma kunlari umumshahar namozlari uchun mo‘ljallangan juma masjidlar; shahar va uning atrofidagi aholining yiliga ikki marta Fitr va Qurbon hayitlari uchun mo‘ljallangan bayram – namozgoh (idgoh, musalla) masjidlar shakllangan. Asosan XII asrda shakllangan ushbu uch turdagi masjidlarining har birining me‘moriy xususiyatlari XV-XVI asrlarlarda takomillashgan [1]. Toshkentda ham shu uch turga mansub masjidlar saqlanib qolingan. Shulardan uchinchi turga mansub bo‘lgan namozgoh masjidlardan Toshkent viloyatida joylashgan XVIII oxiri XX asr boshlariga tegishli **Zangi ota majmuasidagi namozgoh masji** hamda Toshkent shahridagi XIX asrga tegishli **Hazrati Imom majmuasidagi namozgoh** masjidlari saqlanib qolingan. Quyidagi namozgoh masjidlarini ko‘rib chiqamiz, ularni funksional turlari bo‘yicha tasniflaymiz, me‘morchiligining o‘ziga xos xususiyatlari va turlar orasida binolarning fazoviy rejalashtirish tarkibiga ko‘ra tipalogiyasini ajratib ko‘rsatamiz.

*Hazrati Imom majmuasidagi namozgoh masjidi. Umumiy ko‘rinishi.
Foto Mankovskaya tomonidan olingan, 1967 y. IA(m)M24N2220/22.*

Hazrati Imom majmuasidagi namozgoh masjidi – masjidning qurilish vaqti to‘g‘risida aniq tarixiy ma’lumotlar keltirilmagan, faqat uning Qo‘qon xonligi davrida qurilgani ma’lum XIX asr o‘rtalarida (1845-1867 yy.). O‘sha paytda unda ibodatlar o‘qilar, ulug‘vor bayramlar qurbon hayiti tashkillashtirilardi [4]. Masjid hududida arxeologik tadqiqotlarning eng qadimgi madaniy qatlami XVII asrga oid ekanligini belgilaydi. Ma’lumki, Toshkentda ilk qurilgan namozgoh masjidi ham bo‘lib, uning izi Ko‘kaldosh madrasasidan yarim kilometr janubi-g‘arbda joylashgan “Eski namozgoh” mahallasi nomida qolgan, masjidning aniq qurilish vaqti noma’lum [6].

Shuningdek, yodgorlik to‘g‘risida ilmiy nashrlarda ham ba’zi ma’lumotlar keltirilgan. Bu, B. Bulatova, L. Mankovskayaning “Pamyatniki zodchestva Tashkenta XIV-XIX vv.” kitobida muallif Toshkent masjidlaridan namozgoh masjidining asosiy reja sxemalarini keltiradi: qishki xonali (markaziy zal rejasi kvadrat shaklda, umumiy tarhi tug‘ri to‘rtburchak), ikkala qanotida galereyalari bo‘lib, bir tomonli ayvon bilan o‘ralgan bu o‘z o‘rnida yozgi masjid funksiyasini bajarib kelib, ayvon faqat bir tomonidan joylashtirilgan [2]. Bu Toshkentning katta bo‘lmagan daha, mavze masjidleri qatorida boshqa hududlar uchun ham uchrashi mumkin rejaviy tuzilma hisoblanadi, jumladan Toshkent – Zangi ota masjidi (1870 y.) [2], Samarqand – Xo‘ja Safoi Vali masjidi (XIX asr gumbazli xonaqoxiga ega masjid) [5], Buxoro – Imom Gazli masjidi (XVI-XVII asrlar bir ustunli zal), Mavlono xonaqoh-masjidi (1679-1680 yy., kup ustunli zal) [1] va boshqalar. Aynan Hazrati Imom majmuasidagi namozgoh masjidining rejasi ham shu asnoda shakllangan bo‘lib, ayvoni sharq tomonga yo‘nalgan.

Shu bilan birga, obida pishiq g‘ishtdan qurilib, ayvonli ko‘p gumbazli kompozitsiyaga ega ustunlari yog‘ochli, mexrobi, gumbazlari muqarnasli qilib ishlangan. Ayvon shiftidagi naqshlar bugungi kunga qadar saqlanmaganligi borasida ro‘yxatga olish pasportida keltirilgan [6].

Masjid tarhi to‘rtburchak – 56x14,5 m, ko‘ndalang bo‘ylab cho‘zilgan, markaziy gumbazning baladligi – 14,2 m, asosiy katta xona o‘lchami – 6x6 m, bo‘lib, to‘qqiz yoqli yirik masjidlardan biridir. Masjidning qishgi zali

markazlashgan zal boʻlib, markaziy zalning intereri hochsimon shaklda, toʻrtta tokchali, kesishgan toʻrtta ravoq ustiga gumbaz qoplangan. Gips bilan shuvoqlangan gumbaz oʻzaro kesishuvchi ravoqlar va burchaklardagi qalqonsimon bagʻallardan tashkil topgan. Markaziy qishki zalning har ikkala tomon qanotlarida diametiri 4 m, gumbazlari bor galereyalardan tashkil topgan: har bir qanotida toʻrttadan oraliqqa ikki qatorli gumbazlardan tashkil topgan. Galereyaning old tomonining har ikkala qanotlarida yogʻochli ayvon va ustunlardan iborat (huddi ustunli galereyalar ritmidek terilgan) Masjid devorlari sayqallangan pishiq gʻisht bilan qoplangan, uning oʻlchami – 26x26x3,5-4 sm. Qorishmasi – ganch (och kulrang), loy qorishma, qalinligi 1-1,5 mm, maydalangan jigarrang sopolak (kroshka) ishlatilgan.

Galereyalar qalqonsimon bagʻal, yarim sharsimon-konusli gumbazlar bilan qoplanib, ayvon esa XV-XVII asrlarga oid anʼanaviy uslubga hos yogʻoch ustunli, toʻsin-vassali tekis yopmali ayvondan tashkil topgan [6].

Masjidning tashqi tarzi pishiq gʻisht bilan qoplangan. Ayvonning shiftlari bir paytlari naqshlar (bugungi kunga qadar asl nusxasi yoʻqolgan) bilan boʻyalgan. Masjidning intereri deyarli bezaksiz. Dastlab yagona bezagi asosiy zaldagi mehrob boʻlib, gumbazda uncha katta boʻlmagan muqarnaslardan iborat boʻlgan, keyinchalik masjid tamirdan chiqqach madrasaning asosiy zalining gumbazlari bejirim naqshinkor bezaklar bilan aylantirib tushirilgan.

Shuningdek, L.Yu. Mankovskaya tomonidan tuzilgan 16 may 1974 yilda namozgoh masjidining roʻyxatga olish kartasiga koʻra, 1946 yil masjidda K. Pchelnikova tomonidan oʻlchov ishlari olib borilgan [6]. 1966 yilgi zilziladan keyin masjidning janubiy qanot shiftlari shikastlangan boʻlib, yodgorlik kinotexnika maktabi yotoqxonasi sifatida qayta tiklangan. Markaziy zalning ikkala qanotining ustunlari orasi yopilgan, tom qaytadan taʼmirlangan va shiftlari tekis fanerlar bilan qoplanib, tomning ustki qismi shifer bilan qoplanganligi yozilgan [6].

Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori va Madaniy yodgorliklar “GlavNPU” – Hozirda, (Oʻzbekiston Respublikasi Turizm va Madaniy meros Vazirligi tasarrufidagi Madaniy meros Agentligi – OʻzR MMA)ning 2007 yil 14 martdagi 01-01/56-sonli buyrugʻi asosida “namozgoh” masjidini tamirlash uchun

ishchi loyiha ishlab chiqilgan. Tasdiqlangan topshiriq bilan namozgoh masjidini restavratsiya qilish bo'yicha ushbu ishchi guruh yodgorlikning texnik holatini hisobga olib, izlanishlar asosida loyihaviy yechim yaratilgan. Obinani tamirlash, saqlash va rekonstruksiya ishlarni "ARX-DIZAYN SAN'ATI" guruh mualliflari tomonidan amalga oshirilgan [8].

1971 yildan Imom al-Buxoriy nomidagi Toshkent islom instituti xuddi shu joyda qurilgan. Endilikda ushbu qutlug' maskanda musulmon xalqlarining madaniyati va e'tiqodi keng targ'ib qilinmoqda.

*Hazrati Imom majmuasidagi namozgoh masjidi. Umumiy ko'rinishi.
Foto M. Beknazarova fotosi, 2022 y.*

Zangi ota majmuasidagi namozgoh masjidi – 1870 yilda sobiq Zangi ota qozisi tomonidan qurilgan bo'lib, janubi-g'arbdan Zangi-ota maqbarasi oldidagi hovlining eng oxirida bo'lgan. Masjidning paydo bo'lishi bilan hovli trapesiyasimon shaklga ega bo'lgan – uning binosi madrasa hujralari bilan hovlining qurilmasiga parallel emas. Buning ehtimoliy izohi shundaki, binoning yo'nalishi qiblani hisobga olgan holda tanlangan. Masjid madrasaning buzib tashlangan binolari o'rnida qurilgan bo'lishi mumkin. Masjid ayvonining janubiy qisqa yon tomon devori – bu Zangi ota maqbarasining bosh tarzining yon qanotidir; XV asr terma naqshi masjid qurilishi paytida suvab tashlangan va faqat endigina tiklash paytida aniqlangan. Masjidning devoriy rasmlari orasida 1870-1971-yillar sanasi va Qo'qonlik usta Koj Muxammadiy Qo'qoniy ismi yozilgan yozuv bo'lgan [1].

1914-1915 yillarda masjid ta'mirlanib, qisman tiklangan: ayvon qayta qurilgan, galereyaning ustiga nishabli tom tushirilgan, janubiy tarz qayta terilgan [9].

*Zangi ota majmuasidagi namozgoh masjidning asosiy hovli tarzi.
(Arxiv Glav NPU) 1983 y.*

*Zangi ota majmuasidagi namozgoh masjidi.
Foto M. Beknazarova fotosi, 2023 y.*

Zangi ota majmuasidagi masjid – namozgoh masjidlar turiga kiradi, u bu yerda turli hil bayram ibodatlari uchun ishlatilgan. Hozirda ushbu masjid o‘z vazifasini to‘liq bajarib kelmoqda.

Bu ko'ndalang yo'nalishda cho'zilgan, hovli maydoniga frontal bo'lgan, markazida katta peshtoq-gumbazli hajmga ega, yon tomonlarida ravoq-gumbazli galereyalarning qanotlari va butun bino oldidagi yog'och ayvondan iborat binodir. Zangi otadagi masjid galereyalari to'rt nefli bo'lib, ikki qator qilib solingan.

Zangi otadagi namozgoh, Toshkentdagi Xazrat Imom ansamblidagi namozgoh-masjid singari to'qqiz nefli bino bo'lib, O'rta Osiyodagi bu turdagi eng yirik binolardan biridir. Mahobatli masjid kvadrat shakldagi pishiq g'ishtlardan solingan bo'lib: bosh binoda – ravoqli, galereyalarda – qalqon shaklidagi bag'allarga tayanadigan yakkaqavat sharkonussimon gumbazlar bilan yopilgan. Galereya gumbazlari tayanadigan pilonlar tarhida kvadrat shaklida bo'lib, burchaklarida devorning pastki qalin qismiga qarab tushadigan choraklari chiqarilgan.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ushbu namozgoh masjidlari Toshkent me'morchiligining so'nggi o'rta asr namunasi bo'lib hiblanadi. Jumladan, masjid me'morchiligida: ayvonlar, shift ustunlarning an'anaviy hashamatli qurilishi, ochiq ayvonli hajmning o'zaro mutanosibligi, atrof muhit bilan o'zviy aloqadorlik elementlari, bularning barchasi o'rta asr ananaviy me'morchilik uslublarida foydalanilganligidan dalolat beradi. Bugungi kunda, Hazrati Imom majmuasidagi namozgoh masjidi talim hamda diniy muassasa sifatida, Zangi ota majmuasidagi namozgoh masjidi o'z vazifasini amalda to'liq bajarib kelayotganligini inobatga olib, quyidagi xolatlarga rioya qilishi zarur: obidaning me'moriy yaxlitligi va asl bezaklarini saqlab qolgan holda foydalanish, obidani boricha o'zgarishlarsiz yangi funksiyaga moslashtirilishi maqsadga muvofiq. Ushbu inshoot, Toshkent shahari va viloyatida mavjud bo'lgan tarixiy obidalardan biri hisoblanib, muhofaza qilish, asrashga o'z hissamizni qo'shish, ilmiy tadqiqotlar natijalariga asoslangan holda malakali restovratorlarni jalb etish masalalarini amalga oshirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Аббасова-Юсупова М.А. Бухарская школа зодчества XV-XVII вв. (особенности и динамика развития). Самарканд, 2022. С. 147

2. Булатова В.А, Маньковская Л.Ю. Памятники зодчества Ташкента. Ташкент, 1983, С.115, 117.
3. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана. Ташкент, 1958. С. 148.
4. Массон М.Е. Прошлое Ташкента. Известия АН УзССР, Ташкент, 1954. С 131.
5. Rayimkulov, A. A. (2022). History and methods of renovation of memorial complexes: the example of Khoja Safoi Vali complex in samarkand // ISJ Theoretical and Applied Science, 08 (112), 388-392. <http://s-o-i.org/1.1/TAS-08-112-41>
6. Л.Ю. Маньковской. Паспорт Мечеть Намазгох. Материалы проекта «Свод памятников материальной культуры Узбекистана» в 1986-1992 гг. Архив отдела «Архитектуры» Института Искусствознания АН Республики Узбекистан. ИА(м)М24 №770/22.Ташкент, 1974.
7. Л.Ю. Маньковской. Паспорт Ансамбль Хазрати Имам. Материалы проекта «Свод памятников материальной культуры Узбекистана» в 1986-1992 гг. Архив отдела «Архитектуры» Института Искусствознания АН Республики Узбекистан. ИА(м)М24 №770/7. Ташкент, 1974.
8. Т9646/К12. Мечеть Намазгох в городе Ташкенте. Книга 1. Архив Глав НПУ. Ташкен, 2007.
9. Л.Ю. Маньковской. Паспорт Комплекс Занги ота. Материалы проекта «Свод памятников материальной культуры Узбекистана» в 1986-1992 гг. Архив отдела «Архитектуры» Института Искусствознания АН Республики Узбекистан. ИА(м)М24 №770/12. Ташкент, 1974.

BUXORO OBIDALARINI TA‘MIRLASHDA XALQ USTALARINING TAJRIBALARI

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Buxoro xalq ustalarining umri davomida bajargan noyob durdona asarlari va me‘moriy obidalarini saqlashda qayta ta‘mirlash ishlarida olib borgan tajribali amaliyotlari haqida so‘z yuritilgan.*

Kalit so‘zlar: *me‘mor, muqarnas, obida, maqbara, masjid, xonaqoh, restavratsiya.*

Qadim va boy tarixga ega yurtimizda tarixiy obida va madaniy yodgorliklar juda ko‘p. Ular xalqimizning o‘tmishini o‘zida mujassam etgan milliy qadriyatlarimiz namunasi, xalqimizning bebaho mulki hisoblanadi. O‘zbekiston o‘zining san‘at xazinasi qadimiy, tarixiy, madaniy yodgorliklari, takrorlanmas me‘morchilik asarlari bilan butun jahonga ma‘lum va mashhurdir. Qad rostlab turgan dillarni maftun etuvchi ajoyib yodgorliklar O‘zbekiston madaniyati va san‘ati, tarixi juda uzoqdan boshlangani haqida guvohlik beradi.

O‘zbekiston hududida tarixiy maskanlar juda ham ko‘p bo‘lib ulardan biri Buxoro shahri tarixiy obidalaridir. Buxoro qadimda Buyuk ipak yo‘lida doylashgan yirik va ko‘rkam shaharlardan biri bo‘lgan. Xususan, Buxoro naqshinkor obidalar, munajjimlar olimlar shahri va shu bilan birgalikda qadimiy ansambllar, maqbaralar, madrasalar, masjidlar, xonaqolar makonidir. Buxoro shahrida ham ko‘plab obidalar saqlangan. Ularning aksariyati X asrdan XVIII asrgacha qurilgan. Buxoro – O‘rta Osiyoning o‘zini bir necha asr oldingi qiyofasini yo‘qotmagan kamyob shaharlardan biridir. Shahar umumiy olganda yaxlit tarixiy yodgorlikdir. Bugungi kunda noyob me‘morchilik namunalarini saqlab qolish judayam muhimdir.

XVI-XIX asrlarga mansub Chorbakr ansambli haqida tarixchi Hofiz Tanish Buxoriyning yozishicha “Chin naqqoshning tahlilidan bir bino ham qurdilarki ...unga o‘xshashni hech bir kishi ko‘rmagan” yoki Abdulazizxon, Ko‘kaldosh madrasalari, Sitorai-Mohi Xosa ansambli – bular Buxoroning dovrug‘ini, ajdodlarimizning salohiyati, yaratuvchanlik iqtidorini hikoya qilib turuvchi umrboqiy arxitektura san‘at asarlaridir. Bu tuproqqa, bu qutlug‘ zaminga pok nazar

bilan boqish, asrlar qa'ridan sog'-omon yetib kelgan ulug'vor yodgorliklarni kelajak avlodga meros qilib qoldirishdek murakkab vazifani xalq ustalari tomonidan a'lo darajada bajarilgan. Tarixiy yodgorliklarni bizgacha yaxshi xolda yotib kelishda avlodiy usta Usta Shirin Murodovni hissalarini katta bo'lgan.

Shirin Murodov yoshligidan ustachilik kasbiga qiziqishi bo'lib, tengqurlari orasida o'z iqtidori bilan ajralib turgan. O'z davrida Shirin Murodov ustalar Safar, Adis, Rahim, Muxtor, Savri, Isom, usto Aram, usto Jo'radek taniqli ustalar bilan birgalikda hunarmandchilik sir asrorlarini o'rgangan.

Usta Shirin Murodovga amakisi usto Hayot o'z uslubi, o'z yunalishini ustachilikning sir asrorlarini o'rgatgan. Bunda kunduzi amaliyotda amaliy ishlar, kechqurun esa chizmalarni chizish ishlarini o'rgatgan. Shirin Murodov 20 yoshida ustachilikni mukammal o'rganib, bir qancha amaliy ishlar qilishga ulgirdi. O'z kasbining ustasi usta egallagan bilimi va hunarmandchiligi orqali arxitekturani chuqur o'rganibgina qolmay, ijodiy ishlari orqali mohir binokor hamda ganchkor usta sifatida tanildi. Ijodkorning bajargan ishlari haqida so'z yuritilar ekan Usto Shirin ijodida Sitorai-Mohi Xosa ansamblidagi bir necha xonalar, xonaqohlar qatoridagi eng ko'rkam mehmonxona qurilib, ulardagi ajoyib va nafis ganchkorlik bezaklarining kompozitsiyalari mazkur ijodkor san'atiga mansubdir.[2]

Shirin Murodovning boshqa me'mor ustalardan ajralib turadigan jihatlari, o'zi ko'rgan binolarning bezaklardagi kompozitsiyalariga ko'plab yangiliklar kiritib, o'ymakorligdagi pardoqlash ishlarida o'z kasbiga bo'lgan ma'suliyat bilan yondashardi. Usta Shirin Murodov mashhur arxeolog V.A. Shishkin va taniqli me'mor, tajribali ta'mirlovchi tadqiqotchi olim B.N. Zasipkin, arxitektorlar M.M. Loginov, N.M. Bakinskiy va bir qancha mutaxassislar bilan birgalikda yurtimizning me'morchilik durdonalari, me'moriy obidalarni ta'mirlashda, saqlab kolishda, restavratsiya ishlarida malakali tajribalari orqali o'z hissalarini qo'shgan. Bunga Mir-Arab madrasasi, Mag'oki-Attori masjidi, Somoniylar maqbarasiva ko'plab obidalarni misol qila olamiz.

Bir necha amaliyotlar natijasida ta'mirlash ishlarida ajoyib samarali natijalarga erishilgan. Bu yaxshi natijalar tajribali xalq ustalarining zukkoligi va o'z kasbining

mohir ustasi bo'lganligidan dalolatdir. Natijada restavratsiya maktablari tashkil topib mutaxassislar tayyorlandi.

1940 yilda (K. Kryukov ma'lumotlariga ko'ra 1937 yildayoq) O'zbekiston qo'mitasi (Uzkomstaris) tomonidan Samarqandda O'zbekistonning qurilish san'ati ustalarini tayyorlash bo'yicha kurslar ochiladi. Bu maktabda usta Shirin Murodov va boshqa ustalar yosh iqtidorli ustalarni tayyorlashi bilan o'zlarining amaliyotchi restavradorlar maktabiga asos soldi. Usta o'z shogirdlariga nihoyatda mehribon bo'lib, talabalarga chizmakashlikdan to murakkab girix tuzishdagi geometrik bezaklarni yechimi, nazariy va amaliy masalalarigacha chuqur bilim berdi. Ular ta'lim bergan shogirdlar Toshkent, Samarkand, Buxoro shaharlarida egallagan bilimlari orqali qurilish ishlarida va me'morchilik ishlarida faoliyat olib bormoqdalar.

Usta Shirin Murodovning xizmatlari davlat tomonidan 1943 yilda O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi unvoni berilgan. Shu bilan birgalikda usta O'zbekiston Fanlar Akademiyasining faxriy akademigi va Davlat mukofoti lauriyati, bir necha orden va medallar bilan mukofotlangan.

Yana bir jon kuyar usta me'mor Ochil Bobomurodov avlodlarimizni takrorlanmas san'atini namoyish qilib turgan ulug'vor ko'hna obidalarni saqlashda o'z mehnat, bilim va tajribalarini ayamagan.

Ochil Bobomurodov ilk ta'mirlash ishlarini utozlari Solihov Majiddan so'ngra mohir ustalar usta Aminjon Salomov va usta Shirin Murodovlardan ta'mirlash sirlarini o'rgangan. Keyinchalik Ochil Bobomurodov ham o'z shogirdlarini tayyorlagan. Ochil Bobomurodov bundan tashqari to'rtta o'g'illar Bobomurodov Baxodir, Botir, Baxtiyorlar ham mohir ta'mirlovchi ustalardir [7].

Hamon yonimda, - deya xotirlaydi Usta Ochil ota Bobomurodov, - u kishi boshchiligida Rabijon Qurbonov, Xusenjon Ostons, Aminjon Salimov va kamina Mirzo Ulug'bek madrasasining shimol tarafidagi ayvonni sharafakori qildik. Sharafakori – naqqoshlikda yuksak did , mahorat talab etadigan yumush. Bir mahal hafsala bilan koshinkori – burish qilayotgan paytimda ul zoti sharif kelib, bir dam kuzatib turdilar-da, shunday savol bilan menga yuzlandilar: “Koshinni-ku sayqal

berib kesayapsiz, xo‘p –xo‘p, ammo uning puf – u kosagarisi borligidan xabardormisiz,? Shuni qay tarzda bajaryapsiz?”.

– Koshinni ivitib, ehtiyotkorlik bilan taxmin taxtasiga terib chiqyapman.

– Bu kifoya qilmaydur, – deya boshlarini sarak – sarak qildilar: “Koshinni tarashlagach, yaxshilab puflang, chang – g‘ubordan aritgach, rost tarafini ko‘krakka bir bosib, keyin tersangiz, o‘shanda yurakdan chiqqan bo‘ladi, ya‘ni unda putur ketmaydi, toabad turadi”. Darhaqiqat shunday ekan. Ko‘p yillik tajribamda ustozimning so‘zlari naqadar hayotiy ekanligiga astoydtl ishonch hosil qildim [8].

Ochil Bobomurodov Buxoroning ko‘pgina noyob me‘moriy yodgorliklarini: Ulug‘bek madrasasi (1949-53y.), Toqi Zargaron savdo gumbazi (1950 y.), Miri Arab madrasasining old tomonini chap qismi og‘ir konstruktiv tiklash va ta‘mirlash (19 55 y.), Bahouddin Naqshband ziyoratgoh idagi Abdulazizxon xonaqosini tag kursini mustahkamlash ishlari (1968 y.), Sitorai Mohi Xosadagi Oq uyda oyna usti ganchkorlik bezaklarni ta‘mirlash tiklash ishlarini (1968-1974 y.), Qarshi shahridagi Ko‘k Gumbaz masjidi (1968 y.), Mir Said Baxrom maqbarasi (1969-70 y.), Chor Minor madrasasi (1970-72 y.), Gaukushon minorasi murakkab va yangi uslubda tiklash va ta‘mirlash (1973 y.) Mir Said Baxrom maqbarasi (1974y.), Nodir Devon Begi xonaqosi peshtoqi hamda koshin va mozayka ishlarini (1975-1977 y.), Miri Arab madrasasining ichki janubiy peshtoqi tiklash ta‘mirlash (1982 y.), san‘at durdonalari, me‘moriy obidalarni ta‘mirlashda, saqlab qolishda, restavratsiya ishlarida malakali tajribalari orqali o‘z hissalarini ko‘shgan. Ochil Bobomurodov o‘z umri davomida tarixiy obidalarni jarohat yetgan qismlariga malham qo‘yishdek ma‘suliyatli vazifalarni amalga oshirgan. Bunga yuqoridagi ma‘lumotlarni misol kila olamiz.

Shuni aytish lozimki xalq ustalarini an‘analaridan biri bu usta shogird an‘analaridir. Xalq ustalari, me‘morlar, loyihalovchilar, quruvchilar, montajchilar bilan hamkorlikda ish yuritishadi. Qachonki ana shu hamkorlikda arxitektura san‘atiga xizmat qiluvchi uyg‘unlik mavjud bo‘lsa, ta‘mirlashdagi barcha ishlar sifati va bardavomligi yuqori bo‘ladi. Usta o‘z shogirdiga me‘morchilik, yoki ta‘mir san‘atining ilk saboqlarini mehr bilan o‘rgatarkan, shogird bu mashaqqatli

mehnatning qadriga yetmog‘i, ustoz ishonchini oqlash yo‘lida bir umr ezgulikka intilishi, ustoz boshlagan an‘analarni sadoqat bilan rivojlantirishi lozim [4].

Xulosa qismida shuni ta‘kidlash joizki, Buxoro me‘moriy obidalarini saqlab qolishda, ta‘mirlash amaliyotida, xalq ustalarining tajribalarini o‘ziga xosligi muxim ahamiyat kasb etadi. Ta‘mirlash ishlarini olib borishda Buxoro maktabi me‘morlik an‘analarini va texnikalarini, uslublarini o‘zlashtirgan holda buxorolik ustalar restavratsiya jarayonini olib borishgan. Biz buning yakkol dalilini bugungi kunda qad rostlab turgan me‘moriy yodgorliklarimiz uz kadimiyligini saklab kolganligi misolida ko‘rishimiz mumkin. Chunki xalq ustalarining tajribali amaliyotlari biz mutaxassislar uchun maktab sifatida kelajakda restavratsiyaga muxtoj binolarda ta‘mirlash ishlari utkazish uchun dasturil amal bo‘lib xizmat qiladi.

Shunday ekan ta‘mirlash ishlariga befarq bo‘lmasdan, ustoz-shogird an‘analari, sulolaviy ustozodalar va mohir restavrator-ustalar qo‘llagan uslub va texnikalarni o‘rgangan holda, ularning ta‘mirlash uslublarini qayta tiklash vaqti keldi. Bugungi kunda yurtboshimiz tomonidan me‘moriy merosga bo‘lgan e‘tiborining yanada oshgani va berilayotgan keng ko‘lamdagi imkoniyatlardan foydalanib oldingi ta‘mirlash maktabini qayta tiklash muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar:

1. Аҳмедов Т. “Меъмор санъати-ҳаёт зийнати” / Бухоро ҳақиқати Бухоро 1986 № 2
2. Зоҳидов П. Ш. Меъмор санъати // Ўзбекистон архитектура тарихидан лавҳалар. - Тошкент, 1978. - 36 б.
3. Государственный архив Бухарский Область. Фонд №1294
4. Ҳаққулов А.А. Тарихий ёдгорликларни таъмирлаш // Ўзбекистан тарихий ва маданий ёдгорликларни саклаш жамияти. - Тошкент: “Ўқитувчи”, 1983 йил.
5. Yusupova M. From the history of preservation of Uzbekistan architectural heritage on the example of Bukhara city. // Materials of report – The

International Workshop Culture preservation. Gwangju, South Korea, March, 2007. Pp. 189–204 (on English and Korean languages).

6. Юсупова М.А. Бухарская школа зодчества XV - XVII вв. (особенности и динамика развития). Автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора архитектуры. - М., 2000. - 58 б.
7. Государственный архив Бухарский Область. Фонд №1294
8. Государственный Архив Бухарский области. Личный фонд Бобомуродов. Документы служебной деятельности за 1963-87 г.
9. Ҳафиза Аҳмад қизи “Сизни тавоф айлагим келди” / й Бухоро ҳақиқати
10. 1989 й.
11. “Меъмор Санъати-ҳаёт зийнати” // Бухоро ҳақиқати 1986 й. 1-ноябрь №212

Darmon Kuryazova
O'zbekiston tarixi davlat muzeyi katta ilmiy xodimi,
tarix fanlari doktori

TOSHKENT YOG'OCH O'YMAKORLIGI USTALARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Toshkent yog'och o'ymakorligi maktabining o'ziga xosligi tadqiq etilgan bo'lib, shu hududda yashagan mashhur yog'och o'ymakor ustalarining ijodi har tomonlama o'rganilgan. Shuningdek, qisman naqsh kompozitsiyalar ta'rifi ham berilgan.*

Kalit so'zlar: *Toshkent yog'och o'ymakorligi, usta, naqsh, kompozitsiya, uslub, sulola, relef, buyum.*

Yog'och o'ymakorlik amaliy san'at turlaridan biri bo'lib, yog'och, tosh, metallardan yasalgan turli xil buyumlarning murakkab o'yma naqshlar va chizmalar bilan bezatilishi mahsulot va inshootlarni ko'rkam qilib ko'rsatadi.

O'zbekiston hududidan antik davr va ilk O'rta asrlarda fuqarolik va diniy qurilishda o'ymakor yog'ochdan foydalanilganligidan dalolat beruvchi artefaktlar topilgan. XIX – XX asr boshlarida yog'och o'ymakorligi san'ati turli soha olimlari, ya'ni etnograf, me'mor, san'atshunoslar tomonidan o'rganilgan bo'lib, A.K.Pisarchik, Yu.A.Sokolova, O.A.Suxareva, I.Jabborov, T.A.Jdanko, I.N.Muvren, M.A.Bikjanova, N.M.Bachinskiy, R.R.Abdurasulova, I.I.Notkin, P.S.Zohidov, B.P.Denike, B.V.Veymarn, G.A.Pugachenkova, L.I.Rempel, D.A.Faxretdinova, N.I.Cherkasova, I.M.Saviskiy, M. K. Raximov, N. A. Avedova, S. Bulatovalar shular jumlasidandir. Mahalliy markazlarga etnografik ekspeditsiyalar, zamonaviy ustalar bilan tanishish, ixtisoslashtirilgan terminologik apparatlarni yig'ish jarayonida ushbu tadqiqotchilar bu turdagi hunarmandchilikning rivojlanishi va shakllanishining yaxlit tasavvurini taqdim etishga harakat qilishgan. Ko'pgina tadqiqotlar yuqori darajadagi professionallik bilan ajralib turadi. Bu ishlar ashyo va yodgorliklarni atriutsiya qilishda, yetakchi usta, mahalliy maktabg vakillari va ularning asarlarini taxlil qilishda, badiiy yog'och o'ymakorligining xususiyatini o'rganishda, uning mazmunli, plastik va texnologik uslublari, evolyusiyasini o'rganishga yordam beradi.

O'zbekistonda yog'och o'ymakorligining asosiy markazlari Xiva, Qo'qon, Toshkent bo'lgan. Toshkent XIX-XX asrlarda yog'och o'ymakorligining yetakchi

markazlaridan biri hisoblangan. Ushbu davrdagi Toshkent yog‘och o‘ymakor maktabi uchun XIX asrdan boshlab bezaklarni qayta ishlashning ikki turi o‘ziga xos bo‘lib kelgan. Ushbu davrdagi o‘ymakorlik buyumlari asosan o‘simliksimon naqshlari, tekis relefli, ikki-uch qavatli o‘yma uslubi bilan ajralib turadi. Toshkentlik ustalar o‘yma naqshlarda yassi bo‘rtmali, zaminsiz chizmani keng qo‘llaganlar. Ustalar kundalik turmushda ishlatiladigan yog‘och buyumlardan tashqari yana kichkina eshik, darvoza, ustunlarga ham gul o‘yishgan [1].

XX asrda yashab ijod etgan mashhur Toshkentlik ustalardan biri Maqsud Qosimovdir. U avvaliga shogirdlikka tushib, duradgorlikni o‘rganadi. 1933-34 yillarda esa, Toshkentdagi Xalq xo‘jaligi muzeyining (bugungi kunda O‘zbekiston tarixi davlat muzeyi)qurilishi jarayonida duradgorlik ishlarini qilib yurganida, o‘zbek xalq me‘moriy-bezak san‘ati ustalari bilan tanishib, ishlarini diqqat bilan kuzatib, ularning ishida ham bevosita qatnashadi. Binoning kiraverish katta eshiklarini o‘yma naqshlarini bajarishda ham ishtirok etib, o‘ymakor usto Abdurazzoqga yordam berib yuradi. M.Qosimov ilk yog‘och o‘ymakorlik san‘ati sirlarini shu ustadan o‘rganadi [2]. O‘n besh yilga yaqin ish tajribasiga ega bo‘lgan usta 1935 yilda Toshkentdagi Badiiy o‘quv-ishlab chiqarish kombinatiga ikki yillik o‘qishga borib, yog‘och va ganch o‘ymakorligi naqshlarini hamda tosh va metallga gul o‘yish san‘atini Olimjon Qosimjonovdan [3] o‘rganadi. Shu bilan bir qatorda o‘zbek milliy naqshlarining tuzilishi, chizilish uslublari, tarxlarni tuzish, naqshlarni taxta satxiga tushirish uchun axta tayyorlash kabi saboqlarni naqqosh usta Yoqub Raufovdan oladi. Lekin shular orasida ustaning eng sevimli san‘at turi yog‘och o‘ymakorligi bo‘lib qoladi. Bu borada uning birinchi ustози – yog‘ochga badiiy ishlov berish va nozik pargori o‘yish ustasi Sulaymon Xodjaev edi. M.Qosimovga bu ustози yog‘och o‘ymakorlik kasbining asosiy uslub va sirlarini o‘rgatadi. Shu tariqa u professional bilim-ko‘nikmaga ega bo‘lgan o‘ymakor-ustaga aylandi. Lekin M.Qosimov o‘zining yuqorida qayd etilgan ustozlarining yo‘lidan ketmay, ijodiy izlanish yo‘lini tanlaydi va ularnikiga o‘xshamagan uslubdagi asarlarni yaratadi. Shuningdek, o‘zi yasagan yog‘och buyumlarning naqsh kompozitsiyalari hamda o‘yish uslublarni boshqalarida takrorlamaslikka xarakat qiladi.

O'ymakorlik bo'icha ishi davomida M.Qosimov Toshkent turar joy binolarining eshik va oynalarini bezashda ishlatilib kelinayotgan yog'och panjaralarning yasash uslubiga qiziq boshlaydi [4]. Turli geometrik naqshlarni o'zida mujassam etib, yog'och bo'lakchalaridan yig'ilgan panjaralar o'zbek me'morchiligida qadimdan keng qo'llanilib kelingan. U panjarada qo'llaniladigan mahoratni qiyinchilik bilan bo'lsada o'zlashtirib, bir-birini takrorlamaydigan naqsh va ko'rinishda panjara yasay boshlagan. va ularning bir nechasi bugungi kunda O'zbekiston davlat san'at muzeyida saqlanmoqda.

Toshkentdagi Alisher Navoiy nomidagi opera va balet teatri uchun M.Qosimov yasagan o'ymakor eshiklar mahalliy maktabning eng yaxshi an'analari asosida ishlangan. Ularning kompozitsiyalari yagona ijro uslubi va rama bog'lash bezaklari bilan birlashtirilgan. Usta o'ymakorlik texnikasini-relefni qo'shimcha qayta ishlash bilan birlashtirdi.

Maishiy buyumlarning o'ymakorligida M. Qosimov sirkuldan ko'p foydalangan ustoz S.Xodjaevdan farqli o'laroq, faqat ahta qog'oz shablondan foydalangan. Ko'pincha u o'zi o'ymakorlik uchun zarur bo'lgan asboblarni yasab, tig'larining o'ziga xos shakllarini yaratdi. An'anaviy gulli bezak-islami motividan so'ng usta noan'anaviy tasviriy motivlarni—gerb, o'roq, bolg'a, besh qirrali yulduzlar, uzum dastalari, paxta tasvirlarini ham kiritdi. Qosimov ijodiy uslubining o'ziga xosligi pargori uslubidagi o'ymakorlik va islami naqshning bezak asoslarining uyg'un kombinatsiyasidan iborat bo'lib, natijada u o'z ishlari bezagini silliq relief va qo'pol fon qarama-qarshiliklari zich panjara bilan qoplagan. M.Qosimov o'zining samarali mehnati orqali o'zidan so'ng ko'plab asarlarni qoldirdi va mahoratli o'ymakor ustalarning yetishib chiqishiga katta hissa qo'shdi. U yasagan yog'och o'ymakorligi asarlarining bir nechtasi bugungi kunda O'zbekiston davlat san'at muzeyida saqlanmoqda.

M.Qosimovning munosib vorislari A.Fayzullaev, N.Ibragimov kabi shogirdlar edi. Bu kabi o'ymakorlar o'z ishlarida ustoz ustalarning an'alarini saqlab qolishga harakat qilishgan. Bunga bir necha o'n yilliklardan buyon Respublika rassomlik bilim yurtida dars berib kelayotgan Ortiq Fayzullaev misol bo'la oladi. Toshkent yo-

g'och o'ymakorlik maktabining eng keksa mohir yog'och o'ymakori O.Fayzullaev, milliy o'ymakorlikning deyarli barcha turlari bo'yicha mutaxassis va yog'ochni qayta ishlashning eng murakkab texnikasiga ega bo'lgan ajoyib usta hisoblanadi. U yog'ochdan panjara o'yib, yig'a oladigan kam sonli uymakorlardan biridir. Panjaralar uzoq vaqt eshiklarning yuqori qismi va derazalarni bezashda hamda uy ichida uch-to'rt tabaqali to'sin vazifasini o'tash uchun ishlatilgan. Mazkur panjaralarning o'ziga xos xususiyati shundaki, usta uni yasayotganda yog'och bloklarida bironta mix yoki vint, yelim ishlatmagan. Bir santimetrdan ko'p bo'lmagan kesimli taxtadan chiroyli geometrik bezak yig'ilgan. Panjara segmentlari uyalardan bimalol chiqadi va uni joyiga silliq kiritish mumkin. Ko'rinib turgan soddalikka aniq matematik hisoblash va zargarlarcha puxta yondashuv orqali erishilgan.

Usta naqshni qo'llash uchun ahta qog'oz shablonidan foydalangan, ba'zan uni "pargori" o'ymakorligi texnikasida (sirkul va o'lhagich yordamida) naqsh chizish bilan birlashtiradi. Ta'kidlash joizki, Maqsud Qosimov o'ymakorlikning bu ikki turini birlashtirish texnikasini birinchi bo'lib kiritgan va o'zining shogirdi O.Fayzullaevga o'rgatgan. Keyin usta kontur bo'ylab chizilgan rasmni kesish uchun keskilardan foydalanadi. Natijada, naqsh siluetlangan ko'rinadi, uning silliq yuzasi yog'och teksturasini yetkazib beradi. O.Fayzullayeva o'z asarlarida relief yuzasini tuslashdan tez-tez foydalanadi, bu fon bilan birgalikda nafaqat materialning teksturasini ifodalaydi, balki maxsus koloristik tusga ham ega bo'ladi.

Yana bir Toshkent yog'och o'ymakorligi maktabi namoyondalaridan biri Nig'mat Ibragimov bo'lib, u sulolaviy ustalarning beshinchi avlodi xisoblanadi. Uning bobosi ham bir paytlar mashhur yog'och o'ymakor usta bo'lgan. O'sha paytlarda bu san'at turi qadrlangan va juda yuqori baholangan bo'lib, o'yilgan eshik evaziga qirqta tuya berilgan ekan. Oila a'zolarining aytishicha, N.Ibragimovning bobosi tomonidan yasalgan eshiklardan biri Shveysariyaga olib ketilib, banklarning biriga o'rnatilgan ekan. Olim Xamid Sulaymonov Shveysariyada bo'lib, chindan ham uning bobosi Ibrohim ota naqshlari bilan o'yilgan eshikni ko'rgan ekan [5].

Nig'mat Ibragimov ko'plab shogirdlar tayyorlagan mohir usta sanaladi. Uning asarlarida Toshkent yog'och o'ymakorligining asosiy prinsiplari aks etgan[6]. Usta

o‘zining naqshinkor kompozitsiyalarida ko‘pincha ochilib turgan paxta ko‘sagini, novdalarning bir-biriga chambarchas bog‘liqligini tasvirlaydi va uning ishlarida Toshkent maktabiga xos bo‘lgan umumiy tendensiya mavjud: bezak naqshlari ikki yoki uch darajada kesilgan (murakkab texnikada), fon o‘rtacha chuqurlashtirilgan, yanada ravshanroq bo‘lishi uchun bezak yuzasi rangli va laklanganligi shular jumlasidandir. Nig‘mat Ibragimovning qizi Muharram Ibragimova otasining kasbini davom ettirdi. Hozirda uning qo‘llari bilan yaratilgan asarlar Oliy Majlis binosi, Hazrati Imom masjidi, O‘zbekiston tarixi Davlat muzeyi kabi binolarni eshiklar, ustunlar, yog‘och pannollar bilan bezatib turibdi. 2008 yil avgust oyida Markaziy Osiyodagi yagona ayol Muxarram Ibragimova “O‘zbekiston Respublikasi Xalq ustasi” faxriy unvoni bilan taqdirlandi. Bugungi kunda mazkur sulolaning yettinchi avlodi Jamshid Gaipov ularning ishini davom ettirib, maxobatli, ko‘rkam yog‘och o‘ymakorlik namunalarini yaratib kelmoqda[7].

Xulosa qilib aytganda, Toshkent yog‘och o‘ymakorlik namunalari juda qadimdan rivojlanib kelayotgan san‘at turlaridan biri bo‘lib, jahonning ko‘plab mamlakatlari muzeylaridan o‘rin olgan. Toshkentlik yog‘och o‘ymakor ustalar o‘zlarining bilim va ko‘nikmalarini avloddan-avlodga yetkazib kelishmoqda va sulolaviy ustalar bizning ham zamondoshlarimiz ekanligini ta’kidlash joiz.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar:

1. Соколов Ю.А. Художественная резьба на дверях жилых построек Ташкента. Среднеазиатский этнографический сборник. – М, 1959. – С. 352.
2. Аведова Н.А. Ташкентская резьба по дереву в работах Максуда Касимова. – Т.: Гослитиздат, 1960. – С.9.
3. Ташкентская роспись //Альбом посвящен творчеству А. Касымджанова. – Т.: Гослитиздат, 1958. – С. 12.
4. Ремпель Л.И. Панджара. Архитектурные решетки и их построение. – Т.: Гослитиздат, 1957. – С. 56.
5. Кузиев Т. В гостях у резчика по дереву. Мама. <https://mytashkent.uz/2010/10/30/vstrecha-bloggerov-s-t-k-kuzievym-v-gostyah-u-rezchika-po-derevu-mama/>
6. Гаипова М.Т. Тошкент ёғоч ўймакорлиги мактаби устаси Ниғмат
7. Ибрагимов ижоди // Сўз санъати халқаро журнали. Тошкент, - №1. Б. 58.
8. Ташкентский столп Жамшида Гаипова. <http://www.pr.uz/nashe-vse/5796>

Jamshid Peremkulov.
O'zbekiston tarixi davlat muzeyi bo'lim mudiri,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori.

XX asr boshida Toshkent zargarlik maktabi transformatsiyasi

Annotatsiya. Maqolada XX asrning dastlabki davrida Turkiston o'lkasiga Rossiya ishlab chiqarish birlashmalari kirib kelishi natijada an'anaviy hunarmandchilik sohalaridan biri bo'lmish, zargarlik maktabining rivojlanish bosqichlari, unga ta'sir etgan omillar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: basman texnikasi, fligra, eklektik uslub, qashg'ar usuli v.b.

XX asrga qadar Toshkent zargarlik maktabi mahsulotlari haqidagi ma'lumotlarni asosan, muzeylarda saqlanib qolgan kumush va qotishmalardan yasalgan buyumlar va taqinchoqlar orqali ilmiy iste'molga kiritish mumkin. Shubhasiz, ular aholining o'rta qatlamlari uchun mo'ljallangan edi.

Bu davrda Toshkent zargarlari basman texnikasidan kamroq foydalanganlar. Mahsulotlarni bezashda asosan, qoplamali filigradan foydalanganlar. Dastlab uni ancha soddalashtirib, keyin rangli oynalar yordamida uyalarni yotqizish uchun ishlatganlar. Bu usul yordamida bezakning butun yuzasini qoplashga harakat qilishdi. Asosiy ranglar sifatida, qizil bilan feruza rangi uyg'unlashgan qirrali oyna namoyon bo'lgan. Uslub tekkis yechim, detallarning parchalanishi va yorqin rang-baranglik bilan ajralib turgan. Rangli eritmada qoralash, o'yma va bo'rttirma texnikasidan foydalanilgan bezaklar nafis ko'rinishga ega edi. [4].

Ko'krakka (kukrak-tumor) yoki bilaklarga (bo'yin-tumor) birma-bir yoki juft bo'lib taqilgan tumorlarda nafosat yaqqol namoyon bo'lgan edi. Tumorlar, asosan, gips yoki shunga o'xshash boshqa qoplamalar bilan to'ldirilib, kumush yuzasida qora yoki tilla yurgizilgan, o'simlik naqshlari chizilgan turli xil shakldagi ichi bo'sh metall qutilardir. Ushbu qutilarda mahalliy ayollar Qur'onning himoya kuchi va xayrli taqdiriga umid qilib, undan ko'chirmalarni saqlaganlar [1].

XX asr boshidan Toshkentda kumush bilan ishlovchi zargarlar kamayib bordi, hunarmandlar past navli oltinni afzal ko'ra boshladilar. Shu davrdan boshlab toshkentlik zargarlar Rossiyadan ko'p miqdorda olib kelingan zargarlik

buyumlarining rus va tatar shakllarining ta'siriga faol munosabat bildira boshladilar. Natijada, mahalliy zargarlik san'ati badiiy sifatining sezilarli darajada past ekanligini payqagan zargarlar an'anaviy san'atni tanqidiy qayta ko'rib chiqishga qaror qildilar [4].

XIX asr oxiri — XX asr boshlarida Buxoro, Samarqand, Toshkent va boshqa bir qator yirik shaharlar zargarlik san'atida rangli oynalar, dabdabali konturlar va eklektik uslublar bilan to'yintirish istagi kuchaydi. Bu qisman Turkistonda rus va tatar zargarlik buyumlarining keng tarqalishi bilan bog'liq bo'lib, taqinchoqlarni mahalliy hunarmandlar qo'rs mushtli shaharliklar didiga monand yasay boshlaganlar. Rus va tatar zargarlaridan o'zlashgan shakl asnosida Toshkent, Buxoro, Samarqand kabi mahalliy zargarlik maktablariga qashg'ar usuliga yaqin yangi o'zgarishlarning paydo bo'lishiga olib keldi [3].

Markaziy Osiyo xalqlariga oid deyarli barcha an'anaviy hunarmandchilik yo'nalishlari kabi zargarlik sohasi ham o'zining aqidaviy kitobiga ega bo'lib, u "risola" nomi bilan mashhur. Unda, kasb tarixi, mazkur kasb taraqqiyotiga xissa qo'shgan yirik namoyondalar, kasbning mintaqadagi maktablari, kasbga oid odob-ahloq me'yorlari, duolar jamlangan. Barcha ustalar o'zlari bilan "risola"ni olib yurishlari, unga amal qilishlari, yilda bir marotaba bo'lsa ham uni o'qib chiqishlari, agar o'qishni bilmasalar savodi bor ustalarga o'qib berishni iltimos qilishlari kerak bo'lgan [5]

Rossiya imperiyasi o'lkani egallaganidan so'ng, mahalliy hunarmandlar ustaxonalaridagi jihozlar davr talabiga javob bermaganligi, ularni yangilash uchun yetarli mablag' bo'lmaganligi bois, ko'p jixatdan xaridorga bog'lanib qolgan edi. Ya'ni, hunarmandchilik mahsulotlari mahalliy iste'molchilarning deyarli barcha talablarini qondirishga qodir emas edi. Shuning uchun ham mehnatning ushbu sohasini o'lkada bir necha million rubl miqdoridagi pul aylanmasiga aylantirish istagi mustamlaka hukumatining pirovard maqsadiga aylandi [5].

Yana bir masala, rus ma'murlari zargarlik sohasi tushumlari nazoratini qo'lga olish maqsadida ularning tavsiflangan savdo hajmi va rentabelligini aniqlashga harakat qilganlar. Shuni ta'kidlash joizki, imperiya hukumati amaldorlari

zargarlarning yillik aylanmasini va ularga qoladigan foyda hajmini aniqlay olmaganlar, aniqrog'i zargarchilar bilan suhbatlashish besamar ketgan. Tegishli ma'lumotlarni aniqlash uchun berilgan savollarga ularning javoblari katta noaniqliklar keltirib chiqargan. Aslida, ishlab chiqarish birlashmalarning holatini tavsiflovchi aniq raqamlar yo'qligi sababli, zargarlarning o'zlari ham kirim-chiqimlarning aniq hisobini yuritmaganlar. Shu sababdan masalaning tijorat tomoni haqida aniq tasavvurga ega bo'lish uchun, imperiya hukumati boshqa turdagi ma'lumotlarga murojaat qilishga majbur bo'lgan.

Xususan, statistika qo'mitasining ma'lumotlariga ko'ra, 1901 yil davomida mahalliy ustalarning ehtiyojlari uchun davlat bankining Toshkent bo'limi tomonidan jami 498 funt kumush chiqarilgan. Bir funt kumushning narxi 19 rubl bo'lganligi inobatga olinsa, bu 9462 rublni tashkil qilgan [2]. Ammo bu raqam zargarchi ustaxonalariga kiradigan barcha kumushlarning qiymatini anglatmagan. Chunki ularning ma'lum qismi mahalliy aholidan hurda shaklida olingan. Eng kamtarona hisob-kitoblarga ko'ra, kumushning miqdori zargarchi ustaxonalariga yil davomida 10,500 rubl miqdoridagi qayta ishlangan kumushning 10-15 foizini tashkil qilgan. Keyingi hisoblash uchun asos sifatida zargarchi o'z materialidan buyurtma bergan kumush buyumlar uchun oladigan to'lov qabul qilingan. Ushbu to'lov deyarli barcha holatlarda bir xil bo'lib, qayta ishlangan material narxiga tenglashtirilgan.

Shunday qilib, mehnatga xaq qo'shilishi bilan yuqoridagi miqdor ikki baravar ko'paygan va tavsiflangan tarmoqda yillik aylanmaning umumiy miqdori taxminan 21 000 rublni tashkil qilgan. Barcha zargarchilarning umumiy daromadini 10.000 rublni 70 ta muassasa o'rtasida taqsimlansa, ularning har biri uchun yiliga taxminan 150 rubl yoki kuniga taxminan 50 tiyin miqdorida bo'lganligini aniqlash mumkin [2].

Bu raqam Toshkent hunarmandlari ulushiga to'g'ri keladigan daromadning umumiy past darajasiga juda yaqin keladi va shuning uchun umumiy miqdorda yuqoridagi hisob-kitoblarning to'g'riligini tasdiqlaydi.

Ishlab chiqarishning eski tizimlarini saqlab qolgan mahalliy hunarmand bozor talablariga juda sezgir va takomillashtirilgan mehnat qurollarini joriy etishdan

cho‘chimagan. Chunki bu uni ishlab chiqarish kuchlari uchun zarur deb qaralgan. Buni mahalliy aholining hayotida noma'lum, ammo yevropalik iste'molchilar tomonidan talab qilinadigan narsalarni ishlab chiqaradigan ko'plab ustaxonalarning vujudga kelganligi bilan asoslash mumkin.

Xulosa qilib aytganda, XX asrning boshlariga kelib, rus sanoati orqali o'lkaga kirib kelgan ishlab chiqarish quvvatlari tufayli, Turkiston markazi – Toshkent shahrida zamonaviy zargarlik buyumlari ishlab chiqarishga qaratilgan kichik ustaxonalar ko'paydi. Shuningdek, mahalliy zargarlik an'analarga yevrop uslubining singishi kuzatildi. Bu o'z navbatida, yangi zargarlik maktablarining shakllanishiga zamin yaratib berdi.

Foydalangan manba va adabiyotlar:

1. И.И. Гейер. Туркестан. Издание второе. Исправленное и дополненное автором. – Ташкент: Типография Туркестанского Т-ва печатного дела, 1909. – С. 127-139.
2. Г. Головин. Кустарные промыслы Ташкента – Ташкент, 1909. – С. 16.
3. Г.К. Отарбаева. Краткая историография истории города Ташкента и ее классификация // Вестник Полоцкого государственного университета. №1. Серия А. 2013. С. 95-101.
4. Н.И. Юлдашова. Ювелирное искусство в Узбекистане. История и современность // Academic research in educational sciences. volume 2 | issue 4 | 2021. P. 1362-1370
5. А. Хакимов История искусств Узбекистана. Древность, средневековья, современность [Текст] Ташкент: “Zilol buloq”, 2022. - 528 с.

O'ZBEKISTONDA ILK NUMIZMATIK KOLLEKSIONER FAOLIYATI. AKRAM ASQAROV BIBLIOGRAFIYASI ASOSIDA.

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Turkiston o'lkasida yashab, ijod etgan kolleksionerlardan biri toshkentlik Akram Polvon faoliyati va yutuqlari xaqida so'z yuritilgan. Shuningdek, uning hayoti davomida to'plagan ashyolari va o'limidan so'ng numizmatika kolleksiyalarining taqdiri xaqida ham yozib o'tilgan. Bu maqola orqali o'sha davr kolleksionerlarining mashaqqat bilan ashyolarni o'zlari topishi va bunday ashyolarni aholi orasida qidirib, qadrlı darajaga olib chiqilishini kuzatishimiz mumkin.*

Kalit so'zlar: *numizmatika, kolleksioner, kolleksiya, savdogar, qadimiy ashyo, Akram Polvon, ko'rgazma va b.*

Asrlar mobaynida yig'ilgan osori-atiqalarimiz san'atimiz va madaniyatimizni dunyo tamaddunida tutgan o'rni kattadir. Xalq madaniyati va san'atini, moddiy va nomoddiy meros durdonalarini saqlash va ularni jahonga tanitish yo'lida bir qancha ishlar olib borilgan. Bunda bir necha asrlardan beri noyob ashyolar, bir mazmunga ega osori – atiqalarni to'plab, jahon muzeylari bo'ylab tarqatgan kolleksionerlarimizning o'rni beqiyosdir. XIX asrning so'nggi choragida hududimizda mahalliy aholi orasida havaskor o'lkashunoslar qatlami ajralib chiqib boshladi. Ular avvaliga shunchaki yig'ish va qadimiy buyumlarni to'plash bilan qiziqishgan. Ammo ular orasida o'z xalqining tarixi va etnografiyasiga munosib hissa qo'shgan insonlar ajralib chiqqan. Ularni xozirgi kunda biz kolleksionerlar deb ataymiz.

Kolleksionerlar – san'at asarlari (kitoblar, rasmlar, musiqiy asarlar, kinofilmlar, video o'yinlar va boshqalar), tarixiy, madaniy va texnik qadriyatlar va narsalar (tangalar, nishonlar, pochta markalari, cho'ntak taqvimlari, avtomobillar va x.k) yoki tabiat ob'ektlari (hasharotlar, minerallar, gullar va x.k.)ni to'plashgan. Bu usulda yig'ish, o'rganish, tizimlashtirish va ularni aniqlash, oddiy yig'ishdan tubdan farq qilgan[1].

Mana shunday kolleksionerlar sirasiga toshkentlik savdogar Akram Asqarov faoliyatini kiritishimiz mumkin. O'zi boy bo'lishiga qaramay, ko'rinishi gavdali va

jismonan baquvvatligi uchun toshkentliklar orasida Akrom-Polvon laqabi bilan mashhur bo'lgan. Keyinchalik bu laqab familiyaga aylanib, o'sha davrning ayrim gazeta nashrlarida Akrom Polvonov deb nomlangan. U nafaqat boy savdogar, balki mahalliy ipakchilik va ipakchilik usullarini takomillashtirishning faol chempioni bo'lgan. Shuning uchun u 1886 yilda yirik Turkiston qishloq xo'jaligi va sanoat ko'rgazmasida hunarmandchilik bo'limining boshqaruvchisi etib tayinlangan. Ushbu bo'limda nafaqat ipak matolar, balki sopol, mis va zargarlik buyumlari ham namoyish etilgan. "Akram Asqarovning faoliyati,- deyiladi "Turkiston vedomosti" gazetasi muharriri N. Maev yozgan hisobotida,- 1885 yilgi ko'rgazmada u hududning bosh boshlig'i e'tiborini o'ziga qaratdi. Ko'rgazmada Asqarov o'zini oddiy ipakchi deb tanishtirgan. Uning paviloni boshqa ko'rgazma a'zolarining ishlaridan farq qilib, juda mohirona va murakkab uslubda bezatilgan ajoyib ipakning namunalari ko'rish mumkin bo'lgan. Uning yonida katta stolda grena namunalari, kasal qurtlar (spirtida), turli xil zotli ipak qurti pillalari namunalari joylashtirilgan. Devorda esa tutning turli mahalliy turlari va navlarining qiziqarli gerbariysi osilgan. Akram Asqarov o'ziga tegishli bo'lgan pavilonida bo'lgan va rus tilini yaxshi bilgani uchun, qiziqqan tamoshabinlarga o'z ishini bimalol tushuntirib bergan. Mevalardan faqat anjirning ikkita qora va sariq navini namoyish etgan. Bundan tashqari Asqarovning paviloni tashqi tomondan katta uzum shoxlari bilan bezatilgan bo'lib, bu pavilonda juda ko'p arilarni o'ziga jalb qilgan. Bu chaqirilmagan mehmonlar, Asqarovning paviloniga kelgan tamoshabinlarni juda bezovta qilgan". Ko'rgazma nihoyasida Akram Asqarov ipakchilik muvaffaqiyati uchun kumush medal sovrindori bo'ldi.

To'rt yildan so'ng, navbatdagi Toshkentdagi ko'rgazmada Asqarovga tegishli pavilon yana muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatdi. U o'z joyini mahalliy yog'och o'ymakorlari tomonidan milliy va yorqin uslubda bezatdi. Unda hunarmandchilik ishlab chiqarish namunalari, shu jumladan Akram Askarovning ipak to'qish ustaxonasi mahsulotlari, hamda usta tomonidan yaratilgan eng yangi dastgoh namoyishga qo'yildi. Ammo ko'rgazmaning asl diqqatga sazovor joyi, albatta uning egasining qadimiy buyumlar to'plami bo'lib, ular turli davrlar va davlatlarning

tangalari, idishlar va shamchiroqlar, guldona va tumorlar, uzuklar va boshqa qadimiy zargarlik buyumlar va maishiy hayot buyumlaridan iborat edi.

Musulmon dunyosi tarixi va adabiyoti bilan yaxshi tanish bo'lgan Toshkent savdogari 1884 yilda Sankt Peterburgdan Turkistonga kelgan sharqshunos va arxeolog N. I. Veselovskiy bilan uchrashdi. Tanishuvning birinchi kunidanoq, rus olimiga savdogar kerakli va foydali inson bo'lib ko'rindi. Bu fikrda u adashmadi: O'rta Osiyo xalqlarining mahalliy hayoti, tillari va turmush tarzini bilish, turli odamlar bilan gaplashish qobiliyati, qadimiy yodgorliklar to'g'risida keng xabardorlik Asqarovni Veselovskiyning o'ng qo'li bo'lishida turtki bo'ldi. Shundan boshlab toshkentlik havaskor rossiyalik olimning Sirdaryo va Farg'ona viloyatlari, Buxoro amirligi bo'ylab ko'plab sayohatlarida doimiy hamrohi bo'ldi. Umuman olganda Asqarov oddiy o'mi odam bo'lmagan. U ilmiy savodsiz bo'lsa ham, qadimiy tangalarni zarb qilingan vaqtini aniq belgilab berishi Veselovskiyning hayratga solardi[2]. Asqarov o'zini topilmalarini vaqt o'tishi bilan moddiy qiymatga ega bo'lishini bilib, hech qanday mukofot yoki pul talab qilmasdan ham Toshkent arxeologiya muzeyiga topshirib kelgan. Uning arxeologiyaga bo'lgan munosabatini ko'rgan Veselovskiy Rossiya geografiya jamiyatiga savdogarni "Arxeologiya sohasidagi xizmatlari uchun" mukofotlash to'g'risida iltimos bilan murojaat qilgan. 1887 yil 30 martda Rossiya arxeologiya jamiyati Akram Asqarovni "Arxeologiya muvaffaqiyatlariga ko'malashish uchun berilgan kichik kumush medali" bilan taqdirlashga qaror qildi. Qisqa vaqtdan so'ng Parij arxeologiya jamiyati Rossiya manbalaridan toshkentlik Asqarov haqida eshitib, uni sirdan o'z a'zosi etib sayladi... Muvaffaqiyatga erishib borayotgan kolleksionerning hayoti kutilmaganda yakuniga yetdi. O'zi baquvvat bo'lishiga qaramay oddiy sil kasaliga chalingan savdogar, qadimiy ashyolar fidoyisi Akram Asqarov 1891 yil 15 oktyabrda vafot etib, o'z tug'ilib o'sgan yurtida dafn qilindi. Ma'lumotlarga ko'ra, o'lim to'shagida yotgan Asqarov o'zining numizmatika kolleksiyalarini o'limidan so'ng rahbariyatga topshirishni vasiyat qilgan ekan.

Uning o'limidan so'ng Toshkentdan Peterburgga Arxeologiya komissiyasi uchun marhum savdogarning qadimiy ashyolari yuborilgan. Ulardan eng muhimi,

Turkiston o'lkasida uzoq vaqt yashagan va o'zgarib turgan sulolalar va xalqlarning turli davrlarga tegishli bo'lgan tangalarning ajoyib to'plamini qo'yish kerak. Akram Asqarov kolleksiyasidagi barcha tangalar 14000 tani tashkil etgan. Ulardan 13274 tasi mis, 1370 tasi kumush va 17 tasi oltin tangalar bo'lgan. Ushbu tangalarning aksariyati, ya'ni oltin va kumush tangalarning aksariyati juda yaxshi saqlanib qolgan. Tangalar ortidan neolit davriga tegishli bo'lgan qurol – tosh bolg'ani (bolg'a xom ashyosi hayvon tishiga yaqin) qo'yishimiz lozim. Bu yog'och dastani bir tekisda yotqizish uchun teshiklari bo'lgan bolg'adir. Ko'pgina qadimiy buyumlarni aks ettiruvchi muzeylarda tosh bolg'alarni ko'p uchratishimiz mumkin. Ammo A. Asqarov kolleksiyasidagi bolg'a namunasi, shakli, hajmi va materialining o'zi ma'lum bo'lishiga qaramay, kamdan-kam uchraydigan ashyo hisoblanadi. Tosh davri bolg'asidan so'ng, keyingi bosqichga bronza davrining bir nechta ashyosini: bronzadan qilingan jilovning bir qismi, bronzadan yasalgan bezakli oyna, tosh bolg'alarni almashtirgan maxsus shakldagi bolg'alar yoki ketmon turidagi duradgorlik anjomi va bronza boltasini sanashimiz mumkin. Asqarovning bronza davri kolleksiyasi o'zining shakli, materiali bo'yicha kam uchragani uchun ham bronza asrini ko'rsatib bergani uchun ham qiziqarli hisoblanadi. Kolleksionerning boshqa kolleksiyasidagi sig'inish uchun turli xudolar tasviri qisman yoki to'liq inson qiyofasidagi loydan yasalgan xaykalchalari juda muhim hisoblanadi. Bu xaykalchalarning qaerdan topilgani ma'lum emas, lekin ayrim hikoyalarga ko'ra ular Samarqand yaqinidagi Afrosiyob xarobalaridan olingan. Tafsilotlarda bu qadimiy yunonlar orasida keng tarqalgan va yunon ayollari xursandchilik xudosi Dionisning tasviri oldida musiqa va raqsga tushib kuy kuylaydigan ayollar taqib oladigan fallos xaykalchalariga o'xshamaydi. Umuman olganda Asqarovning kolleksiyasidagi inson va xudo tasvirli xaykalchalarning aksariyati yuz qiyofasini juda go'zal qilib yasalgani bilan ajralib turadi. Mana shu kolleksiyadan 5 ta oltin, 321 ta kumush va 178 ta mis tangalar (Baqtriya shohlarining tangalari, samoniylar, buxor-xudotlar, g'aznaviylar, xorazmshohlar, ileklar, chig'atoyliklar, temuriylar, shayboniylar, mang'itlar, qashg'arlar, qo'qonlilar va boshqalar davri tangalari) Ermitaj fondi uchun olib qolindi[3,97-98]. Marhumning qarindoshlarini aytishicha,

Namangan viloyati, Farg‘ona shahrining Aksu qishlog‘ida topilgan nefrit toshining bir qismi ham diqqatga sazovor hisoblanadi. Bir nechta go‘zal yig‘ma marjonlar, bir nechta qimmatbaho toshlar va ism tushirilgan uzuk-muhrlar, bir nechta bezakli va bezaksiz kumush idishlar, bir nechta ziraklar, xochlar, marjonlar, tumorlar, metall va loydan yasalgan idishlar ham to‘plam ichiga kirgan. Afsuski Akram Asqarov o‘zidan shu kolleksiyalarni nima sababdan to‘plash niyatiga kelgani, ularni qaerdan topgani va bu ashyolar qanaqa qiymatga ega ekanligi haqida xech qanday yozma manbalar qoldirmagan. Har qanday kolleksioner uchun kundalik yoki yozma manbalar bo‘lishi lozim, chunki ularsiz butun to‘plam o‘z qiymatini yarmini yo‘qotadi. Bunday bo‘lishiga qaramay Akram Asqarovning to‘plagan kolleksiyalari olimlar tomonidan ham, qadimiy davrni sevuvchi havaskorlar tomonidan ham e‘tiborga loyiq[4,1]. Akram Polvonning kolleksiyasi va uning faoliyati haqida baxs-munozarali maqolalar o‘sha davrlar davomida bir necha marta chop etilgan[5,3].

O‘z vatanini, tarixini va madaniyatini shu darajada sevgan insonlar haqida biror ma’lumotga ega bo‘lish, ularning faoliyatini o‘rganish va o‘z hayoti davomida tushunib - tushunmay qadimiy ashyolarni to‘plagan kolleksionerlarning boy kolleksiyalari barcha uchun qiziqarlidir. Ularning aksariyati ilmiy bilimga ega bo‘lmasa ham, ularning to‘plagan ashyolari dunyo bo‘ylab tarqalgani barchamiz uchun qadrlidir. Mana shunday chetga chiqib ketgan ashyolar orqali davlatlar bir-birini tanigan bo‘lishi mumkin. Chunki shunday kolleksiyalar orqali, turli hil madaniyatlar, udumlar, turli san’at turlari bilan almashinuv bo‘lgandir. Yuqorida keltirilgan kolleksionerimiz ham o‘z yurtini dunyo tanishi va e‘zozlashi uchun ham o‘limidan oldin to‘plagan kolleksiyasini rahbariyatga topshirishni vasiyat qilgandir. Chunki uning davrida oddiy aholi uning to‘plagan ashyolari qadriga yetmasligini faraz qilgandir. Bu ma’lumotlardan biz toshkentlik boy savdogarni san’atni qay darajada sevgani, o‘z san’ati va madaniyatini jahonga tanitgani va shu qadimiy buyumlar ortidan yuqori darajadagi kolleksionerga aylanganligini ko‘ramiz. U o‘z topilmalarini pul uchun emas, balki yurtini mashhurlik darajasiga olib chiqish uchun ham qoldirgan bo‘lishi mumkin. Chunki oddiy narsa bo‘lib ko‘ringan ashyolari vaqti kelib bebaho san’at turiga aylanishiga ko‘zi yetgandir balki. O‘z kasbini sevgan

kolleksioner kelajak avlod uchun shuncha buyumlarni qoldirgani, zamonaviy kolleksionerlarimizga ham munosib turtki bo‘lib xizmat qilishi ehtimoldan holi emas albatta.

Foydalangan manba va adabiyotlar:

1. <https://ru.wikipedia.org/wiki>
2. <https://ziyouz.uz/ru/publitsistika/1370-ruben-nazaryan-pervoprokhodtsy>
3. Историография общественных наук в Узбекистане. Библиографические очерки. Сост. Б. В. Лунин. Т., «Фан». 1974. 386 с.
4. “Туркестанская ведомости” газетаси. №31 Д. И. Эварницкийнинг “Коллекция древностей Акрым Аскарлова” номли мақоласи. 04.08.1892 йил.
5. “Туркестанская ведомости” газетаси. № 46 Н. С. Лыкошинъ. К заметке “Туземец-археолог”. 1912 йил.
6. Рубен Назарьян. «Звезда Востока», № 3, 2014, № 2-3, 2015
7. Содиқова Н. Маданий ёдгорликлар хазинаси. —Тошкент, 1982.
8. Вклад местных археологов-краеведов и русских востоковедов в развитие археологической науки в Туркестане в конце XIX - начале XX века. Текст научной статьи по специальности «История и археология».

ZIRABOD O'LKASHUNOSLIK MUZEYI – MAHALLIY ERONIYLAR TARIXINI O'RGANISH MANBASI

Annotatsiya. Ushbu maqolada dunyodagi maxsus va kamyob muzey turlaridan biri bo'lgan bir xalq tarixiga bag'ishlangan muzey haqida so'z yuritiladi. Muzeyning turi, tarkibi, konsepsiyasi, etnografik xolatlar va boshqalar maqola mazmunini tashkil qiladi.

Kalit so'zlar. Zirotod, shia, jadidlar, mavrilar, temiryo'l.

Bugungi kunda Buxoro viloyati Kogon tumanida Zirotod qishlog'ida ikkita ko'rgazma zali va 6 ta bo'limdan iborat Zirotod o'lkashunoslik muzeyi faoliyat olib bormoqda. Muzey xalq ta'limiga qarashli maktab, o'lkashunoslik muzeylari toifasiga kiradi.

Zirotod tarixi o'lkashunoslik muzeyi 1986 yilning iyulidan faoliyat boshlagan. 1988 yilning 26 martiga kelib muzey rasmiy ravishda ochilgan. Shu vaqtdan muzeyning nomi "Zirotod o'lkashunoslik muzeyi" deb nomlangan.

Muzey Kogon tumanidagi Zirotod qishlog'i nomi bilan atalgan. Muzey tashkilotchisi Kogon shahridagi S.Ayniy nomli 6-o'rta umumiy ta'lim maktabi jamoasi hisoblanadi.

Muzeyni bezatish ishlari "Zolushka" kooperativi rassomlari tomonidan bajarilgan. Rassomlar Valeriy Ivanov (rassomlar sardori), Farhod Qambar, Sunnat Xudoyberdilar asosiy ishlarni bajarganlar. Duradgorlik ishlarini Zohir Qosim, Nur Nurali, Nazar Ramazon, Jumamurod Mustafolar amalga oshirgan.

Muzey xovlisidagi Qatag'on qurbonlari va Ikkinchi jahon urushi shahidlariga bag'ishlab o'rnatilgan "Shuhrat" yodgorligini qurishda ota-o'g'il Hamroqul va Mustafo Narzilar (yodgorlik devorini toshdan ko'tarishdi), Xamza Qayum (marmar yuzidagi chizma va yozuvlarni yozdi) va boshqalar ishtirok etishdi. 1988 yilning oktyabrida "Shuhrat" yodgorligining ochilish marosimi o'tkazilgandi. "Shuhrat" yodgorligi loyihasini rassom Aleksandr Vorobyov chizgan bo'lib, unda jasorat timsollari tasvirlangan.

Muzeyni tashkil qilish, jihozlash va "Shuhrat" yodgorligini o'rnatishda muallim Yusuf Qurboniy rahbarlik qildi.

Muzeyning g'oyaviy asosini yaratishda Jalol Ikromiyning asarlari asosiy o'rin tutgan. Muzeydagi ma'lumotlar ko'p tilli bo'lib, o'zbek, fors-tojik va rus tillarida berilgan.

Muzey quyidagi bo'limlardan iborat:

- Zirabod qishlog'i tarixi va Buxoro amirligining XX asr boshlaridagi vaziyat;

Zirabod qishlog'i Buxoro amirligi Kogon tumaniga qarashli hudud bo'lib, Kogon shahri g'arbida, 3 chaqirim masofada joylashgan. Bu hududni oqsoqol(sardor) boshqargan. Qishloqning oxirgi rahbari Sherali oqsoqol edi. Bu yerlik aholi qadimdan dehqonchilik va chorvachilik (qo'ychilik) bilan shug'ullangan. Bundan tashqari turli hunar (ganchkor, kandakor, to'quvchi, qannot, zargar, chilangar) egalari ham faoliyat yuritishgan. Bu yerlik aholi islom dinining shia yo'nalishiga e'tiqod qilishadi va Kogon hududidagi boshqa xalqlardan (Amiroboddan tashqari) o'zlarining fors-tojik tilining alohida shevasida so'zlashishlari bilan ham ajralib turishadi. Mahalliy tarixchilar bu yerda aholi qadimdan yashaganini isbotlashga harakat qilishsada, shia yo'nalishining asosiy diniy qarashga aylanishi qaysi davrga to'g'ri kelishi hali o'z isbotini topmagan.

Zirabod so'zi ekspozitsiyada keltirilgan "ziroatkorlik" ma'nosida, ya'ni bu joyda aholi qadimdan dehqonchilik bilan shug'ullanib kelishini inobatga olganda hamda zo'robod "kuch bilan obod qilingan", ya'ni bu yerga Erondan ko'chirib keltirilgan xalqning obodonchilik qilishganini bildiradi.

Bu yerda turli xalqlar bo'lib, ular mavrilar (Xurosonning Marv shahridan ko'chirilganlar), darg'alilar (Xurosondan), Loxilar (Afg'onistondan), bobakilar(Ozarbayjondan), xarsarilar (Xurosondan), timuridlar (Xurosondan), g'undilar (Xurosondan), qipchoqlar (), balujlar (Xurosondan) va boshqalarni tashkil etadi. Ko'rinib turibdiki, ularning barchasi Buxoro amirligi janubidan shialar istiqomat qiladigan hududlardan ko'chirib keltirilgan.

Kogonda dastlabki rus va yevropaliklarning temiryo‘l atrofida joylashishi va shu orqali eski Kogon o‘rnida yangi turmush tarzining boshlanishiga ham espozisiyada to‘xtalib o‘tilgan.

Ushbu bo‘limda Kogon tumanida dastlab tashkil topgan Yog‘ tozalash (1914) va Paxta tozalash (1915) zavodlari, ularning faoliyati bilan bog‘liq tarixiy fotosuratlar o‘rin olgan.

XX asr boshlarida Kogonda jami 15 ta sanoat korxonasi ishlayotgan edi. Jumladan, 7 ta paxta tozalash, 2 ta yog‘ olish zavodi, gugurt fabrikasi, Kogon (Yangi Buxoro) va Amirobod bosh temir yo‘l bekatlari, vagon va paravoz depolari faoliyat ko‘rsatayotgan edi.

Kogon shahrining yiriklashuvi va bu yerga yevropaliklarning kelib o‘rnashishida albatta, temiryo‘l tarmog‘ining o‘tishi muhim rol o‘ynadi. Ko‘rgazmadan 1903 yilda qurilgan bosh bekat binosi va uning keyingi tasvirlarining o‘rin olishi ham temiryo‘l shakllanish tarixini o‘rganishda qimmatli fotomanbalar hisoblanadi.

Bu davrda avj olgan jadidchilik harakatlaridan zirabodliklar ham chetda qolishmadi. Ushbu jarayonlarda zirabodliklarning faol ishtirok etishi omillaridan asosiysi Kogon va uning Amirobod, Zirabod hududlariga yevropaliklarning ko‘chib kelishi va ularning ta’siri hisoblanadi. Shukurbek (Hamzabek) Yo‘ldosh, Jo‘ra Xudoybaxsh, Ali Bobek (paxta zavodi ishchisi 1917 yil bahordagi g‘alayondagi ishtiroki uchun 75 darra jazolangan), Qambar Ismoil, Qambar Yunus, G‘ulom Tillo va boshqa bir qator yoshlar amirlik tuzumiga qarshi targ‘ibot olib borishdi. 1917-20 yillarda zirabodlik yosh jadidlarga Shukurbek Yo‘ldosh sardorlik qildi.

Shuningdek, dastlabki zavodlarda ishlagan 51 ta zirabodlik ishchilarning ro‘yxati va ularning qaysi zavodlarda ishlashi ko‘rsatilgan ma’lumot lavhasi ham bo‘lib, qiziqarlisi “jamiyati forsho” tashkiloti o‘sha vaqtda faoliyat ko‘rsatgani, uning a’zolari haqida ham ma’lumotlar berilganligidadir.

Rossiyada ro‘y bergan fevral va oktabr inqiloblari butun amirlik hududi singari Kogonga va uning kichik dehasi Zirabodga ham ta’sir qilmay qolmadi. 1918 yilda G‘ulom Tillo rahbarligida Zirabodda ham inqilobchilar sho‘‘basi tashkil etildi.

Keyinchalik sho‘‘baga Shukurbek Yo‘ldosh xabarlik qildi. Yangi Buxoroda 1918 yil boshlarida Qizil gvardiya tashkiloti tuzildi. Tashkilotga S.Chernishev rahbarlik qildi. Tashkilot shtabi Arzimanyan mehmonxonasida (keyinchalik 1-raqamli bolalar bog‘chasi) joylashgan edi. Shuningdek, a‘zolar zirabodlik Ramazon Komil, Jo‘ra Xudoybaxsh va Shukur Yo‘ldoshning uyida ham yig‘ilishib turardi.

Muzeyning ushbu bo‘limida shuningdek, bir qator ishtirokiyun, qizil gvardiya va partiya dastlabki a‘zolarining fotosuratlar ham o‘rin olgan. Jumladan, Abbos Ali (1899-1958) Buxoro ishtirokiyun partiyasining Chorjo‘y bo‘limi tashkilotchisi, Muxtor Saidjonov, Fatxullo Komil, Mardon Raxim, Ibrohim Komil kabilarning tarixiy suratlari saqlangan. 1918 yil mart oyida ro‘y bergan Kolesov voqeasiga ham muzeyda alohida fotosuratlar bilan to‘ldirilgan lavha ajratilgan. 1919 yilda Zirabodda ham yoshlar tashkiloti tuziladi va unga Ahad Yusuf rahbarlik qiladi. Bu harakat turli tarixiy jarayonlarda ham ishtirok etadi. Jumladan, 1920 yil Bokuda bo‘lib o‘tgan Sharq xalqlari anjumanida 7 nafar zirabodliklar ham ishtirok qilishgan edi. Muzey konsepsiyasini tuzishda Yusuf Qurbonov 1917-1920 yilgi jarayonlarda shaxsan ishtirok etgan kishilar bilan suhbat olib borishi natijasida ko‘rgazmada bu davr haqida kengroq yoritib o‘tgan.

- **Zirabod 1920-1924-yillarda.** 1919 yilda Yangi Buxoroda jadidlar o‘z tashkilotlarini tuzadilar. Tashkilotda Navro‘z Raxim, Ollonazar Xolnazar, Sodiqguli Akbar, Mirzo Rajab, Qosim Sulton, Raxmatillo Amin, Mamadali Qurbon va boshqa zirabodliklar tashkilotga a‘zo bo‘lishdi. Buxoro amirligi ag‘darilgach, barcha yoshlar Buxoro kompartiyasiga birlashdi. Shukurbek Yo‘ldosh boshchiligidagi zirabodliklar ham shu partiya birlashishdi. Muzeyning ushbu bo‘limida 71 nafar zirabodlik qizil gvardiyachilarning ism shariflari keltirilgan. Ularning nomlari tarixda faqat shu muzeyda saqlanib qolgan. Ammo ularning aksariyati sovet davri qatag‘onlari bo‘lishdi. 1920 yil Buxoroda bo‘lib o‘tgan davlat to‘ntarishida 500 ga yaqin zirabodliklar ishtirok etishdi. Ular bu jarayonni ozodlik kurashi sifatida noto‘g‘ri qabul qilishgan edi. Keyinchalik sovetlar boshqaruvining illatlarini tushuna boshlaganlarni qatag‘on qilishdi.

1922 yil 8 sentyabrda Kachaev Axmed xabarligida tuzilgan Zirabod muxofaza bo'limi tarkibidagi 38 xodimning 25 nafari fors millatiga mansub kishilar edi. Shu davrda yangi xokimiyatni himoya qilish maqsadida Kogondagi amir saroyida komandirlar tayyorlash kursi ochildi. 1921 yilda Zirabodda Qo'shchilar harakati tashkil etiladi va uning birinchi raisi Qambar Yunus bo'ladi. Shu yilda tashkil topgan Korporatsiya bankiga Zulfiqor Ismoil, Xo'jalik bankiga Yodgor Olim birinchi rais bo'lishadi. 1924 yil 1 yanvardan Zirabodda matbuot jamiyati tashkil qilinadi va unga Qosim Husayn rais etib saylandi.

Mehnat faoliyatida jonbozlik ko'rsatgani uchun Amirobod bosh temiryo'l bekati ishchisi G'ulom Husen (1874-1966)ga 1925 yilda "Mehnat Qahramoni" unvoni berildi. Uning fotosurati ham bu davrning faxri sifatida ko'rgazmadan o'z o'rnini topgan.

1926 yilda Zirabodda ham yer-suv islohoti o'tkaziladi. Boylarning yerlari kambag'al dehqonlarga bo'lib berildi. Ushbu ishlarga "Qo'shchi ittifoqi" raisi G'ulom Tillo rahbarlik qiladi. Shuningdek, respublikada avvalgilardan bo'lib, 1929 yilda jamoalashtirish ishlari boshlandi. Qishloqda ushbu jarayonga qarshi norozilik yig'ilishlari bo'lib o'tdi. Ushbu namoyishda Sevara buva tala-to'pirda hayotdan ko'z yumdi. Ammo sobiq Ittifoq davrida siyosatga qarshi bo'lib o'tgan jarayonlardagi talofatlar emas, shu vaqtda bo'lib o'tgan "paranji tashlash" ishlari targ'ib qilingan. Eski g'oyaviy ekspozitsiyalarda paranji tashlashga alohida lavhalar ajratilgan bo'lsada, ushbu muzeyda bu jarayonni uchratmaymiz. Noroziliklarga qaramay qishloq hududida "Qizil Oktyabr" jamoa xo'jaligi tuziladi. Jamoa xo'jaligiga farg'onalik (odatga ko'ra xabarlar turli joylardan keltirilgan) Ro'zi Niyoz birinchi rais bo'ldi. 1931 yildan zirabodlik Qambar Karim, keyinchalik Ibrohim Turob, G'ulom Qurbon raislik qila boshladi. Ko'rgazmada Zirabod qishloq jamoasi raislaridan ham bir nechtalari keltirib o'tilgan bo'lib, qishloqning ma'muriy boshqaruvini tushunishda ushbu materiallar tashrifchilarga yordam bergan.

1929 yildan yog' zavodi binosida 150 kishini tayyorlaydigan traktorчилар uchun maxsus kurs tashkil etildi. Ushbu kursda dastlab zirabodlik Jumamurod

Po‘lod (birinchi traktorchi sifatida ushbu shaxsning surati ham ko‘rgazmadan o‘rin olgan), Qosim Nazarlar o‘qib chiqishdi.

Zirabodliklardan namunali mehnat faoliyatlari uchun G‘ulomhasan Yunus va Asad Mamedlar “Mehnat Qizil Bayroq” ordeni bilan taqdirlanishdi.

- Zirabodliklarning ikkinchi jaxon urushiga qo‘shgan hissasi.

Ikkinchi jaxon urushi boshlanishi bilan Ziraboddan Mirzo Rajab (batal'on siyosiy rahbari), Husen Rajab, Hasan G‘ulom, Ibroxim Bog‘ir, Qodir Rizo, Abdullo Qosim, Quli Avez, Abdullo Qosim, Ibrohim Bog‘ir, birodarlar Safar va Sharif Hojilar, muallim Ashurmamad va Asad Navro‘z, aka-uka Haydar va Hasan Alimadadlar, ota-o‘g‘il Nuralibegijon Adiz va o‘g‘li Shohimardon Nurali, muallim Mansur Muhammadiylar safarbarlikka otlanishdi. Shuningdek, zirobodlik Mayram Ali xotin-qizlar o‘rtasida jasorat ko‘rsatib, urushga o‘z ixtiyori bilan otlandi. Urush yillarida 300 dan ortiq zirabodliklar harbiy safarbarlikka otlanishdi. Ularning 100 dan ortig‘i urush maydonlarida halok bo‘lishdi. Urush yillarida respublikaga ko‘chirilgan bolalarni asrab olish ishlaridan zirabodliklar ham chetda qolishmadi. Masalan, Muharram Abdurahim 4 bolani o‘z tarbiyasiga oldi. Yuqorida nomlari aytib o‘tilgan qahramonlarning suratlari va urushdan kelgan qora xatlar ham muzey ekspozitsiyasidan o‘rin olgan. Ko‘rsatilgan bir necha qahramonliklari uchun bir qator zirobodliklar ham taqdirlandi. Masalan, Maxmud Ollonazar “Qizil Yulduz”, III darajali “Shuxrat” ordenlari, “Murmanskning olingani uchun”, “Varshavaning olingani uchun”, “Berlinning olingani uchun” medallari bilan taqdirlangan.

Zirabodlik ayollar ham jang maydonlarida mardlik ko‘rsatishdi. O‘z ixtiyori bilan urushga otlangan Mayram Ali jasoratlari uchun bir necha davlat mukofotlariga munosib topildi.

- Sovetlar boshqaruvi davrida zirabodliklar.

Urush tugagandan so‘ng ortga qaytganlar va front ortida chidamli mehnat tajribasini hayotining mazmuniga aylantirgan zirabodliklar ham xalq xo‘jaligini qayta tiklashda jonbozlik ko‘rsatishdi. Jumladan, 1948 yilda bog‘bon Abbas Aliga Samarqandda “Sotsialistik Mehnat Qahramoni” unvoni berildi. Temiryo‘l xodimlari

Mustafor Yoqub, Tillo Raxmat, Ramazon Raxim, Rajab Fayzullo va boshqalar Lenin ordeni bilan taqdirlanishdi.

Urushda yetim qolgan bolalarni asrab olishda mahalliy aholi ham mehribonlik ko'rsatishdi. Gulsuma Karim Rajabi Qambar ismli bolani, Rahima Zulfak Zuhro ismli qizni asrab olishdi. Zirabodliklar Farxod GESi va suv ombori qurilishida ham ishtirok qilishdi. Asad Mamadrizo, Murod G'ulom, Mamad Mirali va boshqalar ushbu GES qurilishida va Kattaqo'rg'on suv omborlari qurilishida ham ishtirok etishdi.

Ekspozitsiyada shuningdek, 1956 yilda tavallud topgan afg'on urushi qatnashchisi, "Shavkatli mehnati uchun" va "Harbiy jasorati uchun" medallari sohibi Zulfiqori Hoshim Qurbon uchun ham alohida stend ajratilgan bo'lib, uning hayot yo'li va ba'zi suratlar namoyishga qo'yilgan. Urush maydonlarida Zulfiqori Hoshim jarrox sifatida bir qancha odamlarning hayotini saqlab qoldi. U bilar birgalikda Rashid Jo'raquli Madali, Ali Abbos Nurali, Qosimiy Norqul Ato, Yusufiy Husen Maxmudlar ham baynalmilalchilar qatorida ushbu urushda qatnashishgan.

Maryam G'ulom va boshqalar "Mexnat Qizil Bayroq" ordeni bilan, 5-maktab o'qituvchisi Mamedov Mardon "Sovet Ittifoqi xalq maorifi a'lochisi", Hamro Qurbonov "O'zbekiston xalq maorifi a'lochisi" kabilarning mehnatlari davlat tomonidan munosib taqdirlandi.

Muzeyning ushbu bo'limida shuningdek, Chernobildagi portlash natijasida nogiron bo'lgan zirabodlik Abdullo Rajab Qurbon, Mamed Xayrullovi G'ulom, Safar A'zam kabi baynalmilalchilarning ham xotiralari muxrlangan.

Mustaqillik yillarida Zirabod. Bu bo'lim yirik bo'lmay, muzeyda oxirgi qilingan o'zgarishlar aks ettirilgan. Asosan davlat mukofoti bilan taqdirlanganlar lavhasi o'rin olgan bu qismdan. Xususan aka-uka Jo'ra va G'ulom Ibrohimlar, Ja'far Sulaymon va boshqalar "Temiryo'l faxriy xodimi" unvonini, 5-maktab o'qituvchisi Qurbon Rajabi Xoji 2002 yilda "Do'stlik" ordenini olishdi. Shuningdek, bir necha avtomashina haydovchilari va temiryo'lchilar ham bir qator davlat mukofotlariga loyiq topildi.

Muzeyning oxirgi qismida **ta'lim tizimi** va unda faoliyat yuritgan o'qituvchilarga alohida urg'u berilgan. Albatta, muzey maktab tarkibida bo'lganligi bois va muzey tashkilotchilari asosan ushbu maktab o'qituvchilari bo'lganliklarin inobatga olgan holda, ularning faoliyati ham ekspozitsiyada o'z o'rnini topgan o'qituvchilarning aksariyati ayollar bo'lib, ushbu bo'limda zirabodlik faol ayollar bilan ham tanishib o'tish imkoni yaratilgan.

Zirabodda odatdagidek masjid oldida 3 ta maktab mavjud bo'lib, ularda 15-20 nafar bola dastlabki ta'limni olgan. Zahroi qori nomidagi maktab bu yerda eng obro'li maktab bo'lgan. 1920 yilda Zirabodda yevropacha uslubdagi ta'limga asoslangan maktab tashkil etiladi. Qambar Rizo ushbu maktabning dastlabki muallimlaridan bo'lgan. U 1951 yilda "Mexnat Qizil Bayroq" ordeni, 1953 yilda "O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan o'qituvchi" unvonlariga sazovor bo'ladi. 1925 yildan o'qituvchilikdan o'z faoliyatini boshlagan Mahmud Amin keyinchalik zirabodlik birinchi olimga aylanadi. Maktabda 1937 yildan Samarqanddagi O'zbekiston davlat universitetining matematika fakultetini tamomlagan Latofat Amin (ekspozitsiyada uning surati ham o'rnatilgan) birinchi oliy ma'lumotli ayol muallima sifatida faoliyatini boshlaydi. Maktab faoliyatida oliy ma'mumotli kadrlar soni shu bilan yillar davomida oshib bordi.

Muzey ko'rgazmasi bir necha yillar davomida yangilanmaganligi sababli Zirabodning so'nggi davrlar tarixi yoritilmagan. Albatta, bu ishni davom ettirish kerak. Chunki hozirda ham xalq ardoqlagan san'atkorlar, xalq ustalari ishlari an'ana sifatida davom ettirib kelinmoqda. Shuningdek, muzey tanlangan hududdagi aniq bir xalqning tarixiga bag'ishlangan bo'lsada, biror etnografik lavhalar: turli marosimlar, odatlar, milliy hunarmandchilik sohalari yetarlicha ko'rgazmada yoritilmagan. Kelgusida muzey faoliyatini kengaytirishda ushbu jihatlarni ham inobatga olish kerak.

Ushbu muzey faoliyatini o'rganar ekanmiz, qishloq tarixida o'z o'rniga ega kishilarga asosiy e'tibor qaratilganini va ularning kelib chiqishlari yoki hozirda ham Eronda yashayotganliklari bilan bog'liq ma'lumotlarni ko'rsatishga alohida e'tibor berilganligini ko'rish mumkin. Muzeyda jami 1000ga yaqin eksponat saqlanmoqda.

Ekspozitsiyada jami 400 dan ortiq mahalliy va ushbu hudud tarixi bilan bog'liq shaxslar haqidagi ma'lumotlar jamlangan. Ya'ni, muzey mavzuiy jihatdan hududiy va etnografik xususiyatga ega muzeylar toifasiga kiradi. Muzey ashyolari asosan turli hujjat va fotosuratlardan iborat bo'lib, mahalliy kishilarning o'zlarida ham saqlanib qolmagan oilaviy suratlar, so'nggi 100 yillik ota-bobolarini tanishda yoshlarga asqotadigan ma'lumotlar, albatta, vatanimiz tarixining bir qismiga aylanib bo'lgan. Shuningdek, muzeyda amirlik davriga tegishli ikkita kavkazcha qilich, BXSР hukumati tomonidan Qambar Bobobekovga berilgan medal, XIX asr oxiri XX asr boshlariga tegishli kashtachilik namunalari (so'zani, beshik anjomlari), buxorocho samovar, turli sopol va mis ko'zalar saqlanmoqda. Ko'rgazma oxirida vitrinalar ostida Kogon tumani va Zirabod tarixiga bag'ishlangan tarixiy kitoblar ham o'rin olgan.

Muzeyni tashkil etishda va ushbu etnografik makondagi hizmatlarini inobatga olib muzeyga Yusuf Qurbonovning nomi berilishi xar jihatdan mosdir. Muzey faoliyatini kengaytirish, zamon talablariga mos jihozlash, turli etnografik jarayonlarni jonlantirish muzey oldida turgan vazifalardan hisoblanadi. Bugungi kunda mamlakatimizda rivojlanib borayotgan etnoturizm manzillarini kengaytirishda ushbu muzeyni ham alohida kiritish mumkin. O'lkashunoslik harakteridagi ushbu muzey mahalliy va xorijlik sayyohlarda bir xalqning hayot tarzi, madaniyati, odatlari, marosimlari, hunarmandchiligi va boshqa jihatlarni qamrab olishi bilan qiziqarli bo'ladi albatta.

Foydalangan manba va adabiyotlar:

1. Курбонов Ю. Истоки Благородной Бухары (из истории Зуробода). Когон. 9 б.
2. Икромий Ж. Бухоронинг ўн икки дарвозаси. 314 б.
3. Носиров С. Системный анализ говора бухарских ирацев. Душанбе. 2013. 5 с.

Toshkent shahrida tashkil topgan xususiy muzeylar tarixi.

Annotatsiya: *Ushbu maqola arxeolog-olimlarning tadqiqotlari natijasida O'zbekiston tarixi davlat muzeyining arxeologiya fondini boyitilishi, shuningdek, mustaqillik yillarida xususiy muzeylarning tashkil etilishi, jamoatchilik muzeylari orasida birinchi xususiy muzey usta-kulol, O'zbekiston xalq rassomi Muhit Rahimovning uy-muzeyi, havaskor Sultonov tomonidan 1998 yilda internatsiya qilingan yapon askarlari muzeyining tashkil etilishi haqida ma'lumotlar berilgan.*

Kalit so'zlar: *internatsiya kolleksioner, arxeologiya, numizmatika, eksponat, ekspozitsiya.*

Ma'lumki, O'zbekiston tarixini yoritish va o'rganishda arxeologik topilmalar va tarixiy shaxsiy buyumlar muhim ahamiyatga ega. Toshkentlik savdogar, arxeolog Akrim Asqarov N. I. Veselovskiy rahbarligi ostida o'tkazilgan tadqiqot ishlarida ishtirok etgan yodgorlik yig'uvchi kolleksioner sifatida tanilgan. I. Veselovskiyning ma'lumotiga ko'ra, A.Asqarov qadimgi tangalarni to'playverish natijasida shunday malaka hosil qilganki, natijada «ularning zarb etilish vaqtini deyarli aniq belgilagan[1]. Shu qatori o'zbek arxeologiyasining tarixida o'chmas iz qoldirgan, shu bilan birgalikda davlat muzeyida faoliyat yuritgan M.E. Masson, T. Mirg'ie'zov, L.I. Albaum, Yu.F. Buryakov, K.Alimov, O'. Alimov, N. Axunbabayeva, M.E. Vorones, B. A. Latinin, V.I. Sprishevskiy, K.A. Shaxurin singari arxeolog-olimlarning tadqiqotlari natijasida

O'zbekiston tarixi davlat muzeyining arxeologiya fondini boyitilishida o'z hissalarini qo'shganlar.

Mustaqillik yillarida shaxsiy mablag' evaziga muzeylar tashkil etish ommalashdi. Jamoatchilik muzeylari orasida birinchi xususiy muzey usta-kulol, O'zbekiston xalq rassomi Muhit Rahimov* (1903-1985)ning uy-muzeyi hisoblanadi.

---

* *Muhit Karimovich Rahimov* - 1903 yili Toshkent shahrida, dehqon oilasida tug'ilgan. 1923 yili badiiy-hunarmandchilik maktabidagi ikki yillik kurslarni tamomlagan. 1923 yili Moskvadagi qishloq xo'jalik ko'rgazmasida o'z asarlari bilan ishtirok etgan. 1924 yili M.Rahimov Moskvadagi Silikatlar institutining badiiy kulolchilik bo'limiga o'qishga kirib, qadimiy rus koshinkorligining yirik mutaxassisi professor V.Filippov sinfida tahsil oladi. 1927 yili Leningraddagi davlat kulolchilik institutiga o'qishga kirgan Muhit Rahimov amaliy mashg'ulotlarni Lomonosov

Muzeyga 1994 yili asos solingan bo‘lib, Usta umrining oxirigacha istiqomat qilgan maskan Odil Muxtorov ko‘chasi, 25-uyda joylashgan. Hozir bu uyda usta ishiningdavomchilari: O‘zbekiston xalk rassomi, O‘zbekiston Badiiy akademiyasi akademigi Akbar Rahimov va nabirasi iste’dodli kulol, O‘zbekiston Badiiy ijodkorlar uyushmasi a‘zosi Alisher Rahimov o‘z oilalari bilan istiqomat qilishadi. Shu yunalishdagi boshqa muzeylar kabi u ikkita asosiy bo‘limdan iborat. Ikki qavatdan iborat muzey zallarida, Rahimovlar sulolasi yaratgan asarlar kuyilgan. Binoda M.Rahimovning mo‘‘jazgina ustaxonasidan iborat yodgorlik qismi joylashgan. Usta o‘rta asrlar me‘moriy yodgorliklarini tiklash bo‘yicha ta‘mirlash ishlarini amalga oshirishda (Tillakori, Ulug‘bek madrasalari va boshqalar) ishtirok etgan. Me‘moriy toshtaxta-koshinlar tayyorlanish sir-asrorlarini o‘zlashtirgan Muhit Rahimov Qo‘qondagi Xudoyorxon saroyida olib borilayotgan ta‘mirlash ishlari uchun 36000 ta rangdor koshin tayyorlab bergan. Ustaning Toshkentdagi ijod davri 1932 yildan xalq amaliy san‘ati ko‘rgazmasi tashkil etilishida qatnashish bilan boshlanadi.

1933-1934 yillarda Muhit Rahimov Xalq xo‘jaligi muzeyi yangi binosiniig qurilishida koshinkorlik ishlariga rahbarlik qila boshlaydi. Ikkinchi jahon urushi rassomning ijodiy va pedagogik faoliyatini bir muddat to‘xtagib qo‘yadi. 1957 yildan umriniig oxirigacha usta O‘zbekiston san‘atshunoslik ilmiy-tekshirish institutiniig «Dekorativ-amaliy san‘at» bo‘limida ilmiy xodim bo‘lib ishlagan. Shu yillar mobaynida u O‘zbekiston kulolchilik maktablarining alohida xususiyatlarini batafsil o‘rganadi.

Qadimiy shaharlarni (Afrosiyob, Axsikent, Dalvarzintepa, Xotinrabort va boshqalar) qazish chog‘ida arxeologlar tomonidan topilgan antik va o‘rta asrlarga oid kulolchilik ashyolari asosida ularning shakl va bo‘laklarini tiklash bo‘yicha M.Rahimov tomonidan olib borilgan tajribalar g‘oyat noyob va samarali bo‘ldi [2]

Usta o‘zining nihoyatda boy ilmiy-ijodiy tajribasini yoshlarga o‘rgatdi. Muhit Rahimov ijodi O‘zbekiston davlat san‘at muzeyi va Toshkentdagi Amaliy san‘at

---

nomidagi davlat chinni zavodi hamda Komintern nomidagi (sobik Kuznesov zavodi) sexlarida o‘taydi.

muzeyi fondlarida tizimlashtirilgan. Ularda asosan ustaning 1947-1985 yillarga oid ishlari jamlangan[3].

Muhit Rahimov uy-muzeyi xususiy tarzda tashkil etilgan, shu bois, fondlar hamda asarlarning sistemali tarzda to'planmaganligi davlat yoki jamoatchilik muzeyi statusiga to'liq javob bermaydi. Faqat doimiy faoliyat ko'rsatuvchi ko'rgazma zali sifatida ishlaydi. Ekspozisiya qurilishida ko'p muzeylar tarixiy-xronologik prinsipga asoslanadi. Muzeyda uning fotomateriallarida aks ettirilgan talabalik yillari, balalik davri, keksalik davri, shuningdek, usta tomonidan yaratilgan asarlarning chizmalari, usta qoralamalari, kulolchilik kurslari tinglovchilari uchun yozilgan o'quv dasturlari qo'lyozmasi, muzeylar uchun usta

Muhit Rahimovning o'zi tomonidan yozilgan hujjatlar hamda muzeyni audio va videomateriallar bilan boyitish lozim.

Internet tarmog'ida muzeynig veb-saytini yaratish, muzey qoshida tomoshabinlar xarid qilishlari uchun Muhit Rahimov asarlarining nusxalarini sotuvchi maxsus do'kon ishlab turishi kerak. Binobarin, muzey asosan tashkilotchilarning o'z mablag'i hisobiga faoliyat yuritayotganligi uchun Respublika keng jamoatchiligining e'tiborini ko'proq jalb qilish lozim. Ushbu talablar bajarilgan taqdirda Muhit Rahimov uy-muzeyi Toshkentning tarixiy-badiiy muzeylari ro'yxatiga kiritilsa bo'ladi. Hozirgi kunda muzeyni asosan, usta oilasining mehmonlari va mutaxassislar ziyorat qilishadi xolos. Shuningdek, havaskor Sultonov o'z shaxsiy mablag'lari hisobiga 1998 yilda internatsiya qilingan yapon askarlari muzeyi tashkil etilgan. Ikkinchi jahon urushidan so'ng O'zbekistonga kelib qolgan yapon asirlari faoliyatga oid ma'lumot va buyumlarni yig'ib kelmoqda.

Toshkent shahri Yakkasaroy ko'chasi 20-uy. Bu manzilni Yaponiyaning O'zbekistondagi bir parchasiga o'xshatishadi. Chunki unda kunchiqar mamlakat xalqi vakillariga oid hujjatlar, ularning qo'li bilan yasalgan buyumlar-u suratlar jamlangan. Gap shundaki, bu manzilda 1940 yillarda O'zbekistonga internatsiya qilingan yapon askarlari xotira muzeyi joylashgan.

Internatsiya qilingan yapon askarlari muzeyi yoki "40-yillarda Yaponiya fuqarolarining O'zbekistonda bo'lishi haqidagi xotira ekspozitsiyasi" Muzeyi.

Sultonov O‘zbekistonda 1940-yillarda yashagan yaponlar tarixini saqlab qolish yo‘li bilan Yaponiya va O‘zbekiston o‘rtasidagi hamjihatlikni mustahkamlashda ulkan hissasini qo‘shdi.

Ikkinchi jahon urushidan keyin sovet hukumati sobiq ittifoq davlatlari hududiga jami 600 ming nafar yapon askarlarini surgun qiladi. Shulardan 25 ming nafari O‘zbekistonga, xususan, 13 770 nafari Toshkent shahriga keltirilgan [4].

Ular maxsus lagerlarga joylashtirilib, majburiy mehnat ishlariga jalb qilingan. Jalil ota bu askarlarning xotirasini tiklashga bo‘lgan urinishlarini O‘zbekiston tarixining bir qismiga aylangan davr – yapon askarlarining bu yerda internatsiyada bo‘lishini o‘rganishga Jalil ota ko‘p qiziqadi, ammo arxivlarga kirish, hujjatlar bilan tanishishga qiyinchiliklarga duch keladi. Shuning uchun o‘z harakatlariga huquqiy maqom berish maqsadida 1994 yilda ko‘p tarmoqli «Aya» firmasini tashkil qiladi. Sovet davrida yaponlarning O‘zbekistonda bo‘lishi bilan bog‘liq arxiv hujjatlari maxfiylashtirilgan. Mustaqillik yillaridagina ularni o‘rganish imkoni paydo bo‘ladi.

Jalil ota 1998 yilda ular haqidagi barcha ma’lumot-u esdaliklarni bir joyga jamlashga qaror qiladi va o‘z mablag‘lari hisobidan hovlisida muzey tashkillashtiradi.

O‘zbeklar o‘z ixtiyoriga qarshi vatanidan uzoqqa kelib qolgan yaponlarga juda iliq munosabatda bo‘lishgan. Yaponlar ham bu mehrga hurmat ramzi o‘laroq, o‘zbek oilalariga turli sovg‘alar berishgan. Muzeydan ular o‘zbek oilalariga yasab bergan tuli eksponatlar joy olgan. Unda sopol o‘yinchoqlar, belanchak, qaychi, qoshiq, portret va suratlar, stol kabi turli buyumlar bor. «Yaponlar o‘z kasbining ustasi bo‘lishgan. Misol uchun, bir yapon o‘zbek oilasiga o‘z holicha uzoq tebranib turadigan belanchak yasab bergan ekan. Shu belanchakda 55 yil davomida oilaning farzand-u nevaralari katta bo‘lishadi. Oilaning otaxoni Rahmatilla Mahkamov keyinchalik bu belanchakni muzeyga taqdim qildi. Muzey eksponatlari orasida yaponlarning O‘zbekiston zaminida bo‘lgan davri tarixini aks ettiruvchi ko‘plab turli foto hujjatlari bor. Tashrif buyuruvchilar D.Sultonov tomonidan suratga olingan, 25 ming yapon harbiy asirlari haqida hikoya qiluvchi “Hiirogi” hujjatli filmini tomosha qilishlari mumkin.

Yaponlarning hammasiga ham o'z vataniga qaytish nasib etmagan. Ulardan 812 nafari O'zbekiston tuprog'ida abadiy qolib ketgan.

O'zbekiston mavjud muzeylar bilan cheklanib qolmoqchi emas. Yaqin kelajakda yurtimizda yana bir qator muzeylar ochilishi, eskilari yangilanishi rejalashtirilgan. Vazirlar Mahkamasining 2017-2027 yillarga mo'ljallangan davlat dasturi qabul qilingan va unga asosan muzeylar moddiy-texnik bazasini mustahkamlash bilan ayni bir vaqtda 8 ta muzey yangidan tashkil etilib, 21 tasi qayta tashkil etilishi belgilab qo'yilgan. Shuningdek yana 9 ta yangi muzey quriladi, 11 tasi rekonstruksiya qilinadi va 68 ta muzey zamonaviy talablar asosida mukammal ta'mirlanadi [5].

Xulosa qilib shuni aytish joizki, Respublikamizda nodavlat muzeylarni tashkil qilish va ularning faoliyatini qo'llab-quvvatlash, respublika miqyosida «San'atsevar millat» loyihasini amalga oshirish, uning doirasida san'at galereyalarini ochish, muzeylar fondidagi eksponatlarning ko'chma ko'rgazmalarini tashkil etishlari madaniyat sohasidagi eng katta yutuqlarimizdandir, zero muzeylar bir millat tarixini targ'ib etishda buyuk maskanlardan biridir.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati:

1. Туркестанские ведомости. №45. 5 ноября 1891 г.
2. Фатхуллаев Р. Муҳит Раҳимов уй-музейи // Мозийдан садо. - Тошкент. 2005 №2. – Б.8.
3. Фатхуллаев Р. Муҳит Раҳимов уй-музейи // Мозийдан садо. - Тошкент. 2005 №2. – Б.10.
4. Абдурахмонова С. Интернация қилинган японлар музейи // <https://kun.uz/news/2021/02/02/ozbek-va-ypon-xalqlari-dostligi-ramzi-internatsiya-qilingan-yaponlar-muzeyi-asoschisi-bilan-suhbat>
5. Мўминова М. Ўзбекистон музейлари // Янги Ўзбекистон. №146. 2022 йил 21 июль.

OQQO‘RG‘ON TUMAN “TARIX VA O‘LKASHUNOSLIK” MUZEY- MEMORIALI

Annotatsiya: *O‘lkashunoslik muzeyida milliy va mafkuraviy qadriyatlar, xalqaro munosabatlarning kengayishi, so‘z erkinligi, turli xil o‘tkazilgan madaniy tadbirlar va h.k lar o‘rin oladi. O‘sha yer aholisi va turli xil tumanlar, shaharlardan kelgan barcha insonlar uchun mazkur hudud haqidagi to‘liq ma‘lumotlarga ega bo‘lish, tarixini o‘rgatish va tanishtirish maqsadida hotirlash uchun “Tarix va o‘lkashunoslik” muzey-memoriali tashkil topgan. O‘lkashunoslik muzeyini tarixini bilish orqali biz jamiyatga o‘z qadriyatlarimizni va o‘tmishimiz naqadar boyligini ko‘rsata olamiz.*

Kalit so‘zlar: *ICOM, O‘lkashunoslik muzeyi, Qanqa, Shohruhiya, ekspozitsiya, muzey, eksponat.*

1937 yili O‘lkashunoslik – muzeyshunoslik ilmiy-tadqiqot instituti (O‘MITI) tashkil etildi. Bu institut muzeyshunoslikning ilmiy-nazariy muammolarini ishlab chiqish bilan bir vaqtda mamlakat muzeylari tarixini ham o‘rgana boshladi. Institut tomonidan tayyorlangan bir qancha asarlar urushdan keyingi yillarda milliy respublikalar muzeylariga ekspozitsiyalar yaratish, fondlarni komplektlashtirish, ko‘rgazmalar tashkil etishda juda qo‘l keldi va salmoqli yordam ko‘rsatdi. Muzeylar -tarixdan guvohlik beruvchi, ajdodlarimizning ma‘naviy merosini namoyon etuvchi maskan. Ular yoshlarning bilim va dunyoqarashini boyitib, qalbida Vatanga muhabbat, milliy qadriyatlarga hurmat tuyg‘usini kuchaytirishga xizmat qiladi. Qolaversa, muzeylar muayyan hudud tarixi bo‘yicha odamlarda yaxlit tasavvur uyg‘otadi. Shu nuqtai nazardan Toshkent viloyatida joylashgan bunday maskanlarni zamon talablari asosida ta‘mirlash va faoliyatini kuchaytirishga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Bugungi kunda respublikada **131** ta davlat muzeylari va uning filiallari mavjud. Jumladan, Madaniy meros agentligi tizimida **37** ta asosiy muzey, **75** ta filial faoliyat yuritib kelmoqda. Ulardan **7** tasi muzey-qo‘riqxonalar.

Mamlakatimizdagi muzeylar faoliyatini qo‘llab – quvvatlash , ularning marketing siyosati va xizmatlar sohasini kompleks rivojlantirish , muzeylarga innovatsion texnologiyalarni samarali qo‘llash , shuningdek, muzeylarda zamonaviy

yangi ekspozitsiyalarni yaratish, muzey to'plamlaridagi boy tarixiy va madaniy merosimizni keng targ'ib qilish maqsadida keng islohotlar olib borilmoqda. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va Vazirlar Mahkamasining bir qator farmon, qaror, farmoyishlari qabul qilingan.

Oqqo'rgon Tarix va O'lkashunoslik muzeyi 1967- y dan beri faoliyat ko'rsatadi. Bu muzeyda aynan shu oqqo'rg'on tumanini tarixi, shu hududga tegishli bo'lgan tarixiy obidalar, urf-odatlar va maishiy hayotini o'zida mujassam etgan muzey eksponatlari va kolleksiyalari mavjud. Oqqo'rg'on tumanida 2 ta tarixiy shahar mavjud bo'lgan, bilamizki bular III asrdagi Qanqa va Shohruhiya hisoblanadi. Ushbu shaharlar aynan manashu Oqqo'rg'on tumanida joylashgan va ushbu muzey ham arxeologik jihatdan tarixiy joyligi aniqlanib, shu yerga moslashtirib qurilgan. Hudoykent tepaligi bo'lgan u yerda muzeyning qadimgi binosi qurilgan muzeyning binosi 2 gektar yerni egallaydi, Mangulik qo'rg'oni tepalikda ona monamenti, urush yillaridagi qatnashchilar uchun qurilgan devoriy barelyeflar va shahid ketganlar sharafiga ularning ismi tushirilgan temir kitoblar mavjud. Muzey ekspozitsiyasida asosan Shohruhiya va Qanqadan topilgan, topilmalarni arxeologlar qazilma ishlari natijasida olib keltirilgan. Muzeyda olti mingdan ziyod eksponatlar mavjud bo'lib, shulardan 4018 tasi ekspozitsiyada turadi, qolgan 2000 tasi fondga turadi. Muzey 5 bo'limdan iborat.

Zalda qadimda yashagan Oqqo'rg'on aholisining maishiy turmush tarzini ko'rsatib berish maqsadida o'sha davrga oid ish qurollari, qozon, tandir, tapchan, kapgir, paranji va h/k larni hozirgi zamon insonlarida qandaydir obraz yaratish maqsadida maketi joylashtirishgan. Zalda yana numizmatika, zargarlik buyumlari, arxeologiya topilmalarini uchratishimiz mumkin, numizmatika bo'limiga o'sha yerda istiqomad qilayotgan aholi o'zlarining tomorqalaridan topilayotgan turli xil qadimgi tangalarni topilganini aytib, mana shu muzeyga taqdim etishganini, muzey hodimlari e'tirof etishdi. Oqqo'rg'on tumanidan chiqqan fidoiy insonlarni, qatag'on qurbonlariga tegishli bo'lgan ma'lumotlar va ularni qo'shgan hissalar uchun berilgan ko'krak nishonlari ekspozitsiyadan o'rin olgan. Bu yerdagi aholini aksariyati g'allachilik, chorvachilik

bilan shug'ullangan, o'sha davrda erkaklar urushga ketganligi tufayli traktorlarni haydash ayollar zimmasiga yuklatilgan va 1947-50 yillarga oid birinchi traktorlardan biri mana shu Oqqo'rg'on muzeyiga taqdim etilgan. Bu muzeyni tashkillashtirish ishlarini Sharof Rashidov o'z zimmasiga olgan va shu muzey barpo etilishida o'z hissasini qo'shgan. Vitrinlarda Oqqo'rg'on tumaniga o'z hissasini qo'shgan fidoiylarning sur'ati joylashtirilgan va qadimgi "Oqqo'rg'on ovozi" gazetasi shu qatordan joy olgan. Prezident Sh.M.Miromonovichni san'at va muzey sohalariga bo'lgan qiziqishlari tufayli 2017-yildagi 47-30 qarorida "Muzeylarni qayta barpo etish va rekonstruksiya qilish" qarorlariga binoan 2018-yilda birinchilar qatorida Oqqo'rg'on o'lkashunoslik tarixi muzeyini qaytadan barpo etish ishlari olib borildi, bunda Madaniyat Vaziri Ozodbek N. ham ochilish marosimida qatnashgan. Muzey hodimlari yangi dastur ishlab chiqib, o'zining loyihasini Vazirlar Mahkamasiga taklif sifatida ko'rsatishmoqchi. Dasturga ko'ra, Shohruhiya shahri aynan shu yerga yaqin bo'lganligi tufayli, Hudoykent tepaligiga Shohruh Mirzoni monumentini joylashtirish rejasini taklif qilib chiqilmoqchi faqat bunga mablag' ajratilishi lozim. Muzeyning ekspozitsiyasida muzeyning tashqi binosining turli davrdagi ko'rinishlarini tarixga mixlash va yosh avlodga uni ko'rsatish maqsadida sur'ati saqlanib kelinmoqda. Tadbirkorlarni qo'shgan hissalar ham aynan shu muzeyda saqlanib kelinmoqda, Qo'qonda bo'lib o'tgan "Hunarmand festivali" da Oqqo'rg'on tumani hunarmandlari va tadbirkorlari o'zlarining tashabbuslari bilan nafaqat tumanlarga, balki butun bir Respublikaga tanitishti.

Keyingi zalimiz Shon-sharaf bo'limi hisoblanadi. Bu zalda Ulug' Vatan urushida qatnashgan Oqqo'rg'onliklar sharafiga bag'ishlab ekspozitsiya yaratilgan. Vitrinada urush davrida frontdan kelgan maktublar, qahramonona halok bo'lganlardan kelgan qora xatlarning haqiqiylari o'rin olgan. Keyingi o'rinda o'sha davrda ishlatilgan miltiqlarni maketi na'muna sifatida qo'yilgan, bunda e'tiborimizni qaratadigan muhim bir jihati, 6ta shu miltiq o'qlarining gilzalari mavjud, bularni muzeyga kelib qolishiga sabab shundaki, Oqqo'rg'on tumanida istiqomad qiluvchi shaxs Stalingrad shahriga ishchi sifatida borganida, u yerdan Urush davrlariga tegishli miltiqlarning o'qlarini gilzasini 6 tasini topib, ularni shu

muzeyga taqdim etgan va bu ishi orqali muzeyni kolleksiyasini yana ham boyitishga o'z hissasini qo'shgan. U yerda yana zaharli gazlarga qarshi moslamalar ham o'ringan. SSSR bilamizki, o'ziga 15 ta davlatni bo'ysundirgan va har bitta shahari uchun o'z bayrog'ini yaratishgan, manashu bayrog'lardan 10tasi muzeyning burchagidan joy olgan, qolgani esa fondda turadi. Yana bir vitrinada shu o'lkadan chiqqan turli kasb egalari va urush qatnashchilarining oltin,bronza va kumush medallari turadi,bu medallarni muzeyga ularning oila a'zolari hadya sifatida esdalik uchun hujjatlari bilan birga topshirishgan. Oqqo'rg'on muzeyining ba'zi eksponatlari Shon-sharaf muzeyiga hamda Toshkent muzeylariga topshirilgan.

Turistlar hamda shu yerlik tashrif buyiruvchilar uchun muzey loyihasida dasturga kiritilgan rejalar mavjud bular: yo'llarda noqulaylik vaziyatlari tug'ilmasligi uchun muzey avtobuslarini turist va oddiy aholi uchun taklifini kiritishgan, bu ish orqali Turizmni rivojlantirish va Oqqo'rg'on o'lkasini dunyoga tanitish rejasi ishlab chiqilmoqda. Statistik ma'lumotga ko'ra, muzeyga tashrif buyirganlarning 2022-yildan to hozirgi paytgacha bo'lgan umumiy soni o'n besh mingdan oshadi,ulardan mingtasi chet el fuqarolari hisoblanadi

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati :

1. N. Sodiqova. Madaniy yodgorliklar xazinasini. Toshkent: "Fan" nashriyoti, 1981.
2. D. Kuryazova. Muzey ishi asoslari. O'quv qo'llanma, Toshkent: "Lesson Press" nashriyoti, 2019.
3. <https://lex.uz>search>official>
4. <https://m.facebook.com>
5. <https://yuz.uz>.
6. <https://nrm.uz>.
7. <https://consumer.uz>.
8. <https://cyberleninka.ru>.

JIZZAX VOHASIDAGI MUZEYLAR TARIXI VA HOZIRGI HOLATI

Annotatsiya: Mazkur maqola Jizzax viloyatida muzeylar tarixi, tashkil topishi va bugungi holati haqidagi ma'lumotlar berilgan. Bundan tashqari, hududlarda muzey filiallarining tashkil topishi, muzey eksponatlari, tashrif buyuruvchilar statistikalari bayon qilingan.

Kalit so'zlar: Muzeylar, tamoyillar, muhofaza qilish, kosmonavtika, Jizzax vohasi, Dizak.

Bugungi kunda dunyoning rivojlangan davlatlarida madaniy merosni saqlash, asrash, ta'mirlash va undan oqilona foydalanish o'z dolzarbligini oshirmoqda, dunyoxalqlari tarixi va madaniyatini chuqurroq anglashda ulkan ahamiyat kasb etmoqda. Madaniy meros ob'ektlari va muzeylar keng qamrovli jihatlariga ega bo'lib, sayyohlik tizimida asosiy va muhim o'rin egallamoqda.

Yurtimizda so'nggi-yillarda moddiy madaniy meros ob'ektlarini muhofaza qilish, jumladan moddiy madaniy meros sohasida davlat nazoratini amalga oshirish, moddiy madaniy meros ob'ektlaridan oqilona foydalanish, moddiy madaniy merosning ko'chmas mulk ob'ektlaridan asrashga doir ishlarni amalga oshirish, shu bilan birga muzeylar sohasida muzeylar faoliyatini muvofiqlashtirish va rivojlantirishga doir ishlarni amalga oshirish borasida keng ko'lamli islohotlar olib borilmoqda. Zero, «Tarixiy merosni asrab-avaylash, o'rganish va avlodlardan avlodlarga qoldirish davlatimiz siyosatining eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan biridir»[1]. Bu esa moddiy madaniy meros ob'ektlarini muhofaza qilish, muzeylar faoliyatini ilmiy jihatdan o'rganish, ulardan oqilona foydalanish orqali moddiy madaniy meros sohasidagi davlat nazoratini tubdan takomillashtirishda asosiy omil sanaladi.

Mamlakatimiz tariximizda dastlabki muzeylar Toshkent, Samarqand va Farg'ona vodiysi hududlarida tashkil topgan. Birinchi muzey Toshkentda 1876-yilda ochildi[11]. Hozirda bu muzey 140-yillik tarixga ega va O'zbekiston tarixi davlat

muzeyi sifatida faoliyat yuritib kelmoqda. Samarqand va Fargona hududlarida ham XIX asr oxirlarida dastlabki muzeylar tashkil topdi.

1973-yil 29-dekabr sanasida Jizzax viloyati tashkil topgan bulsa, hududdagi ilk muzey 1986-yil 10-sentabrda viloyat ulkashunoslik muzeyi sifatida tashkil topdi. O'sha vaqtda muzey 4 bo'limdan iborat bo'lib, 65 ta eksponat bilan ish boshlagan. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasining 2017-yil 11-dekabrda №975 sonli qaroriga asosan, Jizzax viloyat o'lkashunoslik muzeyi tugatilib, uning negizida Jizzax viloyat tarixi va madaniyati davlat muzeyi tashkil etildi [5].

Jizzax viloyat tarixi va madaniyati davlat muzeyining 3 ta bo'limi, ya'ni san'at, tabiat va tarix bo'limlari hamda 5 ta filiali Sharof Rashidov yodgorlik muzeyi, Hamid Olimjon va Zulfiya muzeyi va Zomin tuman tarix muzeyi, Mirzacho'l tuman «O'lkashunoslik va Kosmonavtika» muzeyi filiali, Forish tumani «O'lkashunoslik» muzey filiali faoliyat yuritmoqda. Muzey va uning filiallarida Ajdodlar merosi, Arxeologiya, Jizzax qo'zg'oloni, Sh.Rashidov hayoti va faoliyati, H.Olimjon va Zulfiya hayoti va ijodi, Zomin, Forish, Mirzacho'l tumanlari tarixi ekspozitsiyalardan iborat. Mazkur muzeylarda viloyatining betakror san'ati, tabiati, tarixini yorituvchi noyob eksponatlar namoyish etilmoqda. Hozirgi kunga kelib muzeyda 27175 ta eksponat mavjud. Asosiy fondga 18373 ta, yordamchi fondga 8802 ta eksponat, kurgazmada 2206 ta eksponat o'rin egallagan.

Sharof Rashidov yodgorlik filiali Jizzax viloyat hokimining 1992-yil 7-maydagi 127-F-son farmoyishi asosida tashkil qilingan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 27-martdagi «Atoqli davlat arbobi va yozuvchi Sharof Rashidov tavalludining 100-yilligini nishonlash to'g'risida»gi PQ-2854 qarori asosida muzeyda ta'mirlash ishlari olib borildi. Muzey ko'rgazmasi qayta jihozlandi [2].

Muzeyning ko'rgazma maydoni -**170,4.kv.m**

Umumiy eksponatlar soni- **6091** ta.

Asosiy fondga-**5381** ta.

Yordamchi fondga-**710** ta.

Ko'rgazmada – **427** ta

O'zbekiston Madaniyat Vazirligining 1988-yil 30-dekabrda qaroriga asosan, Hamid Olimjon va Zulfiya muzeyi tashkil etilgan. Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 19-yanvardagi «Jizzax viloyatini ijtimoiy – iqtisodiy rivojlantirish, aholi turmush darajasini yanada yaxshilashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar dasturi to'g'risida» gi 19–son qarori asosida «Xo'ja Nuriddin» madrasasida «Ta'mir obida servis» MCHJ tomonidan ta'mirlash ishlari olib borildi. Ta'mirlash ishlari yakunidan so'ng Hamid Olimjon va Zulfiya filiali madrasaga ko'chirildi[7].

Bo'lim faoliyati yanada jonlantirilib Hamid Olimjon va Zulfiya hayoti va ijodi bilan bog'liq bo'lgan yangi-yangi eksponatlar bilan boyitildi.

Ko'rgazma maydoni **200** m.kv.

Umumiy eksponatlar soni-**2315** ta.

Asosiy fond-**1842** ta.

Yordamchi fond-**473** ta.

Ko'rgazmada – **546** ta

Jizzax viloyat hokimligining 1993-yil 12-noyabr 390-F-sonli farmoyishiga asosan, Zomin tuman tarix muzeyi tashkil qilindi. 1994-yil 18-may «XalqaroMuzeylar kuni» munosabati bilan muzey ish boshladi[8]. Ko'rgazma maydoni 100 m.kv.

Muzey binosi viloyat madaniy-meros ob'ektlarini muhofaza qilish inspeksiyasi homiyligida muzey binosi kapital ta'mirdan chiqarilib, ko'rgazma zali zamon talabiga mos ravishda jihozlandi. Ilmiy xodimlar tomonidan Zomin tumanidagi qadimiy yodgorliklarda qazuv ishlarida qatnashib muzeyni yangi arxeologik topilmalar bilan boyitish ko'zda tutilgan.

Umumiy eksponatlar soni-**4768** ta.

Asosiy fond-**4768** ta.

Ko'rgazmada -**568** ta

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Madaniyat va san'at sohasining jamiyat hayotidagi o'rni va tasirini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida» gi 2020-yil 26-maydagi PF-6000-son Farmoni ijrosi yuzasidan Jizzax viloyat hokimining 2020-yil 21-noyabrda «Jizzax viloyat tarixi va madaniyati davlat

muzeyi filiali shaklida Forish tumanida O'lkashunoslik muzeyi tashkil etish to'g'risida» gi 335- sonli qarori qabul qilindi. Mazkur qaror bilan Jizzax viloyat tarixi va madaniyati davlat muzeyining filiali shaklida O'zbekiston Respublikasi Davlat budjeti hisobidan moliyalashtiriladigan o'lkashunoslik muzeyi tashkil etildi[9].

Forish tumani O'lkashunoslik muzeyi Forish tumani turmush tarzini o'zida aks ettirgan etnografik buyumlar, amaliy san'at asarlari, haykaltaroshlik hamda tuman tarixi va tabiatiga oid 320 dona eksponatlar bilan faoliyat olib bormoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Madaniyat va san'at sohasining jamiyat hayotidagi o'rni va tasirini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida» gi 2020-yil 26-maydagi PF-6000-son Farmoni ijrosi yuzasidan Jizzax viloyat hokimining 2020-yil 21-noyabrdagi «Jizzax viloyat tarixi va madaniyati davlat muzeyi filiali shaklida Mirzacho'l tumanida «O'lkashunoslik va kosmonavtika» muzeyi tashkil etish to'g'risida» gi 335- sonli qarori qabul qilindi. Mazkur qaror bilan Jizzax viloyat tarixi va madaniyati davlat muzeyining filiali shaklida O'zbekiston Respublikasi Davlat budjeti hisobidan moliyalashtiriladigan o'lkashunoslik muzeyi tashkil etildi[10].

2021-yil 22-aprel kuni Mirzacho'l tumani madaniyat markazi qoshida Mirzacho'l tumani O'lkashunoslik va kosmonavtika muzeyi ochildi. Muzey fondida Mirzacho'l tumanining o'zlashtirilishidan tortib, bugungi kundagi qiyofasini namoyon etuvchi ko'rgazmali vositalar, etnografiya, amaliy san'at, tarix hamda tabiatga oid 100 donadan ortiq eksponatlar mavjud.

2022-yil Jizzax viloyat tarixi va madaniyati davlat muzeyi va filiallariga jami tashrif buyuruvchilar soni 28796 nafarni tashkil etgan.

El-yurtimiz ozodligi, erkinligi va mustaqilligi uchun olib borilgan ko'p-yillik mashaqqatli kurashlarni haqqoniy va to'laqonli aks ettirish, mustabid tuzum davridagi ommaviy qatag'onlar tufayli qurbon bo'lgan, insoniylik sha'ni, qadr-qimmatini toptalgan vatandoshlarimizning xotirasini abadiylashtirish, yosh avlod qalbida Vatanga muhabbat, istiqlol g'oyalariga sadoqat tuyg'ularini kuchaytirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 22-

noyabrdagi «O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Qatag‘on qurbonlari xotirasi davlat muzeyi va hududlardagi oliy ta‘lim muassasalari tuzilmasida Qatag‘on qurbonlari xotirasi muzeylarini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi 936-sonli qarori asosida Jizzax davlat pedagogika instituti tuzilmasida 2018-yil 31-avgust kuni Qatag‘on qurbonlari xotirasi muzeyi tashkil qilindi. Muzey Viloyat Ma‘naviyat va ma‘rifat markazi binosida joylashgan, umumiy maydoni 192 kv.m. Muzey ekspozitsiyasi mavzuli reja va 3D loyihasi asosida tashkil etilgan. Ekspozitsiya Respublika Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Qatag‘on qurbonlari xotirasi davlat muzeyi rahbariyati, Jizzax Davlat pedagogika universiteti olimlari va muzeyshunoslik bo‘yicha mutaxassislarining bevosita maslahatlari va ishtiroklari asosida tayyorlangan. Jizzax viloyati hokimining 719-son qarori (28.11.2017), O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligining 2017-yil 28 noyabrdagi 869-son buyrug‘i, Jizzax davlat pedagogika instituti rektorining 2017-yil 1 dekabrda 788 AFO-son buyrug‘i Vazirlar Mahkamasi qarori ijrosini ta‘minlashga qaratildi[6].

Hozirda muzeyda direktor va 2 nafar xodim faoliyat olib bormoqda. Muzey kolleksiyasi 2021-yil 252 ta buyumlar kolleksiyasidan iborat bo‘lgan bo‘lsa, 2022-yilga kelib ularning soni 2090 taga yetganini e‘tirof etish mumkin.

Jizzax davlat pedagogika universiteti tuzulmasidagi Qatag‘on qurbonlari xotirasi muzeyiga 2022-yilda jami 15163 nafar ziyoratchi bepul tashrif buyurgan.

1977-yildan buyon, dunyoda an‘anaviy tarzda 18 may Xalqaromuzeylar kuni sifatida nishonlanib kelinadi. Chunki muzeylar - o‘tmishdan qolgan madaniyat, ma‘rifat, tabiat yodgorliklarining yaxlit tizimga solingan yig‘indisi bo‘lib, amaldagi tartiblarga muvofiq saqlanadi va namoyish qilinadi.

Yurtimiz tarixi, xalqimizning boy ma‘naviy merosi haqida tushunchaga ega bo‘lish, undan bugungi avlodni xabardor etishda muzeylarning o‘rni katta. Shu bois mamlakatimizda mazkur muassasalar faoliyatini takomillashtirish, ularning zamon talablari darajasida ish olib borishi uchun zarur sharoit va imkoniyatlar yaratilmoqda.

«Muzeylar to‘g‘risida»gi Qonun hamda Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 11-dekabrdagi «2017-2027-yillarda davlat muzeylari faoliyatini takomillashtirish va moddiy-texnik bazasini mustahkamlash bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar dasturini tasdiqlash to‘g‘risida»gi qarori bu borada muhim dasturilamal bo‘lib xizmat qilmoqda. 18-may kuni mamlakatimizning barcha muzeylarida «Ochiq eshiklar kuni» o‘tkaziladi. Unga ko‘ra, barcha muzeylar tashrif buyuruvchilar uchun bepul xizmat ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati:

1. Mirziyoev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. Toshkent: «O‘zbekiston» NMIU, 2017. – B. 29.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 27 martdagi «Atoqli davlat arbobi va yozuvchi Sharof Rashidov tavalludining 100-yilligini nishonlash to‘g‘risida» gi PQ-2854 Qarori
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Madaniyat va san’at sohasining jamiyat hayotidagi o‘rni va tasirini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida» gi 2020-yil 26 maydagi PF-6000-son Farmoni
4. O‘zbekiston Respublikasi «Muzeylar to‘g‘risida»gi Qonuni 2008 12.09.
5. Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 11 dekabrdagi «2017-2027-yillarda davlat muzeylari faoliyatini takomillashtirish va moddiy-texnik bazasini mustahkamlash bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar dasturini tasdiqlash to‘g‘risida»gi Qarori
6. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 22 noyabrdagi «O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Qatag‘on qurbonlari xotirasi davlat muzeyi va hududlardagi oliy ta’lim muassasalari tuzilmasida Qatag‘on qurbonlari xotirasi muzeylarini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi 936-sonli Qarori
7. O‘zbekiston Madaniyat Vazirligining 1988-yil 30 dekabrdagi qaroriga asosan, Hamid Olimjon va Zulfiya muzeyi tashkil etilgan.

8. Jizzax viloyat hokimligining 1993-yil 12 noyabr 390-F-sonli farmoyishi «Zomin tuman tarix muzeyini tashkil etish» to‘g‘risida.
9. Jizzax viloyat hokimining 2020-yil 21 noyabrdagi «Jizzax viloyat tarixi va madaniyati davlat muzeyi filiali shaklida Forish tumanida O‘lkashunoslik muzeyi tashkil etish to‘g‘risida» gi 335- sonli Qarori
10. Jizzax viloyat hokimining 2020-yil 21 noyabrdagi «Jizzax viloyat tarixi va madaniyati davlat muzeyi filiali shaklida Mirzacho‘l tumanida «O‘lkashunoslik va kosmonavtika» muzeyi tashkil etish to‘g‘risida» gi 335-sonli Qarori
11. Kuryazova D., Axmedov J. Turkistonda ilk muzeylarning shakllanishi. Ilmiy xabarnoma. AnDU, 2017. Maxsus son. 36 bet.

TOSHKENT METROSI BEKATLARIDA MILLIY AN‘ANALAR UYG‘UNLIGI

Annotatsiya: *Toshkent shahri metropoliteni salkam ellik yillik tarixga ega. Har bir bekat qurilishi bir tarix va har bir bekat o‘z me‘moriy bezagi alohidaligi bilan ajralib turadi. Bekat qurilishida foydalanilgan xom-ash‘yodan tortib me‘moriy bezaklarning zamonaviy va milliylik an‘analari bilan yo‘g‘rilib ketganligi, hozirda ham qimmatli arxitektura yodgorligi ekanligi diqqatga sazovor.*

Kalit so‘zlar: *Toshkent metropoliteni, muqarnas, namoyon, kallak, girih.*

Toshkent shahri O‘zbekistonning eng zamonaviy va qadimiy shaharlaridan biri va respublika poytaxtidir. 2009 yilda shahrimiz o‘zining 2200 yillik yoshini keng tantanalar bilan bayram qilgan. Toshkent ilm-fan, madaniyat, sanoat rivojlangan markaziy shahar bo‘lib qolmay, mamlakatimizning aholi eng ko‘p joylashgan hududlaridan biridir, xususan hozirda uning aholisi 3,5 milliondan ziyodroq. Shaharda ko‘plab yo‘lovchilarni tashishga mo‘ljallangan asosiy transport turi – Toshkent metropolitenidir.

Toshkent shahrida metro qurilishi 1973 yilda boshlangan. Metro loyihalarini dastlab “Mosmetrogiprotrans”, 1973 yildan esa “Toshmetroloyiha” instituti mutaxassislar tayyorlagan. Toshkent metrosi dunyo bo‘yicha 37 chi metro sifatida 1977 yil 6 noyabrda ishga tushirildi. Metro birinchi yo‘lining birinchi navbati 11,7 km uzunlikda va 9 bekatdan iborat bo‘lgan edi: “Sobir Rahimov”, “Chilonzor”, “SSSR 50-yilligi”, “Hamza”, “Yoshlik”, “Xalqlar do‘stligi”, “Paxtakor”, “Lenin maydoni”, “Oktabr inqilobi” bekatlari. Birinchi yo‘lining uzunligi 4,5 km bo‘lgan ikkinchi navbati 1980 yil 18 avgustda foydalanishga topshirilgan. U “Oktabr inqilobi” bekatidan boshlanib, 3 ta bekat: “Hamid Olimjon”, “Pushkin”, “Maksim Gorkiy” bekatlarini o‘z ichiga olgan. Chilonzor yo‘nalishining umumiy masofasi 16,2 km bo‘lgan.

Metro ikkinchi yo‘lining uzunligi 5,6 km bo‘lgan birinchi navbati 1984 yil 7 dekabrda ishga tushirilgan. Uning tarkibiga 5 ta: “Alisher Navoiy”, “O‘zbekiston”,

“Kosmonovatlar”, “Oybek”, “Toshkent” bekatlari kirib Toshkent temiryo‘l vokzalini navoiy ko‘chasi bilan bog‘lagan. Ikkinchi yo‘lning ikkinchi navbati 1987 yil 6 noyabrda ishga tushirilib uzunligi 3,1 km. Bu yo‘l 2 ta bekat: “Mashinasozlar”, “Aviasozlar”ni o‘z ichiga olgan. 1989 yilda shu yo‘lning uchinchi navbati – “G‘ofur G‘ulom” va “Chorsu” bekatlari (1,9 km), 1991 yilda esa to‘rtinchi navbati “Tinchlik” va “Beruniy” bekatlari (4,3 km) ishga tushirilgan. O‘zbekiston yo‘lining umumiy masofasi 14,9 km.

Metroning uchinchi yo‘li shahar markazini Yunusobod turar joy massivi bilan bog‘lab, 2001 yil 21 oktyabrda ochilgan. Yo‘lning uzunligi 7,4 km va 6 ta bekat “Mingo‘rik”, “Yunus Rajabiy”, “Abdulla Qodiriy”, “Minor”, “Bodomzor”, “Habib Abdullaev” kirgan. [1]

Toshkent metrosida har bir bekatning badiiy, me‘morlik, hamda haykaltaroshlik nuqtai nazaridan bezatilishi ramziy ravishda shu bekat nomini aks ettirgan, ularda madaniy, monumental, dekorativ va amaliy san‘atning milliy an‘analari o‘z aksini topgan. Bekatlarga bezak berishda asosan mamlakatimizda chiqadigan qora, qizil, kulrang granitlar, turli xil marmar, keramika-sopol, stomalit, yog‘och, oyna, turli xil metall va boshqalardan foydalanilgan. Har bir bekat yuqori san‘at namunasidir.

“Olmazor” – Chilonzor yo‘lidagi metro bekati bo‘lib, Bunyodkor shoh ko‘chasi va Gavhar ko‘chasi kesishgan joyda joylashgan. U 1977 yil 7 noyabrda “Sobir Rahimov” nomi bilan ochilib, 2000 yil 4 noyabrdan hozirgi nomda.

Bekat ustunli, yer osti yo‘lakli qilib qurilib, yo‘laklar devori, vestibyullardagi ustunlar va platforma devorlari G‘ozg‘on marmari bilan qoplangan. Yo‘lovchilar zalining kvadrat ustunlari Nurota oq marmari bilan bezatilgan. Zal shifti ham oq tusda, karniz, shift plitalari qirralari orasiga yashiringan chiroqlar milliy bezakli; ular platforma o‘rtasida qizil granit qoplangan 6 pilon (keng ustunga) ishlangan qabariq tasvirlar mazmuni bilan uyg‘unlashgan.

“Chilonzor” – yo‘lidagi metro bekati, bunyodkor shoh ko‘chasi bilan Farhod ko‘chasi chorrahasida joylashgan va 1977 yil 7 noyabrda ochilgan. Ikki yer osti vestibyulli toqsimon shiftli zali bilan ko‘cha ostidan o‘tish joylari kompleks hal

etilgan. Bekat yon devorlari va ustunlariga Nurota oq marmari qoplangan. Rangli keramika namoyonlarida o'zbek xalqining ijodiy hayoti madaniyati va mehnati aks etgan. Nafis to'garak (dm 5 m.) qandillar milliy naqshlar bilan bezatilgan.

“Mirzo Ulug'bek” – Chilonzor yo'lidagi bu bekat buyuk o'zbek astronom olimi va davlat arbobi Mirzo Ulug'bek nomiga qo'yilgan. Bunyodkor shoh ko'chasi va Cho'ponota ko'chasi kesishgan yo'lda joylashib 1977 yil 7 noyabrda ochilgan.

Bekat ustunli, yerosti yo'lovchilar zali va ikki vestibyulli qilib qurilgan. Shiftining yonbosh qismiga shakldor alyuminiy qoplanib uning ichiga yoritgichlar o'rnatilgan. Yo'lovchilar zali va vestibyullar devorlari G'ozg'on oqish marmari bilan qoplangan, o'tish yo'llari, vestibyullar yo'lovchilar zalining sahniga kulrang va qora granit yotqizilgan.

“Novza” – Chilonzor yo'lidagi bekat bo'lib, Bunyodkor shoh ko'chasi va Muqimiy ko'chasi kesishgan yo'lda joylashgan. 1977 yil 7 noyabrda ochilgan, dastlab “Hamza” nomi bilan atalgan.

Bekat zali bir gumbazli, ikki yerosti vestibyulli, vestibyullar va zali umumiy yaxlit gumbaz bilan yopilgan. Gumbazni ichki yuzasi bekatning piyodalar o'tish yo'lini vestibyullar va platforma zalini tutashtirgan, gumbaz shaklini platforma zalining yo'l chetidagi devorlari davom ettiradi. Ular muqarnas* ko'rinishidagi dekorativ o'ymakorlik bilan ishlangan, och rangli marmar bilan qoplangan. Chiroqlar toqiga o'yib ishlangan ari zanjiri (6 qirrali kataklar) ko'rinishida bo'lib, shiftda manzarali ishlangan.

“Milliy bog'” – Chilonzor yo'lidagi bu bekat Bunyodkor shoh ko'chasida Oliy majlis qonunchilik palatasi va O'zbekiston Milliy bog'i yaqinida joylashgan. 1977 yil 7 noyabrda “Komsomol” nomi bilan ochilib, 1992 yil maydan “Yoshlik”, 2008 yildan hozirgi nomda.

Bekatning ustunkor yo'lovchilar zali va ikki yerosti yo'lagi qobirg'ali plitalar bilan yopilgan, yo'lovchilar zalini peshtoq ko'rinishidagi kengaytirilgan charmakli ikki qator ustunlar ko'tarib turadi. Charmak – peshtoqlar yashirin chiroqlar uchun

---

* Muqarnas – arab tilidan, me'moriy bezak turi, ravoqli kosachalarning ustma-ust joylashishidan hosil bo'ladigan murakkab shakl

karniz vazifasini bajarib, ular o‘yma ganch naqshlar bilan bezatilgan. Qizil marmar bilan qoplangan devorlarga geraldik mis qadamalar va badiiy pannolar o‘rnatilgan. O‘tish joylari, yo‘lak devorlari va ustunlar G‘ozg‘on pushti marmari bilan qoplangan, sahniga kulrang va qora granit plitalar yotqizilgan.

“Xalqlar do‘stligi” – Chilonzor yo‘lidagi bekat bo‘lib, Xalqlar do‘stligi maydonida joylashgan. 1977 yil 7 noyabrda ochilgan. Bekat ustunli bo‘lib, sakkiz qirrali ko‘rinishdagi oq marmar ustunlarning tepasini nilufar g‘unchasi shaklidagi murakkab kallak* bezagan. Yo‘lovchilar zali devorlariga bo‘rtma plitalar qoplanib osma shiftning qabariq sirtiga bo‘rtma naqshlar tushirilgan. Shiftning har qaysi qanoti o‘rtasida yashirin chiroqli ovalsimon o‘yiqlar bor. Bekat sahniga an‘anaviy milliy naqsh tushirilgan silliq kulrang va qora granit qoplangan. Xalqlar do‘stligi maydoni ostida bekatning yerosti vestibyuli joylashgan, dumaloq yer ustidagi vestibul jimjimador tojni esalatadi. Uning ichkarisi zal ustuni bilan uyg‘un holda bezatilgan.

“Paxtakor” – Chilonzor yo‘lidagi bekat bo‘lib Paxtakor stadioni va Yoshlik sport arenasi yaqinida joylashgan. 1977 yil 7 noyabrda ochilgan, eskolatorli yer osti yo‘lagi orqali Alisher Navoiy bekati bilan tutashadi. Bekatda yer osti va aylana yer usti vestibyullari bor, yer usti vestibyulini bezashda mahalliy tabiiy toshlardan keng foydalanilgan. Zalning G‘azg‘on marmari qoplangan dumaloq ustunlari milliy naqshli, quyma alyuminiy panjarali kallaklar bilan bezatilgan. Yoritgichlar ana shu kallaklar ichiga o‘rnatilgan. Bekat devorlariga naqshinkor rasmlar bilan uyg‘unlashib ketgan koshinlar, sahniga kulrang va qora granit taxtalar qoplangan, devorlar va platformaga tushish joyining me‘moriy ko‘lami rangli chinni pannolar bilan yanada hashamdor qilingan.

“Mustaqillik maydoni” – Chilonzor yo‘lidagi bu bekat Mustaqillik maydoni, Tasviriy san‘at galereyasi yaqinida joylashib 1977 yil 7 noyabrda “Lenin nomidagi maydon” nomi bilan ochilib 1991 yil oktyabrdan hozirgi nomda.

---

* Kallak – ustunning tepa, bezatilgan qismi, ko‘pincha yog‘ochdan ishlanadi, ba‘zan sopol, toshdan yasaladi.

Bekating yer osti vestibyullari Mustaqillik maydoni xiyoboniga olib chiqadi. Vestibyullardagi to‘g‘ri-to‘rtburchak ustun va devorlar G‘ozg‘on marmari bilan qoplangan, ularni bino shiftining qovurg‘asimon plitalari tubiga joylashtirilgan chiroqlar yoritib turadi. Yo‘lovchilar zalining Nurota marmari qoplangan 8 qirrali oq ustunlari G‘ozg‘on marmari qoplangan och pushti devorlar bilan uyg‘unlashib ketgan. Poydevorga qizil granit qoplanib zal sahniga milliy bezakli qizil va kulrang sayqallangan granit plitalar yotqizilgan. Platforma zalidagi 8 qirrali ustunlar tepasidagi nafis ustun qoshlar (kapitellar) shift badiiy bezagi bilan uyg‘unlashib ketgan. Shift perimetri bo‘ylab gumbazlarga billur qandillar o‘rnatilgan. Zal o‘rtasidagi gumbazlarga katta muqarnasli billur qandillar qo‘yilgan. Dekorativ plastik gumbazli shift monolit temir – betondan ishlangan.

“Amir Temur xiyoboni” – Chilonzor yo‘lidagi bu bekat Istiqlol ko‘chasi Amir Temur xiyoboni yaqinida joylashib 1977 yil 7 noyabrda “Oktabr inqilobi” nomi bilan ochilgan va 1993 yil 30 iyundan “Amir Temur xiyoboni” nomi berilgan.

Mazkur bekat ustunli qilib qurilgan: yer osti piyodalar yo‘lagiga tutashgan ikki yer osti vestibyuli bor. U yig‘ma temir beton konstruksiyalardan qurilib, shifti plitalarni qirrador qilib tutashtirib jozibali qilingan. Charmak – to‘sinlar orasiga qandillar o‘rnatilgan. Ustunlari Nurota oq marmari bilan, yo‘lak devorlari G‘ozg‘on qizil marmari bilan qoplangan, sahniga kulrang va qora granit plitalar yotqizilgan.

“Hamid Olimjon” – Chilonzor yo‘lidagi bekat bo‘lib Mustaqillik va Abdulla Qodiriy ko‘chalari kesishgan joy Hamid Olimjon maydonida 1980 yil 18 avgustda ochilgan. Bekat yaxlit toq ko‘ndalang belbog‘lar bilan alohida qismlarga ajratilgan, milliy uslubda bo‘rtma sopol bezaklar ishlangan. Bekat zali sahnida oq marmar va rang-barang shisha-sopollardan haykaltaroshlikka xos ishlangan 9 ta ustunsimon chiroq o‘rnatilgan. Vestibyuldagi lavhalardan biriga Hamid Olimjonning gorelefi ishlangan.

“Pushkin” – Chilonzor yo‘lidagi metro bekati. Pushkin maydoni yaqinida joylashgan. 1980 yil 18 avgustda ochilgan. Bekat ustunvor qurilgan bo‘lib, ikkita yerosti vestibyuli bor. Marmar qoplangan ustunlarning tepalariga sham marjonlariga o‘xshatib ishlangan yollanma qandillar o‘rnatilgan. Platformaga tushaverishdagi

zinapoya devorlari quyma cho‘yan shakli kronshteynlarga o‘rnatilgan sham shaklidagi qandillar bilan bezatilgan. Platformaga kiraverishda bronzadan bo‘rttirib ishlangan geraldika namoyon o‘rnatilgan. Ulardan birida A.S. Pushkinning qiyofasi tasvirlangan. Devorlar, vestibul va platforma ustunlari oq va nim pushti marmar bilan qoplangan. Sahniga silliqlangan kulrang granit yotqizilgan.

“Buyuk ipak yo‘li” – metro bekati. “Chilonzor” yo‘lining so‘nggi bekati. Buyuk ipak yo‘li ko‘chasida joylashgan. 1980 yil 18 avgustda ochilgan. Bekat gumbazsimon shaklda bo‘lib, yerosti o‘tish yo‘llari bilan qo‘shilib ketgan ikkita yerosti vestibulidan iborat. Yo‘lovchilar zalining gumbazsimon shiftida 8 qubba joylashgan. Qubbalar ichiga yoritgich lampalar o‘rnatilgan. Zalni bezashda marmar va qizil granitlardan foydalanilgan, sahniga kulrang va pushti granit yotqizilgan. Toqlarining shifti va bekat yon devorlarining karnizlariga ganchdan naqshlar ishlangan.

“Alisher Navoiy” – metro bekati, Navoiy ko‘chasi bilan Botir Zokirov ko‘chasi kesishgan joyda. “O‘zbekiston” yo‘lining 1-navbati sifatida 1984 y. dekabrda foydalanishga topshirilgan. Yo‘lovchilar zali ustunli, ikki yerosti yo‘lakli bo‘lib, biri orqali “Paxtakor” metro bekatiga o‘tiladi. Intereri girih* va islmiy naqshlar bilan ishlangan. Karnizlar va toqilari ham milliy naqshlar bilan bezatilgan. Zal devorlarida va “Paxtakor” metro bekatiga o‘tish yo‘lagida Navoiy “Hamsa”si syujetlaridagi namoyonlar, Navoiy barelefi bor.

“O‘zbekiston” – O‘zbekiston yo‘lidagi metro bekati. Afrosiyob va O‘zbekiston ko‘chalari kesishgan joyda. 1984 yil 7 dekabrda foydalanishga topshirilgan. Gumbazli platforma zali ikkita yerosti vestibuli ko‘cha osti yo‘laklariga ega. Chiroqlar shishadan va metalldan paxta chanoqlari shaklida ishlangan, devorlar dalalarga obihayot berib oqayotgan sirlangan sopoldan ishlangan suv tasviri bilan, shifti esa ganch o‘ymakorligi bilan bezatilgan. Bekatni bezashda marmar, granit keramika, ganch, metall, shisha va b.dan foydalanilgan.

---

* Girih – forscha – muammo, tugun, chigal. Murakkab handasiy shakl. Me‘morlik va badiiy hunarmandlikda keng ishlatiladi.

“Kosmonavtlar” – metro bekati. O‘zbekiston yo‘lidagi bu bekat Afrosiyob va Rashidov ko‘chalari kesishgan joyda joylashgan. 1984 yil 7 dekabrda ochilgan. Ustunli bekat ikki vestibyul va yerosti yo‘laklaridan iborat. Binoning me’moriy-bezak yechimi kosmos mavzuiga bag‘ishlangan. Yo‘lovchilar zalining intereri ko‘k badiiy sopol va Jonibekov, Ikar, Yu.Gagarin va b. qiyofasi aks ettirilgan medalonlar bilan bezatilgan. Somon yo‘lini eslatadigan shiftga nafis, quyib tayyorlangan shisha yulduzchalar qadalgan. Yo‘lovchilar zalining dumaloq ustunlari shisha bilan qoplangan, vestibyullari oyna, metall, granit, marmar bilan uyg‘unlashtirib jimjimadorlashtirilgan. Bu ham mavzu yechimini ochib berishga xizmat qilgan. Bekatni bezatishda mahalliy qurilish materiallari – marmar, granit, shuningdek, metall, shishadan foydalanilgan.

“Oybek” – metro bekati. Oybek va Afrosiyob ko‘chalari bilan Shahrizabz ko‘chasi kesishgan joyda. 1984 yil 7 dekabrda foydalanishga topshirilgan. Ustunli platforma Toshkent metropoliteni yo‘llarida birinchi marta qo‘llangan zilzilabardosh yaxlit konstruksiyalardan foydalanib qurilgan, yerosti yo‘laklari bo‘lgan ikki vestibyuli bor. Platforma zalining yassi toqsimon shifti ustunlar va devorlarga tayangan. Ustunlar qizg‘ish marmar bilan qoplangan, bo‘rtma naqshli sopolaklar bilan bezatilgan. Platforma tushiladigan zinapoyalar yon devorlariga Oybek asarlari mavzularidagi namoyonlar ishlangan. Namoyonlardan birida adibning bo‘rtma tasviri ishlangan. Bekatni bezashda marmar, granit, sopol va b. materiallardan keng foydalanilgan. Bekatning yersoti vestibyuli va yo‘lovchilar zali orqali “O‘zbekiston” yo‘lidan “Yunusobod” yo‘lining “Mingo‘rik” metro bekatiga o‘tish mumkin.

“Toshkent” – “O‘zbekiston” yo‘lidagi metro bekati. Vokzal oldi maydonida. 1984 y. 7 dekabrda foydalanishga topshirilgan. Ustunli platforma ikki yerosti vestibyuliga, yerosti yo‘laklariga ega. Devorlari va shift ustunlar kallagi bezagiga monand, milliy ruhda bezatilgan, platformaning zinapoyali yo‘laklarida “Toshkent – tinchlik va do‘stlik shahri” mavzuida shahar gerbi, turli tasvirlar ishlangan. Bezaklarda marmar granit, keramika, metall, shisha va b. materiallardan keng

foydalanilgan. Yaqinida Toshkent markaziy temiryo‘l vokzali, mehmonxona, temiryo‘l texnikasi muzeyi joylashgan.

“Mashinasozlar” – metro bekati. “O‘zbekiston” yo‘lidagi bu bekat Elbek ko‘chasi Hamza ko‘chasi bilan kesishgan yerda joylashgan. 1987 yil 6 noyabrda “Tashselmash” nomi bilan ochilgan. 1992 yildan hozirgi nomda. Bekatning me‘moriy-badiiy yechimi temir beton yig‘ma konstruksiya va ustunlardan tashkil topgan. Vestibyullar, yerosti o‘tish yo‘li devorlari shaffof rangli marmar bilan, zal ustuni va to‘sinlari qizg‘ish-yashil rangli marmar bilan hashamlangan. Zalning markaziy qismidagi to‘sinlarga o‘rnatilgan quyma uslubda tayyorlangan shisha elektr devor yoritgichlar yo‘lovchilar zali va zina yon devorlarida ham davom etib, vestibulda barpo etilgan badiiy mujassamot (kompozisiya) ko‘rinishida yakunlanadi. Vestibul shiftidagi elektr o‘rnatilgan qobirg‘alar alyuminiy panjaralar bilan to‘silganligi tufayli yorug‘lik bir maromda tarqaladi. Yo‘lovchilar zali, vestibyullar va yerosti o‘tish yo‘li sahnalari granit bilan qoplangan.

“Do‘stlik” – O‘zbekiston yo‘lidagi metro bekati. 1987 yil 6 noyabrda foydalanishga topshirilgan. Bekatning me‘moriy-badiiy yechimida gumbazsimon temir-beton konstruksiyalardan foydalanilgan. Platforma shifti feruza rang bilan bo‘yalib, alyuminiydan ishlangan elektr yoritgichlar kamalaksimon ko‘rinishda. Ularning o‘rta qismi yorug‘roq yonib, chekka tomonga xiralashib borishi zalga o‘ziga xos fazoviy ko‘rinish baxsh etgan. Bekatning bezak ishlarida ko‘proq alyuminiydan foydalanilgan, har xil ma‘lumot ko‘rsatkichlar alyuminiydan radarsimon shaklda ishlanib, alyuminiy ustunlarga mahkamlangan. Vestibul va zina devorlari oq rang G‘ozg‘on marmari bilan, sahni kulrang va qora granitlar bilan qoplangan.

“G‘afur G‘ulom” – O‘zbekiston yo‘lidagi metro bekati. Abdulla Qodiriy ko‘chasi G‘ofur G‘ulom ko‘chasi bilan tutashgan joyda barpo etilgan. 1989 yil 6 noyabrda foydalanishga topshirilgan. Bekatning yerosti yo‘lovchilar zali va ikki vestibuli bor. G‘oya va mavzularning obrazli yechimini topishda badiiy sopoldan ishlangan o‘ziga xos kompozitsiyalardan foydalanilgan. Zal ustunlari ko‘p qirrali, tepa qismi biroz yo‘g‘onlashgan. Mayin nur sochuvchi elektr yoritgichlar shiftidagi

qubbalar ortiga berkitilgan. Bekatni bezashda mahalliy qurilish materiallari – marmar, granit, shuningdek, metall, shishadan foydalanilgan.

“Chorsu” – O‘zbekiston yo‘lidagi metro bekati. Binkat shahristoni o‘rnida qurilgan, hozirgi yirik umumiy savdo majmuasi yaqinida joylashgan. 1989 yil 6 noyabrda ishga tushirilgan. Bekat ravoqsimon platforma tarzidagi ikki vestibyulli. Vestibyullarning biri yer ostida, ikkinchisi yer ustida. Ulardan biri platformali zal bilan eskalator yordamida birlashtirilgan. Platforma va vestibyul devorlari oq rangli G‘ozg‘on marmari bilan, sahni kulrang granit toshlar bilan qoplangan. Shiftdagi 2 osma sharafa (karniz)larni hal alyuminiy tirgak (konsol)lar ushlab turadi. Devorlar va vestibyullar ustunlariga oq, yashil, binafsha rangli sopollardan ishlangan belbog‘lar platformaning yon devoridagi bareleflarga kelib taqalgan. Barelef (“Ekologiya” va “Vaqtlar aloqasi”) feruza-yashil va oq rangda ishlangan.

“Tinchlik” – O‘zbekiston yo‘nalishidagi metro bekati. Beruniy ko‘chasining Matlubot ko‘chasi bilan kesishgan joyda. 1991 yil 30 aprelda ishga tushirilgan. Bekatning me‘moriy va haqiqiy yechimida temir-beton yig‘ma konstruksiyalar va ustunlardan foydalanilgan. Vestibyullardan biri birinchi bor o‘ziga xos konstruktiv va hajmiy yechim orqali (yerosti o‘tish yo‘lagi va vestibyul yaxlit hajmda olinib, bir-biridan vitraj – yorug‘likni o‘tkazuvchi namoyon tarzidagi to‘siq bilan ajratilgan) bajarilgan.

Me‘moriy-badiiy g‘oyalarning yechimi bekat nomida o‘z aksini topgan, platformaning yo‘l yoni devorlaridagi ranglar uyg‘unlashtirilgan orombaxsh hayot mavzusiga bag‘ishlangan. Badiiy komplekslarning uyg‘unlashuvi platformaga o‘ziga xos qiyofa va keng hajmli ko‘rinish baxsh etgan. Ustunlar yuqoriga kengaya boradi. Ular Nurota marmari bilan bezatilib, yuqorisiga mayin yorug‘lik taratuvchi elektr yoritgichlar o‘rnatilgan. Platforma zali shiftining markaziy qismiga shisha va latundan ishlangan qandillar osilgan. Umuman, bekatning ichki qismida vitraj, girihsimon bezaklar, badiiy sopoldan ishlangan bo‘rtma tasvirlar hamda G‘ozg‘on, Nurota marmarlari bilan o‘ziga xos me‘moriy-badiiy ko‘rinish barpo etilgan.

“Beruniy” – metro bekati. Beruniy ko‘chasi va Forobiy ko‘chasi chorrahasida. 1991 yil 30 aprelda foydalanishga topshirilgan. Yo‘lovchilar zalining me‘moriy

yechimi milliy me'morlik an'analari asosida gumbazsimon ko'rinishda hal etilib, vestibyullar yordamida yerosti yo'laklari bilan tutashtirilgan. Gumbaz shifti bezakli marmar bilan qoplangan va platformaning yo'l yoni devorlariga kelib tayangan. Shiftdagi jimjimador ishlangan billur qandillar vestibyul va zina devorlariga o'rnatilgan elektr yoritgichlar bilan bir uslubda ishlanib, o'zaro uyg'unlashtirilgan. Bekat ichki bezagida marmar, granit, metall, shisha sopol va b. materiallardan foydalanilgan.

“Mingo'rik” – metro bekati. Yunusobod yo'lidagi bu bekat Usmon Nosir ko'chasi bo'ylab joylashgan. 2001 yil 26 oktyabrda foydalanishga topshirilgan. Bekatning yer osti vestibyuli va yo'lovchilar zali orqali Yunusobod yo'lidan O'zbekiston yo'lining “Oybek” metro bekatiga o'tish mumkin. Bekatning yo'lovchilar zali ustunli. Zaldagi ustunlar, marmar vestibyuldagi ustunlar badiiy shisha va xromlangan trubalar bilan ishlangan. Shiftga ustunlar orasiga yo'lovchilar zalini bezab turuvchi qandillar osilgan. Bekat mavzusi vestibyulning kirish qismidagi keramik badiiy pannoda aks ettirilgan. Sahniga kulrang va qora granitlar yotqizilgan. Bekatni bezatishda mahalliy qurilish materiallari – marmar, granit, shuningdek, badiiy sopol, metall, shishadan foydalanilgan.

“Yunus Rajabiy” – Yunusobod yo'lidagi metro bekati. Mustaqillik va Xorazm ko'chalari kesishgan yerda joylashgan. 2001 yil 26 oktyabrda foydalanishga topshirilgan. Bekat ustunli qilib qurilgan. Yo'lovchilar zali yangi konstruktiv yechimga ega bo'lib, yig'ma-monolit elementlardan milliy uslubda ishlangan. Devorlari, ustunlar oq marmar bilan qoplangan, yuqori qismi dekorativ shishadan ishlangan. Bekatni bezatishda marmar, granit va badiiy metall, shishadan foydalanilgan.

“Abdulla Qodiriy” – metro bekati, Amir Temur shohko'chasi bo'ylab Abdulla Qodiriy ko'chasi yaqinida joylashgan. 2001 yil 26 oktyabrda foydalanishga topshirilgan. Bekat qurilishida tipovoy yig'ma temir beton elementlardan foydalanish imkoniyatini beradigan yangi konstruktiv sxema qo'llangan. Zali tan-tanavor, mahobatli sharqona ustunli, devorlariga Abdulla Qodiriy asarlari asosida pannolar, badiiy shisha vitrajli manzaralar ishlangan, yozuvchi asarlaridan olingan

iqtiboslar arab yozuvi uslubida bezatilgan. Yo‘lovchilar yo‘laklari orqali to‘g‘ri Oloy bozori savdo markaziga chiqa oladilar.

“Minor” – metro bekati. Yunusobod yo‘lidagi bu bekat Amir Temur shoh ko‘chasi bo‘ylab, Q. Murtazoyev ko‘chasi kesishgan joyida joylashgan. 2001 yil 26 oktyabrda foydalanishga topshirilgan. Ustunli shaklda qurilgan bu bekatning yo‘lovchilar zali qismi yangi konstruktiv yechimga va shunga muvofiq ravishda yangi me‘moriy uslubga ega. Ustunlarda, dekorativ karnizlarning shiftga qo‘shilgan qismlarida badiiy-latun elementlardan tashkil topgan qandil-bralar osilgan. Ustunlar G‘ozg‘on marmari va metall hoshiya bilan qoplangan. Bekatda yo‘lovchilar oqimini taqsimlash maqsadida yo‘lovchilar zali ustunlari zal o‘rtasida bir qator qilib joylashtirilgan va zinapoyalarga tutashtirilgan.

“Bodomzor” – metro bekati. 2001 yil 26 oktyabrda foydalanishga topshirilgan. Manzil va mahalla nomi bilan atalgan. Amir Temur shohko‘chasi bo‘ylab joylashgan. Bezak gumbazsimon bo‘lib, me‘moriy yechim g‘oyasi bog‘ xiyoboni bilan uzviy bog‘liq. Shift va devorlarida badiiy sopol orqali bodom gullari va hosili ifodalangan kompozitsiyalar yaratilgan. Ajralib turadigan joyi – yo‘lovchilar zali devorlarining yo‘qligi va shu tufayli zal gumbazi yaxlitligidir. Yoritgichlar platformada torsher-o‘rindiqlarda joylashgan. Sahniga milliy gilam shaklida qizil, kulrang va qora granit plitalar yotqizilgan. Bekat ichki bezagida mahalliy marmar, granit, badiiy sopol, metall, shisha va boshqa pardoqlash materiallaridan foydalanilgan.

“Shahriston” – Yunusobod yo‘lidagi metro bekati, Amir Temur shoh ko‘chasi bo‘ylab joylashgan. Dastlab 2001 yil 26 oktyabrda akademik Habib Abdullaev nomi bilan ochilgan. 2015 yildan hozirgi nomda. Bekat ustunli bo‘lib, vestibyullari va yo‘lovchilar zali Toshkent metropolitenida birinchi marta qo‘llangan konstruktiv yechimlar asosida qurilgan. Yon tomonlari platformali ikki oraliqli bekat yo‘lovchilar oqimini ajratadi, bu yo‘lovchilar uchun qo‘shimcha qulaylik yaratadi. Ustunlari qizil granit bilan quyma dekorativ kapitell, yon devorlari oq marmar, granit toshlardan vertikal qo‘shimchalar bilan bezatilgan. Vestibyullarning birida o‘zbek

geologlari kashfiyotlari va ishlarini ko'rsatuvchi rang-barang qimmatbaho minerallardan terilgan O'zbekiston xaritasi ishlangan.

Toshkent metrosi bekatlari o'zini mahobati, dizayni, tarixiy-me'moriy yodgorlikka aylanganligi bilan ajralib turadi. Hozirgacha turistlar tashrif buyuruvchi maskanga aylanib qolgan.

Foydalanilgan adabiyot:

1. O'zbekiston hunarmandchiligi va amaliy san'ati. Ensiklopediya I. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti. –Toshkent.: 2017. 366-367 b.

XORAZM VILOYATI MUZEYLARINING TURIZMDA TUTGAN O'RNI

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xorazm viloyati muzeylarining ahamiyati, ularning turizm sohasini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etishi hamda Xiva shahridagi tarixiy ob'ektlar salohiyatidan unumli foydalanish to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Turizm, YUNESKO, madaniy meros, muzey, viloyat.

Mustaqillikning dastlabki kunlaridanoq mamlakatimizda turizm sohasiga asosiy davlat siyosati darajasida qaraldi. Soha rivoji uchun barcha zarur tashkiliy - huquqiy mexanizm vujudga keltirilib, muhim me'yoriy hujjatlar qabul qilindi va bu ish hozirda ham davom etmoqda. Mamlakatimizda turizmning ravnaqi, uni yangi pog'onalarga ko'tarish, yurtimizni jahon turizm markazlaridan biriga aylantirish uchun avvalo huquqiy zamin yaratish lozim edi [1, 62]. So'nggi yillarda Respublikada turizm va sport sohalarini yanada rivojlantirish, aholini jismoniy tarbiya va sportga keng jalb etish, infratuzilmani yaxshilash, turizm salohiyati yuqori bo'lgan hududlarning o'zaro bog'liqligini ta'minlash orqali turistlar sayohati uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, madaniy merosni muhofaza qilishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda. O'tgan qisqa vaqt mobaynida bu yo'nalishda katta yutuqlarga erishildi. Shu bois, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining mazkur yo'nalishga taalluqli qonun va kodekslari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining turizmga oid qator Farmon va Qarorlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari va boshqa mutasaddi davlat idoralarining yo'riqnoma, ko'rsatma va tartiblari ishlab chiqilib, hayotga tatbiq etildi.

Mamlakatimizda Turizm sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- turizm va turistik industriyani rivojlantirish;
- fuqarolarning sayohat qilish paytidagi dam olish, erkin harakatlanish va boshqa huquqlarini ta'minlash;
- turistik resurslardan oqilona foydalanish va ularni saqlash;

- turizm sohasidagi normativ bazani takomillashtirish;
- bolalar, yoshlar, nogironlar va aholining kam ta'minlangan qatlamlari turizmi (ekskursiyalari) uchun sharoit yaratish;
- turistik industriyani rivojlantirish uchun investitsiyalar jalb etish;
- tadbirkorlik faoliyati sub'ektlari uchun turistik xizmatlar bozorida teng imkoniyatlar yaratish;
- turistlarning xavfsizligini, ularning huquqlari, qonuniy manfaatlari va mulki muhofaza qilinishini ta'minlash;
- chet mamlakatlar va xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikni rivojlantirish [2, 1].

Bugungi kunda Xorazm viloyatida turizm sohasi jadal va barqaror rivojlanayotgan tarmoqqa aylandi va uning faoliyat yo'nalishlari keng taraqqiy qilib bormoqda. Turizm tufayli xizmat ko'rsatish sohasi ham alohida rivojlanib, mamlakat yalpi ichki mahsulotidagi ulushi ortib bormoqda va xizmat ko'rsatishning servis va sifat kabi jihatlariga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasida turizm sohasining jadal va barqaror rivojlanib borishi Xorazm viloyatida turizm sohasining alohida tarmoq sifatida keng taraqqiy qilib borishiga muhim zamin yaratdi va bugungi kunga kelib, eng muhim ustuvor sohalardan biriga aylandi. Chunki, Xorazm - qadimdan Buyuk Ipak yo'lining yirik markazlaridan biri sifatida O'zbekistonning eng yuqori sayyohlik salohiyatiga ega mintaqalaridan biri hisoblanadi. Xivaning xalqaro miqyosda "Ochiq osmon ostidagi muzey shahar" deya e'tirof etilishi va YUNESKOning Butunjahon madaniy merosi ro'yxatiga kiritilishi nafaqat Xorazm viloyati, balki mamlakatimizning jahon turizm bozoridan munosib o'rin egallashida mustahkam zamin yaratadi [3, 26].

Darhaqiqat, Xorazm viloyatida turizm sohasi global tarmoq sifatida istiqbolli eng yaxshi rivojlanayotgan soha hisoblanadi. Uning ixtisoslashgan turlari mamlakat va mintaqa miqyosida shaxslararo, madaniy, ijtimoiy va siyosiy munosabatlar rivojlanishiga ijobiy ta'sir qiladi. Hamda bu soha bajarilgan turizm xizmatlari hajmi, kelgan turistlar soni, mehmonxonalar va undagi o'rinlar sonining oshishi kabi

ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladigan turizm sohasining rivojlanish imkoniyatlarini aks ettiruvchi tizim sifatida namoyon bo'ladi.

Bugunga kelib Xorazm viloyatida turizm va dam olish sohasi rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari turizmning hayotimizda naqadar muhim o'rin tutib, davlat miqyosida ustuvor yo'nalishlardan biriga aylanayotganini sohada olib borilayotgan islohotlarda yaqqol ko'ryapmiz. Quyidagi jadvalda Xorazm viloyatida turistik faoliyatni amalga oshiruvchi tashkilotlar va ular tomonidan xizmat ko'rsatilgan shaxslar soni va mehmonxona va shunga o'xshash joylashtirish vositalari haqida ma'lumot keltirilgan (jadval) [4, 35].

**Viloyatdagi mavjud tarixiy-madaniy meros ob'ektlarini to'g'risida
ma'lumot**

№	Hudud	Arxeologiya yodgorliklari	Arxitektura yodgorliklari	Haykaltarolik san'ati yodgorliklari	Diqqatga sazovor joylar	Muqaddas joylar	Jami
1.	Urganch shahar	-	8	8	5	3	24
2.	Urganch tumani	1	4	14	-	4	23
3.	Xiva shahar	4	88	8	1	1	102
4.	Xiva tumani	-	10	9	-	1	20
5.	Shovot tumani	3	11	3	-	1	9
6.	Yangibozor tumani	-	-	4	-	1	5
7.	Ko'shko'pir tumani	-	2	1	-	7	9
8.	Xozarasp tumani	7	1	4	-	3	24
9.	Xonka tumani	-	1	4	-	1	10
10.	Gurlan tumani	-	1	5	-	1	7
11.	Bog'ot tumani	1	2	1	-	7	14
12	Yangiarik tumani		1	4	-	2	8
	Jami	18	132	67	6	32	255

Zamonaviy iqtisodiyotning yangi va istiqbolli bo'g'ini turizm hisoblanadi. So'nggi paytlarda mamlakatimizda turizmni rivojlantirish orqali yurtimiz iqtisodiyotini yuqori bosqichlarga ko'tarish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi.

Ayniqsa, buyuk va navqiron o‘tmishimiz, tariximizni namoyon etuvchi ochiq osmon ostidagi muzey shahar deb nom qozongan tarixiy shaharlarga sayohatlar uyushtirish ommaviy harakatga aylanmoqda.

2019 yilda Turizmni rivojlantirish sohasida quyidagi ishlar amalga oshirildi [5, 1].

Qonunchilik

- “Turizm to‘g‘risida” gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni

- O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni – 5 ta

- O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Qarori – 1 ta

- Vazirlar Mahkamasi Qarori – 6 ta

- Turizmni rivojlantirish davlat qo‘mitasi qarori – 3 ta

- 2025 yilgacha bo‘lgan davrda esa yanada turizmni rivojlantirish Konsepsiyasini tasdiqlash hamda turizmning rivojlanishiga etibor qaratilmoqda.

Mutaxassislarning tahlillariga ko‘ra, Xorazm viloyati turistik ekskursiya resurslarining zichligi hamda ular tarkibidagi tarixiy-me‘moriy ob‘yektlar ko‘rsatkichi bo‘yicha mamlakatimizda birinchi o‘rinda turadi. Xorazmda neolit davridan to XIX asrgacha bo‘lgan davrni qamrab olgan 254 ta madaniy meros yodgorligi bo‘lib, ularning 18 tasi arxeologiya, 132 tasi me‘morchilik, 66 tasi haykaltaroshlik, 6 tasi diqqatga sazovor joylar va 32 tasi muqaddas qadamjolardir. Ularda mamlakatimizning turli hududlaridan kelgan mohir ustalar tomonidan restavratsiya hamda ta‘mirlash ishlarini hozirgi kunda ham olib borilmoqda [6, 58].

Xorazm viloyati hamda Xiva shahrining sayyohlik salohiyatini keng targ‘ib qilish, xorijiy turistik kompaniyalar bilan hamkorlikni yo‘lga qo‘yish maqsadida 2020-yil Madrid shahrida bo‘lib o‘tgan ITB xalqaro turistik yarmarkalarida ishtirok etib, bir qator kelishuvlarga erishilgan. AQSHning Smithsonian Institution instituti, Ispaniya Qirolligi energetika va turizm vazirligining turizm sohasi ekspertlari, Rossiya, Avstriya, Hindiston, Qirg‘iziston ommaviy axborot vositalari vakillari viloyatning turizm imkoniyatlari bilan tanishish maqsadida tashrif buyurdilar. Sayyohlar e‘tiborini nafaqat tarixiy yodgorliklar, balki zamonaviy ajoyibotlar orqali jalb qilish tadbirlari ham ko‘rilmoqda. Shuningdek, yangi doimiy ekspozitsiyalar

(ko'rgazmalar) tashkil qilish va mavjudlarini rivojlantirish ishlari bo'yicha Muxammad Amin Inoq madrasasida Xorazm Ma'mun akademiyasi tarixini yoritib beruvchi "Majlisi ulamo" zamonaviy doimiy muzeyi, Amir to'ra madrasasida "O'zbek milliy jang san'ati" ko'rgazmasi, "Xorazm hunarmandchiligi tarixi" bo'limida "Xorazm kulolchilik buyumlari" va "Xorazm tandirchiligi tarixi" ko'rgazmalari, "Xorazm amaliy san'ati tarixi" bo'limida "Xorazm zargarlik buyumlari" ko'rgazmasi, "Madrasa va tabobat tarixi" bo'limida "Masjid" inter'yeri tashkil qilindi, "Xorazm musiqa san'ati tarixi" bo'limi negizida Madrahim Sheroziy ijodxona inter'yeri shakllantirildi[7, 1]

2020 yilda Komil Xorazmiy uy muzeyining ilmiy konsepsiyasi va tematik-ekspozitsion rejalari ishlab chiqildi va shu asosda, Komil Xorazmiy uy-muzeyi ekspozitsiyasi reekspozitsiya qilindi.

Xiva insoniyatning bebaho boyligi sifatida YUNESKOning jahon merosi durdonalari ro'yxatiga kiritilgan bo'lib, uni bir bor ko'rish uchun dunyoning turli burchaklaridan kelayotgan sayyohlar oqimi yilning to'rt faslida ham to'xtamaydi [8,15].

Ichan qal'aning ajdodlar aqlu zakovati bilan bunyod etilgan boqiy obidalari, Ermitaj hamda Luvr muzeylari bilan bellasha oladigan, noyob osori atiqalarga boy Xiva muzeylari jahon sayyohlarini hayratga solib kelayotir. Keyingi yillarda muhtaram Prezidentimiz tashabbusi bilan Xorazm viloyatining turizm salohiyatini yuksaltirish maqsadida amalga oshirilgan dasturlar natijasida qadim Xivada soha infratuzilmasi tubdan yangilandi. Xalqaro turkiy madaniyat tashkiloti – TURKSOY doimiy kengashi tomonidan 2020-yilda Xiva shahri turk dunyosining madaniy poytaxti deb e'lon qilingan va shu asosda bu ko'hna kentda bir qator xalqaro ilmiy anjumanlar, madaniy-ma'rifiy tadbirlar o'tkazilgan edi [9, 1].

Islom hamkorlik tashkilotining (IHT) Bokuda bo'lib o'tgan XI sessiyasi doirasida Xiva 2024-yilda islom olamining turistik poytaxti deb e'lon qilindi. Xiva shahrining nomzodi BAAning Abu-Dabi, Turkiyaning Shanliurfa, Nigeriyaning Lagos, Tojikistonning Dushanbe shaharlari orasida g'olib deb topildi. Islom hamkorlik tashkiloti (IHT) O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat

Mirziyoyev tomonidan turizm sohasida yuritilayotgan ochiqlik siyosati, viza rejimining soddalashtirilishi, madaniy merosni saqlash, tarixiy shaharlarni obodonlashtirish kabi yo‘nalishlardagi izchil islohotlarni alohida e‘tirof etdi. [10, 1]. Bu e‘tirof ichki va tashqi turizmni rivojlantirish, yangi infratuzilma ob‘yektlari, muzey va ekspozitsiyalar barpo etish, sayyohlik xizmatlari eksporti hajmini oshirish imkonini beradi. Yil bo‘yi davom etadigan madaniy tadbirlar, xorijiy va mahalliy jurnalistlar uchun uyushtiriladigan mediaturlar nafaqat shaharni, balki butun mamlakatni dunyo miqyosida yanada keng tanitadi. Jahon jamoatchiligi yurtimiz tarixi, tabiati, xalqimiz turmush tarzi va madaniyati, urf-odat va an‘analari bilan yaqindan tanishish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro‘yxati:

2. Kamilova F.K., Kamilov Z.K. Turizm asoslari qo‘lanma. T, 2011. 162 b
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 2 dekabrda PQ-2666-son qarori bilan tasdiqlangan «O‘zbekiston Respublikasi Turizmni rivojlantirish davlat qo‘mitasi to‘g‘risidagi nizom. 4 - xat boshi.
4. Bobojonov D., Abdurasulov M. Firdavsmonand shahar. –Xiva: Xorazm Ma‘mun Akademiyasi nashriyoti. 2008, 95 b.
5. O‘zbekiston Respublikasi Turizmni rivojlantirish Davlat Qo‘mitasi Xorazm viloyati boshqarmasining ma‘lumotlari 2018-2019 yil. 11 kitob.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yildagi O‘zbekiston Respublikasida turizmni jadal rivojlantirishga oid qo‘Shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risidagi PF-5611-sonli farmoni
7. Durdiyeva..G.Xiva me‘moriy yodgorliklarini saqlash va ta‘mirlash metodologiyasini takomillashtirish. arxitektura bo‘yicha fan doktori ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan avtoreferat.-T.: 2017. -122 b.
8. Xudayberganov. K Xiva dunyodagi Ko‘xna qala – T. 2012. – 250 b
9. Xorazm viloyati turizm boshqarmasi xisoboti. 2020 yil.
10. <https://www.khivamuseum.uz/uz/news>
11. <https://uzbekistan.travel/uz/i/xiva/>

JAMIYATDA TURIZMNING TUTGAN O'RNI

O'zbekiston Respublikasi "Mustaqil" deb e'lon qilingandan keyin - jamiyatning barcha sohalarida yangiliklar va yuksalishlar kuzatila boshlandi. Jumladan - ta'lim, sport, san'at va madaniyat, turizm sohalariga juda katta e'tibor qaratildi. Turizm sohasida ham qator yangiliklar qo'llanila boshlandi. Mustaqillik davri O'zbekiston xronologiyasida shartli ravishda o'n yilliklarga bo'lib o'rganiladi. Har bir o'n yillikda tarixiy, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, badiiy va boshqa o'zgarishlar tez - tez sodir bo'lib turgan.

Mustaqillikdan keyingi yillarda madaniy merosni muhofaza qilish, me'moriy yodgorliklari qayta tiklash, tarixiy shaharlardagi qadamjolar va obidalarini ta'mirlash ishlari bosqichma - bosqich amalga oshirildi.

Bundan ko'zlangan asosiy maqsadlardan biri – yurtimizga xorijiy va mahalliy sayyohlarni yanada ko'proq jalb qilish edi. Aslida odamlarda turizmga bo'lgan qiziqish XX asrda boshlangan bo'lib, uning rivojlanish bosqichi XXI asr bilan belgilanadi.

Hozirgi davrda jahonning ko'plab davlatlari turizm bilan shug'ullanadi. Turizm sohasi - rivojlangan davlatlarda yalpi ichki mahsulotning katta qismini tashkil qiladi va jahon iqtisodiyotining rivojlanishida ham muhim ahamiyat kasb etib kelmoqda.

Jahon aholisining qiziqishi va dunyoqarashlarining ortib borishi hamda muayyan daromadga ega bo'lib borishi ham turizmning rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatmoqda. Bugungi kunda ta'lim turizmi, ziyorat turizmi, o'rganuvchi turizm va gastronomik turizm yo'nalishlari va qadimiy obidalar va go'zal maskanlarni tomosha qilish, boshqa xalqlarning urf-odatlarini yaqindan bilish va madaniy dam olishlar uchun sayohatlar qilish, yosh tanlamasdan ommalashib bormoqda.

XXI asr texnika asrida - zamonaviy turizm sohasini muayyan raqamli texnologiyalarsiz tasavvur qilish qiyin. Bugungi kunda sayohat qilishdan oldin

chipta sotib olish, mehmonxonalarni oldindan bronlash, va boshqa barcha sayohat uchun kerakli amallar kompyuter va internet tarmoqlari orqali tez va oson tartibda amalga oshiriladi. Bu ham o'z navbatida mahalliy va xorijiy sayyohlarga katta qulayliklar keltiradi va vaqti tejaliyishga yordam beradi.

O'zbekistonda turizmning turlaridan ayniqsa gastronomik turizm, ziyorat turizmi, o'ganuvchi turizm, eko turizm, madaniy turizm va boshqa ko'plab turlari mavjud. Shu sababli mahalliy va xorijiy sayyohlar oqimi yildan yilga ko'payib bormoqda. Madaniy turizm borasida tashrif buyurayotgan sayyohlar yurtimizdagi mavjud bo'lgan madaniyat muassasalari – muzeylar, galereyalar, hunarmandchilik markazlariga qiziqishi ortib yildan yilga keluvchilar sonini ko'payib bormoqda.

Turizm endilikda jahondagi barcha mamlakatlar uchun eng ko'p foyda keltiruvchi sohaga aylandi. Keyingi yillarda turizmdan keladigan daromad jahondagi tovarlar va xizmatlar savdosining 10 foiziga to'g'ri kelmoqda. Shuning uchun hozirgi paytda qo'shni mamlakatlarda bu sohaga alohida e'tibor qaratilmoqda. Chunki mamlakatning ijtimoiy - iqtisodiy rivojlanishida turizmning ahamiyati boshqa xizmat ko'rsatish sohalariga qaraganda yuqoridir. Shuning uchun ham keyingi yillarda O'zbekistonda turizmni rivojlantirish masalalariga juda jiddiy e'tibor berilmoqda. Mamlakatimizda esa turizmni yanada rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar mavjud : tarixiy merosimiz, an'analarimiz, o'lkamizning o'ziga xos go'zal tabiati turizmni rivojlantirishga asos bo'la oladi. Albatta, turizmni shakllanishi va rivojlanishi turistik resurslarning salohiyatiga bog'liqdir. Turistik resurslar qancha xilma xil bo'lsa, mamlakatda turizmni rivojlanishi shuncha tez o'sib boradi. Turizm sohasi respublikamiz iqtisodiyotida qishloq xo'jaligi, sanoat, transport va boshqa makroiqtisodiy tarmoqlar qatori, o'zining munosib o'rniga ega. O'zbekistonning serqiyosh iqlimi va o'ziga xos landshafti sport va eko turizmni rivojlantirish uchun yetarli asos bo'la oladi.

Hozirgi kunda mamlakatimizda mavjud bo'lgan tur kompaniyalar, sayyohlik firmalari, mehmonxonalar, uy mehmonxonalar o'z xizmat ko'rsatish servisi yoki yo'nalishiga o'lkamizdagi mavjud tarixiy obidalar va diqqatga sazovor joylar

qatoriga yurtimizdagi mavjud muzeylar va galereyalar, san'at markazlarini ham kiritishsa tashrif buyurayotgan sayyohlar oqimi yanada ko'payadi.

Dunyoga mashhur shaharlarimiz Xiva, Buxoro, Jizzax, Samarqand, Shahrisabz, Toshkent, Qo'qon, Andijon, Farg'ona, Nukus kabi boshqa ko'plab shaharlarda o'lka tarixi va hayoti haqida ma'lumot beruvchi ko'rgazmalar tashkil qilinsa mahalliy va xorijiy sayyohlar qiziqishi va tashrifi albatta ortadi. Bu esa mamlakatimiz rivojlanishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

O'zbekiston ulkan tabiiy va madaniy - tarixiy resurslari bilan kelajakda katta sayyohlar oqimini kutib olish imkoniyatiga egadir. Lekin, turizm industriyasini yanada rivojlantirish, turizm infratuzilmasini yuqoriga ko'tarish, turizmga investitsiyalarni ko'proq jalb etish, turizmga servisni zamon talablariga moslashtirish, xizmat ko'rsatuvchi subyektlardagi xizmat narxini pasaytirish, ularda o'zaro sog'lom raqobat muhitini yaratish, xorijga chiqish va xorijdan kelish vizalarini olishdagi mexanizmni soddalashtirish, malakali kadrlarni yetishtirish bilan bu sohaga yanada ko'proq hissa qo'shgan bo'lamiz. Keyingi yillarda Toshkent, Xiva, Samarqand, Buxoro shaharlariga hukumatimiz va xorijiy investorlar tomonidan turizm infratuzilmasi uchun mablag'lar ajratildi. Yirik mehmonxonalar qurildi, modernizatsiya qilindi, yangi zamon talabidagi avtobus va avialaynerlar sotib olindi. Yirik turistik markazlar, yodgorliklar ta'mirlandi, yengil mashinalar va xalqaro avtobuslar qatnovi yo'lga qo'yildi. Xususiy mehmonxonalar va milliy uslubdagi uy mehmonxonalar tashkil etilib, mahalliy va xorijiy sayyohlarni qabul qilishmoqda. Madaniy - tarixiy yodgorliklarni ta'mirlash ishlari davom etmoqda.

Yurtimizda ichki turizmni rivojlantirishda mahalliy sayyohlar dam olishlari uchun mavjud turistik resurslardan maksimal tarzda foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Turizmning eng ommalashgan turlaridan biri bu "o'rganuvchi turizm"dir. O'rganuvchi turizm - turizm markazlariga ya'ni yoki boshqa bir davlarga biror narsani yoki madaniyati va san'atini o'rganish uchun borishdan iboratdir. Bu borada dunyoga mashhur birgina Nyu – York shahriga har yili 30 mln. dan ortiq sayyoh

o'rganuvchi turizm uchun borishadi. Dunyoning boshqa mashhur shaharlari qatorida Parij, Madrid, Rim, Peterburg, Qohira, Singapur, Gongkong, Rio-de-Janero kabi shaharlarida alohida o'rganuvchi turizm markazlari mavjud. O'rganuvchi turizm sayyohlarining eng serqatnov obyektlari - tarixiy qadamjolar, muzeylar, galereyalar, san'at markazlari va shaharlarning chiroyli landshaftlari hisoblanadi.

O'rganuvchi turizm asosini - shahar va uning e'tiborga loyiq joylari, me'morchilik majmualari, muzeylari, san'ati, diniy va madaniy yodgorliklari, ajoyib tabiat manzaralarini tomosha qilish tashkil etadi. Ushbu dasturlarning sermazmunligi esa bo'sh vaqtlarda san'at markazlari, muzeylar va do'konlarga borish va ularni tomosha qilishdan iborat. Bu turdagi sayyohlarga, butun davlat bo'ylab har - xil iqlim sharoitlarini ko'rish, shuningdek, turli transport vositalari orqali sayohatlar qilish ayniqsa qiziqdir. Shuningdek, eko zonalarda ekstremal ko'ngil ochar shoular turlari tashkil qilish ham o'rganuvchi turizmga jozibador yo'nalishlarga aylanmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirzayev M. A, Aliyeva M. T. TURIZM ASOSLARI. (O'quv qo'llanma). - Toshkent-2011.
2. Kamilova.F. K, Kamilov.Z. K. XALQARO TURIZM BOZORI. (O'quv qo'llanma) - Toshkent – 2011.
3. Tuxliyev I. S, Qudratov G'. X, Pardayev M. Q. TURIZMNI REJALASHTIRISH. (Darslik). Toshkent – 2010.

Internet saytlari:

1. www.e-tours.ru - деловые туры, выставки, конференции
2. www.travel-library.com - Электронная библиотека путешествий
3. www.uzbektourism.uz – O'zbekturizm DK
4. <https://geografiya.uz/torizm/10549-turizmning-shakllari-va-turlari.html>

XORIJIY SHARQ MAMLAKATLARI SAN'ATIGA OID EKSPOZITSIYALARNING MADANIY HAMKORLIKDAGI O'RNI

Annotatsiya: Mazkur maqolada Xitoy, Koreya, Yaponiya, Hindiston, Birma kabi davlatlar madaniyatiga oid san'at asarlarining muzey ekspozitsiyalaridagi ahamiyati ularning ishlanish turlari va rivojlanishi bayon qilinadi. Xorijiy sharq mamlakatlari bilan hamkorlik aloqalarining rivoji to'g'risida ma'lumotlar taqdim etilgan.

Kalit so'zlar: kolleksiya, kartina, eskiz, siyoh, lak, chinni, fil suyagi, mebelsozlik.

Har bir millat va elat o'ziga xos milliy madaniyati va ma'naviyatiga ega. Ko'p asrlar davomida shakllangan millat va elatlarning ruhiy boyligini, uning urf-odatlarini, ai'analari, axloq-odob me'yorlarini o'zida mujassamlashtirgan ma'naviyat ayni vaqtda umuminsoniy ma'naviyatning tarkibiy qismini tashkil etadi va shu tariqa u jahondagi barcha xalqlarning ma'naviy boyligi ham bo'lib hisoblanadi. Yuksak milliy ma'naviyat hamma vaqt xalqlarni bir-biriga yaqinlashtiruvchi vosita bo'lib kelgan va hozir ham shunday bo'lib qolmoqda.

O'zbekistonning xorijiy davlatlar bilan o'rnatgan do'stlik va madaniyma'rifiy aloqalari tarixi 20-asrning 20-yillari oxirida boshlangan. O'shanda Toshkent shahrida Chet mamlakatlar bilan madaniy aloqalar jamiyatining O'rta Osiyo bo'limi tashkil topgan. U 1947-yildan "O'zbekiston bo'limi", 1953-yildan esa "O'zbekiston jamiyati" deb atala boshladi. O'zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin bu jamiyat mohiyatan va shaklan o'zgardi. Chet mamlakatlar bilan uzilib qolgan aloqalar tiklandi. O'zbekiston uchun siyosiy, iqtisodiy, madaniy va tarixiy nuqtai nazardan ustuvor ahamiyatga ega bo'lgan davlatlar bilan do'stlik aloqalari o'rnagildi. Kengash qoshida 36 xorijiy mamlakat bilan do'stlik jamiyatlari faoliyat yuritadi (2005). Xorijdagi vatandoshlar bilan hamkorlik qilish ham Kengash ishida alohida o'rin tutadi. Bu borada AQSH, Germaniya, Xitoy, Turkiya, Avstriya, Saudiya Arabistoni kabi 30 dan ortiq mamlakatlarda istiqomat qilayotgan vatandoshlarning jamiyatlari bilan aloqa yo'lga qo'yilgan.

Zamonaviy muzeyshunoslikda muzey kolleksiyalari muzeylar majmuasi sifatida belgilanadi. Muzey tomonidan ilmiy asosda belgilangan muzey kolleksiyasi tarkibini ma'lum belgilar asosida yig'ilgan ashyolar tashkil etadi. Rus olimi Z.Stranskiyning fikriga ko'ra kolleksiyalarni jamlash jamiyat ehtiyojlarini aks ettiradi. Bunda buyumlarni saqlash va namoyish etish jarayonlari ham nisbatan oson kechadi.

Real dunyo ob'ektlarining xususiyatlari insoniyat tajribasining tarixiy salohiyati va ijodiy zaxirasini saqlab qolish va amalga oshirishga qaratilgan tajribani ifodalovchi to'plamlarida shaxs, jamoalar, millat, insoniyat va boshqalar tomonidan amalga oshirilgan ishlar aks etadi. O.S. Sapanja buni nazariy jihatdan asoslab "mavzuni maxsus imkoniyatlar bilan ta'minlash usuli" deb ataydi[3, b.12-13].

Muzeylarning zamonaviy jamiyatdagi rolini o'rganishning dolzarbligini belgilovchi omillardan biri shundaki, XX-XXI asrlar boshidagi ijtimoiy-madaniy vaziyatning tub o'zgarishlariga qaramay, muzey o'z faoliyatini targ'ibot vazifasini davom ettirmoqda. Muzeylarning o'quv faoliyatida ishlab chiqilayotgan loyihalarning asosiy mavzusi zamonaviy ko'p madaniyatli jamiyatda bolalar va o'smirlarning ijtimoiy va madaniy moslashuvi muammolari, etnik va madaniyatlararo bag'rikenglik muammolaridir. Muzeyning ekspozitsion konsepsiyasi sizni u yoki bu g'oya tomon yetaklaydi va shu bilan birga aniq ma'lumotlarni asoslab, fikrlarni oydinlashtirish shuningdek ularni uyg'unlashtirish ma'suliyatini zimmasiga oladi.

O'zbekiston muzeylarida fondlarida aynan shu mavzudagi ashyolar va san'at asarlari mavjud. Ularni ekspozitsiyalardagi ahamiyatini yoritish va jamlash va turkumlash ishlarini amalga oshirish kerak. Toshkent shahri muzeylari misolida ko'radigan bo'lsak O'zbekiston Davlat san'at muzeyida jahon san'ati va madaniyati tarixiga oid kolleksiyalarga boy. Muzeyning dastlabki kolleksiyasini knyaz N.Romanovning shaxsiy kolleksiyasi va boshqa shaxsiy to'plamlardan tashkil topgan 500 ga yaqin eksponat tashkil qilgan[7, b.12-14]. Ular orasida Rus va G'arbiy Yevropa rassomlarining ajoyib grafika va rangtasvir asarlari, 1871-1872 yillarda knyaz Romanov tomonidan Italiyaga sayohatlari davrida to'plangan

mashhur haykaltaroshlar Tomazo Solari, Antonio Kanova, Franchesko Barzagi, Frantakkio Sokkilar tomonidan ishlangan Italiya marmar haykalari kolleksiyasi, badiiy mebel va chinni buyumlar mavjud edi. Muzey tashkil etilgandan so'ng uning kolleksiyalari Turkiston o'lkashunoslik muzeyi to'plamlari, shuningdek, Moskva va Leningrad muzeylari fondlaridagi asarlar bilan to'ldirilgan. Masalan, 1920-1924 yillarda muzeyga XVIII asr –XX asr boshlariga tegishli rus san'atiga oid 116 ta asar doimiy namoyish uchun qabul qilindi: ular orasida V.L. Borovikovskiy, A.Tropinin, K.P.Bryullov, N.A.Yaroshenko, I.E.Repin kabi rassomlar qalamiga mansub portret asarlar mavjud edi. Ekspozitsiyadan rus sayyor rassomlari asarlari ham muhim o'rin egalladi. Shaxsiy kolleksiyalardan muzey O'rta Osiyoda o'z asarlarini yaratgan I.S.Kazakov, N.N.Karazin, R.K.Zommer kabi inqilobgacha bo'lgan rassomlarning 250 ga yaqin asarlariga ega bo'lishga muvaffaq bo'ldi[8, b. 55-58]. XX asr 30-yillarining ikkinchi yarimidan boshlab muzey kolleksiyasi O'zbekiston rassomlari asarlari hisobiga ancha kengaydi.

Hozirgi kunda muzey kolleksiyasida 5 xil yo'nalish bo'yicha to'plangan 100.000 dan ortiq eksponat mavjud: O'zbekiston, Rossiya, G'arbiy Yevropa hamda Xorijiy sharq amaliy-bezak san'ati – Koreya, Xitoy, Yaponiya, Hindiston, Birma san'ati[5, b.46-47]

Xorijiy Sharq san'ati Xitoy, Hindiston, Yaponiya, Janubiy Koreya va Eron san'ati asarlari orqali namoyish etilgan. Bu yerda bronzadan, chinnidan, fil suyagidan ishlangan buyumlar, yog'och o'ymakorligida ishlangan musiqa asboblari, gilamlar, seladondan ishlangan ashyolar, toshdan yaratilgan haykaltaroshlik kompozitsiyalari ekspozitsiyadan o'rin olgan.

Muzey ekspozitsiyasining uchinchi qavatidan Xitoy, Yaponiya, Hindiston va Janubiy Koreya san'ati namunalari o'rin olgan. Xorijiy Sharq san'ati galereyasi Xitoy san'ati zali bilan boshlanadi. Qadimiy Xitoy san'ati chuqur milliy an'analarga ega, buni ko'plab san'at yodgorliklari tasdiqlaydi. Ulardan eng qiziqarlisi Xitoyda mashhur, qurbonlik uchun ishlatilgan bronza idishlar bo'lib, ular xitoylik olimlarning aytishicha, miloddan avvalgi XIX-XVIII asrlarda quyma tarzda ishlangan. Bronza buyumlari bilan bir qatorda chinni ishlab chiqarish Xitoyda avj

olib, uni ishlab chiqarish usullari milodiy VI asrda xitoyliklarga ma'lum bo'lgan. Xitoy zalidagi chinni buyumlar XVIII - XIX asrlarga tegishli bo'lib ularda chinni ishlab chiqarish erta rivojlanganligini ko'rsatadi. Ularning ko'plari klassik namunalarning kechki taqlidlari bo'lgan. Xitoy amaliy san'atida yog'och o'ymakorligi, lak va rangli laklar bilan bo'yash yuqori darajada rivojlandi.

Tabiat tasviriy san'atning asosiy dogmasi sifatida ham keng qo'llanilgan. Asarlarning uzun gorizontal va vertikal o'rog'lik qog'oz ko'rinishidagi dizayni-uzoq badiiy izlanishlar natijasi bo'ldi. Bu o'rta asr xitoylik rassomlarga makon va vaqtning tuganmas muammosini hal qilish, dunyoni cheksizligi va xilma-xilligi bilan namoyish etish imkoniyatini yaratdi. Qo'llarida ochilgan ko'p metrli gorizontal o'rog'lik qog'oz tomoshabinni o'z syujeti bilan asta-sekin tanishtirsa, devorga osilgan vertikal ko'rinishda esa butun olamning kengligini ochib berdi. VIII asrdan boshlab, suvga asoslangan mineral bo'yoqlar bilan bir qatorda, faqat qora tush ishlatila boshlandi, bu nozik farqlarni bir bosqichdan ikkinchi bosqichga o'qizish orqali tabiatning birligi va yaxlitligi haqidagi taassurotga erishishga imkon berdi. Shu bilan birga ikkita yozuv uslubi rivojlanadi: erkin va rangtasvirona.

Chiziq va dog'ning birikmasi - bu Xitoy kartinalarining cheksiz xilma-xilligi va ta'sirchanligi sirlaridan biridir. Xuddi donali ipak mato singari nurni osonlikcha singib ketadigan siyohni aks yettirmaydigan qog'ozning oq mot yuzasi rassomlar tomonidan fazoviy havo muhiti sifatida talqin qilingan. Qog'ozning oq yaltiramaydigan yuzasi xuddi shoyi mato singari tushni oson o'zlashtiradi va rassomlar tomonidan fazoviy havo muhiti sifatida talqin qilingan. Prinsipga aylangan eskizlik va tugallanmaganlik tomoshabin tasavvurini faollashtirdi. Ushbu tamoyil tomoshabinni asarni ijodiy jarayonda sherik sifatida his qildiradi. Tabiatan ramziy ma'noga ega bo'lgan Xitoyning O'rta asr manzarasi Shan-Shuy, suv-tog'lari degan ma'noni anglatadi, Xitoy manzarasining o'ziga xos xususiyatlarini kuzatish natijasida umumlashtirgan va sintez qilgan.

Shuningdek, ushbu zalda Romanov tomonidan Parijdagi xalqaro ko'rgazmada sotib olingan yog'och o'ymakorligi bilan bezatilgan karavot ham diqqatga sazovordir. U qizil yog'ochdan ishlangan, mifologik obrazlar va afsonaviy

qahramonlar tasvirlari tushirilgan o'yma naqshlar hamda fil suyagidan qadama naqshlar bilan bezatilgan. Nikolay Romanov baland bo'yli bo'lgani uchun unda uxlamagan. Karavotga to'plam eksponati sifatida qaralgan[8, b 51-56].

Yapon madaniyati bilan tanishish XVIII-XIX asrlar yapon chinni va keramika kolleksiyasi bilan boshlanadi. Kulolchilik namunalari Xitoy an'analari asosida paydo bo'lgan chinni idishlarni ishlab chiqarish turlari va keramika texnikalari haqida so'zlaydi. "Tuxum qobig'i" deb nomlangan chinni mahsulotlarning ajoyib namunasi bunga misoldir. Ushbu choy to'plami o'zining nozikligi va shaffofligi uchun bu nomga sazovor bo'lgan. Yaponiyada chinni ishlab chiqarish faqat VII asrda tarqalgan, keramika esa qadimdan mavjud bo'lgan. XVI asrda Tya-no-Yu ya'ni choy marosimi tufayli u qayta tug'iladi. Butun marosim mehmonlarning bog'dan o'tib uyga kirishi, tokonoma kompozitsiyasi - ikebana va turli bezaklar joylashtirilgan tokchani tomosha qilish, uy egasi kutib olish, choy marosimi uchun zarur bo'lgan barcha buyumlar: chashka, choy idish va suv uchun qozonchani mexmonlar tomosha qilishi uchun, uy egasi tomonidan tayyorlangan ko'k choy solingan yagona chashkani navbatma-navbat uzatish iborat edi. Shundan so'ng, tinch va bosiq suhbat boshlanadi.

Yog'och o'ymakorligi qora va qizil lakdan, fil suyagi va bronzadan qadama naqshlar bilan bezatilgan shkaflar bilan ifodalanadi. Masalan, yaponlar xayoti sahnalari aks etgan namoyonlar. Shuningdek, Netske deb nomlangan yog'och, tosh va suyaklardan yasalgan miniatyura haykalchalari namoyishga qo'yilgan. Ulardan brelok sifatida foydalanishgan. Netske sahnalari maishiy hayotdan olingan. shoyi va milliy kiyim Kimononi ishlab chiqarish amaliy san'atninn maxsus turi sifatida namoyon bo'ladi. Shunday qilib, erkaklar kimonolari ranglarning chegaralanishi bilan; ayollar kimonolari esa yenglari uzunligi va bezaklarning rang-baranligi bilan ajralib turadi. Barcha ayollar kimonolarining uzunligi topig'igacha, yenglarining uzunligi esa tirsagigacha bo'lgan.

Ksilografiya va yog'och o'ymakorligining boshqa turlari bo'yicha ustalar Toyokuni Utagava, manzarachi usta (XVIII-XIX asrlar) Katsusika Xokusaylar mashhur edilar.

Hindiston san'ati: badiiy metall Bidri, yengil va shaffof sarilar, yog'och o'ymakorligi, fil suyagidan ishlangan buyumlar, Nirmal texnikasida laklangan buyumlar, musiqa asboblari, gilamlar. Hindiston urf-odatlarini oziq-ovqatlarni uchun loydan ishlanmagan idishlardan foydalanishni talab qilgan, shuning uchun idishlar yuronza va misdan yasalgan. Sandal daraxtidan ishlangan haykalchalar va fil tasviri tushilgan qutichalardan tashqari. Parcha matosidan tayyorlangan buyumlar (Parcha-qimmatbaho metall iplar qo'shilgan ipak mato)[5, b.46-47].

Birma san'ati yog'och o'ymakorligi namunasi bo'lgan ikki muqaddas FO kuchuklari haykallari bilan namoyish qilingan. Afsonalarga ko'ra, ular muqaddas joylarning qo'riqchilari. Ular Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari madaniyatiga ta'sir ko'rsatgan Xitoy madaniyatidan kelib chiqqan. Eron san'ati gilamlar, matoga gul bosish san'ati, qadama bezak berilgan yog'och o'ymakorlik namunalari, mis, chinni buyumlar bilan aks ettirilgan.

Eronning barcha davrlariga tegishli, uning hududidagi bir qator xalqlar tomonidan to'qilgan har qanlay gilam eroniy (forsiy) gilam hisoblangan. Holbuki (XV- XVII asrlar) to'rtta gilam guruhlaridan (shimoli-g'arbiy, sharqiy, markaziy va janubiy) faqat oxirgi ikki guruhning gilamlari chinakam Eron gilamlari deb hisoblash mumkin. Shimoli - G'arbiy guruh - bu o'rta asrlarda ham, zamonaviy davrda ham ozarbayjonlar va kurdning ishlaridir. Sharqiy guruh - XVII asr va undan oldingi Hirot va Xuroson gilamlari. Ular Markaziy Osiyo xalqlari, xususan tojiklar san'atiga mansub. Faqatgina XVIII asrdan boshlab Xurosonda gilamlar asosan eronliklar tomonidan tayyorlangan. Hirot gilam ishlab chiqarish markazi sifatida ahamiyatini yo'qotdi. XVI-XVII asrlar "hayvonlar va ov manzalari" aks etgan mashhur gilamlar guruhi va sun'iy sug'orish motivlari aks etgan qiziqarli guruhlar – Ozarbayjon va Qurdistondir, Eron emas. Bizning muzeyda Eron Kurdistonining Senne uslubida ishlangan gilami namoyish qilingan. Qaymoqdek oq fonda, markazda katta sarv va sarblar qatori hamda o'simliksimon naqshlar bilan bezatilgan. Kompozitsiya erkin shaklda ijro etilgan. SENNE gilamlarda ko'pincha tabiiy rangli tuya junlari aralashtiriladi. Asosiy motiv bo'lib nafis shaklga ega bodom naqshi yoki boshqa ornament xizmat qiladi.

Keyingi davr sennelariga asosan romb shaklidagi medalyonli markaziy maydon kompozitsiyasi xosdir. Senne tuki - bir tekis, gilamlar juda ingichka va zich, qadimgi namunalarda baxmalsimon yaltirashi bilan ajralib turadi, lekin mahalliy junning o'ziga xos xususiyati tufayli har doim qo'l bilan ushlaganda qattiq va quruqdir. Ushbu turdagi gilam bizning muzeyimizda namoyish etilgan. Chetidagi hoshiya buyuk shoir Sadiy Sheroziyning arab tilidagi she'riy satrlari bilan bezatilgan.

Janubiy Koreya zali ushbu hududda qazib olinadigan toshidan va seladonli keramikadan tayyorlangan vazalar va idishlar bilan namoyish etiladi.

O'zbekiston tarixi davlat muzeyida ham muzeylar sohasida xalqaro hamkorliklarni kengaytirish va rivojlantirish rejasi yuzasidan quyidagi ishlarni amalga oshirdi.

1. Xitoy milliy muzeyi bilan imzolanadigan Anglashuv memorandumini loyihasi uch (o'zbek, xitoy, ingliz) tilda tayyorlandi. Memorandum 2023-yilning 28-aprel kuni imzolanish rejalashtirilgan;

2. Shanxay muzeyi bilan hamkorlik aloqalari 2018-yilda o'rnatilgan bo'lib, ularni yanada rivojlantirish maqsadida yangi Anglashuv memorandumini loyihasi uch tilda tayyorlanib, nafaqat muzeyshunoslik sohasi balki, madaniy merosni saqlash va tadqiq etish bo'yicha kelishildi.

3. Koreya milliy etnografiya muzeyi bilan 2023-yilning may oyida Anglashuv memorandumini imzolash kelishib olindi. Bugungi kunda memorandumning loyihasi uch (o'zbek, koreys, ingliz) tilda ishlab chiqildi.

4. Nara milliy muzeyi (Yaponiya) bilan hamkorlik aloqalarini o'rnatish maqsadida muzey ma'muriyati Narma muzeyi direktori janob Inouye Yoichi bilan aloqalar o'rnatib, kelajakdagi istiqbolli loyihalar va aloqalar yuzasidan muzokaralar olib borilmoqda;

5. 2022-yilda muzey direktor J.X.Ismailova Turkiyaning To'pqopi saroy muzeyi va Islom san'ati muzeyiga tashrif buyurib, kelajakdagi istiqbolli aloqalar yuzasidan fikr almashib qaytdi [10, b. 1-2].

Bu maqsadga erishish oson yo'l bo'lmay, ba'zi bir muammolar mavjud bo'lishi tabiiy bo'lsada, ta'kidlash joizki, bu sohada O'zbekistonda ko'plab ijobiy ishlar

amalga oshirilmoqda. Bu boradagi eng muhim vazifa shundan iboratki, millatlararo munosabatlardagi ziddiyatlar jamiyatdagi belgilovchi holat bo'lib qolmasligi, notolerantlik kishilar fe'l-atvoridagi odat bo'lib qolmasligiga erishmoq kerak.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yhati

1. Millatlararo munosabatlar sohasida O'zbekiston Respublikasi davlat siyosati konsepsiyasi // O'zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti – www.president.uz.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Millatlararo munosabatlar sohasida O'zbekiston Respublikasi davlat siyosati konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida”gi (2019 yil 15 noyabr) PF-5876-sonli Farmoni // O'zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti – www.president.uz
3. Сапанжа О.С. Культурологическая теория музейности: автореф. дис.... д-ра культурологии. СПб., 2011. С. 12.
4. Исмаилова Ж.Х., Левтеева Л.Г. Музей Узбекистана. -Ташкент: 2020, с155.
5. Файзиева В. Нафосат маскани//- Гулистон. –Тошкент, 2019. №1. –Б 46-47.
6. Садыкова Н. Музейное дело в Узбекистане. –Ташкент: Фан, 1975. 290 с.
7. Круковская С.М. В мире сокровищ – Ташкент:1982. -231 с.
8. Нишанова К. Сокровища опального князя// Мир музея. –Россия, 2018- №371 (07). – с.53-55.
9. https://uz.wikipedia.org/wiki/BBzbekiston_davlat_sanat_muzeyi.
10. O'zbekiston tarixi davlat muzeyi ilmiy ishlar bo'yicha direktor o'rinbosarining 2023 yil 1-chorak hisobotidan.

2-SHO‘BA. TARIX, ARXEOLOGIYA, ENTOLOGIYA MASALALARI ZAMONAVIY TALQINDA

*Альфия Мусакаева
старший научный сотрудник
Государственного музея истории Узбекистана,
кандидат исторических наук*

МОНЕТА СОФИТА

Аннотация. Ранние чеканы – уникальный исторический источник по сложению культурных и экономических связей. Монеты Софита – одна из нумизматических загадок. Время их выпуска, и территория обращения точно не известны. Один из экземпляров монет этого царя хранится в фондах Государственного музея истории Узбекистана АН РУз. Статья посвящена анализу иконографии монет этого царя и вопросам датировки.

Ключевые слова. Монета, Софит, Диодор, коринфский шлем, Афина, статер.

Одним из самых загадочных правителей древности был индийский царь Софит. К сожалению, в письменных источниках и научных исследованиях можно найти только самые краткие, скудные сведения о его жизни и не совсем ясные данные о границах и местонахождении его царства. Известно, что это был один из индийских правителей периода античности. В коллекциях музеев Средней Азии его монет, по-видимому, судя по публикациям, нет. Лишь единственный экземпляр монет этого правителя хранится в фондах Государственного музея истории Узбекистана АН РУз и второй экземпляр имеется в фондах Ферганского краеведческого музея, но он вызывает сомнения.

Рис. 1

Приведем описание этого единственного в коллекции музея экземпляра:

Монета Софита. IV -III вв. до н.э.

Л.ст. Портрет Афины в коринфском шлеме вправо. Над козырьком два знака «I Λ».

Об.ст. Петух вправо, за ним кадуцей. Перед ним легенда знаками греческого письма: «ΣΩΦΙΥ[ΤοΥ]»

Вес 0,918-0,916 гр. Д. 10.7х10.2 мм. Соотношение осей 6 часов.

ГМИУЗ. Н-62/73

Таблица №1

Известно, что на лицевой стороне монет Софита изображали либо самого Софита, либо Афины. На описываемой монете Софита изображена Афина в коринфском шлеме (Табл.1 №1). На лицевой стороне золотых статеров Александра так же представлена Афина в коринфском шлеме (Табл. 1 №2). Черты лица на монете Софита определенно соответствуют изображениям Афины на статерах Александра, а также и на других античных серебряных монетах Коринфа, Калабрии и др. (Табл. 1 №2, 3, 4). Изображение прямого острого носа на монете Софита передано таким образом, что он воспринимается в виде единой линии с линией лба, как на статерах Александра, статерах и тетрадрахмах Коринфа, Калабрии на других античных монетах с изображением Афины в коринфском шлеме. Единая прямая линия лба и носа – одна из характерных черт портретов Афины на монетах.

Кроме того, на монетах Афина в коринфском шлеме изображены длинные волосы, выходящие из-под ее шлема. На монетах с портретом самого царя Софита волосы также просматриваются, но они очень короткие. Тогда как на описываемом музейном экземпляре у представленного на монете персонажа волосы длинные, как на монетах с Афиной, их изображение уходит за край монетного кружка. Таким образом, ряд характерных иконографических признаков явно указывают на то, что на монете из коллекции ГМИУЗ на лицевой стороне представлен не Софит, а Афина в коринфском шлеме. Такой портрет указывает на вероятность раннего чекана монеты – в период IV – III вв. до н.э.

Известны тетрадрахма, драхмы и более мелкие номиналы монет Софита. Находки этих монет происходят из Афганистана и северо-западной части Индийского континента. Обращает на себя внимание тот факт, что на монетах Софита были отмечены на лицевой стороне следующие знаки: «MNA» или «MN», или «M» (Кошеленко, 2006. С.99-100). Тогда как на описываемом экземпляре на лицевой стороне действительно есть знаки над козырьком шлема, но они другие «I Λ». Причем имеются великолепной сохранности экземпляры монет, на которых представлен портрет самого правителя Софита,

но в другом шлеме, близком шлему Селевка I. Однако имеющийся в коллекции экземпляр монеты Софита имеет на лицевой стороне не портрет Селевка и не портрет Софита в шлеме, как у Селевка, а и изображение Афины в коринфском шлеме. Такое изображение характерно для статеров Александра. В таком случае этот экземпляр монеты Софита нужно рассматривать как подражание статерам Александра с именем Софита, на котором представлена Афина, как на статерах Александра, а обратная сторона полностью иконографически представляет чекан Софита – это петух, кадуцей и имя правителя по-гречески и греческими знаками письма. Такой гибридный чекан мог появиться только после похода в Индию Александра и его встречи с Софитом, как и описывает Диодор.

На других монетах более крупного номинала изображен портрет Софита в шлеме, имитирующем шлем на подражаниях афинским монетам с совой. На подражаниях монетам Афин шлем имеет иную форму, чем на описываемом экземпляре. Это аттический шлем с гребнем. Шлем украшен тремя оливковыми листьями над забралом, на самом шлеме изображена спиральная пальметта. На описываемом экземпляре шлем, как описано выше, не имеет каких-либо украшений. Он представляет собой шлем коринфского типа, Афина в подобном шлеме воспроизведена на золотых статерах Александра. В этой связи описываемый экземпляр в отличии от других монет Софита можно считать подражанием статерам Александра, которые были выпущены царем Софитом.

Относительно оборотной стороны нужно отметить, что она целиком принадлежит иконографии царя Софита. Это изображение петуха вправо с легендой, передающей имя царя знаками греческого письма: «ΣΩΦΙΥ[ΤΟΥ]». Известно, что уже в античный период петух являлся священным животным, почитание его отмечено в различных религиозных верованиях у разных народов.

Петух – птица своим криком, оповещающая наступление утра, а потому петух ассоциировался со светом, солнцем. Петух – символ солнца, атрибут

солнечных божеств: Митры, Аполлона, Зевса. Как символ возрождения новой жизни, прихода солнца, весны его посвящали богине Персефоне, его изображения помещали рядом с этой богиней. В буддизме петух олицетворяет чувственные желания и служит одним из трёх животных (наряду со свиньёй и змеёй), которое сопровождает человека в круге рождения и смерти. Петух во многих культурах является священной птицей божеств не только солнца и войны, но и плодородия. В скандинавских мифах петух своим “золотым гребнем” сторожил мост-радугу, ведущую из мира человеческого в обитель богов. Особое почитание петуха отмечено и в Авесте. В Авесте отмечены предостережения против дэвовских козней, направленных на соращение зороастрийцев с праведного пути. Авеста воспекает птицу бога Сраоши — птицу Пародарш, петуха. Наряду с другими ахуровскими животными, которые противостоят темным силам в мировой битве Добра со Злом, петух противостоит дэву лени “долгорукой” Бушьясте: Бушьяста на заре обнимает спящих длинными руками и нашептывает им, что еще очень рано и можно ещё поспать (отвлекая, таким образом, людей от угодной Ахура-Мазде полевой и домашней работы), — но петух гонит Бушьясту прочь своим утренним криком. - буквально «провидец» (рассвета). Это была птица света и, следовательно, праведности, рассеивающая тьму и зло, обитающее внутри (Ртвеладзе, Саидова, Абдуллаева, 2008).

Исследованиями установлено, что петух также является и атрибутом Ареса, Афины. Ведь, согласно древним поверьям, петух славился боевым духом и храбростью. Его вполне закономерно связывают с воинственными божествами – Аресом и Афиной (Баешко, Гордиенко, Гордиенко. С.66). По одному из мифов Арес – бог войны – превратил своего слугу в петуха, когда тот не разбудил вовремя Ареса и его любовницу Афродиту во время одного из тайных свиданий. С тех пор слуга в обличие петуха будил своего хозяина до наступления утра.

Потому оправданно он помещен на обратную сторону монет Софита с изображением на лицевой стороне Афины в коринфском шлеме. Здесь его

образ воспринимается как знак боевого духа, беспримерной храбрости, воинственности, агрессивности. Поэтому передаче его изображения было уделено пристальное внимание: выделяется красивый, рельефный гребешок, грудь, крылья, когтистые лапы. Все детали тщательно отработаны.

Изображение кадуцея, на наш взгляд, так же имеет особое значение. Кадуцей, согласно греческой мифологии, является символом согласия, примирения. Согласно мифу, Аполлон в знак примирения с братом подарил тому свой волшебный посох. Когда Гермес, решив проверить его свойства, поставил жезл между двумя борющимися змеями, те сразу прекратили борьбу и обвили палку. Гермесу эта картина так понравилась, что он их обездвигил. Вероятно, изображение кадуцея могло быть связано с эпизодом согласия, примирения Александра и Софита.

Диодор так описывает эти события похода Александра в Индию. Диодор, описывая войну с индами, говорит о том, что в стране кафеев Александр сжег самый большой город. После этого инды вышли к нему с ветвями умоляющих, и царь их простил. После этого Александр пошел на города, которые находились под властью Сопифа (Диодор. Глава XVII, XCI, 91-5). Так, как повествует Диодот страна кафеев в Индии, там же в Индии располагались города, которыми управлял Софит/Сопиф. (Диодор. Глава XVII, XCI - 4) (Диодор его называет его Сопифом) (Диодор. Глава XVII, XCI, 91-5).

Он сообщает, что величайшим почетом в царстве Софита/Сопифа пользовалась красота. С раннего возраста детей разделяли на красивых, физически хорошо сложенных им давали хорошее воспитание, а уродов уничтожали (Глава XVII, XCI-6). Поэтому при заключении браков обращают внимание только на красоту и физические достоинства (Диодор. Глава XVII, XCI-7). Жители этих городов славились своей красотой, особенно царь Софит/Сопиф, рост которого достигал 4-х локтей.

После того как Александр сжег самый большой город в стране кафеев, инды вышли к нему с ветвями умоляющих. Софит вышел к Александру и вручил ему себя и свое царство и вновь получил его по милости победителя

(Диодор. Глава XVII, ХСІ-8). Софит/Сопиф угощал Александра и его войско (Диодор. Глава XVII, ХСІІ-1). Софит/Сопиф представил Александру много даров и подарил ему 150 собак помесь «кобелей с тигрицами». В клетку со львом впустили двух таких собак, потом еще двух. Они одолели льва, когда охотник начал срезать с лапы собаки мясо, пес не издал ни звука, вцепившись зубами в льва, пока не упал мертвым на льва (Диодор. Глава XVII.ХСІІ.3).

Страбон, рассказывая о походе Александра в Индию упоминает царя Сопифа (Софита). По данным Страбона страна, которой правил Сопиф/Софит – Кофея. Страна Кафея и Сопифа/Софита располагалась по данным Страбона в междуречье Гидаспа и Акесина (Страбон XV, 29. С. 650) по соседству со страной Пора – Гандаридой (Гандхарой) (Страбон. Книга XV. 30. С.651). В ней высоко ценят красоту как коней, так и собак. самого красивого человека выбирают царем. А детей, начиная с 2-х месячного возраста, делят на красивых и не красивых. В зависимости от красоты публично выносят решение достоин ли он жить. Мужчины окрашивают свои бороды множеством пестрых красок, чтобы быть красивыми. Здесь производится множество красок. Население этой страны любит украшения. В Кофее существует обычай: жених и невеста сами выбирают себе пару, в случае неверности жены ее сжигают вместе с мужем. В стране добывают золото, серебро и каменную соль, ее так много, что хватает на всю Индию (Страбон. Книга XV, 30). Далее повествуют о храбростях кофейских собак. Тут его повествование о собаках сходится с рассказом Диодора (XV, 31). Страбон (XV, 30) сообщает, что Сопиф/Софит не стал воевать с Александром Македонским, который в благодарность за это, подтвердил его царские полномочия на этой территории.

В разное время были высказаны совершенно разные точки зрения как о дате выпуска монет Софита, так и месте их происхождения (Бактрия, Арахосия, северо-запад Индии). Обращаясь к письменным источникам, на наш взгляд, можно установить и место, и время чеканки монет Софита, согласно сведениям Диодора и данным иконографического анализа.

Таким образом, согласно письменным источникам, Софит был правителем городов Индии уже в период похода Александра. И Александр оставил его управлять этими городами. Так, вероятно, монеты Софита вполне могли быть отчеканены в самом конце IV века до н.э. – III в. до н.э.

Список использованных источников и литератур:

1. Авеста. Закон против дэвов (Видевдат) / Адаптированный перевод, исследование и комментарии Э.В. Ртвеладзе, А.Х. Саидова, К.В. Абдуллаева — СПб.: Изд-во Политехнического ун-та, 2008. — 300 с.
2. Баешко Л.С., Гордиенко А.Н., Гордиенко А.Н. Энциклопедия символов. Москва: Эксмо, 2007. 304 с.
3. Диодор Сицилийский. Историческая библиотека. Книга XVII. 91.4 – 92.
4. Страбон. География в 17 книгах. Перевод, статья и комментарии Г.А. Стратановского под общей редакцией профессора С.Л. Утченко. Редактор перевода профессор О.О. Крюгер. М., Изд. «Наука». 1964. 957 с.
5. <https://www.coins.msk.ru/index.php/stati-i-materialy/monety-gretsii/59-tsari-baktrii-i-indo-baktrii>. Не указан автор. Цари Бактрии и Индо-Бактрии
6. Сундучок Урукхая. Редкие монеты загадочной Бактрии. Чеканка Софита.

YANGI ANIQLANGAN CHANGALLIK ARXEOLGIK YODGORLIGIDAGI TEKSHIRISH ISHLARIDAN

Annotatsiya: ushbu maqola 2022 yilda Toshkent shahrining Yashnabod tumanidan yangi topilgan Changallik arxeologik yodgorligining tekshirilishiga bag'ishlangan bo'lib, bu yodgorlik "Qovunchi madaniyati" vakillarining II–VI asrlardagi qishloqlaridan biri bo'lganligi, bu joy IX–XI asrlarda Choch aholosi qisman yashaganligi, uning XIX asrdan boshlab musulmonlar dafn etilib kelayotgan qabristonga aylanganligi qayd qilingan. Changallikda kelgusiga keng tadqiqotlar olib borib, kengroq ma'lumotlarning qo'lga kiritilishi mumkinligi keltirilgan.

Kalit so'zlar: Toshkent, Choch, Changallik, Qovunchi madaniyati, arxeologik yodgorlik, qabr, ko'za, qadah, angob.

Ma'lumki, tarixning yozma manbalar yetishmaydigan davrini tiklashda moddiy manbalarga ehtiyoj kattadir. Shu sababli o'tmishni tiklashda arxeologik yodgorliklarni aniqlash, ularda kuzatuv-tekshiruv, qazuv ishlarini olib borish va bu tadqiqotlar natijasida qo'lga kiritilgan materiallar asosida tarixiy jarayonlarga ma'lum darajada oydinlik kiritish imkoniyati paydo bo'ladi. XIX asrning oxirlaridan boshlab O'zbekistonda bu borada o'tkazib kelinayotgan tadqiqotlar samarasi o'laroq ko'plab qadimiy manzil-makanlar, turar joylar, qishloqlar, shaharlar, konlar va ma'dan eritish nuqtalari, qoyatosh rasmlar, qabr qo'rg'onlari aniqlangan. Ularni tadqiq qilish orqali nafaqat tarixiy jarayonlar turli jihatlarini tiklangan, balki, bunday tadqiqotlarda qo'lga kiritilgan artefaktlar muzeylardan munosib joy olgan. Ular muzeylarga tashrif buyiruvchi tamoshobinlarning o'tmish haqidagi tasavvurlarini kengaytirmoqda. Shuni ham ta'kidlash kerakki, hali aniqlanmagan, o'z tadqiqotchisini kutayotgan yuqoridagi kabi arxeologik yodgorliklar bir talay. Bunga yangi topilgan "Changallik" arxeologik yodgorligi ham misol bo'la oladi.

2022-yilning 5-iyunida Toshkent shahrining sharq tomonida, Тошкент viloyati, Qibray tumanidan qo'shib berilgan Toshkent shahar, Yashnabod tuman, "Ibrat" MFY, Iftixor ko'chasida joylashgan "Changallik" qabristonida arxeologik tekshirish ishlari olib borildi [5]. Koordinatasi: 41°18'3.37" H; 69°24'55.07" E.

Chirchiq daryosining o'ng tomonida, daryo o'zanidan 220 metr uzoqlikdagi joylashgan bu qabristondagi izlanishlar uning arxeologik yodgorlik o'rni bo'lganligini ko'rsatdi. U shimoli-sharqdan janubi-g'arbga cho'zilgan. Uning uzunligi 390 m, kengligining qisqa joylari – 75 m, eng keng joyi esa 125 m gachani tashkil qiladi. Bu qabristonning o'rtasida yon-atroflardagi tekislikdan balanligi 2 m, kattaligi 0.44 ga keladigan to'rtburchak shakldagi tepalik ajralib turadi (1.1-rasm). Bu tepalikning butun maydonini marhumlar dafn etilgandan so'ng hosil bo'lgan kichik-kichik do'nglik va chuqurchalar egallagan. Qabirton orasidagi qabrlardan ayrimlariga marmartoshdan uzun qilib yo'nib yasalgan yodgorlik toshlari qo'yilgan. Ulardan bir donasida arab harfida yozuv o'yib yozilgan (1.2-rasm). Undagi yozuvlar orasida kalima va hijriy 1317 (١٣١٧, milodiy 1899-yilga to'g'ri keladi) yil ko'zga tashlanadi. Bu yodgorliktoshda ko'rsatilgan sana shu yilda vafot etgan marhumga atab qo'yilganligini ko'rsatadi. Shuningdek, marhumlar dafn etilgan past do'nglikchalar ustidan sirlanmagan, ammo qo'lda yasaliib, bo'ynidan qora bo'yoq oqizib va kulolchilik charxi yordamida yasaliib, sirtiga tirnab bezak berilgan sopol idishlarning mayda parchalari, 20x20x3-3,5 sm hajmdagi pishgan g'ishtlarning namunalari topildi.

“Changallik” qabristonida kuzatilgan idishlardagi qora bo'yoq oqizib bezak berilganlariga o'xshash sopollar Toshkent vohasidagi yodgorliklardan ko'plab topilgan. Jumladan, bunday idishlar vohadagi Qovunchitepa, Shoshtepa, Mingo'rik, Ko'gaittepa, Xonobodtepa va boshqa ko'plab arxeologik yodgorliklardan topib o'rganilgan [2, 72-77; 4, 17]. Bunday sopollar Toshkent vohasida keng tarqalgan, arxeologoya faniga “Qovunchi madaniyati (miloddan oldingi II – milodiy VI asr boshi)” nomi bilan kirgan madaniyatga tegishliligi qayd etilgan [2, 72-77; 4, 17]. Shuningdek, Qazog'iston Respublikasining janubiy viloyatlaridagi arxeologik yodgorliklardan topib o'rganilgan ko'plab idishlarda Changallikdan topilgan sopol idish parchalaridagi kabi bezaklar borligi kuzatilgan [3, 252]. Bu o'xshashliklar Changallikda yashagan aholi vakillarining qora bo'yoqli idishlardan yuqoridagi davr oralig'ida, aniqroq aytganda II asrdan – VI asr boshlarida foydalanganliklarini haqida fikr yuritishga asos bo'ladi.

Yodgorlikda aniqlangan pishgan g'ishtlarning o'lchami (20x20x3-3,5 sm) va tuzilishi O'rta Osiyoning XI–XII asrlardagi qurilish ishlarida ishlatilgan g'ishlar bilan bir xil [1, 125]. Tirnab bezalgan idishlar siniqlari ham IX–XI asrlardagi kulolchilik an'alariga mos keladi. Bu davrda ushbu ko'rinishda bezalgan idishlardan nafaqat Choch-Toshkent balki, Farg'ona vodiysi aholisi ham keng foydalanishgan [1, 177.9, 177.22 va бошқа расмлар]. Bular ham Changallikda shu paytdagi aholi yashaganligidan darak beradi.

1-rasm. 1) Changallik arxeologik yodgorligining toporejasi. 2022-yilda olingan; 2) Chagallikdagi qabrlardan birining ustiga qo'yilgan yodgorliktosh; 3- 4) Changallikda saqlangan yodgorliktoshlar; 5) 2022-yil «Yangi O'zbekiston» bog'ining yaqinidagi yo'lining chetlarini tekshirish uchun keltirilgan tuproq orasidan topilgan qadah (kurujka); 6) 2022-yil Changallik qabristonidagi qabrlarning ustini suvash uchun keltirilgan tuproq ichidan chiqqan sopol ko'za.

Qabristonda vafot etgan shaxslarga atab ularning qabrlari ustiga qo'yilgan, amma hozirda o'z joylaridan qo'zg'atilib qabristonning alohida joyiga olib borib saqlanayotgan yana ikki dona marmartoshdan yasali yodgorlik toshlat mavjud. "Changallik" qabristoni go'rkovlarining bergan ma'lumotiga qaraganda, bu ikkita qabrtoshlar ham eski qadrlar ustida bo'lgan. Ularning yoniga arab yozuvida kalima o'yib yozilgan. Bundan tashqati ulardan biriga hijriy 1295-yil (۱۲۹۵, milodiy 1877-yilga to'g'ri keladi), ikkinchisiga esa hijriy 1313-yil (۱۳۱۳, milodiy 1895-yilga to'g'ri keladi) ham yozilgan (1.3–1.4-rasmlar). Bu sanalar shu yilda vafot etgan marhumga tegishlilikini ko'rsatadi.

"Changallik" qabristoniga zamonaviy qabrlarning ustini suvash uchun keltirilgan tuproq ichidan topilgan bir dona sopol ko'za ham diqqatga sazovordir. Uning balandligi – 14.5 sm ni, og'zining diametri – 9.7 sm ni va tagining diametri 9 sm ni tashkil qiladi (1.6-rasm). Orasida bu ko'za bo'lgan sof tuproq keltirilgan joyni aniqlash uchun so'rab-surishtirish ishlari olib borilib, tuproqning qabristondan 2 km janubdan keltirilganligi aniqlandi. U joy ko'zdan kechirilganda hozirda ham kattagina hududning tuprog'i texnikada qazib olinib, tashib ketilayotganligining guvohi bo'lindi. Qazilgan joylarning aytim yerlarida, yerning ustki sathidan 2–2.5 m chuqurlikda sopol idishlarning juda kichik hajmdagi kam sonli parchalariga duch kelindi. Shu o'rinda "Yangi O'zbekiston bog'i"ning yaqinigari yo'lning chetlarini tekislash uchun keltirilgan tuproq orasidan chiqqan yana bir dona sopol idish – qadah (kurujka)ga ham to'xtalish joyizdir. Uning balandligi – 7.5 sm, og'zining diametri – 7 sm va tagining diametri – 5.5 sm bo'lib, bir uchi elkasiga, ikkinchi uchi qorin qismning eng keng joyiga vertikal yopishgan yarim halqa shaklidagi dastasi bor (1.5-rasm). Dastasining tepa qismi hayvon (qo'y) kallasi qiyofasida ishlangan. Bu idishlarning tuzilishi, yasalishi va bezalishiga ko'ra "Qovunchi madaniyati" vakillari foydalangan idishlariga aynan o'xsha [2, 70–80]. Shu sababli ularning miloddan oldingi II – milodiy VI asrlar oralig'ida hunarmand kulollar tomonidan yasalganligini aytish mumkin. Idishlarning butun holda topilishi esa ular vafot etgan marhumlarning qabriga qo'yilganligini ko'rsatadi. Bu fikr Toshkent vohasi bo'ylab olib borilgan arxeologik tadqiqotlarda ko'plab kuzatilganligi bilan ham tasdiqlanadi.

Yuqoridagilardan ko‘rinadiki, XIX asrdan hozirga qadar musulmonlar qabristoni vazifasini o‘tab kelayotgan Changallik qabristoni qadimiy arxeologik yodgorlikning o‘rni bo‘lgan. Bu joy II–VI asrlarda markazi muhofazalangan qishloq qad rastlagan. Qishloqda IX–XI asrlarda ham aholi istiqomat qilishgan.

Shunday qilib, “Changallik” qabristonining arxeologik yodgorlik bo‘lganligini, ma’lum bo‘ldi. Bu bilan Toshkent shahrida arxeologik yodgorliklari sonini yangi yodgorlik bilan to‘ldirish, shuningdek, unda kelgusida arxeologik qazuv ishlarini olib borib, uning taraqqiyot bosqichlarini va vazifalarini haqida to‘laroq ma’lumotlarni qo‘lga kiritish talab qilinada.

Foydalanilgan adabiyotlar va ijtimoiy tarmoqlarning sahifalari:

1. Анарбаев А. **Ахсикет – столица древней Ферганы.** – Ташкент, 2013.
2. Буряков Ю. Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. – Ташкент, 1982.
3. Левина Л.М. Керамика Нижней и Средней Сырдарьи в I тыс. н. э. – Москва, 1971.
4. Нормуродов Д. Р. Тошкент воҳасининг қадимги ва ўрта асрлар даври моддий маданияти тарихи (милoddан аввалги XIII – милodий XIII аср бошлари). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2020.
5. <https://academy.uz/uz/news/toshkent-shahridan-yangi-arxeologik-yodgorlik-aniqlandi>

ИЗОБРАЖЕНИЕ РУКИ НА ПРЕДМЕТАХ С ГОРОДИЩА КАНКА КАК ФАКТОР МЕЖКУЛЬТУРНОГО ОБМЕНА.

***Аннотация.** В развитии каждой исторической области Средней Азии большое место занимало формирование и расширение торгово-экономических и культурных связей. Статья посвящена анализу состава и символики небольшой группы вещей с изображением руки, обнаруженных в храмовых комплексах городища Канка.*

***Ключевые слова.** Чач, Канка, Храм, подвеска, рука, символ, Мохаррам*

В развитии любого региона огромную роль играли сложение и развитие торгово-экономических и культурных связей. Выявление и изучение механизмов их сложения, процессов развития культурного взаимодействия являются одной из актуальных задач современной исторической науки. Причем именно археологические материалы – находки ремесленных изделий, монет, культовых предметов и украшений, а также отдельные общие элементы в материальной и духовной культур могут быть отражением установления и устойчивости этих контактов.

Контакты между народами Ближнего Востока и Средней Азии складываются уже со III-II тысячелетия до н.э. В период античности и раннего средневековья помимо южного пути через Иран начинает функционировать степной путь к побережью Северного Причерноморья. По северному пути товары попадали в Среднюю Азию, в Хорезм, на Среднюю Сырдарью, том числе и в Ташкентский оазис, который к эпохе раннего средневековья превращается в крупный культурогенный регион. Видимо, именно таким образом попали в Чач из римского Египта, через Северное Причерноморье фигурка египетского божества Гарпократа (из хризоколлы) с городища Мунчактепа и рубчатые фаянсовые бусы из храмового комплекса Канки и грунтовых погребений из Туябугуза. Не исключено, что вместе с этими предметами и с их символикой распространялись и некоторые религиозные представления, образы, символы, которые в местной среде переплетались,

наслаивались на местные воззрения и получали новую жизнь. Особенно восприимчива к таким инновациям была городская среда, и, прежде всего, крупных городских центров, стоящих на караванных (торговых) трассах. В результате в автохтонную культуру проникали новые веяния, сюжеты, образы, элементы декора и их символика. В этом отношении интересны находки с городища Канка, одного из крупнейших столичных центров Ташкентского оазиса. В процессе раскопок в центре шахристана I двух последовательно существовавших храмовых комплексов: "нижнего" храма (V-VI) и "верхнего" храма (начала VII вв.). Здесь была выделена небольшая группа предметов с изображением руки.

Рис. 1

Рис. 1. Предметы и амулеты с изображением руки: 1 - подвеска-амулет "кулачок" (Канка, храм); 2 - подвеска-амулет "кукиш" (Канка, храм); 3 - перстенок с изображением ладони (Канка, храм); 4 - булла с изображением руки (Канка, храм); 5 - украшения-амулеты из Тупхоны; 6 - бронзовая подвеска (могильник Тураташ, курган 14); 7 - бронзовая подвеска (могильник Карабулак, курган 116); 8 - бронзовая подвеска с изображением руки, держащей венок (Самарканд); 9 - шпилька для волос с навершием в виде руки с шариком (Беркуткалинский оазис); 10 - подвеска кулачок (Ялангуштепе); 11 - лицевая стенка средневекового очажка с изображением руки и розеток (Самарканд).

Описание материала. Типовой состав этих находок неоднороден, но все они представляли собой жертвенные приношения в храм. Подвески. Часть из них наряду с бусами входили в состав ожерелий и представляли собой небольшие подвески в виде руки. Всего было обнаружено 4 подвески, все они немного разнятся в размерах. Но к настоящему времени из них сохранилось только две. Все они отливались в форме, из бронзы. Типологически имеют удлинненно-ромбовидную форму и представляют собой объемное, но схематическое изображение руки. В целом же они распадаются на два типа. К первому типу относятся две крупные подвески в виде левой руки сжатой в кулак с вытянутым вперед большим пальцем, тогда как остальные пальцы плотно прижаты к внутренней стороне ладони (Рис. 1,1). Часть подвески дальше от кулака представляет собой узкую уплощенную полосу с небольшим отверстием для подвешивания. Общая длина подвески – 3 см, из них кулачка – 1,5 см; высота кулачка – 1,4 см, руки – 0,5 см; толщина колеблется от 0,4 до 0,2 см.

Второй тип также представлен двумя подвесками, где уже правая рука сложена в виде «кукиша» – большой палец продет под указательным и вытянут вперед, остальные – прижаты к внутренней стороне ладони (Рис. 1, 2). Часть локтя оформлена в виде уплощенной полосы с небольшим отверстием для подвешивания на конце. Общая длина подвески – 2,3 см, из них кулачка – 1,4 см; толщина – от 0,2 до 0,3 см.

Отдельную группу образуют два других предмета из "верхнего" храма, который погиб во время штурма города и пожара в самом начале VII века. Один из них это маленький бронзовый перстенок-печатка с плоским вытянуто-овальным щитком и шинкой в сечении полуовальной формы (Рис. 1, 3). Перстенок был отлит в форме, затем на щитке резцом нанесено изображение раскрытой ладони с расставленными пальцами. С одного края к щитку припаян шарик для обозначения верха печати при ее нанесении. Перстенок представляет собой типичный образец продукции местных мастеров, рассчитанный на рядового потребителя. Скорее всего, перстенок входил в

состав ожерелья и имел не столько функциональное, сколько магическое назначение. Размеры: диаметр – перстенька 1,3 см; щиток – 1,2 x 0,8 см. Изображение ладони: длиной – 0,4 см, шириной – 0,5 см.

Второй предмет – булла, представляющая собой комок специальной тонко отмученной, пластичной глины кирпично-красного цвета, в виде небольшой лепешки, на одной стороне которой нанесен оттиск округлой печати (Рис. 1, 4). На торце – виден след от шнурка. Центральную часть оттиска занимает изображение руки (ладони) с разведенными тонкими пальцами. В основании кисти округлая точка. Скорее всего, изображена правая рука, которая как бы накрывала запечатанный узел. Размеры: буллы – 2,7x2,8 см, высота – от 0,6 до 1,5 см, печати – 1,6x1 см.

Анализ и обсуждение. Совершенно очевидно, что все эти находки свидетельствуют о существовании среди местного населения представлений, в которых изображение руки наделялось определенной культовой символикой. На пример, считается, что подвески-кулачки служили не столько украшением, сколько оберегом и фаллическим символом плодородия. Схожие подвески изготавливались не только из бронзы, но и из других материалов: из бирюзы, золота, но чаще всего из фаянса. Все они имели широкое хождение в позднеантичное время. Находки подобных фигурных амулетов известны в разных регионах Средней Азии. Так амулеты в виде кулачка-кукиша были найдены вместе с амфоровидными подвесками (Рис. 1,5) в погребениях Тупхоны [5,59-60], а также в Кей-Кобадшахе [6,308, рис. 10]; в Сурхандарье – при раскопках в Талашкантепе, Шуробкургане и Бабатепе и могильнике Ялангуштепа [13,237] (Рис. 1,10). Кулачки-подвески известны по материалам раскопок в Хорезме: в Беркуткале, Аязкале, Джанбазкале [10,109, рис.17]. Не менее важно, что эти изделия пользовались спросом у кочевого населения, а значит – отражали бытовавшие среди них схожие представления. Показательны в этом плане находки в Фергане в могильниках Тураташ и Карабулак [2,22, рис.5] (Рис. 1,6-7), подвески-кукиша в кургане 3

Куюмазарского могильника Бухарского оазиса [8,113, 121], а также в Афганистане в могильнике Тиллятепе [9, рис. 19,20].

Признанным центром производства таких амулетов, и прежде всего из фаянса, считался Египет, где подвески в виде кулачка служили амулетами и символизировали «энергичное действие». Фигурные подвески этого типа получили распространение в Египте при VI и XII династиях и в римский период. Тогда как подвески в виде «кукиша» появились и получили широкое распространение в римский период. Они символизировали сексуальную силу [14,74], и соответственно как фаллический символ были связаны с идеей плодородия. Не исключено, что бронзовые подвески из храмового комплекса Канки являлись местной репликой на египетские фигурные амулеты из фаянса. Вероятно, неслучаен выбор материала, из которого изготовлены подвески-кулачки и перстенок. Так как бронза – сплав олова и меди, издавна наделялась определенной символикой, в древних культурах Европы и Азии она символизировала мощь, силу, стойкость. В древности культовые предметы часто изготавливались из бронзы, ей приписывалась оберегающая сила.

Не менее интересна символика руки. Как специфический изобразительный сюжет образ руки – один из старейших в мировом искусстве, восходящий к эпохе верхнего палеолита. Изображение отпечатка руки, обмазанной красной охрой выявлено и в Зараутсае на юге Узбекистана [11, 33, рис 28]. По характеру нанесения «руки» делятся исследователями на позитивные, т.е. когда ладонью, окрашенной черной краской (двуокисью марганца) или чаще охрой, делался отпечаток на скале, и негативные. В этом случае на прижатую к поверхности скалы ладонь обильно наносилась охра, и в результате получался отпечаток руки, окруженной как нимбом пятном краски. Считается, что первоначально такие отпечатки рук были случайными, но затем приобрели устойчивый магический характер.

Символика руки теснейшим образом связана с ее огромной ролью в жизни человека. Соответственно отсюда вытекает ее значение как действия, силы, защиты, власти. Вера в то, что рука может быть наделена магической

силой (особенно руки верховных правителей, священнослужителей, и даже шаманов), отразилась в представлении, что она способна передавать духовную и физическую энергию. Отсюда же вытекает семантическое значение наложения рук в религиозном благословлении или при посвящении в сан.

Изображение руки или пятерни – символ, присущий для многих очагов древних цивилизаций. Например, в Древнем Египте это символ плодородия и бога Атума, который создал себя из вечного хаоса. Исцеляющая и плодоносящая сила руки, ее связь с небом отразилась в представлениях о верховном солнечном божестве Атоне, который изображался в виде солнечного диска, чьи лучи заканчивались руками, держащими символ жизни – анх («жизнь»). В Древней Месопотамии изображение руки, поднятой для заклинания (в том числе с пальцами, сложенными в виде кукиша) помещались на рельефах или приносились в храм в виде модели рук, сделанные из камня, кости или раковин, которые, по мнению большинства исследователей, служили амулетами. Видимо, отсюда отдельное изображение руки могло символизировать овеществленное заклятие. Хотя не исключено, что какой-то части из них мог придаваться иной смысл. Так как рука символизировала «захват», «контроль», власть того или иного божества, где болезнь рассматривалась как одно из проявлений его власти-наказания. Отсюда многие болезни в аккадских текстах носили название «рука Шамаша (Уту)», «рука Иштар (Инаны)», «рука бога», «рука призрака (духа)» и т.д. [3,102]. Согласно молитвенным сборникам («Молитвы Шамашу» и «Молитвы поднятых рук») подвергшийся порче человек входил в храм и, стоя с поднятыми вверх руками, обращался к статуе своего бога, расположенной в одной из ниш храма [4,215].

Иногда, как это видно на печатях старовавилонского периода, символ руки водружался на шест. Семантика этого изображения не установлена, но не исключено, что оно передает сцену жертвоприношения небу. Еще одну группу образуют терракотовые изображения руки сжатой в кулак, которые часто находят в кладке стен дворцов и храмов ассирийских правителей

(Ашурпасирпала II и Салманасара III). Выдвинуто даже предположение, что это декоративные украшения [3,102]. Хотя более вероятным представляется, что это обереги или имитация реальных жертвоприношений побежденных врагов, пленных, заложенных в основания построек, чтобы они стояли вечно.

Как амулет, обладающий магической силой, символ руки известен в буддийском искусстве, где он воспринимался как отпечаток руки Будды. Оттиски штампиков с ее изображением в кушанскую эпоху нередко украшали культовые сосуды. Причем показательно, что орнаментальные пояса с оттисками этих штампов сочетались с растительной символикой.

То же сочетание символа с растительными элементами сохраняется в прикладном искусстве Средней Азии в эпоху средневековья. О не случайности и даже устойчивости их сочетания в представлениях средневекового населения можно судить по декору на порталной стенке самаркандского очажка X века, где вертикальный ряд из оттисков штампа в виде пятерни сочетался с таким же рядом оттисков штампа с четырех лепестковой розеткой в круглом картуше. Правда, Г.А. Пугаченкова и Л.И. Ремпель, отмечая богатство элементов орнаментации очажков, в основной своей массе восходящих к доисламскому времени, изображение пятерни отнесли к «условному, переменному по смыслу знаку благочестия мусульманина»[10,226, рис. 8,д].

В народной традиции ислама изображение ладони тоже считается оберегом и связывается с именем Фатимы, дочери Мухаммада, и как оберег наделялась магическими и даже целебными свойствами. Хотя мусульманским духовенством осуждается ношение амулетов, так как считается, что человека защищает от беды не амулет, а молитва, и человек должен уповать на всемогущество Аллаха, а не на некие сверхъестественные свойства предмета, тем не менее, допустимым считается ношение амулетов для защиты от «дурного (злого) глаза». Но в реальности во многих мусульманских странах используют множество амулетов, которые призваны защищать их обладателя от всевозможных напастей и несчастий, причем одним из самых действенных

амулетов считается «рука Фатимы». Сейчас нередко предлагается объяснение, что этот символ провозглашает "пять основ" – веру, молитву, паломничество, пост и милосердие. Существует и другое объяснение его символики, где большой палец – для пророка Мухаммада, четыре других пальца – для его дочери Фатимы, его жены Хадиджи (матери Фатимы), для Марьям (Девы Марии) и для дочери фараона, спасшей младенца Моисея, брошенного в корзине в реку Нил. Эти женщины считались самыми совершенными в мире [1,265]. Подвески в виде руки Фатимы широко входили в состав ожерелий, причем плоская поверхность ладони украшалась резным орнаментом. Нередко в центре, в картуше помещалась восьмиугольная звезда [символ Иштар-Венеры], остальное поле занимали побеги растительного орнамента. То есть символика подвесок все равно указывает на связь с небом и плодородием. Иштар – великая богиня любви и плодородия, создательница жизни, помогающая при родах, дарующая детей и их защитница. Отголоском этих представлений является широко распространенное на Востоке народное поверье, что отпечаток руки на стене дома, которая была погружена в кровь барана, принесенного в жертву в честь рождения ребенка, может служить оберегом от бед и несчастий. Считалось, что это верное средство, способное предохранить новорожденного от всяческих бед [1,269].

Одним из традиционных символов в траурных (поминальных) торжествах Ашура в месяце Мохаррам у шиитов Ирана и Ирака является металлическое – изображение раскрытой ладони, «пандже» (пятерни). Чаше всего они служили металлическим навершием для траурных знамен или устанавливались на верхушке небольших столбов «сотун», задрапированных тканями [7,321]. Безусловно вторичным является объяснение, что «пандже» укрепляется на знаменах в память об отрубленных руках Аббаса, дяди Хосейна, бывшего его знаменоносцем. Согласно другой трактовке, зафиксированной еще в XVII веке, «пандже» символизировало как защитный оберег руку Али или даже всю семью пророка – Мухаммада, Хадиджу, Фатиму, Али, Хасана и Хосейна [7,354]. Но, видимо, не случайно, в навершиях

«пандже» сочетается с изображениями солнца, звезд, священного дерева. Как отмечает С.М. Марр, даже в качестве древка к ним обычно использовали молодые тонкие, необструганные стволы почитаемых деревьев, в том числе виноградной лозы. Вместе с тем в пандже траурных знамен можно видеть своеобразную инверсию символа. В некоторых культурных традициях, на пример в древней Мексике поднятая рука с V-образно разведенными пальцами была знаком смерти. Тот же мотив, где рука – тоже символ смерти встречается у средневекового поэта X века Касима Энвери [7, 354].

Кстати, неодинакова значимость левой и правой руки. Так в Китае и Японии, левая рука означала честь, тогда как в других странах предпочтение отдавалось правой руке. Та же парадигма представлена в исламе, где разная роль отводится левой и правой рукам в ритуале омовения. То же в современных суевериях – нельзя отдавать милостыню правой рукой.

Важен еще один аспект – значение руки в символике изобразительного искусства, в том числе разнообразие символики жестов. Так в индийской и буддийской традициях существовал целый ряд символов, включающих сотни положений и позиций рук и пальцев, представленных в религиозных ритуалах, танцах и театре. Жесты рук имеют повсеместное распространение и общепринятое значение. Так сжатый кулак символизирует угрозу, агрессивную силу, власть. Открытая и поднятая вверх от себя ладонь – благословление, мир, защиту. Поднятая рука с вытянутыми вверх указательным и средним пальцами – символ адорации, благословления. Обе поднятые вверх руки означают преклонение и обращение к божеству. Руки, сложенные на животе или на груди, символизируют покорность, ожидание, готовность к служению. Вообще сложенные вместе руки означают спокойствие, ладонями вверх (друг на друга) – медитацию, ладонями вместе – молитву, просьбу, смирение. Впрочем, иногда один и тот же символ в разных культурных традициях воспринимался по-разному. Так в буддийском искусстве глаз изображенный на раскрытой ладони символизирует

сострадательную мудрость, тогда как в христианской иконографии это символ ясновидения.

Определенный жест мог служить атрибутом того или иного божества. Так образ Гарпократа сопровождался характерным жестом – палец, приложенный к губам, где он был знаком молчания и тишины.

Заключение. Таким образом, состав находок с изображением руки из храмового комплекса разнообразен и в нем присутствуют как привозные вещи или подражания им (подвески-кулачки), так и явно местные изделия (печати). Последние могли использоваться и как индивидуальный знак и как амулет. Сопоставление с другими находками показало, что символизм изображений руки глубоко архаичен, его истоки лежат в древнейших периодах истории человечества и тесно связаны с верой в ее магические возможности. Причем появление изображений руки, и наделение их определенной символикой возникло самостоятельно в разных частях древнего мира. Организация производства таких амулетов в определенных центрах и их экспортирование в другие регионы служит одним из показателей направлений торгово-экономических и культурных связей. Причем факты находок этих изделий в разных уголках Средней Азии отражают адаптацию символа в местной среде и наделение его своим смыслом, присущим для местной культурной традиции. Конечно, символика изображения руки не исчерпывается приведенными примерами, эта тема многогранна. Видимо, устойчивость этого символа основывалась на том, что изображение руки еще с древнейших времен, прежде всего, воспринималось как овеществленное зачатие, которое собственно и служило амулетом, призванного защитить и одарить плодоносящими силами его владельца. Именно в этом значении оно устойчиво сохранялось в культурной традиции населения Средней Сырдарьи и других народов.

Список использованных источников и литератур:

1. Ал-Харири-Вендель Т. Символы ислама. Пер. с немецкого. Издательство "Диля" СПб., 2005. (288 с.)

2. Баруздин Ю.Д., Брыкина Г.А. Археологические памятники Баткена и Ляйлякана. Изд-во АН Кирг ССР, Фрунзе, 1962 (128 с.)
3. Black J., Green A. Gods, demons and symbols of Ancient Mesopotamia. London, 1992
4. Емельянов В.В. Ритуал в Древней Месопотамии. СПбЛ «Азбука-классика»; «Петербургское Востоковедение», СПб, 2003. (320 с.)
5. Литвинский Б.А., Седов Э.В. Культы и ритуалы кушанской Бактрии: Погребальный обряд. Глав. Ред. Восточной Литературы, Москва, 1984 (240 с.)
6. Мандельштам А.М., Певзнер С.Б. Работы кафирниганского отряда в 1952-1953 гг. // МИА, № 66, Изд-во АН СССР, М-Л., 1958
7. Марр С.М. Мохаррам (Шиитские мистерии как пережиток древних переднеазиатских культов). Традиционная культура народов Передней и Средней Азии. МАЭ., том XXVI, Изд. "Наука" Ленинградское отделение, Ленинград, 1970. (С. 313-366)
8. Обельченко О.В. Курганные погребения первых веков н.э. и кенотафы Кую-Мазарского могильника. //Труды САГУ, Новая серия, выпуск СХІ, Исторические науки, Кн. 25. Археология Средней Азии, вып. IV, Ташкент, 1957.
9. Пташникова И.В. Бусы древнего и раннесредневекового Хорезма. // Труды ХАЭЭ, том 1, М., 1952. (С. 105-118)
10. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Самаркандские очажки. // Из истории искусства великого города. (К 2500-летию Самарканда). Ташкент.: Изд-во лит. и искусства им. Г. Гуляма, 1972. (С. 206-234)
11. Рогинская А. Зараутсай. М-Л. изд-во "Детгиз", 1950. (56 с.)
12. Ртвеладзе Э.В. Несколько древнеегипетских предметов из Северной Бактрии. // СА, 1977, № 2. (С. 235-238)
13. Сарианиди В.И. Афганистан: сокровища безымянных царей. М., 1983.
14. Шеркова Т.А. Египет и Кушанское царство. Изд-во Наука ГРВЛ, Москва, 1991. (195 с.)

*Furqat Toshboyev,
Jizzax davlat pedagogika universiteti dotsenti
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori*

SHOXIDTEPA ARXEOLOGIK YODGORLIGINING O'RGANILISHIGA DOIR

Annotatsiya: *Ushbu maqolada, Ustrushonaning G'alaorol tumanida joylashgan Shoxidtepa arxeologik yodgorligi haqida fikr yuritilgan. Bunda shu yodgorlikdan kelib chiqib chorvador aholisi orasida mavjud bo'lgan yil xisobiga oid ilmiy bilimlar yoritishga harakat qilingan.*

Kalit so'zlar: *Ustrushona, Shoxidtepa, yuechjilar, oy sayyorasi, Ash-sharatan, Irisuv, Suppatash, sak taqvimi, Nurota, Quvkalla, Xukariya.*

Ustrushona mozorqo'rg'onlarining tog' yonbag'irlari bo'ylab, ko'pincha tabiiy ximoyalangan, quyosh nuri kuz va qishda o'ng tushadigan, chorva qishlashi va o'tlashi uchun qulay manzillarda joylashganligi, chorvadorlarning geografik bilimlari yetarlicha bo'lib, ob-havoni, vaqtni va amaliy yil hisob kitobini yaxshi bilganligini ko'rsatadi. G'ulbo, Sag'anoq, Qulpisar, Xo'jai Sarob kabi mozorqo'rg'onlardagi dafn marosimlarida marhumlar boshini qaysi tomonga qo'yish ham yil fasllariga bog'liqqa o'xshaydi[1, B. 29].

Mozorqo'rg'onlarda qayd etilgan astronomik bilimlar bilan bog'liq materiallar bizni bu borada maxsus izlanishlar olib borishga undaydi. XX asrning 60- yillarida L.I. Albaum, G'allorol tumanidagi Shahidtepa va uning atrofi bo'ylab rejali tarzda joylashgan yodgorliklar haqida ma'lumot berib, ularni qadimgi aholining quyosh va sayyoralar harakatiga asoslangan yil, fasllar va oylarni belgilashda foydalaniladigan majmuasi joylashgan bo'lishi mumkin, deb izohlaydi [2, S.57-59]. 1968 yilda esa O'zbekiston SSR Madaniyat Vazirligining Sanatshunoslik instituti xodimi, E.V. Rtveladze rahbarligida ilmiy guruh ushbu yodgorlikda qazuv ishlarini olib borgan. Ular Shahidtepa yodgorligi atrofi bo'ylab joylashgan tepaliklarni ochib o'rganib, ularda hech qanday ashyo yo'qligini e'tirof etadi va bu yerdagi quyosh kalendari bilan bog'liq alomatlarni inkor etib, ularni "soxta qabrlar", deb ataydi. Biroq, Shahidtepa majmuasi atrofidagi jarlikdan (5 m chuqurlikda) lahadli qabrda chalqancha yotqizib, yoniga qilich qo'yib dafn etilgan odam suyaklarini qayd etadi

[3, L.5-9]. E.V. Rtveladze fikricha “bu ayvonli lahad qabr bo‘lib u, milodiy I asrga oid hisblanadi”.

Ushbu olimlar tomonidan Shahidtepa yodgorligi bo‘yicha bergan ma’lumotlar bizda quyosh kalendari bilan bog‘liq ba’zi mulohazalarni paydo qildi. Ulardan birinchisi, Shahidtepa atrofidagi 365 tepaning “qabr emas soxta qo‘rg‘onlar”, deb atalishi, ushbu yodgorlikning quyosh kalendari bilan bog‘liqligiga birinchi ishora hisoblanadi. Chunki, “quyosh kalendari”, deb atalishi uchun tepaliklar qabr emas, sun‘iy tepaliklardan iborat bo‘lishi kerak edi. “Quyosh kalendari” bilan bog‘liq fikrlarni qayta ko‘rib chiqishga qiziqtirgan ikkinchi omil yodgorlik atrofidagi jarlikdan eramiz boshlariga oid Yevroosiyo dashtlaridan kirib kelgan ko‘chmanchilarga tegishli jangchi qabrining o‘rganilishi bo‘ldi.

Bizni taxminimizcha, majmua atrofidagi tepaliklar haqiqatdan ham mozorqo‘rg‘on emas, aksincha, sun‘iy tepaliklar bo‘lgan. Bu tepaliklar qadimda, quyoshning yil mobaynidagi har bir kunlik harakatiga mos holda maxsus o‘lchov asosida qurilgan. Majmuaning atrofida milodiy I asrga oid ayvonli lahad go‘rning o‘rganilishi esa yodgorliklarning ko‘chmanchilar yil hisobi bilan bog‘liqligiga yana bir ishora edi. Chunki, Yevroosiyo dashtlaridan miloddan avvalgi I ming yillikning so‘nggi choragidan boshlab, ko‘plab qabilalar kirib kelgan bo‘lib, ular o‘zlari bilan yil hisobiga oid bilimlarini ham olib kelgan edi[4, S.63].

Shahidtepa va uning atrofidagi sun‘iy tepaliklar keyinchalik, XX asrning 80-yillari boshida san’atshunos M.S. Bulatov tomonidan ham o‘rganilgan. Ushbu tadqiqotchi, Shahidtepa yodgorligini joylashishi va uning atrofida rejali tarzda tizilib turgan tepaliklarni kuzatib uni, “g‘aroyib inshoot”, yodgorlik atrofidagi tepaliklarni esa “qadimgi sak qabilalari taqvimi”, deb atagan. Uning taxmini buyicha, Shahidtepa “birinchidan, shoh qo‘rg‘on o‘troq, sug‘diylar va ko‘chmanchi saklar uchun birgalikda sig‘inadigan va ilmi-nujumni o‘rganadigan sajdagoh-rasadxona; ikkinchidan, asosan ko‘chmanchi qabilalar orasida zardushtiylik dinini tarqatish uchun ideologiya markazi; uchinchidan, Shahidtepa kompleksini tashkil etuvchi 365 ta tepa, yil hisobi, fasllar almashuvini belgilashda foydalaniladigan taqvim-kalendar vazifasini o‘tagan” [5, B.23-25]. Qadimgi sak qabilalari taqvimi haqidagi M.

Bulatovning ilmiy qarashlari o'z vaqtida katta shov-shuvga sabab bo'lgan. Biroq, shu paytgacha bu masalada aniq ilmiy fikrlar bildirilmagan.

Ushbu fikrlarni qanchalik asosga ega ekanligini aniqlash maqsadida, ushbu satrlar muallifi ishtirokidagi maxsus guruh 2020 yil 11- mart kuni Shahidtepada bo'ldik. Haqiqatdan ham G'allaorol tumani Moltop qishloning sharq tomonidagi bepoyon tog' adirligida joylashgan Shahidtepa yodgorligi va uning atrofida bir aylanali o'lchov bo'yicha, rejali tarzda tizilib joylashgan tepaliklar mavjud. Majmuaning markazida joylashgan Shahidtepa yodgorligini balandligi taxminan 20 m, diametri 70x60 m.. Yodgorlik atrofi bo'ylab (50-150 m uzoqlikda) shakli unchalik katta o'lchamda bo'lmagan (diametri 2x3 m, balandligi 0,30 - 0,5 m) tepaliklar joylashgan. Ushbu tepaliklarning shu paytgacha 2/3 qismi saqlanib qolgan (bu yerda 170 tepani sanashga muvaffaq bo'ldik). Qolganlari qabriston va yangi qurilgan imoratlar hisobiga yo'qotilgan.

P.Rempel va E.Rtveladze "Shahidtepa va unga aloqador boshqa tepaliklarda madaniy qatlam qoldiqlari uchramaydi" deb ma'lumot berganlar. Biroq, biz majmua markazida joylashgan Shahidtepaning ustki qismidagi tuproq orasida ko'plab antik va ilk o'rta asrlarga oid sopol buyumlarni qayd etdik. Bu holat, Shahidtepani o'troq, sug'diylar va ko'chmanchi saklar uchun birgalikda sig'inadigan va ilmi-nujumni o'rganadigan sajdagoh-rasadxona deb atashga, uning atrofidagi 365 sun'iy tepalar esa, quyoshning bir yilda bo'ladigan haraktini ifodalovchi belgi sifatida qurilgan degan, dastlabki xulosaga kelishimizga imkon bermoqda. Afsuski, bir qarashda taqvimga xos belgilarni o'zida jamlagan bu inshootda arxeologik tadqiqotlar o'tkazganimiz yo'q. Lekin dastlabki kuzatuv jarayonidayoq bunday xulosa chiqarishimizga, quyoshning bir yilda bo'ladigan harakati – 365 kun va ma'lum bir oyga to'g'ri keladigan osmon jismlarining joylashishini ifodalovchi tepalik – belgilar sabab bo'lmoqda. Makola, faqat Shahidtepa majmuasiga bag'ishlangan bo'lmay, unda taqvim bilan bog'liq yodgorliklar haqida umumiy ma'lumot berish maqsad qilib olingan. Shuning uchun Shahidtepa majmuasi borasidagi mulohazalarni qazuv tadqiqotlari o'tkazganimizcha, munozara mavzusi sifatida ochiq qoldiramiz.

Bu kabi quyosh kalendari bilan bog‘liq inshootlar Angren yaqinidagi Irisuv va Suppatosh qishlog‘larida o‘rganilgan. Angren yaqinidagi Irisuv anhuri bo‘yida 1988 yilda, toshdan qurilgan qabr inshooti va undan 10 m janubi sharqda rombsimon shaklda qurilgan o‘ziga xos tosh qurilma qayd qilingan. Yodgorlikni o‘rgangan S.A. Dudakov o‘z fikrlarini bildirib, ”... bu inshoot mil. avv. IV-I asrlarga oid bo‘lib, Angren vohasida yozgi kalendarni aniqlashga xizmat qilgan. Bu yerda yozgi hosil yig‘ib olinishidan oldin marosim o‘tkazilgan va u qadimda ko‘chmanchilarning quyoshga sig‘inadigan dafn inshooti bo‘lgan” degan, taxminiy fikrlarni bayon qiladi[4, S. 60].

Angren hududidagi yana bir tosh qurilma Suppatoshda ham quyosh kalendar ob‘ekti aniqlangan. S.A. Dudakovni fikricha, unda joylashtirilgan tosh inshootlar kamida yilning to‘rtta sanasi haqida ma’lumot bergan. Ulardan ikkitasi (22 iyun va 22 dekabr) muhim ahamiyat kasb etib, yilning eng uzoq va qisqa kunlaridagi quyosh harakatini aks ettirgan. Qolgan ikkitasi (8-9 may, 21 sentabr) amaliy ahamiyat kasb etib, hosilni yig‘ib olish va uning tugash vaqtini anglatgan. Ikkala inshoot ham O‘rta Osiyoga eramiz boshlarida kirib kelgan ko‘chmanchi qabilalar madaniyati bilan bog‘liq bo‘lgan.

Yuqoridagi ma’lumotlarga asoslanib aytish mumkinki, yil fasllari almashinuvi chegaralarini bilish qadimgi kishilar faoliyatida bu kungidan kam ahamiyat kasb etmagan. Ajdodlarimiz osmon yoritkichlari harakatini kuzatib, o‘z tajribalarini jamlab, avloddan-avlodga o‘tkazgan. Ayniqsa, quyosh harakatibilan bog‘liq kun va tun (tun va kun) teng keluvchi vaqtlar, eng uzun kun va yeng uzoq tun chegaralari, bu oraliqda o‘tuvchi an’anaviy ob-havo o‘zgarishlarini bilish ularning kundalik, xo‘jalik ijtimoiy-siyosiy, diniy hayotida muhim rol o‘ynagan.

Shunday qilib, Qadimgi Ustrushonaliklar yil hisobi Markaziy Osiyodagi barcha chorvador aholisi uchun xos bo‘lib, uni hisoblash va u haqdagi ilmiy tasavvurlar, uzoq hududlarda ham bir-biridan kam farq qilgan. Hayotiy ehtiyoj tufayli ajdodlarimiz o‘zlarining ko‘p ming yillik amaliy bilimlari asosida quyosh, oy va yulduzlarning harakatini aniq hisoblab, ular asosida yil, oy, hafta va kunlarni hisoblaganlar va bu ularni ifoda etadigan rasadxonalar qurganlar. Bu rasadxonalarda

yilning ma'lum bir oyiga to'g'ri keladigan osmon jismlarining harakatini ifodalovchi belgilar aniq o'rnatilgan bo'lgan.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar

1. Тошбоев Ф.Э., Мирзаев Б.Н. Ўзбек халқи аجدодлари маънавий ҳаётида илму нужум.// Марказий Осиё тарихи ва маданияти. Республика илмий-амалий конференция материаллари Тошкент, 2019. 28-32 бетлар
2. Альбаум Л.И. Буддийский храм в долине Санзар. // Докл. АН УзССР. Ташкент, 1955. – С.57-59.
3. Ремпель Л.И., Ртвеладзе Э.В. Отчёт об археологических исследованиях в Галляаральском районе Самаркандской области в 1968 г. // Архив ИА АН Уз ССР. Самарканд, №3645. –Л. 5-9.
4. Дудаков С.А. Календар кочевников на Ангренском плато. // ОНУ. № 5, 6, 7, 8. Ташкент, 1995. С. 63.
5. Булатов М.С. Согдийско-сакский календарь в Джизакской степи подлежит охране //Строительство и архитектура Узбекистана. Ташкен, 1982, №.5. С. 23-25.

*Жасурбек Ахмедов
Заведующий кафедрой Национального института
художеств и дизайна имени Камалиддина Бехзода
доктор философии по истории*

НАСТЕННАЯ РОСПИСЬ АФРОСИЯБ КАК УНИКАЛЬНЫЙ ПАМЯТНИК

Аннотация: *Существовавший с древности на территории Средней Азии и дошедший до нас очаг цивилизации является ярким доказательством того, что формирование узбекского костюма и искусство в целом своими корнями уходит в глубокую древность. Особенно не маловажную роль играет настенная живопись, где вцелом можно изучить культуру и быт народа. С помощью найденных монументальных произведений живописи в Афросияба были рассмотрены своеобразные специфические качества костюма каждого региона.*

Ключевые слова: *настенные росписи, традиционная одежда, орнамент, туникообразный, археологический объект, конструктивное решение, шёлк, историческая рукопись, материальная и духовная ценность.*

Во второй половине XX века среди руин древнего Афросияба, 150-200 метрах к западу от музея “Афросияб” был найден дворец с настенными росписями относящийся к VII веку. Стены в некоторых комнатах дворца полностью украшены живописными картинами. Несмотря на то что прошло тринадцать веков, чистота цветов и красок картин удивительны (фрески в данный момент выставлены в залах музея Афрасияб). Центральный зал этого дворца 11х11м очень хорошо сохранился. Как и стены других комнат, стены зала были сделаны из соломы, тонко оштукатурены соломенной глиной, затем оштукатурены штукатуркой и покрашены. Высота сохранившейся стены составляет 2-2,5 метра. Верхние части стен были разрушены и не сохранились. Отреставрированные фрески с 1985 года демонстрируются широкой публике.

Картины на западной, северной и южных стенах комнаты отражают независимое содержание и ландшафт. Слева от стены на западной части, напротив входа, изображен мужчина в белом и на подоле его одежды сохранилась 16-строчная согдская надпись. Надписи касаются приёма послов королем Вархуманом, потомком Унаша. Изображенная в середине стены церемониальная процессия послов, несущих подарки, соответствует

надписям. На правой и левой сторонах стены, согласно ранним повествованиям, изображены копья, установленные на столбах (одиннадцать справа и девять слева), боевые щиты украшены легендарными масками. На изображениях слева и справа в среднем плане, вероятно, что длинноволосые герои, сидящие за зрителем, являются тюрками, которые сформировали королевскую армию.

Исследования последних лет привели к предположению, что этими героями может быть не тюркская армия, а представители небольшого княжества, которые собрались, чтобы политически объединиться под одним государством. Если бы они были солдатами королевской армии, основное внимание было бы уделено стороне, где сидел король, и послам разных государств. Но они изображены как сидящие свободно, взаимодействующие друг с другом. Копья, изображенные на верхнем плане (они должны быть в руках охранников в качестве требования безопасности), могут быть флагами этих княжеств. Потому что, если внимательно посмотреть, можно увидеть одиннадцать флагштоков с правой стороны, перевязанных лентой, а слева девять на которых нет такой соединительной ленты. Причина в том, что они все ещё ведут переговоры об объединении под одним флагом. Точнее, эта композиция отражает великое событие в истории Согда – торжественную коронацию Согда ихиди, Самарканда Афшина Вархума.

Информация об этих событиях содержится в летописях династии Тан Китая. В начале VII века Восточно-тюрские ханства находились в кризисе, а в 657 году Западно-тюрские. После этого небольшие княжества в Согдийской области перешли под власть Вархумана. На настенных росписях изображены поздравления и подарки от послов Китая, Кореи, Чаганияна и Чоча на официальном возведении на престол Вархумана в 658 году.

Расматривая настенную живопись Афросияба можно изучить богатое культурное наследие разных государств и предметы прикладного искусства, в том числе и одежду той эпохи. Так как в произведениях изображены сюжеты дворцового уклада жизни, в них присутствуют изображения дворцовой знати,

представителей высшего сословия, полководцев, торговцев, танцоров и музыкантов и др.

Рассмотрим одежду отдельно по видам, начав с верхней распашной одежды, с запахами в передней части. Анализ одежды начнём с покроя, привлекая этнографические данные, которые помогут нам изучить древнюю конструкцию одежды.

В настенных росписях VII-VIII века, можно увидеть верхнюю мужскую одежду туникообразной формы, существовавшие с древности на территории Узбекистана. Одежда купцов изображается пышной и богатой. Большое количество материи в одежде свидетельствует о богатстве и социальном статусе представителей высшего слоя общества. В изображении в одежде у торговцев рукава длинные и широкие, на месте плечевого шва складки по кругу и сужаются на запястье, они собираются широкими складками вдоль всей руки до уровня манжеты.

На вырезе горловины, передней части и на подоле пришта полоса ткани другого цвета-каёмка (или тесьма), шириной 5-6 см. Распашная часть скрывает только тесьму. Так как халат не застёгивался в верхней части, внутренняя одежда была видна снаружи. Снизу одежды был виден круглый вырез горловины который повторял линию шеи и прикрывал собой часть груди. В некоторых произведениях передняя часть верхней одежды изображена в едином крое. Это говорит о том, что верхняя одежда была двух видов.

Одежда по линии талии была узкая и расширялась книзу. На линии талии располагался изготовленный из кожи пояс, украшенный серебрянной пряжкой. Чтобы предположить, какой была серебрянная пряжка, обратимся к одному из образцов пряжки с раскопок на Халчаяне. Данная пряжка относится к 1 в.н. э., изготовлена из золота, диаметр окружности 4,7см, гравировки 0,95см, вес 75гр 40 mgr. Предполагается, что она использовалась в разных целях. Возможно пристёгивалась к поясу, к самой одежде, или служила украшением рукоятки длинного ножа и кинжала. В середине, в круглой форме расположено изображение зверя с двумя ушами, по краям оно окружено

двадцатью ячейками в форме сердца (несомненно, в этих ячейках находились драгоценные камни) и оно в свою очередь также было окружено круглыми крючками.

Варахша (VII-VIII век н.э.) находилась на территории бухарского Согда. Дошедшие до нас росписи немногочисленны, из сохранившихся изображений костюма отчётливо просматривается лишь три, с помощью которых мы исследуем женскую одежду этой области. В восточной части настенной живописи Варахшы, в сцене курильницы на южной стене восточного зала изображена верхняя распашная мужская одежда типа халата, сшитая из расписной ткани с напоясным оружием в виде выгравированного кинжала и меча. Нижняя часть и широкие манжеты украшены узорчатой тесьмой. Одежда не застегивается сверху и одевалась на открытую грудь.

С левой стороны стены комнаты дворца афросияба изображены три бородатых героя, вооруженные мечами и кинжалами в королевских одеждах. Ткани из которых сшиты костюмы украшены изображением различных животных. Герои были одеты в соответствии с традицией согдийской культуры, которая в то время распространялась от сасанидов Ирана до Китая. Гонцы с разных стран один из них несет ювелирное изделия и украшения, а другой рулон шелковой ткани. Согласно надписи, центральный герой в одеянии красного цвета был назначен руководителем канцелярии короля Чоча по должности. Рядом с ним стоят герои одетые в штатском. В середине стены выходят две группы, симметричные друг другу, чтобы праздновать. Справа - послы Китая в черных шляпах с фруктами и шелковыми тканями. Справа от этих героев – турки с длинными волосами, и в этом случае они изображены как иностранные послы.

Справа также изображены три героя, одетые камзолы накладными воротниками, а на ногах длинные чулки-сапоги. Видимо, эти люди были послами горного региона. Двое мужчин позади них с головным убором с думя перьями. Это послы из Кореи. Стена наверху сломана, и неизвестно, что там изображено. Наверно наверху был изображен сам Вархуман.

Композиции северной стены, которые начинаются с правой стороны зала, призывают к совершенно другому миру. Слева две лодки с изображением женщин, и одна из них хорошо сохранилась. Задняя часть лодки изображает музыкантов, играющих на различных музыкальных инструментах. Женщина, изображенная крупнее других, - это китайская королева. В воде изображены различные мифические существа, а также дракон с змеиным хвостом и головой козы. Длинноволосый герой справа держит хвост лошади, плавающей в воде. С другой стороны, изображение волнистой линии делит жизнь на воду и на землю. Здесь китайцы, одетые в соответствии с эпохой Тан, охотится на тигров. На этой стене изображены дипломатические и посольские отношения согдийского государства с Китаем.

Краска на южной стене зала хорошо сохранилась. Церемония движется не к центральной сцене, а к противоположному востоку. Конечный пункт шествия – отдельное здание, а не город, в котором стоят несколько человек. Из китайских летописей известно, что каждый новый год согдийские правители Зороастрии посещали могилы своих предков и приносили жертвы. Эти церемонии отражены в центральной части двух мужчин со связанными ртами. Представитель зороастрийской религии несет жертвенных животных. Одним из животных является серый конь, который оседлань, но без наездника. Другой представитель несет четырех белых птиц, а два всадника с золотыми палками идут перед жертвами. В конце этой церемониальной процессии изображен король Вархуман на желтом коне с украшениями на шеи и шкурой тигра на плечах в красной рубашке. Высокопоставленная женщина сидит на троне на белом слоне, рядом с местом, где лежат потомки королей. Это должна быть королева Согда. За ней три молодые женщины на лошадях. У одной из женщин на запястье сохранилось надпись “должностная леди-хозяйка”. В верхнем ряду видны ноги лошадей. Наверное на них сидят телохранители короля.

Изображение рыб, плавающих в воде, купающихся детей и быков в середине восточной стены, сохранилось не очень хорошо. Возможно, это рай – образ реки, разделяющей мертвых и живых.

Настенные живописи отражают три аспекта политики Ихшида Вархумана: приём послов, изображенный на западной стене, признание независимости согдийского государства с другими государствами; изображение на северной стене означают визит китайских послов в Согд; религиозная церемония, изображенная на южной стене, означает, что король Вархуман укрепит свою династию в Согде, придерживаясь местных обычаев.

Композиционно-стилистическая гармония сюжета росписей свидетельствует о том, что художественное оформление дворца правителя Афросияба выполняли художники величественной школы живописи раннесредневекового Согда.

Список источников и использованных литератур

1. Толстов С.П. Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция АН СССР (1945-1948 гг.) – ТХАЭЭ, 1952.
2. Мустафокулов С., Ахмедов Ж. Афросиёб музейининг деворий суратлари ҳақида // “Моддий-маънавий мерос ва умумбашарий қадриятлар” Республика илмий-амалий конференцияси. Тошкент, 2015. 104-106 б.
3. Пугаченкова Г.А. К истории костюма Средней Азии и Ирана XV – первой половины XVI в. // труды САГУ.
4. Мукминова Р.Г. Костюм народов Средней Азии по письменным источникам XVI века. // Костюм народов Средней Азии. М., 1979. с. 71.
5. Хакимов А.А. Искусство Узбекистана: история и современность. Т.: San’at, 2010. С. 134.
6. Лобачёва Н.П. Среднеазиатский костюм раннесредневековой эпохи // Костюм народов Средней Азии. Историко-этнографические очерки. - М.: Наука, 1979.

7. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Очерки искусства Средней Азии. - М.: Искусство, 1982. С. 111-148.
8. Чағаниён тарихи. Тошкент: Тошкент ислом университети, 2002. С. 127.
9. Ахмедова Н.Р. Живопись Центральной Азии XX века: традиции, самобытность, диалог. - Ташкент, 2004.

TOSHKENT VOHASINING TURKIY-SUG'DIY TOPONIMLARI: JABG'UKAT VA XOTUNKAT

Annotatsiya: Ilk o'rta asrlarda, xususan milodiy VI-VIII asrlarda Choch (Toshkent) vohasida yuz bergan ijtimoiy-siyosiy va etnomadaniy jarayonlar O'rta Osiyo tarixida o'ziga xos iz qoldirgan. O'zining geografik joylashuviga ko'ra mintaqaning o'troq va ko'chmanchi turmush tarzidagi etnoslari uchun o'zaro tig'iz aloqalarda bo'lish imkoniyatini yaratgan. Ayniqsa, turkiy va sug'diy etnoslar orasidagi etnosiyosiy va iqtisodiy madaniy aloqalar natijasida vohada o'nlab turkiy-sug'diy joy nomlarining paydo bo'lgan.

Kalit so'zlar: ilk o'rta asrlar, toponim, O'rta Osiyo, Choch, Toshkent, Tunkat, Jabg'ukat, Xotunkat, turkiy, sug'diy.

Islomdan avvalgi O'rta Osiyo tarixining dolzarb mavzularidan biri joy nomlari masalasidir. Ayniqsa, o'zining tabiiy-geografik joylashuviga ko'ra qadimdan mintaqaning har ikkala xo'jalik tipi – o'troq dehqon va ko'chmanchi chorvador aholi uchun mos hudud bo'lgan va bu jihati bilan ular orasida o'zaro muloqot markazi vazifasini bajargan Choch (Toshkent) vohasi bu masalada o'ziga xos o'rin tutadi. Qadimda bo'lganidek, ilk o'rta asrlarda Chochda ham, asosan O'rta Osiyoning ikki yirik etnosi – turmush tarzida o'troqlik ustuvor sug'diylar va ko'chmanchi chorvadorlik ko'proq ustunlik qiluvchi turkiylarni o'ziga jalb qilib kelgan. Ularning o'zaro tig'iz aloqalari nafaqat o'sha davr yozma manbalarida o'z aksini topgan, balki moddiy madaniyati misolida ham o'z tasdig'iga ega. Xususan, vohaning qadimiy aholi maskanlari xarobalaridan topilayotgan ko'plab moddiy-ashyoviy buyumlar, epigrafik, geraldik va numizmatik materiallar bilan birgalikda, ko'pchiligi hozirgacha saqlanib qolgan turkiy va sug'diy asosli joy nomlari ham bundan darak beradi. Darvoqe, bugungi Toshkent viloyatidagi mavjud joy nomlari, xoh ular Toshkent, Parkent, Zarkent, G'azalkent, Piskent kabi nisbatan yirik aholi maskanlari bo'lsin, xoh Ardlanket, Barskent singari bugungi kunda unutilgan toponimlar bo'lsin, lug'aviy jihatdan turkiy-sug'diy asosda izohlanishi bu fikrimizni isbotlab turibdi.

Darvoqe, Choch vohasi tarixiy toponimlari borasida nisbatan to'liqroq tasavvurga ega bo'lish uchun eng avvalo ilk o'rta asrlarda O'rta Osiyodagi mavjud bo'lgan ijtimoiy-madaniy holatni hisobga olish lozim bo'ladi. Xususan, mintaqaga oid o'nlab tillardagi yozma manbalarda bu yerga aloqador yuzlab joy nomlari uchrab, ular orasida muayyan o'lka, shahar, qishloq va hokazo (rabod, karvonsaroy, bozor, mahalla) nomlari kabi aholi manzillari bilan bog'liq toponimlar uchrashi bilan birgalikda, turli geografik ob'ektlar (dengiz, ko'l, daryo, ariq, kechuv joyi, cho'l va dashtlar, orol, tog', dovon, tepalik va h.k.) nomi alohida o'rin tutadi. Ulardan katta bir qismining nomi hozirgacha saqlanib qolgan bo'lib, tarixchi, tilshunos, geograf singari tadqiqotchilar mazkur joy nomlariga doir turlicha talqinlar bildirishgan.

Ushbu talqinlarning ko'pchiligiga qo'shilishni ta'kidlagan holda aytib o'tishimiz kerakki, bir qator joy nomlari bo'yicha biryoqlamali yoki munozarali talqinlar bildirilgani ko'zga tashlanadi. Ayniqsa, bu masalada O'rta Osiyoning islomdan avvalgi joy nomlari alohida o'rin tutib, mintaqaning o'troq turmush tarzi ustuvor qismlari – Qashqadaryo – Zarafshon havzalarida sug'diy, Sirdaryo – Chu – Talas daryolari havzalarida ko'proq sug'diy va turkiy toponimlar, mintaqaning shimoliy va shimoli-sharqiy qismlarida turkiy joy nomlari ko'pchilikni tashkil etadi. Mintaqadagi Amudaryo havzasining yuqori havzasida baqtriy, quyi havzasida esa qadimgi xorazmiy toponimlar ko'pchilikni tashkil etadi. Bu holat o'sha davrlarda sug'diy, xorazmiy va baqtriy kabi sharqiy eroniy tilli va o'nlab yirik urug'lardan tashkil topgan turkiy etnoslarning mazkur hududlarda istiqomat qilganliklari bilan bog'liq. Bundan tashqari, ilk o'rta asrlarda mintaqada bir qator kichik voqa hukmdorliklari va ular ustidan hukmronlik o'rnatgan Turk xoqonligi (552-744) mintaq toponimiyasiga o'z ta'sirini ko'rsatgan.

Avvalo, bu davrga taalluqli xitoy, lotin, yunon, hind, sug'diy, qadimgi turk, arman, suryoniy, pahlaviy, tibet, arab-fors va hokazo tillardagi yozma manbalarda qayd etilgan O'rta Osiyoga aloqador joy nomlarining ko'pchiligi mazkur tillarning har biriga xos imlo va talaffuz qoidalari asosida berilganligi, shu bois toponimlarning mahalliy shakli va lug'aviy ma'nosida muayyan bir to'xtamga kelish

ancha mushkul ekanligini aytib o'tishimiz zarur. Xususan, xitoy yilnomalarida O'rta Osiyo joy nomlarining ba'zan mahalliy shakli, ba'zan esa xitoychaga o'girilgan shakli keltirilishi barobarida, bu tilning qadimdan o'ziga xos ierogliflarga asoslangan yozuv tizimiga egaligi mintaqaga aloqador toponimlarning aslini tiklashda muayyan qiyinchiliklar tug'diradi.

Masalani tahlil qilishdan oldin mazkur mintaq joy nomlari bilan bog'liq tadqiqotchilar orasida mavjud usul va yondashuvlarga qisqacha to'xtalib o'tishni lozim topdik. Garchi, qadim va o'rta asrlardayoq joy nomlarining kelib chiqishi va lug'aviy ma'nosida doimo munozarali fikrlar bildirilib, mualliflar orasida muayyan bir joy nomining aynan qaysi etnos tiliga mansubligi borasida biri ikkinchisini rad qilgan talqinlar uchrasa ham, masalaga bunday yondashuv keyingi asrlarda, xususan, XIX-XX asrlarda anchagina ommaviy tus oldi. Darhaqiqat bunda kapitalistik munosabatlar qaror topishi va milliy davlatlarning vujudga kelishi katta ta'sir ko'rsatdi. Hatto joy nomlari talqini bilan bog'liq yondashuvlar siyosiy bir masalaga aylandi. Shu bilan birgalikda, bu davrda masalaga ob'ektiv va haqqoniy yondashuvchi olimlar avlodi ham yetishib chiqdi.

Quyida bu mavzuni O'rta Osiyoning islomdan avvalgi joy nomlaridan – Choch vohasining anchagina mashhur toponimlaridan Jabg'ukat, Xotunkat nomlari misolida qisqacha tahlil qilsak.

Jabg'ukat. Ilk o'rta asrlarda Binkat (Toshkent)dan 2 farsax (13-15 km) yuqorida bo'lgan shahar bo'lib, «Hudud al-olam»da (24b-varaq) va Muqaddasiyning «Ahsan at-taqosim fi ma'rifat al-aqolim» (X asr) asarlarida qayd qilingan [1]. V. V. Bartold taxminicha, sobiq Niyozbek qal'asi o'rnida bo'lgan ushbu shaharning nomi turkiycha *yabg'u* unvoni bilan bog'liq bo'lib, lug'aviy jihatdan «Jabg'u shahri» degan ma'noni bildiradi [2]. Arxeolog Yu.F. Buryakov Toshkent shahrining shimoli-sharqidagi Durmon qishlog'idan 4 km janubda joylashgan Oq-ota shahar xarobasini Jabg'uket bilan tenglashtiradi [3]. Jabg'uket Choch vohasi Turk xoqonligi tarkibiga kirgan paytda (VI-VII asrlar) turk hukmdorlari qarorgohi sifatida paydo bo'lgan, deb hisoblanadi [4]. Xuddi shu asrlarda G'arbiy Turk xoqonligi tomonidan Choch vohasida zarb qilingan tangalar

orasida *žpɣw* – “jabg‘u”, *cpɣw x'ɣ'n* – “jabg‘u-xoqon” unvonli tangalarning uchrashi Jabg‘ukat shahrining xoqonlik bilan aloqali ravishda paydo bo‘lganini yana bir bor tasdiqlaydi [5].

Milodiy birmingyillikning ilk yarmida Kushon, Eftalit davlatlarida «yabg‘u» shaklida [6], Turk xoqonligi davrida esa «yabg‘u» va «jabg‘u» shakllarida qo‘llanilgan mazkur unvon aytib o‘tilgan sulolalarning davlat boshqaruvida eng oliy unvon sifatida bo‘lgan. Faqat Turk xoqonligi davrida u o‘rnini «xoqon» unvoniga bo‘shatib berib, undan qeyingi mavqedagi amaldorga nisbatan ishlatila boshlagan. Turk xoqonligining tarkibiy bir qismi - g‘arbiy qanoti bo‘lmish G‘arbiy Turk xoqonligi (568-740) davrida esa bu unvon dastlabki pallalarda mazkur xoqonlikning bosh hukmdorining unvoni bo‘lgan [7].

Choch vohasida Jabg‘ukat nomli joy nomining paydo bo‘lishi aynan shu xoqonlikning faoliyati bilan bog‘liqligi ehtimoli yuqori.

Xotunkat. Ilk o‘rta asrlarda Binkat (Toshkent)dan 2 farsax (13-15 km) yuqorida bo‘lgan shahar. Arab geograflaridan Istaxriy «Masolik al-mamolik» (X asr), Ibn Havqal «Kitob surat al-arz» (X asr) va Muqaddasiy asarlarida tilga olingan [8]. Tadqiqotchilar fikricha, shahar nomi qadimgi turkcha *xotun* «qirolicha, malika» unvoni bilan aloqalidir [9]. Ushbu shahar Choch vohasi Turk xoqonligi tarkibiga kirgan payt (VI-VII asrlar)da turk hukmdorlari qarorgohi, aniqrog‘i xoqonlik xonadoniga mansub malikaning qarorgohi sifatida paydo bo‘lib [10], uning ham o‘rni Toshkent shahrining shimoli-sharqidagi Durman qishlog‘idan 4 km janubda joylashgan Tug‘ay-tepa shahar xarobasiga to‘g‘ri keladi. Ushbu shahar nomi xitoy yilnomalarida VII asr 40–yillarida yuz bergan voqealar munosabati bilan tilga olinadi. Jumladan, 641–642 yillarda G‘arbiy turk xoqoni Dulu (Tulu; 638–642) lashkarboshilardan biri Nishu Chjo (*Nezuk-cho‘r)dan mag‘lubiyatga uchrab, Chochga qochgach, Ko-xo-tun (Xotun) shahriga sig‘ingani “Tan-shu” yilnomasida qayd etiladi [11].

Bir qator tadqiqotchilar fikricha, mazkur joy nomining aynan Turk xoqonligi bilan bog‘liq ravishda paydo bo‘lishi ham o‘z tarixiy asoslariga ega [12]. Ahamiyatlisi shundaki, ushbu shahar nomi ostida ham qadimgi turkiy an‘ana –

davlat boshqaruvida bosh hukmdor – xoqon bilan birgalikda, doimo uning ayoli *xotun* unvonli malika joy olishi an'anasi yotganligini ko'rish mumkin. Bu avvalo, qadimdan turkiy xalqlar keng tarqalgan hududlarda *Xotun-baliq* («Xotun shahri»), *Xotunsini*, *Xotun-art*, *Xotunsuv* nomli toponimlarning uchrashida o'z tasdig'ini topsa, ikkinchidan, Xotunkat shahrining aynan Jabg'ukat shahri bilan yonma-yon joylashgan shahar sifatida eslatilishining o'ziyoq, uning xoqonlikka aloqador ravishda qad rostlaganini ko'rsatadi. Shuningdek, arxeologik tadqiqotlar ushbu shaharning ham VI–VII asrlarda vujudga kelganini tasdiqlashi, Xotunkatning xoqonlik bilan bog'liqligi borasida shubhaga o'rin qoldirmaydi. Demak, Jabg'ukat – Xotunkat paralleli bu – xoqonlik siyosiy markazida hukmdor o'rdasi (yoki chodiri) bilan yonma-yon malika o'rdasi joy olishi an'anasining Choch vohasida yonma-yon joylashgan shaharlar misolida aks etishidir, deyish mumkin.

Yuqorida ko'rib chiqilgan Choch vohasi toponimlarning aksariyati IX-XI asrlarga taalluqli arab geograflari asarlari orqali yetib kelgan bo'lsa-da, bu ularning paydo bo'lishi va nomlanishi aynan shu asrlarga oidligini ko'rsatmaydi. Chunki, biror aholi maskanining yuzaga kelishi va nomlanishi ancha vaqtni oladigan bir jarayondir. Bundan tashqari, arab geograflari asarlaridan ancha oldingi davrlarga taalluqli xitoy, sug'diy va qadimgi turk yozma yodgorliklarida shunga o'xshash joy nomlarining uchrashi Choch toponimlarining ancha qadimiy ekanidan darak beradi. Ayniqsa, xitoy yilnomalarida uchraydigan toponimlar o'zining yanada ilgarigi davrlar (ilk o'rta asrlar)ga oid ekanligi bilan alohida qiymatga ega. Jumladan, *Chjechji* (Choch), *Shi* (*lug'*. “tosh”) *Dunsze* (Tunkat), *Koxotun-chen* (Xotunkat), *Binyu* (Bing-yul), *Lo* (Iloq) kabi turkiy nomlar xitoy manbalarida ilk o'rta asrlarga taalluqli voqealar bayonida uchraydi.

Bular qatoriga “Tan-shu” yilnomasida 657 yilgi voqealar munosabati bilan qayd etilgan Sudu shahrini ham kiritish mumkin [13]. Ba'zi tadqiqotchilar Sudu shahri nomini Ustrushona bilan tenglashtirsalar-da, fikrimizcha, uni Choch vohasining muhim shaharlaridan biri sug'diycha Shuturkat nomining xitoycha shakli, deb qarash lozim. Chunki, yilnomadagi ma'lumotlar mazmunidan Sudu shahrining Shi (Choch)ga oid shahar ekanligi ko'rinib turibdi. Agar 650-yillarda

Sudu shahrini *Inye Dagan* (Inal Tarxon) ismli (unvonli) kelib chiqishi turkiy bo'lgan hokim boshqargani hisobga olinsa, ushbu shaharning vohada mavqei qay darajada bo'lganini payqash qiyin bo'lmaydi [14]. Darvoqe, arab geograflari asarlarida ham Shuturkat kattaligiga ko'ra Choch vohasining ikkinchi yoki uchinchi o'rinda turadigan shahri sifatida e'tirof etilishi ham buni tasdiqlaydi [15]. Shuturkat lug'aviy jihatdan eroniy tillarda "tuya shahri" ma'nosidadir [16].

E'tirof etish kerakki, Choch vohasining ilk o'rta asrlarga taalluqli joy nomlaridan katta bir qismini sug'diy asosli nomlar ham tashkil etadi. Jumladan, bunga misol tariqasida Binkat, Dinfag'nkat, Barkat, Farnkat, Nuchkat, Biskat, Dahkat, Shuturkat kabi o'nlab shahar va qishloq nomlarini keltirish mumkin [17].

Kezi kelganda Choch vohasi toponimlariga aloqali ba'zi bahsli masalalarga qisqacha to'xtalib o'tsak. 1980-yillarda E.V. Rtveladze sug'dshunos olim V.A. Livshis bilan birgalikda olib borgan tadqiqotlari natijasida ilk o'rta asrlarga taalluqli Choch tangalarida Farnkat, Banokat, Kabarna, Chinanchkat? kabi vohaga xos toponimlar uchrashini qayd etgan edi [18]. Keyinchalik u voha tangalarida Tunukand, Nuskan kabi nomlar uchrashi va ularning vohaning bosh shaharlaridan bo'lmish Tunkat, Nukat yoki Nujikat bilan aloqali bo'lishi mumkinligini yozdi [19]. Olimning mazkur fikrlari voha tarixi bilan shug'ullanuvchi bir qator mutaxassislarning asarlarida o'rin olib keldi [20]. Jumladan, numizmat M. Fedorov Choch tangalarining birida Nuket (Nukad) so'zining uchrashi va uning o'rta asrlarda Iloq shaharlaridan biri nomi bo'lganini ilgari surdi [21].

Biroq, keyingi vaqtlarda olib borilgan tadqiqotlar natijasida voha tangalarida yuqorida keltirilgan joy nomlarining birortasi uchramasligi, nuqsonli tangalarga tayanib ish olib borilganligi sababli anglashmovchiliklar kelib chiqqanini ko'rsatdi. Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, hozirgacha topilgan qadim va ilk o'rta asrlarga taalluqli Choch tangalarining birortasida Choch toponimidan boshqa vohada joylashgan shahar nomlari uchramaydi¹.

---

¹ E.V. Rtveladze tomonidan Choch tangalarida aniqlangan bir qator toponimlar tanga yozuvlarining yanglish o'qilishidan kelib chiqqaniga sug'dshunos olim P.B. Lur'ye ham o'z vaqtida e'tibor qaratgan. (Lur'ye, 2004:91-93).

Xulosa. Vohaning turkiy toponimlarini yanada chuqurroq tahlil qilishni keyingi tadqiqotlarimizga qoldirgan holda, shuni aytish mumkinki, ilk oʻrta asrlarda Choch vohasida mavjud boʻlgan joy nomlarning salmoqli bir qismini turkiy nomlar tashkil qilgan. Bu esa ilk oʻrta asrlar Choch tarixi boʻyicha quyidagicha xulosalar chiqarishga imkon beradi:

- Ilk oʻrta asrlar, xususan, milodiy VI-VIII asrlarda Choch vohasida mavjud boʻlgan joy nomlari oʻz davri etnosiyosiy jarayonlarini oʻzida aks ettiradi. Voha, Oʻrta Osiyo uchun xarakterli boʻlgan turk-sugʻd simbioz faol kechgan hudud sifatida oʻzini namoyon qiladi. Bu, Choch vohasi joy nomlarining sezilarli bir qismini sugʻdiy, anchagina qismini esa turkiy toponimlar tashkil etgishi bilan birgalikda, bir qancha shahar va yirik aholi maskanlarining nomi turkiy-sugʻdiy asosda boʻlganligi misolida ham oʻz tasdigʻini topadi. Jumladan, sugʻdiy “kat/kent” topoformantlaridan yasalgan Toshkent, Tunkat, Jabgʻukat, Xotunkat, Barskat, Ardlankat, Biskent bunga yaqqol misol boʻla oladi;

- Turkiylarning vohadagi siyosiy hukmronligi nafaqat oʻsha davr yozma manbalarida, balki numizmatik materiallarida ham yaqqol koʻzga tashlanadi. Bu davrda Choch vohasi joy nomlarining bir qismi “-ligʻ/liq” kabi turkiy topoformantlardan tashkil topgan boʻlib, bu ham mazkur jarayon bilan bogʻliq. Jumladan, vohaning ilk oʻrta asr davriga taalluqli Sobligʻ/Soyligʻ, Namudligʻ / Yagʻuzligʻ, Abrligʻ/Obliq, Olmaligʻ/Olmaliq kabi joy nomlari buning isbotidir;

- ushbu toponimlarning bir qismi milodning dastlabki asrlariga taalluqli ekanligi qadimdan voha aholisining bir qismini turkiy va sugʻdiy etnoslar tashkil qilganligini koʻrsatadi. Shu bilan birgalikda, ilk oʻrta asrlarga kelib Choch vohasida turkiycha shahar nomlari koʻplab uchray boshlashi bu davrda turkiylarning oʻtroqlashuvi jadal kechganligiga guvohlik beradi;

- VI asrning ikkinchi yarmidan – VIII asrning ikkinchi choragigacha Chochning Turk xoqonligi tarkibida boʻlishi ham vohada turkiy toponimlarning vujudga kelishiga zamin hozirlaydi. Shuningdek, VII asrning birinchi choragida Chochda turkiy *Teginlar* sulolasining tashkil topishi va ushbu sulolaning to VIII asr oʻrtalarigacha bu yerda yetakchilik qilishi, shuningdek, vohaning bir necha qismida

turkiy hokimliklarning paydo bo'lishi natijasida turkiy joy nomlari sonining ortishiga zamin yaratadi;

Albatta, bu fikrlar dastlabki izlanishlarimiz natijasi bo'lib, ularda u yoki bu darajada kamchiliklar bo'lishi tabiiy. Bu masalani yanada oydinlashtirish uchun vohaning barcha joy nomlarini kompleks holda olib o'rganishni taqozo etadi. Xususan, vohaning tarixiy toponimlari: gidronimlar, makro va mikrotoponimlar, oronim va oykonimlar va hokazolar ham alohida-alohida olib o'rganilib, hamda yalpi olib o'zaro taqqoslangan taqdirda bu borada muayyan bir xulosaga kelish mumkin.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar:

1. Abu 'Abdallah Mohammad ibn Ahmad Shamsaddin al-Moqaddasi. *Descriptio Imperii moslemici* / Ed. M.J. de Goeje, BGA, pars 3. Lugduni Batavorum, 1967. 264 p.
2. Бартольд В.В. Сочинения. Т. II, часть 1. Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. –М.: 1963. 230 с. Қораев, 1978:52. Қораев С. Географик номлар маъноси. – Тошкент.: “Ўзбекистон”, 1978. 52 б.
3. Буряков Ю.Ф. Историческая топография древних народов Ташкентского оазиса. (историко-археологический очерк Чача и Илака). –Т.: “Фан” 1975. 74-75 с.
4. Хатамова М. Турк хоқонларининг Чочдаги қароргоҳлари: Жабғукат ва Хотункат // *О‘zbekiston tarixi*. – Тошкент.: 2009. – №1. 9-10 б.
5. Бабаяров Г. Древнетюркские монеты Чачского оазиса (VI–VIII вв.). Ташкент: Изд-во Национальной библиотеки Узбекистана имени Алишера Навои, 2007. 9-15 с.
6. Sims-Williams N. From the Kushan-shahs to the Arabs. New Bactrian documents dated in the era of the Tochi inscriptions // *Coins, Art and*

Chronology Essays on the pre-islamic History of the Indo-Iranian Borderlands.
– Wien, 1999. 254–255.

7. Chavannes E. Documents sur les Tou-Kiue (Turks) occidentaux // Сборник трудов Орхонской экспедиции, вып. 6. СПб., 1903. 219 p.
8. Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri. Viae regnorum / Ed. M.J. de Goeje, BGA, pars 1. Lugduni Batavorum: E.J.Brill, 1967. 330, 345 p. Abu-l-Kasim Ibn Haukal an-Nasibi. Opus geographicum / Ed. M.J. de Goeje, BGA, pars 2. Lugduni Batavorum: E.J.Brill, 1967. 386, 405. Abu ‘Abdallah Mohammad ibn Ahmad Shamsaddin al-Moqaddasi. Descriptio Imperii moslemici / Ed. M.J. de Goeje, BGA, pars 3. Lugduni Batavorum, 1967. 48, 264 p.
9. Қораев С. Географик номлар маъноси. – Тошкент.: “Ўзбекистон” 1978. 140 б.
10. Хатамова М. Турк хоқонларининг Чочдаги қароргоҳлари: Жабғукат ва Хотункат // O‘zbekiston tarixi. – Тошкент, 2009. – №1. 11-12 б.
11. Бичурин, I:288; Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. I том. – М.- Л., 1950-1953. 288 б. Chavannes E. Documents sur les Tou-Kiue (Turks) occidentaux // Сборник трудов Орхонской экспедиции, вып. 6. СПб., 1903. 58 с. Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы.: 2002. 165 с.
12. Хатамова, 2009:3-5. Бабаяров Г. Древнетюркские монеты Чачского оазиса (VI–VIII вв.). Ташкент: Изд-во Национальной библиотеки Узбекистана имени Алишера Навои, 2007. 37 с. Хатамова М. Турк хоқонларининг Чочдаги қароргоҳлари: Жабғукат ва Хотункат // O‘zbekiston tarixi. – Тошкент, 2009. – №1. 3-5 б.
13. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. I том. – М.- Л.: 1950-1953. 292 с.
14. Ögel B. Über die alttürkische Schad (Sü-Baschi)-Wurde // SAJ, Vol. VIII, No. 1, Wiesbaden, 1963. 42 p.
15. Бартольд, 1963: 227; Буряков, 1975:78. Бартольд В.В. Сочинения. Т. II, часть 1. Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории

- Кавказа и Восточной Европы. –М.: 1963. 227 с. Буряков Ю.Ф. Историческая топография древних народов Ташкентского оазиса. (историко-археологический очерк Чача и Илака). –Т.: “Фан” 1975. 78 с.
16. Бартольд В.В. Сочинения. Т. II, часть 1. Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. –М.: 1963. 227 с.
17. Лурье П.Б. Историко-лингвистический анализ согдийской топонимии. Дисс. кандидата филологических наук. СПб., 2004. 96-98 с.
18. Ртвеладзе Э.В. Нумизматические материалы к истории раннесредневекового Чача // ОНУ. №8. С. 31–40.
19. Ртвеладзе Э.В. Древние и раннесредневековые монеты историко-культурных областей Узбекистана. Том 1. –Ташкент.: 2002. 47-48 с.
Ртвеладзе Э.В. История и нумизматика Чача (вторая половина III - середина VIII в. н.э.). –Ташкент.: 2006. 71, 95 с.
20. Буряков Ю.Ф. Историческая топография древних народов Ташкентского оазиса. (историко-археологический очерк Чача и Илака). –Т.: “Фан” 1975. 73-74 с.
21. Fedorov M. On Some Articles in the Resent Issues (Nos. V, VI, VII) of the Нумизматика Центральной Азии (Numismatics of Central Asia) // CAJ). – Wiesbaden, 2005. – No. 49. 186, 202 p.

КАРАВАН САРАИ СРЕДНЕВЕКОВОГО УЗБЕКИСТАНА

Аннотация: В статье будут рассмотрены караван – сараи средневекового шахристана, где располагались жилые помещения для отдыха, баня, мечеть и конюшни, отраженных в таких средневековых археологических памятниках как Рабат-Малик и Кукельдаш.

Ключевые слова: рибат, рабат, хиджра, гази, Омейяды, Аббасиды, каструм, пеиштак (пиштак), суфа, гульдаста, дарвозахона, Худжра, Тимпан (бубен), Балх, Караханиды (ханиды, хаканиды) и др.

Актуальность. Жилище – один из наиболее существенных элементов материальной культуры, служащих удовлетворению необходимых потребностей человека. Оно формируется в определенной исторической обстановке под воздействием окружающей естественно-географической среды и социально-экономических условий жизни. Это – сложный культурный комплекс, выполняющий не только хозяйственно-бытовые, но и эстетические, религиозные, обрядовые, символические функции [1]. Исследование жилищ занимает заметное место при археологических работах в Средней Азии, в частности, Узбекистана. Потому что без представления об облике жилищ понимания взаимоотношений города и сельской округи, роли городского ремесла, невозможно разобраться в сути самого общества, его социальном строе, истории. Вскрытие широких площадей городской застройки средневекового периода позволяет выявить черты городских домов, принадлежавших лицам из различных социальных слоев [2].

Степень изученности. Существует огромный пласт работ, связанных с изучением караван сараев Узбекистана. Например, Немцева [3] пишет о рибатах, которые впоследствии, в более спокойные времена, они превращаются в придорожные гостиницы, часто сохраняя название рибат* или

---

* Рибат — караван-сарай

рабат*. Например, Немцева [4] и Хмельницкий пишут о рибатах, которые впоследствии, в более спокойные времена, они превращаются в придорожные гостиницы, часто сохраняя название рибат или рабат [5]. Э.Д. Зиливинская анализирует генезис и региональные особенности средневековых караван сараев.[6] Материалы Интернета повествуют о величественных памятниках архетиктуры **Рабат-и Малик [6] и Кукельдаш [7]**.

Цель статьи. Рассмотреть караван – сараи средневекового шахристана, где располагались жилые помещения для отдыха, баня, мечеть и конюшни.

Отталкиваясь от трехчастной структуры средневековых городов Узбекистана, рассмотрим караван сараи, которые находились на территории шахристана, средневекового Узбекистана.

Караван-сарай, караван-серай- большое общественное строение на Ближнем и Среднем Востоке и в Средней Азии, в городах, на дорогах и в ненаселённых местах, служащее кровом и стоянкой для путешественников, как правило — для торговых караванов [7].

Только после арабских завоеваний на Востоке складывается достаточно стандартный и хорошо узнаваемый тип постоянного двора, предназначенного для купеческих караванов. В арабских странах такие постройки назывались караван-сарай, то есть дворец для караванов, а в областях, где преобладали тюркские языки, к ним применялось название хан. В первые века Хиджры*, во время арабских завоеваний, на Востоке возводились крепости для борцов за веру газиев*, которые назывались рибаты. Впоследствии, в более спокойные времена, они превращаются в придорожные гостиницы [8], часто сохраняя название рибат или рабат.

---

* Рабат (часто «рабад») — предместье в средневековых городах Средней Азии

* Хиджра - переселение мусульманской общины под руководством пророка Мухаммада из Мекки в Медину, произошедшее в 622 году. Год хиджры стал первым годом исламского лунного календаря (лунной хиджры). От хиджры ведётся отсчёт и в иранском солнечном календаре (солнечной хиджре)

* Гази — название вольных воинов, почётный титул мусульман, воевавших против неверных

Караван-сарай возводились вдоль караванных путей на расстояниях, которые равнялись дневному переходу (около 35–45 км). Эти постройки сохранили вид хорошо укрепленных крепостей с мощными стенами и единственными воротами. В хорошо благоустроенных караван-сараях были сделаны банные помещения и почти всегда находилась мечеть. Некоторые крупные караван-сарай, такие как, например, Рабат-и Малик, действительно напоминали загородные дворцы и, вполне возможно, в составе помещений имели покои, в которых останавливались правители и другие важные гости во время путешествий [9].

Строительство караван-сараев вдоль крупных торговых путей осуществлялось государственной властью. Известно, что Омейядский халиф Омар II (717–720) вменил в число главных обязанностей для своих наместников постройку подворий (ханов) [10]. Источники отмечают строительство ханов в пустынных местностях омейядским наместником Хорасана Асадом ибн Абдаллахом в VIII в. [11]. Особого размаха возведение придорожных гостиниц достигло в X–XII вв. По сведениям Ал Истахри и Ибн Хаукаля в Маверан-нахре в X в. было более 10 тыс. постоянных дворов [12]. В них предоставляли корм животным, еду и постель людям. Кроме придорожных гостиниц были караван-сарай при въезде в города и внутри городских стен. Городские караван-сарай были не только гостиницами, но в них также могли находиться мастерские ремесленников и лавки торговцев. Средневековые городские караван-сарай изучены слабо, так как они почти не сохранились, зато придорожные постоянные дворы известны во множестве во всех восточных странах. В Средней Азии и Иране в основе плана большинства караван-сараев лежит обширный двор, окруженный мощными стенами, к которым изнутри пристроены различные помещения. При этом существуют различные варианты этого планировочного принципа. Такие караван-сарай образуют первую группу. Однодворовые караван-сарай, по мнению Н.Б.

Немцевой [13], являются прямыми наследниками Омейядских* и Аббасидских* укрепленных крепостей (рибатов) и замков. А те, в свою очередь, были построены по образцу римских пограничных фортов*, которые были квадратными в плане с круглыми башнями по углам и полукруглыми в середине стен. При общем сохранении этого планировочного принципа архитектура караван-сараяв может быть весьма разнообразна. Относительно простую планировку имеет караван-сарай IX в., построенный из сырцового кирпича на восточной дороге, ведущей в Пайкенд [14]. Он представлял собой почти квадратное (75×72 м) в плане здание с двумя входами – с южной и северной сторон (рис. 1, 1). Главный южный вход оформлен выступающим порталом-пештаком*, по углам пристроены небольшие декоративные круглые башни. Большую часть караван-сарая занимал обширный двор, в котором располагались платформы для разгрузки и погрузки товаров. Вдоль южной, восточной и западной стен находились жилые и хозяйственные помещения. Комнаты для гостей были сгруппированы в секции, которые состояли из айвана и соединенных с ним двух спален с суфами*. Между секциями находились хозяйственные (складские) помещения, соединенные с двором широкими сводчатыми проходами [14].

Караван-сарай Алла-Кули-хана — это строение, возведенное в Хиве (Узбекистан) в 1832-1833 годах. Он в плане строго прямоуголен, лишь с выступами башен-гульдаста* на углах. Продольная ось его ориентирована в

---

* Омейяды (с араб. бану Умайя) — династия халифов, основанная Муавией (шестой халиф Арабского халифата и первый халиф Омейядского халифата с 661 года) в 661 году

* Аббасиды- вторая (после Омейядов) династия арабских халифов (750—1258)

* Основным типом римских укреплений был военный лагерь — каструм (Каструм - распространённый во времена античности тип римского военного поселения)

* Пештак или пиштак - в странах Ближнего и Среднего Востока портал в средневековых мечетях, медресе, мавзолеях, караван-сараях и других общественных зданиях. Пештак имеет вид вертикально стоящего прямоугольника со стрельчатой аркой. С персидского переводится как «передняя арка».

* Суфа (араб.), суффа, в архитектуре арабских стран каменный выступ или каменная скамья, выступающая по всей длине стены. Обычно устраивалась в порталах общественных зданий типа медресе и странноприимных домов – ханака, завия, такия.

* Гульдаста – это угловая башня, венчающая медресе.

направлении юг—север и подчеркнута с юга входным порталом и двух купольным проездом — дарвазаханой*, на южном и северном дворовых фасадах — скромными порталами (северный — ложный, включает в себе две рядовые худжры*). По периметру двор в два этажа обходит однообразная аркада худжр; нижние использовались для склада товаров, верхние — для временного жилья приезжих купцов. Рядовые худжры прямоугольны; в углах помещено восемь квадратных худжр, в два этажа, входы в них организованы диагональными проходами из скосов двора, оформленных полуосьмигранными нишами. 104 худжры komponуются в два этажа вокруг двора, 24 — выходили на главный фасад до постройки тима. Пристраивая тим или тимпан*, мастера разобрали выходившие на фасад худжры второго этажа, чтобы опереть купола тима на стену караван-сарая; худжры нижнего яруса, служившие, видимо, лавками, открывавшимися на улицу, сохранили свое назначение, включившись в композицию тима. Центр двора, понижен: сюда ставили под разгрузку выючных животных.

Худжры перекрыты куполами «балхи»*; в дарвазахане выведены два купола на ложно сферических парусах.

Рабат-и Малик. В настоящее время строение под названием Рабат-и Малик известно в истории как средневековый караван-сарай, служивший местом приюта и ночлега для странников и торговцев. В далекие годы караванная торговля по Великому Шёлковому Пути, идущему из Самарканда в Бухару, привела к возникновению данного сооружения. Входной кирпичный портал высотой 18 метров, сохранившийся от постройки до наших дней, местные жители прозвали «Вратами Бухары».

---

* Дарвозахона – ворота с крытым проездом во двор. Ворота с навесом.

* Худжра – небольшая келья в здании медресе

* Тимпан (бубен) — архитектурный элемент, названный по аналогии с одноимённым музыкальным инструментом, — внутреннее поле треугольного фронтона или щипца

* Балх – один из величайших городов древности, центр исторического приамударьинского Афганистана (Бактрии – Бактрия, Бактриана историческая область, на сопредельных территориях современных Таджикистана, Узбекистана и Афганистана, между горной цепью Гиндукуш на юге и Ферганской долиной на севере.)

Но отнюдь не всегда Рабат-и Малик использовался в этих целях. Прежде чем превратиться в караван-сарай, здание на протяжении 3 веков являлось сторожевым укреплением (рибатом), служившим для защиты границ областей. Крепость, созданная в 1078 году по указу правителя из династии Караханидов*, служила летней резиденцией караханидских властителей. Во дворцовой резиденции был богато украшенный центральный зал, кухни, помещения для конюшни, а также небольшая мечеть для традиционных молитв.

Уникальное подземное хранилище «Сардоба Малик»

Неподалёку от дворцового комплекса и впоследствии караван-сарая находится уникальное подземное сооружение, присущее исключительно регионам Средней Азии. Это «Сардоба Малик» - архитектурное сооружение, предназначенное для хранения воды. Строились такие хаузы (бассейны) преимущественно в местах углубления почвы, дабы талые и дождевые воды регулярно наполняли резервуар. Сардоба был единственным источником питьевой воды для торговых караванов, шедших по жаркой изнуряющей пустыне. Глубокая 13-метровая цистерна, прекрасно сохранившаяся до наших дней, стала настоящим архитектурным памятником средневековья.

---

* Караханиды, ханиды, хаканиды — первая тюркская мусульманская династия, царствовавшая в Караханидском государстве.

Ворота старого караван-сарая в Бухаре, Узбекистане, Средней Азии

Кукельдаш. В Ташкенте хорошо сохранилось более двух десятков медресе - старинных учебных заведений, ученики которых получали религиозное образование. Медресе Кукельдаш - было построено в 1569 года визирем ташкентских шейбанидских султанов Барак-хана и Дервиш-хана, который носил прозвище «кукельдаш» или «молочный брат хана», отсюда и пошло у него такое название.

Таким образом, в караван сараях, расположенных на территории шахристана средневековья были жилые помещения для отдыха, баня, мечеть и конюшни.

Список использованных источников и литератур:

1. Анарбаев А.А., Караева З.А. Средневековый жилой дом средневекового Ахсикета (IX –XI вв.)//ИМКУ № 36.2008.- С.222.
2. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. -М.: Наука. - 1963.-С.245.
3. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. -М.: Наука. - 1963.-С.250.

4. Зиливинская Э.Д. Караван -сараи: генезис, региональные особенности, классификация. 2019.
5. [//www.archeokz.com/index.php/archeokz/article/view/80/6](http://www.archeokz.com/index.php/archeokz/article/view/80/6). Дата обращения 28.04.2023.
6. Зунунова Г.Ш. Материальная культура узбеков Ташкента: трансформация традиций (XX- начало XXI в.)-Ташкент, 213.-320 с.
7. Джаксон Т.Н., Коновалова И.Г., Подосинова А.В. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия, Том III: Восточные источники-. М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке-. 2009. https://azbyka.ru/otechnik/Istorija_Tserkvi/drevnjaja-rus-v-svete-zarubezhnyh-istochnikov-tom-3/ Дата обращения 28.04.2023.
8. Караван-сарай // Малый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 1-2. - СПб., 1907—1909.
9. Медресе кукельдаш [// https://www.centralasia-travel.com/ru/countries/Uzbekistan/places/tashkent/kukeldash](https://www.centralasia-travel.com/ru/countries/Uzbekistan/places/tashkent/kukeldash). Дата обращения 28.04.2023.
10. Мухамеджанов А.Р., Адылов Ш.Т. , Мирзаахмедов Д.К. , Семенов Г.Л. Городище Пайкенд. К проблеме изучения средневекового города Средней Азии. Ташкет: Фан. -1988. – С. 116-147.
11. Немцева Н.В. Художественная культура Средней Азии. Ташкент: Издательство Литературы и искусства. - 1983.-С. 135-146.
12. Немцева Н.В. Раннесредневековая культура Средней Азии и Казахстана. Душанбе.-С.163-165.
13. Рабат-и - Малик [// bookatour.me/ru/uzbekistan/attraction/rabat-i-malik-bukhara.html](http://bookatour.me/ru/uzbekistan/attraction/rabat-i-malik-bukhara.html) Дата обращения 28.04.2023.
14. Хмельницкий С.Между арабами и турками Архитектура Средней Азии IX–X вв. – Берлин – Рига: Континент. - 1992.- С. 180.

Sanabar Djurayeva
O'zbekiston tarixi davlat muzey katta ilmiy xodimi,
tarix fanlari doktori

O'RTA ASRLARDA TERMIZDA SAVDO ALOQALARI VA HUNARMANDCHILIK

Annotatsiya. Mazkur maqolada buyuk ipak yo'li ustida joylashgan Yunon-Baqtriya davlati hunarmandchilik, savdo aloqalari rivojlanganligi, Kushon davlati davrida Termizda tovar-pul munosabatlarining shakllanishi, baqtriyaliklar va so'g'dlar jahonda mohir savdogarlar bo'lganligi aytiladi. Shu bilan birga Kushon podsholigining g'arb, Rim bilan aloqalari, islom dini kirib kelguniga qadar Termizda 10 ta budda ibodatxonalari borligi, IX-XII asrlarda Termizda o'ziga xos madaniyat, ma'naviyat, shaharsozlik, hunarmandchilikning rivojlanishi, daryo porti rivoji, shahar bozori boy va gavjum ekanligi, g'arb va sharqni bog'lagan Termiz jahon savdosi va madaniyati rivojiga katta hissa qo'shgan xudud sifatida yoritiladi.

Kalit so'zlar: savdo, mahsulot, savdogar, bozor, qal'a, karvonsaroy hunarmandchilik, sayyoh, karvon, yo'l.

Tarixdan ma'lumki, hali Buyuk ipak yo'li shakllanmasdan avval, Yunon-Baqtriya davlati (mil. av. III-II asr) davrida savdo karvon yo'llari rivojlanadi. So'g'd va Baqtriya mamlakatlari Eron, Hindiston, Xitoy bilan savdo qila boshlagan. O'sha davrda Vaxsh, Qorategin va Oloy vodiylari hamda Qoshqar orqali Xitoyga borilgan. G'arbga chiqiladigan yo'llar ikki yo'nalishda: bittasi karvon yo'li orqali Oqbutanga (Hamadon) va Suriyaga borgan, ikkinchisi, Strabonning yozishicha, Amudaryo orqali Hind mahsulotlarini olib kelgan.

Bu davrda Yunon-Baqtriya davlatida hunarmandchilik sa'nati juda rivojlanadi. Ayniqsa, tilla va kumushdan ishlangan zeb-ziynatlar, kundalik hayotda ishlatiladigan turli idish-tovoqlar, chavandozlar anjomlari, ma'budlarning haykallari va devoriy rasmlar bizgacha yetib kelgan. Bunday mahsulotlarning ko'pchiligi qadimgi karvon yo'llari atrofida joylashgan shahar va qishloqlardan topilgan. O'sha davrning yozma manbalarida, jumladan, "Milinda-Panxa"da Yunon-Baqtriya podsholigiga qarashli shaharlarda hunarmandchilik rivojlanganligi aytiladi. Shuningdek, mahalliy aholi orasida turli mahsulot bilan oldi-sotti qiladigan sotuvchilarning juda ko'pligi haqida ham ma'lumotlar kelgan [1:185].

O'rta asrlarda Termiz shimoldan (Yevropadan) va shimoli-g'arbdan –

So'g'ddan Temir darvoza orqali Hindistonga, So'g'd – Saroykamar – Qunduz orqali Kashmirga, g'arbdan Balx, Badaxshon, Hisor Shodmon-Tyanshan orqali Sharqiy Turkiston va Xitoyga o'tadigan yo'llar kemishgan joyda joylashgan. Termizdan daryo orqali Xorazm, Panj bilan aloqa o'rnatilgan. Tadqiqotlarga ko'ra, Buyuk ipak yo'li shakllanishi 4 ming oldingi davrga borib taqaladi. G'arbda Britaniya orollaridan sharqda Tinch okeani sohillarigacha cho'zilgan: O'rta yer dengizidagi Rim, Yaqin sharqdagi Parfiya (poytaxti qadimiy Nesa shahri), Xitoydagi Xan imperiyasi va hozirgi Hindiston, Pokiston, Afg'oniston va O'rta Osiyoni birlashtirgan Kushonlar davlatidan iborat to'rtta imperiya insoniyat tarixida bitta yo'l bilan bog'langan edi. Ipak yo'li Xitoydagi Xan imperiyasi poytaxtidan Kushon va Parfiya davlatlari hududi orqali O'rta yer dengizining shimoliy qirg'oqlarigacha cho'zilgan. Shu davrlarda Rim Misiri ko'rfazlaridan G'arbiy Hindiston portlari-Kushon davlatining dengiz darvozalariga doimiy dengiz yo'li ham ochilgan edi [2:14-15]. Bu davrda Kushon davlatida ancha puxta tovar-pul munosabatlari shakllangan. Rim tarixchisi Pleneyning ta'kidlashicha, Rim imperiyasi Kushon davlatidan juda ko'p mahsulotlar, temir buyumlari ham olgan. Baqtriyaliklar va So'g'dlar jahonda eng mohir savdogarlar bo'lishgan. Bu davlatlar podsholarining bir-birlariga elchi yuborib, sovg'a-salom almashishlari ular o'rtasida savdo-sotiqning rivojlanishi, g'arb va sharq madaniyatining almashishiga sabab bo'lgan. Bu davrda qadim Buyuk ipak yo'lida joylashgan Surxon vohasida islom dini kirib kelguniga qadar ibtidoiy dinlar, zardushtiylik, buddaviylik, xristiyanlik, monaviylik kabi turli e'tiqod shakllari mavjud bo'lgan. Bu hududlarda miloddan avvalgi va milodiy I-IV asrlarda Sopollitepa Jarqo'ton, Ayritom, Termiz, Dalvarzintepa, Xolchayon, Fayoztepa, Qoratepa kabi qadimiy ibodatxonalarni o'z ichiga olgan arxeologik yodgorliklar shakllangan [3:8,22]. Ushbu hududlar qulay geografik joylashuvi bilan ajralib turuvchi ilk dehqonchilik va hunarmandchilik rivojlangan Zarautsoy, Sopollitepa, Jarqo'ton, Termiz, Zang kabi nomlar bilan atalgan qadimiy madaniyat markazlari bo'lgan.

Milodiy I asrga tegishli bo'lgan Eski Termizdagi Fayoztepa va Qoratepa ibodatxonalarida olib borilgan tadqiqotlar O'rta Osiyoga buddaviylikning tarqalishi,

Baqtriya buddaviy madaniyatining shakllanishi va rivojlanishi haqida juda qimmatli ma'lumotlarni beradi [4:18]. Bu davrda Qoratepadan topilgan kulol idishlar, Termizdan oldin topilgan may va aysh-ishrat xudolari Vakxaniliya va Vakx-Boxus sharafiga uyushtirilgan bayram sahnasi tasviri solingan loy idishlar va Hayrabodtepa (Termizdan 30 kilometr shimoli-g'arbda Angordagi Zartepa yodgorligi shimoliy g'arbi) dan topilgan Neron tangalar, shimoliy Baqtriya (Termiz), Afg'oniston, G'arbiy Pokiston va Shimoliy Hindistonni o'z qo'liga olgan Kushonlarning Rim imperiyasi bilan keng aloqalar olib borganidan dalolat beradi [5:15].

Eftalitlar davrida (Vasr) Kushon davri inshootlaridan dahma sifatida foydalanilgan. Termizda "Qo'rg'on" deb atalgan yodgorlikda kushon davri qatlamidan oilaviy qabriston topilgan [6:18]. 567-600 yillarda Termiz Tutk hukmronligi ostida bo'ldi. Shunday bo'lsa-da, Termiz Termizshohlar tomonidan boshqarilgan. Siyosiy vaziyat qay tariqa o'zgarmasin Termiz buddaviylik markazi bo'lib qolgan [7:17]. VII asrning 30 yillarida Termizga kelgan Xitoylik sayyoh Syuan Szin buddaviy ibodatxonalar rohiblar haqida ma'lumot qoldirgan. Unga ko'ra Termizda 10 ta buddaviy ibodatxonasi va mingga yaqin rohib bo'lgan.

IX-XII asrlarda Surxon vohasida musulmon dunyosida alohida hurmatga sazovor bo'lgan Hakim Termiziy, Varroq Termiziy, Yusuf Hayot Termiziy, Abu Iso Termiziy, Abul Muzaffar Termiziy, Sayyid Burxonuddin Husayn Termiziy kabi allomalar yetishib chiqqan va ular islom ilmlari rivojiga katta hissa qo'shgan.

Somoniylar (IX asr), Qoraxoniylar (X-XIII asrlar), G'aznaviy va Saljuqiylar (XI-XII asrlar) davrida Buyuk ipak yo'lida joylashgan Chag'oniyon va Termizda o'ziga xos madaniyat, ma'naviyat, shaharsozlik, me'morchilik, savdo aloqalari rivojlanib, xom va pishiq g'ishtdan sharqona me'moriy uslubda Eski Termizda Qirg'iz qabristoni (IX asr), Hakim Termiziy (X-XIV asrlar), Sulton Sodot (XI-XIX asrlar), Eski Termiz yaqinida joylashgan Payg'ambar orolida joylashgan Zul Kifl (X asr), Termiz hukmdorlari qarorgohi Termizshohlar saroyi (IX-XII asrlar), Abu Iso Termiziy (X-XI asrlar) maqbaralari qurilgan [8:150].

X asrda Surxon vohasida savdo aloqalari rivojlangan bo'lib, Termizda sovun

va muattar (xushbo'y tosh)ni ko'plab ishlab chiqarish va uni chetga sotish keng yo'lga qo'yilgan. Termiz hunarmandlari sharq bozorlarida baliq yelimi, kir yuvish ishqori, qo'lda to'qilgan matolari bilan shuhrat topganlar. Hatto vizzantiyalik savdogarlar Termizdan paxta olib ketishgan. O'z navbatida, Termiz bozorida boshqa shaharlardan keltirilgan mahsulotlar bilan ham savdo qilingan [9:38].

Shuni ta'kidlash kerakki, IX-X asrlar Termiz ma'muriy-savdo, hunarmandchilik markaziga aylandi, daryo porti qurildi. Shaharda temirchilik, misgarlik va shishadamgarlik, ayniqsa, kulolchilik keng rivojlangan [10:103]. Saljuqiylar davrida ko'plab gilamlar tayyorlanib, Misr, Hindiston, Xitoyga olib borib sotilgan [11]. O'rta Osiyoda qo'lda jundan patli va patsiz gilamlar to'qish, ayniqsa, Turkmaniston, Xorazm, Surxon vohasida rivojlangan.

Amir Temur o'zining 35 yillik hukmronlik davrida nafaqat Samarqand va Turkiston, balki bo'ysindirilgan mamlakatlarning shaharlarini ham qayta tikladi. Karvon yo'llarida rabotlar, qa'lalar, ko'priklar, karvonsaroylar, shaharlarda masjid va madrasalar qurirdi. Karvon yo'llari qaroqchilardan tozalandi, yo'lovchilarning xavfsizligi ta'minlandi. Sharq bilan g'arbni bog'lovchi karvon yo'lini qayta tikladi. Ibn Arabshohning, ipak yo'li orqali Samarqandga turli mamlakatlardan, hususan Xurosondan ma'danlar, Hind va Sinddan yoqut, olmos, Xitoydan atlas, yashin toshi, mushk, boshqa va mollar, o'zga mamlakatlardan oltin va kumush olib kelinardi. Chet mamlakatlardan Samarqandga olib kelinadigan mollarning miqdori naqalar ko'p bo'lgan. Klavixo bu shaharda bo'lgan vaqtida, Xitoy poytaxti Xonbaliqdan 800 tuyalik savdo karvoni kelganini qayd etgan. [12:88].

Movarounnahrda Xitoyga o'sha zamonlarda ikki karvon yo'li orqali borilgan. Birinchi yo'l Toshkent, Sayram, Yettisuv va sharqiy Turkistonning Turfon va Qumul shaharlari orqali, ikkinchi yo'l Farg'ona vodiysi orqali-Xo'jand, Qo'qon, Marg'ilon, Andijon, Osh shaharlardan o'tib, Oloy vodiysi bo'ylab borgan va Sharkiy Turkistonning Qoshqar, Xo'jand va Yorkand shaxarlari orkali o'tgan. Amir Temur davrida Xitoy, Hindiston, Eron, Tatariston, Farangiston, Ispaniya va boshqa davlatlar bilan savdo-sotiq ishlari kuchaygan. Xitoydan asosan ipak, shoyi matolar, parcha, chinni, la'lu-gavhar, mushk, Hindistondan sifatli choylar, nafis oq rangli

matolar, nil bo'yoqlar, xushbo'y ziravorlar, Erondan marvarid va durlar, Rossiya va Tataristondan har xil mo'ynalar, teri va mum keltirilgan. Samarqand bozorlarida Farangiston gazlamalari, movutlari va Cherkas pichoqlari mashhur edi. O'z navbatida, O'rta Osiyo shaharlaridan chet mamlakatlarga arzon narxli ip matolar, bo'z, duxoba, shoyi gazlama, qog'oz, quruq meva, guruch, paxta, kalava iplar, kulolchilik, misgarlik buyumlari, pichoq kabi mahsulotlar chiqarilgan [13:87]. Bu bilan nafaqat Movarounnahr, balki sharq va yaqin Sharq, Ovropa mamlakatlarining iqtisodiy va madaniy taraqqiyotiga xalqlar va mamlakatlarni bir-biri bilan yaqinlashtirishga ulkan hissa qo'shdi.

Arab sayyohi Ibn Battutaning "Ibn Battuta sayohati"(XIV asr) nomli asari yozma manbalar orasida alohida o'rin tutadi. U O'rta Osiyo halqlari hayoti, turmush tarzi, madaniyati, savdo aloqalari, allomayu, avliyolari, ular nomi bilan bog'liq ziyoratgohlar, vaqf mulklari, karvonsaroylar va boshqa qiziqarli, qimmatli ma'lumotlarni keltirgan.

Ibn Battuta o'zining "Ibn Battuta va uning O'rta Osiyoga sayohati" (XIV asr) kitobida Eski Termiz Jayxun sohilida bo'lganini, Chingiz vayron etganidan so'ng, yangi shahar daryodan 2 mili masofada bunyod etilgani, Termizda uni noib Aloul Mulk Xudovandzodaning topshirig'i bilan munosib kutib olishgani, u yerda shahar qozikaloni Qavomiddin bilan uchrashgani, qozi bilan birga, Hindiston sayohatida birga bo'lganini, Termiz va Hindiston aloqalari, Jayxundan Xurosonga, Balxga o'tganini, u yerdagi masjid-madrasalarining peshtoqida lojuvard toshlar yaraqlab turishi, u toshlar Badaxshondan keltirilganini aytib o'tgan [14:76-77].

A.Hasanov o'zining "Sayyoh olimlar" asarida yozishicha Xuroson hokimlari Shohruh bilan Boysunqur 1419 yilning dekabrda Xitoyga 500 kishilik elchilar yuborishgan. Ular qaytishda Andijon (Tyan Shan) tog'lari (Qashqar bilan Farg'ona orasidagi tog'lar)da ikki karvonga ajralishgan. Biri Andijon – Samarqand – Amudaryo orqali Hirotga jo'nagan. Ikkinchi karvon janubiy yo'l bilan Badaxshon – Hori Shodmon (hozirgi Dushanbega yaqin shahar) – Balx orqali Hirotga yo'l olgan [15:154].

Termiz Xatlon (Ko'lob va Qo'rntepa) ning savdo markazi bo'lgan. 1893 yilda

sharqshunos olim, kapitan A. G. Tumanskiyga buxorolik Gulpoygoniy topshirgan va muallifi noma'lum asarda bayon etilishicha: "Shahar bozori doimo boy va gavjum bo'lgan. Bu shaharni tevarak-atrof, uzoq-yaqin mamlakatlar elchilari, sayyohlar, darveshlar, savdogarlar chetlab o'tisha olmagan, uning mehmoni bo'lishgan" deb keltiradi [16].

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, qadim zamonlardan Termiz g'arb va sharq, shimol va janubni savdo yo'llari tutashgan joyda bunyod etilgan bo'lib, jahon savdosi va madaniyati rivojiga o'z hissasini qo'shgan ko'hna shahardir. Termiz hozir ham o'zining daryo porti, Amudaryo ustida 1982 yilda qurilgan "Do'stlik ko'irigi" orqali mamlaeatimizni Afg'oniston davlati o'rtasidagi savdo- sotiq ishlarida vosita bo'lib kelmoqda.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati:

1. Абдулфайзиев Ф. Ўрта Осиёда илк савдо муносабатлари тарихи. //"Давр, замон, шахс "Республика илмий-амалий анжумани. Биринчи қисм. – Термиз, 2016.
2. Сафаров Ш. Термиз ва термизийлар. – Термиз: Жайхун, 1993.
3. Хошимов М.А. Религиозный памятники Центральной Азии. – Алматы: САГА, 2001.
4. Мирза Ж. Термиз тарихи. – Тошкент: Шарқ, 2001.
5. Сафаров Ш. Термиз ва термизийлар. – Термиз: Жайхун, 1993.
6. Мирза Ж. Термиз тарихи. – Тошкент: Шарқ, 2001.
7. Термиз йилномаси. – Тошкент: Шарқ, 2001.
8. Аршавсея В. А., Ртвеладзе Э. В., Ҳакимов З. А. Средневековые памятники Сурхандарьи. – Т: Издательство литературы и искусства им. Г. Гулама. 1982.
9. Сафаров Ш. Термиз ва термизийлар. – Термиз: Жайхун, 1993.
10. Турсунов С., Қобилов Э., Пардаев Т. ва б. Сурхондарё тарих кузгусида. – Тошкент: Шарқ, 2001.

11. Қодиров У. Қадимдан машхур ҳунармандчилик тури. машхур// "Давр, замон, шахс" Республика илмий-амалий анжумани. Биринчи қисм. – Термиз, 2016.
12. Keren L., Саидов А. Амир Темур ва Франция. Маъсул муҳаррир: Тожихонов О. – Тошкент: Адолат, 1996.
13. Бектурдиев Ш. Амир Темур даврида буюк ипак йўли.// "Бойсун баҳори миллий маънавиятимиз дурдонаси". Халқаро илмий-амалий анжуман. – Термиз: "Сурхон-нашр", 2017.
14. Иброҳимов Н. Ибн Батута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. – Тошкент: "Шарқ баёзи", 1993.
15. Ҳасанов А. Сайёҳ олимлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1981.
16. Сафаров Ш. Термиз ва Термизийлар. – Термиз: Жайхун, 1993.

ПОПУЛЯРИЗАЦИИ АРХИТЕКТУРНОГО НАСЛЕДИЯ ГОРОДА ШАХРИСАБЗА И ЕГО ОКРЕСТНОСТИ С ПОМОЩЬЮ МАЛОИЗУЧЕННЫХ АРХИВНЫХ ДАННЫХ

***Аннотация.** В данном случае имеются в виду архивные данные по памятникам архитектуры и, в частности по историческим объектам г. Шахрисабза и его окрестности.*

Неотъемлемой частью культурного наследия народа Узбекистана являются архивные документы, включенные в состав Национального архивного фонда.

Архивные документы – текстовые, рукописные и машинописные документы, звукозаписи, видеозаписи, киноленты, фотографии, фотографические пленки, чертежи, схемы, карты, а также записи на других материальных носителях, подлежащие сохранению в силу своей значимости для граждан, общества и государства.

Среди совокупности архивных документов выделяют особо ценные документы, которые представляют собой непреходящую историко-культурную и научную ценность, особую важность для общества и государства, в отношении которых установлен особый порядок учета, хранения и использования.

В числе особо ценных документов могут находиться уникальные документы, т.е. не имеющие себе подобных и содержащейся в них информации и (или) внешним признакам, невозполнимые при утрате с точки зрения их значения и (или) автографичности.

Согласно ст. 4 закона “Об архивном деле”[7], архивные документы могут находиться в частной и публичной формах собственности.

При этом архивные документы, находящиеся в органах государственной власти и управления, на государственных предприятиях, в учреждениях и организациях, а также архивные документы, переданные ими в

государственные архивы, музеи и библиотеки, являются государственной собственностью и не могут быть объектом разгосударствления и приватизации, купли-продажи или иных сделок, связанных с передачей права собственности.

Закон устанавливает, что в случае разгосударствления и приватизации государственных предприятий государственных предприятий, учреждений и организаций их архивные документы остаются в государственной собственности и передаются в государственные архивы.

Архивные документы негосударственных предприятий, учреждений и организаций, а также личные архивные документы физических лиц являются их частной собственностью.

Личные архивные документы умерших граждан, включенные в состав негосударственной части Национального архивного фонда, при отсутствии наследников по завещанию или закону, а также в случае невозможности установления их собственника переходят в государственную собственность [6.с. 742-743].

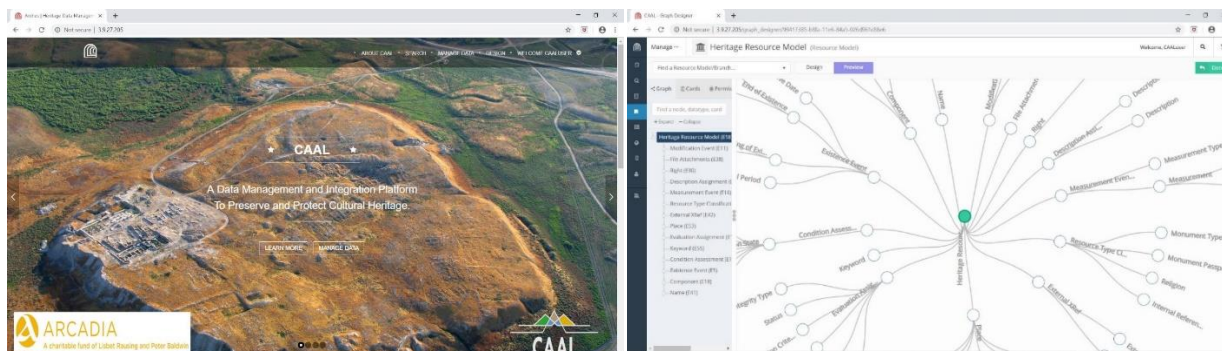
В Институте Искусствознания Академии Наук Республики Узбекистан первоначальный Архив формировался с 1970-х до начала 1990-х гг. из материалов научно-исследовательской группы "Свод памятников материальной культуры Узбекистана". Изначально материалы Архива были организованы по 11 областям Узбекистана и отдельно - по автономной Республике Каракалпакстан. Эта структура Архива "Свода" сохраняется по настоящее время.

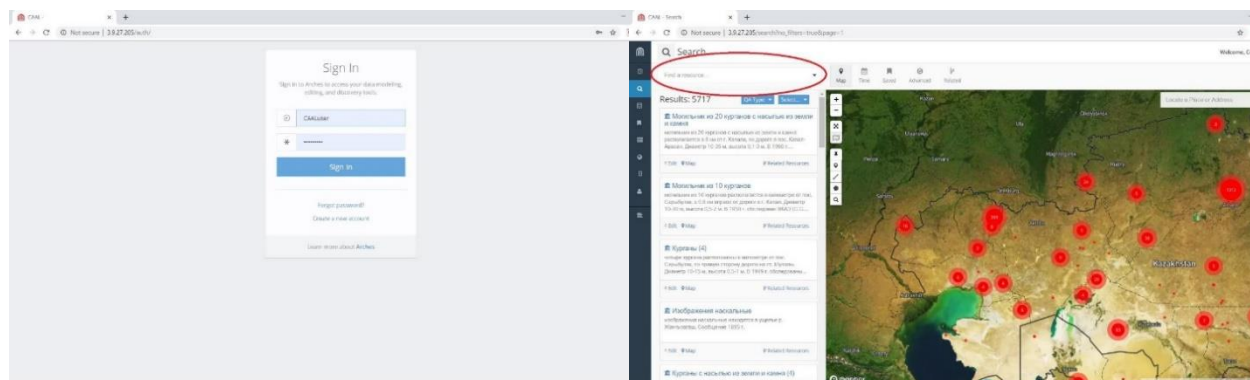
В конце 1970-х гг. во всех Республиках Советского Союза были образованы Группы по выявлению, изучению, сбору материалов, описанию и паспортизации памятников архитектуры, археологии, монументальной живописи и скульптуры. В Узбекистане группа "Свод" базировалась в Институте Искусствознания, где работали ведущие специалисты по данным аспектам материальной культуры. В начале 1990-х гг. с распадом Советского Союза распалась, и группа "Свод", материалы которой остались без надлежащего присмотра. В 2005 г. профессор М.А.Юсупова, также

работавшая прежде в "Своде" в 1986-1992 гг. по исследованию памятников архитектуры, собрала в институте разрозненные материалы Свода в отдел "Архитектуры" и в настоящее время Архив "Свода" находится под ее опекой.

В мае 2019 г. в городе Самарканд прошел Workshop “Central Asian Archeological Landscapes” на котором были освоены навыки по оцифровке и переводу в открытый онлайн доступ архивных материалов по памятникам архитектуры и археологии Центральной Азии. По реализации законов Республики Узбекистан “Об архивном деле” в июле 2019 г. отдел “Архитектуры” Института Искусствознания подписал договор с МИЦАИ – Международным Институтом Центральной Азии при ЮНЕСКО о сотрудничестве в Международном проекте по гранту Фонда АРКАДИЯ (Англия) по оцифровке архивных данных по памятникам архитектуры Узбекистана, в том числе и по объектам города Шахрисабза и его окрестности.

Диапазон археологического и архитектурного наследия в Центральной Азии (Республика Казахстан, Кыргызская Республика, Республика Таджикистан, Туркменистан, Республика Узбекистан и Синьцзян-Уйгурский автономный район Китая) огромен, и большая его часть не имеет документов, они недостаточно изучены и находятся под угрозой утраты. Их оцифровка и сохранение стали возможны благодаря Arcadia Fund - благотворительного фонда Lisbet Rausing и Peter Baldwin. CAAL разрабатывает цифровую инвентаризацию этих сайтов с использованием платформы Arches с открытым доступом (илл.1-4).

Приблизительно 12 команд из двадцати учреждений в семи странах создает открытый инвентарь цифрового археологического ландшафта в регионе. Команды дистанционного зондирования картируют и исследуют сверху. Архивные команды изучают часто хрупкие и неопубликованные записи вековых исследований и оцифровывают рукописные и машинописные страницы, изображения на стеклянных пластинах и фотопленках, нарисованные от руки карты и рукописные полевые дневники, и годовые отчеты. Вместе эти данные предоставят уникальный источник информации для исследователей и других заинтересованных сторон с подробной информацией о содержании архивов, изменениях культурного ландшафта во времени и человеческих взаимодействиях, составляющих все это [7].

Нужно отметить, что по собранным архивным материалам реализация PhD диссертационной работы по теме **«Локальные особенности и проблемы реставрации архитектурного наследия Шахрисабзского оазиса»** и ее все три главы были связаны именно с сохранением и изучением архивных данных памятников архитектуры, так как на основе малоизученных архивных данных, новых материалов научных и натурных исследований тщательно изучены особенностей гражданской архитектуры, культового зодчества, а также истории, методов и проблем реставрации памятников архитектуры региона. С помощью оцифровки и их переводу в открытый онлайн доступ была достигнута одна из целей популяризации и сохранение архитектурного наследия города Шахрисабза и Шахрисабзского района. А, также проведены ряд исследований

по незначительным и малоизученным памятникам региона наряду с знаменитыми памятниками темуридовской эпохи. Предложения по совершенствованию реставрации, сохранению наследия Шахрисабзского оазиса служат основой для составления концепции по регенерации исторического центра города Шахрисабза, а также по популяризации его архитектурного наследия.

Список использованных источников и литературы:

1. Кун А. А. Очерки Шахрисабзского бекства // Записки императорского русского географического общества по отделению этнографии. — СПб ИРГО, 1880. — Т.4.
2. Маньковская Л.Ю. Вводная статья. Кашкадарьинская область. Свод памятников Художественной культуры. Кашкадарьинская область. И.А.(М). С-48. №1053. Архив отделения Архитектуры института Искусствознания АН РУз.
3. Маньковская Л.Ю. Архитектурные памятники Кашкадарьи. Узбекистан-1979.
4. Юсупова М.А. Проблемы реставрации и сохранения аутентичности памятников зодчества Узбекистана. // Architectural Heritage and Modern Society. Materials of International Scientific Conference, Baku, 2019. С. 63-69.
5. Мартыненко И. Э. Международная и национальные правовые системы охраны историко-культурного наследия государств-участников СНГ. Учебное пособие. Москва 2012 г. С.742-743
6. <https://www.lex.uz/>. Закон Республики Узбекистан. «Об Архивном Деле» Национальная база данных законодательства, 19.04.2018 г., № 03/18/476/1087, 09.01.2019 г., № 03/19/512/2435
7. <https://uclcaal.org/>

O'ZBEKISTON TARIXI DAVLAT MUZEYIDA ARXEOLOGIK ASHYOLARNI SAQLASH MASALASIGA DOIR

Annotasiya: *ushbu maqolada O'zbekiston tarixi davlat muzeyida arxeologik ashyolarni saqlash masalasiga doir bajarilgan ishlar tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *muzey, fond, konservatsiya, harorat, namlik, arxeologiya, tosh, sopol, metall, suyak, yog'och, xazinabon.*

Muzeyga taqdim etilgan arxeologik topilmalarni qabul qilish va fondlarda saqlash masalasi dolzarb mavzu bo'lib bu vazifani amalga oshirishda hukumatning bir qator qonun va qonunosti hujjatlari qabul qilingan.

Saqlash ishlari (Konservasiya) – lotincha konservatio saqlash so'zidan olingan (arxeologiya) — arxeologik manzilgohlarni va topilmalarning moddiy mavjudligini saqlab qolish [1, 1] degan ma'noni bildiradi.

Muzey ashyolarini qayta tiklash va buzilmaydigan qilib saqlash davomida tabiiy fanlar metodlaridan, masalan, rentgenografiya, spektrografiya foydalaniladi. Muzey predmetlarini saqlashda konservasiya va ta'mirlash ham katta ahamiyatga ega. Konservasiya – bu predmetlarning tabiiy eskirishi jarayonlarini sekinlashtirish uchun zarur saqlash tartibini yaratadigan va endi boshlangan yemiruvchilik jarayonlarini turli kimyoviy va fizikaviy vositalar yordamida to'sib, so'ngra predmetlarni mustahkamlaydigan usuldir.

Ko'pgina hollarda arxeologik ashyolar muzeyga yomon holatda yetib keladi. Ularning hayotini davom ettirish va ularni kelajak avlodga munosib yetkazib berishda fondlarda munosib sharoitlarda saqlash muhim ahamiyatga ega.

A. Dragoyev Amerika muzeylarida olingan yog'och bo'yoqlari, yog'li bo'yoqlar va boshqalarining holatini kuzatishi natijasida muzeyda harorat 17.7 gradus, havoning nisbiy namligi 60 - 65 % bo'lishi zarurligini ta'kidlab o'tgan [2, 98-99].

Yu.A. Almazov [3, 26-40], Ye. V. Kudryavsev i A. N. Lujeskaya [4, 120] lar xisoblab chiqib muzeyda harorat 12 - 18 gradus, nisbiy namlik esa 50 - 70% bo'lishi

kerak degan fikrni bildirgan. Shunga o'xshash parametrlar 1940 yilda Moskvada nashr qilingan ko'rsatma [5, 110] da ham keltirilgan, lekin unda nisbiy namlikning yuqori cho'qqisi 60 % deb ko'rsatilgan.

Muzeydagi har bir predmetni shu jumladan, arxeologiya fondida saqlanayotgan ashyolarni saqlash Arxeologiya fondi muxofizlaridan arxeologik ashyolarni qaysi turga mansubligiga qarab ajratish hamda havo xaroratidan tortib to joylashtirish sharoitigacha e'tibor berishni talab etadi. O'rtacha havo harorati 20 gradus, namlik esa 70% dan oshmasligi lozim. Yorug'lik tosh, keramika, shisha, va metalga sezilarli darajada salbiy ta'sir o'tkazmaydi. Faqat ular bo'yalgan bo'lsa ishlatilgan bo'yoqqa o'z ta'sirini o'tkazadi. Biz quyida arxeologiyada ko'p uchraydigan topilmalarni saqlashga qo'yiladigan talablar haqida so'z yuritamiz:

Tosh (toshdan ishlangan mehnat qurollari) – Tosh quruq joyda saqlanishi zarur agar biroz bo'lsa ham namlik mavjud bo'ladigan bo'lsa uni tuz qoplab oladi. Uni mog'or bosgan bo'lsa, teshikchalar hosil bo'lgan bo'lsa, yoki kichik yoriqlar paydo bo'lgan bo'lsa ularni tozalash va teshikchalarni berkitish uchun parchalanmaydigan yog'larni singdirish yo'lidan foydalanish mumkin. Bundan tashqari plasmassa ishlab chiqarishda ishlatiladigan smoladan, kleydan hamda syelluloza - kletchatkadan foydalanish maqsadga muvofiq deb topilgan [6, 40-42].

Keramika – sopol bu oddiy g'ishtdan o'tga chidamli chinnigacha bo'lgan loydan ishlangan barcha buyumlardir. Uning tarkibi tosh bilan o'xshash lekin tosh tabiiy xodisa sopol inson omili aralashuvi natijasida paydo bo'lgan. Loydan yasalgan va pishirilgan buyumlarni yaroqsiz holga keltirish uchun eng past harorat 180 gradus, o'rtacha ishlangan buyumlar uchun 450-500 gradus, chinni buyumlar uchun 1100-1200 gradusdan 1400-1500 gradus kerak bo'ladi [7, 26]. Bularning barchasi keramika buyumlari lekin ularning xususiyatlari turlichadir. Idishni olovda qanchalik yaxshi pishirilganligini uni chertib ko'rish usuli bilan aniqlash mumkin. Ya'ni chertilganda ovoz qanchalik jarangli bo'lsa u olovda shunchalik yaxshi pishirilgan bo'ladi. Bundan tashqari idishlarni bardoshli bo'yoqlar bilan bo'yash ham ularni ko'p yillar yaxshi saqlanishiga sabab bo'ladi. Keramika idishlarni qoplashda ishlatilgan yaltiroq qoplamalar sir deb ataladi. Keramika buyumlarini

uzoq yillar saqlash uchun asosiy omil suv va mog‘or bosishidan saqlashdir. Bugungi kunda Arxeologiya fondining deyarli barcha kolleksiyalarida sopol buyumlar mavjud bo‘lib, fondning asosiy qismini tashkil etadi. Arxeologiya fondining bir nechta kolleksiyalarda jumladan, 323-sonli kolleksiyada chinni idishlar va ularning parchalari saqlanmoqda.

O‘zbekiston tarixi davlat muzeyi arxeologiya fondi ashyolarining tarkibida o‘zining nafisligi bilan ajralib turuvchi shishadan ishlangan ashyolar va ularning bo‘laklari o‘rin olgan. Muzeyning arxeologiya fondi va ekspozitsiya zallarida bir necha davrga oid shishadan yasalgan buyumlar mavjud. Uni saqlashda yorug‘lik, haroratining o‘zgarishi, mog‘or va bakteriyalar kabi omillar deyarli salbiy ta‘sir o‘tkaza olmaydi. Lekin ularni alohida atrofi yumshoq idishda saqlash maqsadga muvofiqdir.

Yog‘och – O‘zbekiston tarixi davlat muzeyi arxeologiya fondining bir nechta kolleksiyalarida mavjud. Ularni saqlashda boshqa ashyolarga nisbatan namlikka alohida e‘tibor berish zarur. Agar u saqlanayotgan joyda namlik baland bo‘ladigan bo‘lsa, yog‘ochda namlik hosil bo‘ladi. Oqibatda yog‘och chiriydi va yaroqsiz holga kelib qoladi. Shuning uchun ular quruq va quyosh nuri tushmaydigan joyda saqlanishi zarur. Harorat 12-18 gradus, nisbiy namlik esa 60-70 % bo‘lishi zarur [8, 1].

Suyaklar – O‘zbekiston tarixi davlat muzeyi arxeologiya fondi kolleksiyalarida qabrdan topilgan odam suyalaridan tortib bir nechta turdagi hayvon suyaklari ham mavjud. Suyak saqlanishi jihatidan eng nozik topilma hisoblanadi. Harorat 14-15 gradus, nisbiy namlik esa 55-60 bo‘lishi zarur [9, 1].

O‘zbekiston tarixi davlat muzeyi arxeologiya fondining boyitilishida turli xildagi **metall**ardan yasalgan ashyolar diqqatga sazovordir. Ularni saqlashda birinchi e‘tibor beriladigan jihat bu namlikdir. Agar namlik yuqori bo‘lsa yoki suv tegadigan bo‘lsa karroziyaga uchraydi. Bugungi kunda Arxeologiya fondida mis, bronza va temirdan yasalgan bir necha xil metall buyumlar saqlanmoqda. Ashyolar orasida kamon o‘qi uchlari, qozonlar, qilich va xanjarlar, medalyonlar va boshqalari mavjud. Ular 50 ga yaqin kolleksiyalardan o‘rin olgan. Ularni saqlashda muhim bir

qoidalaridan biri ularni alyuminiydan yasalgan falga qog'ozga o'rash maqsadga muvofiq emas. Harorat 20 gradus, nisbiy namlik esa 50% dan kam bo'lishi zarur [10, 1].

Arxeologiya fondi ashyolarini saqlash borasida O'rta Osiyo davlatlarining milliy muzeylarini faoliyati o'rganildi. Unga ko'ra Tojikiston Respublikasi milliy muzeyi arxeologiya fondi temir shkaflar bilan jihozlangan [11, 1]. Qozog'iston Respublikasi milliy muzeyining arxeologiya fondi zamonaviy jihozlar bilan taminlangan. Harorat va namlik rejimiga rioya etiladi [12, 1]. Qirg'iziston Respublikasi milliy muzeyida zamonaviy avtomatik havoni namlash tizimi, havo tozalagichlar, termogigrometr, yorug'lik o'lchagich, dezinfiksiya tizimi va boshqa zarur jihozlar bilan jihozlangan [13, 1]. Ushbu muzeylarning ish tajribasini o'rgangan holda, ma'lum bir jihatlarini amaliyotga tadbqiq etish maqsadga muvofiqdir.

1953 yil 3 mart sanasida muzeyda direktor G. Rashidov raisligida o'tkazilgan navbatdagi yig'ilishda ilmiy xodim G. Alimov "Muzey stelajlarini yaxshilash zarur, chunki ular qoniqarsiz holda. Havo haroratining minimum normasiga ham e'tibor berish kerak" degan taklifni o'rtaqa qo'yadi [14, 39].

Muzeyning oldingi binosi – g'aznachilik binosida - arxeologiya fondidagi ashyolar muzey yerto'lasida saqlangan. Yog'ochdan qilingan yashiklarda yirik idishlar stelajlarda saqlangan va ularning opisi (ro'yxati) ga shu kolleksiyaga tegishli deb yozib qo'yilgan. Lekin 1985 yillar atrofida fondning ustidan o'tgan suv quviri yorilib ketishi natijasida arxeologiya fondi juda katta talofat ko'rdi. Yashiklarning pastki qismidan 3-4 qatori, stelajning pastki qatori va yerga qo'yilgan ashyolar, ayniqsa sopol buyumlar juda xarob ahvolga kelib qoldi. Restavrasiya qilingan sopol idishlarning kleylari ajralib ketgan. Ashyolarning orasida Jarqo'tondan topilgan topilmalarning zarar ko'rganligini ularni mog'or bosganligidan bilish qiyin emas edi. Fond suvdan tozalangandan keyin ashyolar tashqariga olib chiqilib quritilgan. Xonalarning yetishmasligi sababli ashyolarni boshqa xonaga ko'chirishning iloji bo'lmagan. Shu voqeadan keyin har yili yozda arxeologiya fondida saqlanayotgan ashyolarni issiqda quritiladigan bo'ldi. Muzey 1992 yilda yangi binoga (hozirgi)

ko‘chgan bo‘lsada, arxeologiya fondi 2008 yilga qadar eski binoda saqlangan. Shu davr oralig‘ida har yili yozda quritish ishlari olib borilgan. Fondga namlikning yuqori bo‘lganligi uchun metall buyumlarning karroziyaga uchrashini oldini olish maqsadida paraloid B-72 bilan qisman tozalanib kelinmoqda.

Arxeologiya fondi topilmalari bizga asosan qadimiyatimizdan darak beruvchi, deyarli yozuv paydo bo‘lmagan yoki to‘la shakllanib bo‘lmagan davrlarga oid. Ularni asrash alohida mas’uliyatni talab etadi. Ularsiz yurtimizning qadimgi davr tarixini tiklashning imkoni yo‘q. Shu sababli ularni asrovchi Arxeologiya fondi muhofizlari, arxeologik topilmalarni saqlashda ularni qadr-qimmatini tushunadigan, arxeologiyani sevadigan, topilmalar doim e’tiborida bo‘ladigan ilmiy xodimlar bo‘lishi alohida ahamiyatga ega. O‘zbekiston tarixi davlat muzeyi Arxeologiya fondida faoliyat olib borgan muhofizlar ham huddi shu talabga javob beradigan arxeologlar bo‘lganligi, bugungi kungacha arxeologiya fondi ashyolarini bizgacha asrab yetib kelishiga sabab bo‘lgan bo‘lsa ajab emas. Arxeologiya fondi tashkil etilgan davrdan bugungi kungacha ushbu fondga mas’ul bo‘lgan xodimlarning ro‘yxatini keltirib o‘tamiz. Ularning orasida yurtimiz qadimiyatini o‘rganishda ko‘plab arxeologik ekspeditsiyalar olib borgan mashhur arxeologlarning borligini ham ko‘rishimiz mumkin. Shuni alohida ta’kidlab o‘tishimiz joizki XIX asr oxiri - XX asr boshlarida arxeologiya fondiga boshqa fondlar singari umumiy qaralgan. Shunki har bir fondni saqlash uchun yetarlicha kadrlar bo‘lmagan. Fondlarni bitta xodimga birlashtirilishi natijasida fond ishlarining sekinlashishiga olib kelgan.

T/p	Ism Familiyasi	Mas’ul bo‘lgan yillari	Izoh
1	Turdi Mirg‘iyozov		
2	G‘ofur Alimov		
3	Viktor Isidorovich Sprishevskiy	1946-1960	
4	Qobul Alimov	1960-1979	
	Lazar Izrailevich Albaum	1975-1995	Katta ilmiy xodim
5	Vazgen Minasyans	1979-2017	
6	Otabek Aripdjanov	2008-2020	

7	Tohir Norqobilav	2017-
8	Sarvar Boymirzayev	2020-

* Vazgen Minasyans arxeologiya fondini ikki muxofizga topshirgan. Shuning uchun fondning belgisi “A” va “A1” deb yuritiladi. S. Boymirzayev fondni O. Aripdjanovga tegishli qismini olgan.

Fondning tashqi tomondan xavfsizli to‘g‘risida gapiradigan bo‘lsak birinchidan, iqlim: 68 gradusdan past, havoning namligi 70%; ikkinchidan, suv manbasi fondning tomi va yerto‘la qismida suv yig‘ilib qoladigan joyi bo‘lmasligi, uchinchidan, elektr toki bilan asosiy binodan alohida ulangan bo‘lishi; to‘rtinchidan, eshikning havo o‘tkazmaydigan tarzda yopilishi va unda signalizasiya o‘rnatilishi; beshinchidan, fondga qabul qilingan kolleksiyalarni cherdakda yoki padvalda saqlashdan ehtiyot bo‘lish lozim. Chunki, u yerda ashyolarni zararkunandalar tomonidan zararlash holati ko‘proq uchraydi [15, 1]. Bundan tashqari tabiiy ofatlar (yong‘in, zilzila, tornado va boshqalar) sodir bo‘lganda xavfsizlik choralari ham hisobga olish zarur.

Fondagi ashyolarni saqlashda zararkunandalarni ham yoddan chiqarmaslik zarur. Tashqaridan keladigan zararkunandalarga quchlar, sichqonlar, termitlar, tarakanlar, har xil turdagi hashoratlarning kiradi [16, 1]. Arxeologiya fondida zararkunanda hashoratlarning mavjud ekanligi yoki mavjud emasligini aniqlash uchun Insekts Limited (inkorporated)-Insekt Trap (kley surkalgan qog‘oz) qo‘yilgan. Zararkunandalarni ko‘payib ketmasligi uchun muzeyda dizenfiksiya ishlari olib boriladi. Bundan tashqari muzeyda oshxona faoliyati cheklanadi. Kalamushlarga qarshi kurashishda Ermitaj muzeyi mushuklardan foydalansa Boston muzeyida itlardan foydalanish yo‘lga qo‘yilgan [17, 1].

Ta‘mirlash jarayonida asliyatiga zarar yetkazmaslik, uslubini o‘zgarishiga yo‘l qo‘ymaslik zarur va albatta qaysi qismi ta‘mirlanganligi haqidagi ma‘lumotni muzey ashyosining ilmiy pasportida ko‘rsatish lozim. Ekspонатlarni tomoshabinlarga taqdim qilishda davriy ketma-ketlik, asarlar janri, uslubi, qaysi madaniyatga mansubligi kabi bir qator faktorlarga ahamiyat beriladi.

Muzey tashkil etilgan dastlabki yillarda arxeologiya fondida malakali restavratorlarning kamligi tufayli ko‘pgina ashyolar ta‘mirlash maqsadida chet elga olib chiqib ketilgan, lekin ularning ba‘zilari ortga qaytmagan.

Muzeyga olib kelingan har bir ashyoni birinchi navbatda xujjatlashtirish va tegishli fond bo'limiga o'tkazish muhim vazifa sanaladi. Hujjatlashtirish jarayonidan so'ng saqlash jarayoni muhim shu bilan birgalikda eng qiyin ishlar sirasiga kiradi. Chunki bugungi kunga qadar arxeologiya fondi topilmalalari maxsus sharoitlar mavjud bo'lmagan joylarda saqlanib kelgan. Bu esa ashyoni uzoq yillar but saqlanishiga salbiy tasirini o'rkazmay qo'ymaydi. Buning oldini olish uchun dunyo tan olgan muzeylarning tajribalaridan ularni mahalliyashtirgan holda foydalanish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati:

1. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D0%B5%D1%80%D0%B2%D1%8B>
2. Драгоев А. К вопросу о стабилизации температуры и влажности в музейных зданиях. / “Вестник Одесской комиссии краеведения при Украинской Академии Наук”. – Ч. 2-3. 1925. – С. 98-99.
3. Алмазов Ю.А. Учет и хранение музейных экспонатов. /Сов. музеев. 1935. № 4. 26-40.
4. Кудрявцев Е. В. и Лужецкая А. Н. Основы техники консервации картин. Под ред. Ф.И. Рерберга. – М.– Л., Искусство. 1937. – С. 120.
5. Балаева С.Н. и др. Хранение музейных ценностей. – Ленинград. 1940.
6. Фармаковский М.В. Консервация и реставрация музейных коллекций. – М., 1947. – С. 40-42.
7. Фармаковский М.В. Консервация и реставрация музейных коллекций. – М., 1947. – С. 46.
8. Инструкция по учету и хранению музейных ценностей в краеведческих музеях системы Министерства культуры СССР. – М., 1968.
9. Инструкция по учету и хранению музейных ценностей в краеведческих музеях системы Министерства культуры СССР. – М., 1968.

10. Инструкция по учету и хранению музейных ценностей в краеведческих музеях системы Министерства культуры СССР. – М., 1968.
11. Abdullayeva Parvina. Tojikiston milliy muzeyining ilmiy xodimi 14.09. 2022 y.
12. Mukasheva Gulsara. Qozog'iston milliy muzeyining bosh muhofizi, 14.09. 2022 y
13. Imankulova Gul'naz. Qirg'iziston milliy muzeyining ilmiy xodimi, 14.09. 2022 y
14. ЎзФА МА, Ф - 59 - фонд, 1 - рўйхат, 50 - йиғмажил, 39 - варақ.
15. Central Asian Museum Conservators training materiallaridan. – Т., 2021.
16. <https://museumpests.net/resources-2/resources-web-resources/>
17. Central Asian Museum Conservators training materiallaridan. – Т., 2021.

BUXORODAGI TURKI JANDI MAQBARASI TARIXI

Annotatsiya: Ushbu maqolada Buxoro sharidagi ziyoratgoh, qadamjoylardan biri Turki Jandi maqbarasi tarixi, uning qurilish dinamikasi haqida so'z boradi. Manbalardagi Turki Jandi shaxsining ta'rifi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: muhaddis, valiyulloh, sahoba, karomat sohibi, pushta, qadamjoy, quduq, hujra, peshtoq, dahma, go'rxona, maqbara, sag'ana, guzar.

X asrda yashab o'tgan, asl ismlari Abu Nasr Ahmad ibn al-Fazl ibn Muso al-Muzakkir bo'lgan bu ulug' zot Turki Jandi hazratlari nomi bilan mashhur bo'lganlar. Yoshliklarida ilm olish, Buxoro madrasalarida o'qish maqsadida Jand (Sirdaryo bo'yidagi qadimiy shahar)dan Buxoroi Sharifga kelgan bul zot olim, orif, muhaddis va valiyulloh darajasiga yetganlar. [1,74-75]

“Tuhfat az zoirin” [2,30] va “Kitobi Mullazoda” (XV asr) [3,51] asarida Turki Jandi maqbarasi zikri haqida quyidagi ma'lumotlar bitilgan: “Uning qabri shaharning janubida joylashgan va shahar imoratlariga tutashib ketgan: ash-shayx ul-imom Abu Nasr Ahmad ibn al-Fazl ibn Muso al-Muzakkir al-Jandiyning munavvar qabri o'sha yerda joylashgan va u shayx Abu Bakr ibn Ishoq al-Kalobodiyning o'quvchilari va sahobalaridan biri, Alloh Taollo uning ruhini muqaddas qilsin va u odamlar va parilar peshvosi, valoyat va karomat sohibi edi ”.

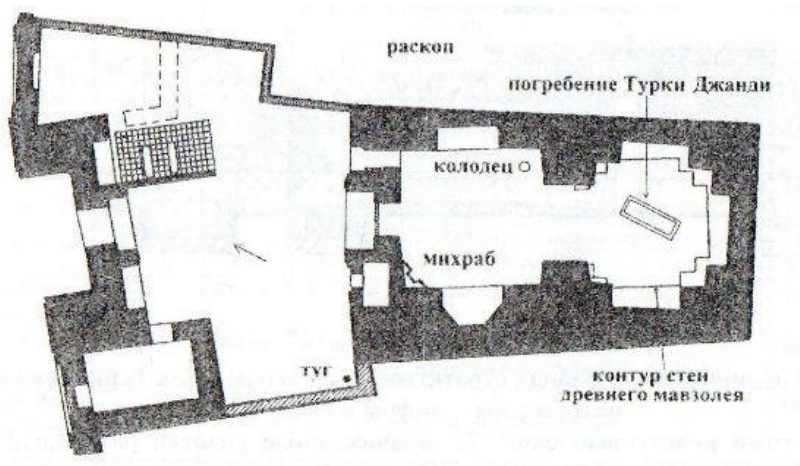
Abdukarim as-Som'oniyni (1113-1167) “Nasabnoma” kitobida yozilishicha, “Abu Nasr Ahmad ibn Fazl al-Jandiy Buxoro imomlaridandur. Bu zot tafsir va hadis ilmida, ma'rifat ilmida peshqadam bo'lganlar” [4,35].

Shayx Turki Jandi xoklari qo'yilgan joy Buxoro shahridagi mashhur ziyoratgohlardan biri hisoblanib, shu nomdagi (xalq orasida Tayi pushta ham deyiladi) guzarda joylashgan. U yerda XX asrning 70- yillariga qadar bir necha qavatli pushta (sag'ana)lar joylashgan ziyoratgoh bo'lgan. Bu ziyoratgoh hozir Buxoro shahridagi Namozgoh ko'chasida joylashgan. [5,91-92]

1-rasm. Turki Jandi ziyoratgohi. 1933 yil.

Bu ziyoratgohda XII, XIV, XVI asrlarda barpo etilgan masjidda shayx va karomat sohibi Turki Jandi maqbarasi bor.

2-rasm. Turki Jandi ziyoratgohi umumiy tarxi.

Maqbara yoshini aniqlash maqsadida dastlab 1971-1972 yillarda B.D.Kochnev tomonidan, 1987-1989 yillarda Ye.Nekrasova [6,55] va S.Inyutin tomonidan arxeologik-tadqiqot ishlar olib borilgan. B.D.Kochnev [7,1-15] yodgorlik qurilishi tarixini to'rt davrga bo'lgan.

Birinchii davr XI-XII asrlar. Shayx qabri joylashgan bino, ya'ni go'rxona (4.25 metr) kvadrat shaklga ega bo'lib, kirish eshigi uning shimoliy-g'arbiy tarafida bo'lgan. Qurilishda pishiq g'isht (25*4 sm) dan va bino ichkarisini bezashda ganchdan foydalanishgan.

Devor tashqi tomondan dekorativ pishiq g'isht bilan qoplangan. Dahma go'rxona markazida joylashgan. Dahma ostida pishiq g'ishtdan qilingan qutisag'anada (0.75*2 m, chuqurligi 0.56 m) jasad qo'yilgan.

3-rasm. Turki Jandi dahmasi. 2023 yil.

Ikkinchi davr XIII-XIV asrlar. Bu davrda masjid devorida tokchalar barpo etiladi. Kirish qisimda maqbaraga olib boradigan yo'lak (3.65m*5.5m, qalinligi 2m) bo'lgan ziyoratxona-masjiddan iborat ikkinchi qismi quriladi.

4-rasm. Ziyoratxona-masjid.

Uchinchi davr XV-XVI asr. Ziyoratgohning maqbara joylashgan qismi o'zgarmaydi. Faqat qabr usti yangi g'ishlar bilan qoplanadi. Yo'lak qismi 3.6 metrdan 4.4 metrga kengaytiriladi. Devori 27*5 sm pishiq g'ishlar bilan quriladi. Qudug ham shu davrga taalluqli.

5-rasm. Ziyoratgohdagi quduq.

To'rtinchi davr XVI-XVII asrlar. Bu davrga kelib ziyoratgohning hozirgi holati to'liq shakllanadi. Ya'ni, kirish peshtoqi, hovli ichidagi hujralar shular jumlasidandir.

6-rasm. Ziyoratgohning ichki ko'rinishi. 2023 yil.

7-rasm. Ziyoratgoh hovlisidagi yog‘och ayvon. 2023 yil.

8-rasm. Maqbaraning gumbazlari. 2023 yil.

O‘z vaqtida buxoroliklar orasida shunday odat taomilga kirgan: Turki Jandi ziyoratgohi oldidan yo‘lovchilar ulovlaridan tushib piyoda o‘tganlar. Shayxning hurmatini joyiga qo‘ymagan yoinki, shunday odat borligini bilmagan chavandozlar esa o‘z ulovlaridan yiqilib tushganligi haqidagi rivoyatlar keng tarqalgan.

Turki Jandi masjidi ichidagi quduq ham tabarruk hisoblanadi. Quduq suvining shifobaxshligi Makkai Mukarramadagi Zam-Zam qudug‘i bilan ko‘rinmas yo‘l bilan bog‘langanligi bilan izohlanadi. Rivoyatlarga qaraganda, Turki Jandi qudug‘i ustida turadigan Qur‘on oyatlari yozilgan mis jom quduqqa tushib ketib, bir muddat o‘tgach, Makkatullo qudug‘idan chiqqan. Bir qancha vaqtdan keyin Makkatullo qudug‘iga o‘sha jom tushib ketib, yana Turki Jandi qudug‘idan topilgan.

Turki Jandi va Chashmai Ayub maqbaralari bir davrga mansub inshootlar bo‘lib hisoblanadi. Temuriylar davrida esa XII asrga barpo etilgan maqbara gumbazi ta‘mirlangan va ziyoratxona barpo etilgan.

9-rasm. Turki Jandi ziyoratgohi. XX asrning 40-yillari.

Ziyoratgohning maqbara qismi tashqi gumbazi baland silindrik asosga o‘rnatilgan bo‘lib, uzoqdan ko‘zga tashlanib turadi va binoning shaklu shamoyilini namoyish etadi. Ichki konstruktiv gumbaz esa qalqonsimon bag‘allar yordamida ko‘tarilgan to‘rtta o‘zaro kesishgan ravoqlar ustiga o‘rnatilgan. Temuriylar davrida vujudga kelgan gumbaz osti konstruksiyalar Buxoroda ilk bor aynan Turki Jandi maqbarasida uchratishimiz mumkin.

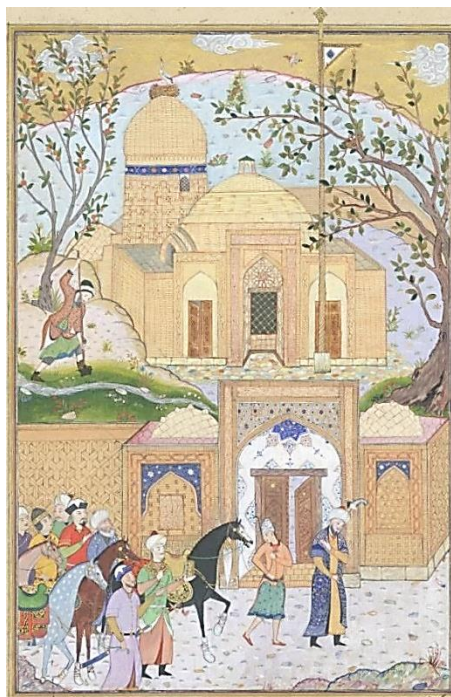

10-rasm. Maqbara ustidagi gumbaz osti konstruksiyasi.

11-rasm. Turki Jandi ziyoratgohi. XX asrning 70-yillari.

**12-rasm. Amir Temur Turki Jandi ziyoratida. Miniatyura.
Jahongir Ashurov. Turkiya. 2017 y.**

Amir Temur hukmronligi davrida Turki Jandi maqbarasida olib borilgan qurilish ishlarini miniatyurada tasvirlash maqsadida buxorolik miniatyurachi-rassom Jahongir Ashurov “Amir Temur Turki Jandi ziyoratida” nomli noyob asarini yaratgan.

XX asrning 30-yillari boshlarida ziyoratgohni ta’mirlash uchun asosiy manba hisoblangan vaqf mulklari bekor qilinadi. Majmuaning umuman qarovsiz qolib ketgan qabriston qismi xarobaga aylanadi. Natijada XX asrning 70-yillarida bir necha qavatli pushtalar (qabrlar) tekislanib, turar joylar quriladi.

13-rasm. Turki Jandi ziyoratgohi peshtoqi. 2023 yil.

Maqbaraga XVI asrda qurilgan peshtoq orqali kiriladi. XIX asr boshida oʻrnatilgan kirish eshigi ikki tabaqali boʻlib, uning har ikkala dilagida *arab hatotlik yozuvi turlaridan boʻlmish nastaʼliq* xatida tarix bitilgan.

14-rasm. Ziyoratgohga kirish eshigidagi zulfinlar. Foto 1954 y. Girshberg

15-rasm. Ziyoratgohga kirish eshigi va undagi bitik. 2023 y.

*Turki Jandiy maqbarasiga kelib ma'naviy ozuqa olgin,
Ko'ngillar Haq Taoloning yodida ekanligini ko'rgin.
Hojatmandlar uchun hojatlari bo'ladi ravo,
Ruhiiy kasalliklar uchun davo borligini ko'rgin.
Hazrati Rahmon muvaffaqiyat berib,
Iltijolar makonida toza niyatlar ijobatini ko'rgin.
Uning boshi yaqiniga bosh urib ta'rixni yozdi:
“Firdavs jannatin yonidan bir eshik ochilganini ko'rgin”.*

1227/1812

(Tarjima turli davrlarda bir qator sharqshunoslar: B. Qazoqov, B. Bobojonov, G'. Razzoqov va K. Rahimov tomonidan amalga oshirilgan)

2020 yil ushbu tabarruk qadamjoy iste'dodli ustalar tomonidan to'liq restavratsiya qilinib, ziyoratchilar uchun obod maskanga aylantirildi. Turki Jandi maqbarasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 4 oktyabrdagi 846-sonli qaroriga asosan davlat muhofazasiga olingan. 2019 - 2020 yillarda obod mahalla dasturi doirasida “Baraka Rizo Quruvchi” MChJ tomonidan keng ko'lamli restavratsiya tiklash ishlari amalga oshirilgan.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati:

1. Садриддин Салим Бухорий. Бухоронинг табаррук зиёратгоҳлари. Т., 2015
2. Тухфат аз-зоирин. (перевод с таджикского-персидского, предисловия коментариин-Х.Тураева). “Splendid”, Т., 2021.
3. Тарихи Муллозода. (сўз боши, форс тилидан таржима, изоҳлар муаллифлари Ш. Воҳидов, Б. Аминов). “Янги аср авлоди”, Т., 2009 й.
4. Насабнома. Т., 2017 й.
5. Сухарева О.А. Квартальная община позднефеодалного города Бухары. “Наука”. М., 1976

6. Некрасова Е.Г. Историческая топография южной части Бухары (район некрополя Турки-Джанди)// «Археология и нумизматика и эпиграфика Средней Азии». Материалы научной конференции, посвященной 60-летию со дня рождения доктора исторических наук Бориса Дмитриевича Кочнева. Самарканд. 2000
7. Кочнев Б.Д. Турки Джанди в Бухаре. Заключение по шруфтам. Архив Глав НПУ МК Узб., рукопись №Б 3565/К76. Ташкент. 1973

BUXORODA HUKMDORLARNI DAFN QILISH AN'ANASI

Annotatsiya: Maqolada Buxoroda hukmdorlarni dafn etilishi bilan bog'liq ufr-odat va an'analar, xon va amirlarning mozorlari, ularning shakllanishi, podshoxlar avliyolar oldiga dafn qilinishining sabablari, sulolaviy dahmalar va ularning xususiyatlari bilan bog'liq masalalar imliy tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: avliyo, amiri Jannatmakon, Dahmai shohon, oxir zamon avliyosi, podshohlar qabristoni, go'yandalar.

Buxoroda har bir qabristonning o'z xususiyati bo'lib, ularda turli toifadagilar dafn etilgan. XX asr boshlariga qadar Buxoro shahrida 27 ta qabriston bo'lgan[10, 38]. Aksariyat amaldor va davlat xizmatchilari Chortug' qabristonida, jo'ybor xojalari Sumitondagi Chor bakr qabristonida, olimu ulamolar Kalobod qabristonida*, qozilar Qozziyu quzzot qabristonida*, musofirlar Tali mayitagoni g'ayri ajam, qatl qilinganlar G'aribon qabristoniga ko'milgan. Shular qatorida podshohlar dafn etiladigan bir nechta qabristonlar shakllanib borgan. Chor Bakr qabristonida* Shayboniy hukmdorlar, Qasri Orifondagi Dahmai shoxonda ashtarxoniy xonlar, Eshoni Imlo mozorida mang'it amirlarining sulolaviy, oilaviy maqbara va xaziralari paydo bo'lgan.

Buxoroda hukmdorlik qilgan xon va amirlar taxtga chiqishdan oldin tariqat peshvolari, shayxlar, avliyolarni ziyorat qilishgan. Bu an'anani hatto davlat miqyosidagi muhim siyosiy va diniy marosimga aylantirishgan. Mazkur marosim o'tkazilgach ularning taxti qonuniy jihatdan tan olingan. Xonu amirlar vafot etgach jasadlari qo'yiladigan so'nngi manzillarini tanlashga ham alohida e'tibor qaratishgan. Ularning aksariyati Buxoroning yirik avliyolari oldiga dafn qilingan. Buning quyidagi sabablari bo'lgan.

---

* Kalobod qabristoni – Buxoroning Mozori sharif darvozasi ishkarisida joylashgan bo'lib, hozirda saqlanmagan.

* Qozziyu quzzot qabristoni - Buxoroning Mozori sharif darvozasi tashqarisida joylashgan bo'lib, hozirda saqlanmagan.

* Chor Bakr qabristoni – Buxoro shahridan 5 km g'arbda Sumiton qishlog'ida joylashagan 44 gektarli qadimiy qabriston. X asrdan boshlab shakllangan.

Birinchidan, hukmdorlar ma'lum tariqatda bo'lib, ularning muridi, shogirdi bo'lishgan. Pirlariga ixlosi, hurmati cheksiz bo'lgan. Masalan, shayboniy Ubaydullaxon o'z ustози Mir Arab Yamaniy oyog'i oldiga, ya'ni Miri Arab madrasasining go'rxonasiga qo'yilgan. Shuningdek, Buxoro amirlaridan Shoxmurod va Haydar Naqshbandiya tariqatining faol homiylari va targ'ibotchilari sifatida tanilgan[2, 103]. Amirlar o'z jangu-jadal, yurishlarida faqat qurol kuchiga emas, Buxoro shayxlarining ma'naviy qudrati, kuchi, obro'siga tayanib ish ko'rgan va muvaffaqiyat qozongan. Masalan, Amir Nasrullo Muhammad Husayn al-A'laviyga alohida doim ehtirom ko'rsatgan [6, 121].

Ikkinchidan, avliyolarning shajaralari bevosita payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v)ga, xalifalar Abu Bakr, Umar, Usmon va Ali ga borib taqalgan. Xususan, Eshoni Imlo naqshbandiya tariqatidagi silsila orqali payg'ambarimiz (s.a.v)ga borib taqalgan. Ota tomondan ham nasablari Hazrati Ali (r.a.)ga, ona tomondan Hazrat Abu Bakr Siddiq (r.a.)ga borib yetgan[9, 265]. Bahouddin Naqshband ham Rasuli akramdan kelayotgan "silsilai zaxxob" – "oltin zanjir"ning o'ninchi halqasida joylashgan.

Uchinchidan, amirlar avliyolarning ziyoratgohini asrlar davomida millionlab ziyoratchilar ziyorat qilishi, ularning haqlariga Qur'on tilovatlar o'qib, duolar qilishini yaxshi bilishgan. Ayni shu duolarning savobi tegib turishi, duoyi fotihalardan bahramand bo'lib turish uchun shu joylarda dafn qilishlarini vasiyat qilishgan.

To'rtinchidan, qiyomat kuni haqqa yetgan valiyzotlar, piru komillar bilan birga bosh ko'tarishni niyat qilishgan. Ayni shunday muborak maqsadlarni ko'zlab, qabrlarining avliyolarga yaqin bo'lishiga intilishgan.

Buxoro amirlarining vafoti bilan bog'liq ma'lumotlarni xalqqa yetkazishda forsiy va turkiy tilning eng nozik so'z durdonalaridan foydalanishgan. Tarixiy adabiyotlarda ham bundan mudhish sanalarni so'z san'atidan foydalanib go'zal tarzda bayon qilishgan. Masalan Amir Muzaffarxon o'limi xususida "safari oyida Amir Muzaffar janobi oliylari dorulfanodan dorulbaqoga safari qildilar"[7], deb bayon qilinadi. Buxoroning so'nggi amiri Sayyid Olimxon ham otasi vafotini

quyidagicha ifodalaydi: “zoti shahona hazrat Sayyid Amir Abdulahadxon – mening Padari buzrukvorim taqdiri ilohiy amri bilan foniyluk olamidan boqiylik dunyosiga rixlat etdilar”[1, 8]. A’za va motam marosimi kunlarida amirlarning farzandlari otalarini marhum va mag’fur padarim[1, 8] deb eslab, qayg’u chekishgan.

Amirlar hukmdorlik davrida ko’p yaxshilik, savob ishlar qilib, aholining mushkuli oson, dardiga darmon, rayiat bilan hamnafas bo’lgan bo’lsa, xalq uni hech vaqt unutmagan, qalbida, xotirasida saqlagan. Hatto vafotidan keyin avliyo darajasiga ko’tarib e’tiqod qilgan. Masalan, Ismoil Somoniy vafotidan keyin aholi tomonidan “Pochcho Somoniy”, “Avliyo Ismoil Somoniy” sifatida ulug’langan. Buxoro shahrining Jo’ybor mahallasidagi eshon Imlo mozoriga dafn qilingan Amir Shoxmurodni xalq “Amiri Jannatmakon” nomi bilan avliyo darajasiga ko’tarib, boshqa avliyolar qatorida sig’inib kelgan[3, 122].

Podshohlarning dafn marosimlarida xalqqa ehsonlar tarqatilgan. Xatmi Qur’on marosimlari o’tkazilgan. Imomqulixonning Makka shahrida vafot etganidan xabar topgan Xoja Tojiddin uning fotixa marosimi bilan bog’liq barcha xarajatlarni o’z zimmasiga olgan. U o’nta ot va yuzta qo’y so’yib, Buxorodagi Volidaxon madrasasida shahar va viloyatning nufuzli shaxslari ishtirokida xatm Qur’on o’tkazadi. Marosimda xizmatda bo’lganlarning xammasiga in’omlar berilgan[4, 50].

Buxoro amirlarining hammasi ham o’z vatanida vafot etmagan. Ayrimlari haj safarlari chog’ida omonatlarini topshirgan. Ashtarxoniylardan Nadr Muhammadxon 1651 yilda xaj safariga yo’lga otlanganda Eronning Simnon viloyatida vafot etadi. Uni Madina shahriga olib borib, Baqiya qabristonida akasi Imomqulixon qabri yoniga dafn etishgan[4, 64]. Abdulazizxon ham 1681 yilda Makka va Madina shaharlariga yo’l oladi. Shu yerda haj ibodatini ado etib, Makka shahrida 1682 yilda 77 yoshida vafot etadi.

Aksariyat amirlar Buxorodan 10 km uzoqlikda joylashgan Bahouddin Naqshband ziyoratgoxi va shahardagi Eshoni Imlo mozorlariga dafn etilgan. Subhonqulixon o’z vasiyatiga ko’ra Bahouddin Naqshband ziyoratgohidagi Daxmai shoxonda, shayboniy Abdullaxon II qabri yaqiniga dafn etilgan [4, 75]. Fitna natijasida 1711 yilda 16 martda 30 yoshida vafot etgan Ubaydullaxon esa otasi

Subhonqulixon yoniga dafn etilgan. Fitna qurboni bo'lib 1747 yilda Mir Arab madrasasi hujralaridan birida o'ldirilgan Abulfayzxon Naqshband ziyoratgohida dafn etilgan[4, 99]. Bahouddin Naqshband ziyoratgohida yetti asr davomida shakllangan "Dahmai shohon" – podshohlar dahmalarida ashtarxoniylardan Subhonqulixonning rafiqasi Poshsho-bibi (Sitorai Moxi Xossa), Imomqulixon nomlari ham zikr etilgan[8, 8].

So'nggi sulola – mang'it amirlari ham Buxoroning bir necha qabristonlarida dafn etilgan. Buxoro shahrining Abu Bakr Tarxon qabristonida amir Muhammad Raximxon (45 yoshida), Bahouddin mozorida Muhammad Doniyolbiy otaliq (75 yoshda), Eshoni Imlo mozorida* Amir Shohmurod (59 yoshda), Amir Haydar (49 yoshda), Amir Nasrulloxon (54 yoshda), Amir Muzaffarxon (51 yoshda)lar dafn etilgan. Ayrim amirlar o'z pirlarini ziyorat qilib, keyin bandalikni bajo keltirishni niyat qilishgan. Masalan, Muhammad Raximxon G'ijduvon va Shofirkondagi Xoja Abduxoliq G'ijduvoni, Xoja Orif Revgariy maqbaralarini ziyorat qilib, Buxoroga qaytayotganida 1758 yil 24 martda to'satdan vafot etgan[5, 43].

Eshoni Imlo qabristoni Buxoro shahrining 220 ta qadimiy guzarlaridan biri bo'lgan Xoji Habibullo yoxud Xiyobon guzarining katta qismini egallagan. Qabristonda Eshoni Imlo o'zi va Xalifa Xudoydot dafn etilgan. Eshoni Imlo XVIII asr ikkinchi yarmida vafot etgan degan ma'lumotlar mavjud. Eshoni Imlo tasavvufda bir yo'la to'rt tariqat Ishqiya, Kubraviya, Yassaviya va Naqshbandiya darajasiga yetgan. Uni "avliyoyi oxir zamon" – "oxir zamon avliyosi" deb hisoblaganlar, undan keyin "avliyo" bo'lmagan, degan rivoyatlarni yaratganlar. Lekin keyinchalik ham Shukurbek, avliyo Namadpo'sh mozorlari paydo bo'lgan[3, 112].

Eshoni Imlo mozorida nafaqat mang'it amirlar, balki ularning oila a'zolarining ayrimlarini jasadlari qo'yilgan. Amirlar oilasiga tegishli mazkur "go'rxonai podshoxo" – "podshohlar qabristoni"da maqbaraga o'xshash binolar ko'p bo'lgani uchun amirlik davrida bu mozorda hamma vaqt sarbozlar qorovulda turganlar.

---

* Eshoni Imlo mozori Sovet davrida buzib tashlangan bo'lib, hozirda uning o'rnida 14-maktab joylashgan.

Qabrison devorlar bilan o‘ralgan bo‘lib, unga qo‘riqlanadigan darvozaxonadan kirilgan. Qabrison o‘rtasida joylashgan sardobadan guzar atrofidagi aholi obihayot maqsadida foydalangan. Aholi orasida ushbu sardoba “odamlarni o‘ziga tortuvchi” (toj. “bong mezanat”) singari yomon nomlar bilan ham tanilgan[11, 161]. Afsuski mazkur podshohlar qabristoni 1950-1960 yillarda dinga qarshi kurash bahonasi bilan tekislab tashlangan.

Amirlarning hammasiga ham muborak Buxoroi sharif tuprog‘ini so‘nggi manzil qilish nasib etmagan. 51 yoshida qazo qilgan Amir Abdulahadxon Karmanadi Qosim Shayx Azizon ziyoratgohiga ko‘milgan. Amir Sayyid Olimxon esa 63 yoshida vafot etib, Kobuldagi Shahidoni islom (islom shahidlari) qabristonida dafn etilgan.

Buxoro amirlarning vafoti munosabati bilan marsiyalar, marhumga bag‘ishlovlar, a’za baytlari ko‘plab yozilgan. Hatto go‘yandalar (ta’ziyada odamlarni yig‘latuvchilar) bunday misralarni maromiga yetkazib ijro etishgan. Amir Abdulahadxoning maqbarasiga kirish peshtoqida o‘g‘li Olimxon tomonidan quyidagi marsiya yozdirilgan: *“Ey dil, bu yorug‘ jahonda xotirjamlik yo‘q, shu bois bu dunyoning har xil tamannosiga ko‘ngil bog‘lama! Qaragil zamonaning Xusravi (shoxi) bo‘lgan Sayyid Amir Abdulahadxon ham ravzai na’imga qarab ravona bo‘ldi. Hayot dengizida u kabi gavhar yo‘q edi, hayfki, bu gavhar qora tuproq bag‘riga ko‘mildi. U fazilat va suxan gulistonining bulbuli edi, vo darig‘o, shunday bulbul o‘z gulistonini tark etdi. Uning umr daraxti so‘ldi, yaproqlari xazon bo‘ldi, shu sababning falakning yuzi qayg‘u va nadomatlardan qora bo‘ldi. Uning vafoti tufayli ko‘zlardan yoo‘ o‘rniga qon arig‘i oqdi, musibatdan yoshgina valiahd ham dengiziga g‘arq bo‘ldi. Ey ko‘ngil, bilgilki, hech kim ham abadiy emas, hammamiz ham tuproqdan yaraldik, yana tuproqda qayturmiz. Darhaqiqat, taqdir olamida Olloh buyurgan ishlargina bo‘lur, Olloh xoxlamagan ish amalga oshmas. Kim shoh qabrini ziyorat aylab, Ollohdan o‘tinib, u uchun jannatdan joy so‘rasa, uning ruhini*

nihoyatda shod etgan bo'lad. Muqaddam muharram oyining oltinchi kuni 1329 hijriy 1910 melodiy"*.

Umuman olganda, Buxoroda hukmdorlarni dafn qilish an'anasi boshqa hududlardan farq qilib, ma'lum qoida va tartiblariga ega bo'lgan. Xon va amirlarning dafn etilishi bilan bog'liq an'analar tarixi davrning ijtimoiy, ma'naviy, diniy, siyosiy jarayonlarini o'rganishda muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati:

1. Амир Саййид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. – Тошкент: Фан, 1991. – 31 б.
2. Анке фон Кюгельген. Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII-XIX вв.). – Алматы:Дайк-Пресс, 2004.– 516 б.
3. Йўлдошев Н. Бухоро авлиёларининг тарихи. – Бухоро: Бухоро, 1997. – 142 б.
4. Замонов А., Субҳонов Ф. Бухоро хонлигининг аштархоний хукмдорлари. – Тошкент: Bayoz, 2021. – 136 б.
5. Замонов А., Эгамбердиев А. Бухоро амирлиги тарихи (XVIII аср ўрталари – XIX аср ўрталари). – Тошкент: Тамаддун, 2022. – 184 б.
6. Захидова С.А. XIX аср охири – XX аср бошларида Бухорода шаҳар маданияти тараққиёти (Носируддин ибн Амир Музаффарнинг “Тухфат уз-зоирийн” асари маълумотлари асосида): Тарих фанлари номзоди илмий даражасини ёзилган дисс. – Тошкент, 2008. – 150 б.
7. Мирза Абдулазим Сомий. Мангит султонлари тарихи ёки Бухоро хонлигининг инқироzi // Шарқ Юлдузи. 1993. – №3.
8. Некрасова Е.Г. Комплекс Дахма-и шахан в ансамбле Баха ад-дина (дахма Падшах-биби).1990.

---

* Mazkur marsiya Axtam Xotamov tomonidan fors-tojik tilidan o'zbek tiliga o'girilgan.

9. Садриддин Салим Бухорий. Бухоронинг табаррук зиёратгоҳлари. – Бухоро: Дурдона, 2012. – 297 б.
10. Сухарева О.А. Бухара XIX – начало XX в (Позднефеодальный город и его население). – М:Наука, 1966. – 328 с.
11. Сухарева О.А. Квартальная община позднефеодального города Бухары (в связи с историей кварталов). – Москва: Наука, 1976. – 365 с.

AHMAD DONISHNING BUXORO AMIRLARI TARIXIGA OID ASARIDA ASTRONOMIK MA'LUMOTLAR

*Zilola To'qsanova
Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi*

Annotatsiya: Maqolada Buxoro amirligining yuqori lavozimlarida faoliyat ko'rsatgan, saroy maslahatchisi va bilimdoni bo'lgan Ahmad Donishning mang'it amirlari tarixi asarida bayon etilgan voqealar bayonining falakiyot hodisalari bilan bog'lanishi, uning bashoratlari, kelajak farazlari tahlil qilingan. Shuningdek, ma'rifatparvar ajdodimizning yetuk munajjimlik faoliyatiga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: ilmu nujum (munajjimlik), ilmi hay'at (falakiyotshunoslik), sitorashunos, vujudiyot (borliq), adamiyot (yo'qlik), astrologiya, Shuhadoi islom qabristoni

O'rta Osiyo xonliklarida turli dunyoviy fanlar, handasa (geometriya), arifmetika (hisob ilmi), jug'rofiya (tabiatshunoslik), mushkulot (mantiq) , falakiyot (astronomiya) kabi ilmlari yaxshi rivojlangan. Biz buni faqat moddiy madaniyat, me'morchilik, harbiy sohalargina emas, balki ma'naviy hayotda, xususan, tarixnavislik sohasida ko'rishimiz mumkin.

Buxoro amirligida yuqori lavozimlarida ishlagan va turli fanlar bilimdoni hisoblangan ma'rifatparvar Ahmad Donish tarixiy asarlarida ko'plab astronomik ma'lumotlar uchraydi. Bu uning yetuk munajjimlardan biri bo'lganligini ko'rsatadi. Ahmad Donish ilmu nujum (yulduzshunoslik), geometriya, me'morlik, rassomlik, tabobat, she'riyat va musiqa sohalari bilan shug'ullangan. Mohir "ilmi hay'at" (falakiyotshunoslik) va "ilmi nujum" (munajjimlik) sohibi bo'lgan. Tabiiy fanlar yo'nalishida o'z tadqiqotlari bilan zamona ziyolilarini hayratda qoldirgani uchun ilmiy taxallusi Handasadon (Muhandis) va Sitorashunos (Munajjim) ham bo'lgan[1, 20]. Buxoroda donishmadligi sabab Ahmad Kalla, Kallalik Ahmad nomlari bilan tanilgan. Munajjimlikdan puxta bilimga egaligi tufayli amir Nasrullo nazariga tushgan.

Ahmad Donishning "Risola yoxud Mang'itlar xonadoni saltanatining qisqacha tarixi" asarida Buxoro tarixi bilan bog'liq voqealar astoronomik hodisalar bilan bog'lanib bayon etilgani e'tiborga molik. Ushbu asar "Kichik tarix", "Safarnoma", "Buxoroi sharif amirlarining tarjimai holi" kabi nomlar bilan mashhur bo'lgan.

Asarning muqaddimasida quyidagilar bayon etilgan: Alloh bu tuproqli zamin himoyasi uchun uning ustini ko'k chodir (osmon) bilan qopladi. Yerning barqarorligi va davomiyligini ta'minlash uchun, zarur ozuqani tashqaridan yetkazishlari uchun yulduzlar harakatini tartibga solib, ularni idora qiluvchi mas'ullarni belgiladi. Shuningdek, muarrix davom etib, bu dunyo hayot, suv va adolat bilan obod bo'lib, o'lim, suvsizlik va zulm bilan vayron bo'ladi. Ularning bari olti yulduzning ulviy (oliy, yuqori) olami orqali vujudga keladi, deydi.

Osmon jismlarini tasvirlar ekan, ular qanday holat kelsa foydaliyu, aksincha zarari ekanini ko'rsatib o'tgan. Vujudiyot (borliq) Quyosh, Zuhra va Mushtariy ta'siri natijasida bo'lsa, adamiyot (yo'qlik) Mirrix, Zuhul va Oy ta'siri natijasidir. Atorud ularning barchasiga taalluqli bo'lgan holatda, o'sha ta'sir qaysi yulduzning xosiyati bo'lganda, uning ma'dani hisoblanadi. Atorud tik kelganda (Yerga) ziyon va nuqson yetadi. Bu yulduzlar osmon burjlari darajalarida noqislik va barakat keltiruvchi holatda tursa, shunga ko'ra ularning ta'siri kamayadi yoki ko'payadi[2, 10].

Alloh, taolo yana bu muddatlarda yukorida zikr etilgan yulduzlarning Yer sayyorasiga yaqinlashishi, burjlari va darajalarida aylanishi Yer yuzidagi taraqqiyot va vayronagarchiliklarni ko'paytirishi yoki kamaytirishini ham takdir etdi. Bundan ko'zlangan asosiy maksad esa dunyoda bir maromdagi bardavom rivojlanishning oldini olish bilan birga uning batamom yo'k, bo'lib ketishiga sabab bo'luvchi davomiy vayronkorlikka xam yo'l ko'ymaslikdir[2, 11].

Tarixdan ma'lumki, nujum ilmi* xalq orasida uzoq yillar davomida shuhrat topib, insonlarning ko'pchiligi u bilan mashg'ul bo'lgan. Shu sabab taqvimlarni yaxshi bilishgan. "Yigirma-yigirma", "qirq-qirq", "yuz-yuz" va "ikki yuz ikki yuz" – munajjimlar atamasi ma'nosida yulduzlarning "Zuhul" davri, "Mushtariy davri" kabi aylanish davri hisoblanadi. Ushbu aylanishlar uzoqlashish (qochish-*firorot*) va yaqinlashish (bog'lanish-*karonot*)lar ta'siri natijasidir[2, 12].

Muarrix hukmdorlarning taxtga kelish sanasida falakdagi sodir bo'lgan hodisalarni bayon etadi. Mazkur hodisaning xosiyatini ham sharhlab beradi.

---

* Осмон жисмлари ва уларнинг ҳаракатини ўранувчи фан.

Amirlarning hokimiyatga kelish vaqti nafaqat hijriy taqvim, balki imli nujum taqvimi bilan ham keltirilishi diqqatga sazovordir. Amir Haydar (1800-1825)ning taxtga o'tirish voqeasi quyidagicha bayon etiladi. "Uning podsholik taxtiga o'tirishi 1215/1800 yil yakshanba, rajab oyining 14 da, quyosh chiqqandan uch soat keyin bo'lib, yulduz va sayyoralarning joylashishi shunday ediki, munajjimlar bashoratiga ko'ra uning davrida ko'shin orasida notinchlik va amirlar bilan podshoning o'rtasida esa kelishmovchilik sodir bo'ladi".

Donish osmon jismlari harakati, sayyoralarning joylashuvi ko'ra oldinni bashorat qila oladigan munajjim sifatida tanilgan. U aytgan bashoratlari o'z isbotini topgan. Quyidagi bashoratni shunday ta'kidlanadi: "Men uch marta astrologiya qoidalariga muvofiq bu viloyatlar (Buxoroda -Z.T.)da nimalar sodir bo'lishini imtihon qildim. Uch marta ham Merkuriy ta'sirida Mars Saturnga qarama-qarshi joylashgan edi. Astrologiya qoidalariga muvofiq bunday joylashuv ayniqsa, amirlar va mulkdorlar hukmronligi uchun buyuk musibat alomatidir. Kelajakda tirik qolganlar, xususan, amirlar, mulkdorlar tomonidan zo'rlik bilan xazinaga yig'ilgan boylik kofirlar va gunohkorlar mulkiga aylanishiga shohid bo'ladilar. Hukmdorlar, oxir-oqibat, o'z boshlarini dorda qoldiradilar, amirlar va yuqori mansabdorlar esa xor-zor bo'ladilar[2, 139]. Haqiqatan ham 1920 yil sentyabr oyida Buxoro amirligi qizil armiya tomonidan tugatiladi. Asrlar davomida amirlar tomonidan yig'ilgan davlat xazinasi Buxoro xalqiga xizmat qilish o'rniga mustamlakachilar tomonidan tashib ketiladi. Buxoroning so'nggi amiri Sayyid Olimxon (1910-1920) poytaxtdan chiqib ketishga majbur bo'ladi. O'z davlati chegarasidan chiqib Afg'onistonda panohtopadi va u yerda 20 yildan ortiq vaqt davomida istiqomat qiladi[1, 29]. 63 yoshida vatani Buxoroi sharifni qumsab, ko'zi ojiz bo'lib, faqirlikda vafot etadi. So'nggi mang'it amiri Olimxon Kobuldagi Shahidoni islom (Shuhadoi islom) – Islom shahidlari qabristonida dafn etiladi.

Shuningdek, Ahmad Donish asarda quyidagi bashoratlarni ham ilgari suradi: yulduzlarning joylashishiga qaraganda, Movarounnaxrda xokimiyat bu toifa ko'lida qolmaydi. Ajoyib o'zgarishlar, buyuk to'knashuvlar sodir bo'ladi. Marsning Saturnga qarama-qarshi turishi, Yupiterning Merkuriyga yaqinlashishi bu islom

xalqlarining diniy e'tikodlarini sustlashuvidan darak beradi. Dunyoning xamma mamlakatlarida soxtakorlik va ishonchsizlik va yolg'onni kuchaytiradi[2, 139].

Umuman olganda Ahmad Donishning falakiyot ilmi borasidagi izlanishlari asosida bergan ma'lumotlari uning amirlikda mohir astronom bo'lganidan dalolat beradi. Asarlarida zikr qilingan astronomik hodisalar va ularning falsafiy mushohadasi nafaqat tarixchilar, balki faylasuflar, fiziklar, astronomlar uchun ham qiyimatli hisoblanadi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati:

1. Амир Саййид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. – Тошкент: Фан, 1991. – 32 б.
2. Аҳмад Дониш. Рисола ёхуд Манғитлар хонадони салтанатининг қисқача тарихи / таржима муаллифи Қиёмиддин Йўлдошев. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2014. – 144 б.
3. Наимов И. Аҳмад Донишнинг маърифатпарварлик фаолияти ва унинг илмий мероси. тарих фанлари бўйича фалсафа доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферти. – Тошкент, 2022. – 149 б.

AMIR OLIMXONNING YOZGI SAROYI «SITORAI MOXI-XOSSA»

Annotatsiya: Buxoroning shimoli qismida joylashgan ushbu betakror saroy sharq amiri va g'arb shahzodasining qarorgohi bo'lib, saroy 2 xil uslubda barpo ertilgan; sharqona va yevropa uslubidir. Saroy tashqi ko'rinishidan yevropa uslubini eslatsa ichki ko'rinishi o'z madaniyatimizning nafis va naqshinkor bezaklari va betakror san'at namunalari bilan bezatilgan. Qarorgohning ichki ko'rinishi o'zining hashamati, go'zalligi va bezaklari sizni jalb etadi. Devoriy suratlar, va ulardan taralyotgan har-xil ranglar jilosi har bir tashrif buyuruvchini o'ziga rom etadi. Saroy interieri badiiy ishlov berilgan. Saroyning yana bir ajoyib jihati bu xonalardagi bezatilgan ko'zgular, bezaklar va mozaiklar, ko'plab san'at buyumlari, ko'zalar va haykallar ayniqsa Buxoroning muhtasham gilamlari va qadimiy mebellari kishini ko'zini quvotiradi va o'zgacha ta'surot qoldirsa ajab emas.

Kalit sozlar: yozgi saroy, nafis memorchilik san'ati, noyob tarixiy-memoriy obidalar, xushmanzara bog', amir sarbozlari, o'ymakor darvoza, o'zbek milliy naqshlari, yog'och o'ymakorligi, ustunli ayvonlar.

Buxoro amirlarining Sitorai Moxi-Xossa yozgi saroyi XIX-XX asrlar Sharq nafis memorchilik san'atidagi noyob tarixiy-memoriy obidalardan biri sanaladi. Saroyning dastlabki imoratlari amir Nasrulloxon hukmronligi davrida (1826-1860 yillar) ko'rilgan. XIX asrning oxiridagi navbatdagi amir Muzaffarxon hukmronligi davrida (1860-1885 yillar) mashhur saroy me'mori Ostonsul Hafizov saroyning yangi loyihasini yaratgan. [3.13.]

1885-1910 yillarda saroy va xushmanzara bog' barpo qilish navbatdagi amir Abdulahad Bahodirxon hukmronligi davrida amalga oshiriladi va saroy qurilishiga saroy me'mori Hoji Hafiz rahbarlik qiladi. Yozgi saroyning asosiy binolari so'nggi Buxoro amiri Mir Sayyid Olimxon hukmronligi davrida (1911-1920 yillar) qurilgan bo'lib, saroyning umumiy maydoni 6,7 gektarni tashkil qiladi. Unda qabulxona, mehmonxona, yotoqxona, haramxona, ko'shk, masjid va filxonalar bo'lgan. Saroy eni 3 metr, balandligi 6 metr keladigan qal'a devori bilan o'ralgan bo'lib, qal'a devorning tashqarisida: shimol tomonida amir sarbozlari uchun ikki qavatli askarxona (kazarma) binolari, birinchi qavatda otlar saqlangan, ikkinchi qavatda otliq

sarbozlar – sipohlar yashagan, otlar yuviladigan hovuz saroy uchun elektr quvvati (5kv) yetkazib beradigan elektr stansiya uchun tosh uylar, tosh quduqlar qurilgan.

Saroyning shimolida joylashgan o'ymakor darvoza rasmiy kirish joyi bo'lgan, janub tomondagi darvoza esa saroy yumushlari uchun kirib-chiqiladigan bo'lgan. Bu darvoza maydonga qaragan bo'lib, unda an'anaviy uloq o'yinlari o'tkazilgan. Saroy ichkarisiga hashamatli qilib qurilgan mahobatli darvozaxonadan kirilgan. Darvozaxona koshin va rangli shishalar bilan bezatilgan muhtasham toqli, ikki burchagida koshinli guldastalar qurilgan peshtoq bilan bezatilgan.

Darvoza qayrag'ochdan yasalgan bo'lib, uni g'ijduvonlik mohir duradgor Usta Jo'ra Xarrot va Qori Cho'binlar go'zal o'zbek milliy naqshlari solib, yog'och o'ymakorligi uslubida bajarganlar. Darvozaxonadan tashqi hovli (havli berun) ga kirilgan. Uning uch tomoniga yengil qilib yog'ochdan qurilgan, qirma naqshlar bilan ganchkorlik uslubida bezatilgan chinorkunj ustunli ayvonlar joylashgan. Tashqari hovli hunarmandlar hovlisi deb ham nomlangan. Chunki bu yerda saroy hunarmandlari – zargarlar, misgarlar, kandakorlar, zardo'zlar, kashtado'zlar, xattotlar, naqqoshlar o'z hunarlari bilan shug'ullanib turganlar. Saroyga kelgan mehmonlar tashqari hovliga kirganlarida hunarmandlar ishlarini tomosha qilish imkoni bo'lgan.

Darvozaxonadan kirishga o'ng qo'lda kichkina ichki hovlili yana bir bino bo'lib, u xazina deb atalgan. Xazina Yangi saroy bilan tutashgan. Qarama-qarshi tomonda, burchakda kiril yozuvidagi «Г» harfi shaklida qurilgan dolon bo'lib, uning darvozasi nisbatan oddiyroq qilib bezatilgan gujum daraxtidan yasalgan. Dolonning usti Samarqand teragidan tayyorlangan yo'g'on to'sinlar va toldan yasalgan vassalar bilan yopilgan. Dolonning qayrilma yo'lagidan saroyning asosiy ichkari hovlisiga kiriladi.

Buxoro amirligining Rossiya vassaliga aylangan saroy qurilishi uslubida o'z ifodasini topgan. Amir Olimxon qurilishlarni loyihalashda rus muhandislari Margules va Sakovichlar xizmatidan foydalanganligi tufayli, ko'pchilik binolarning tashqi ko'rinishi yevropacha bo'lib, uning ichki bezaklari esa milliy uslubda bajarilgan.

Ichkari hovlidagi saroyning asosiy qismi kiril yozuvidagi «П» harfi shaklida 1912-1914 yillarda barpo etilgan qabulxona binosi bo'lib, uning shimol tomonida

hashamatli ayvon joylashgan. Ayvon bo'yi 30 m, eni 5 m, balandligi 8 m bo'lib, to'rt arkali, o'n yog'och ustunli, osti moviy firuza rangda bo'lib, ustida geometrik girix naqshlar bilan, pasti majnuntollar bilan bezatilgan. Ayvon «Salomxona» deb nomlangan. Har ertalab amir o'z yotoqxonasidan chiqib ko'rinish berganida, ayvonga yig'ilgan saroy ahli, ulamolari salom berib kutib olishgan.[4.54]

Qabulxona binosining g'arb tomonida «Oq xona» (Xonai Safed), dahlizxona, xobxona, naqqoshlik bilan ishlangan kutish zali, janub tomonda esa oynavonli ayvon «Choyxona», ziyofatlar zali, mirzaxona va shaxmat zallari joylashgan. Natijada ichki hovli (ro'yi havli darun)ni binolar uch tomondan o'rab turadi. Hovli o'rtasida doirasimon kichkina favvora bo'lib, u saroyga Germaniyadan keltirilgan kerosin bilan ishlaydigan generator orqali ishlatilgan. Saroyning ichkari hovlisiga dolonning peshtoqida forsiy tilda arab yozuvida she'riy bayt ganchkori naqshlar orasidagi «kitob»larga bitilgan. Bu she'riy bayt saroy shoiri Anbariyning qalamiga mansubdir. Unda yulduzlar va oyga o'xshash saroy yerdagi jannatdir deb ta'rif etiladi.

Dahlizxona o'zbek me'morchiligida yotoqxona, mexmonxona va boshqa katta xonalar oldida quriladi. Bu xonada ustki kiyim kechaklar, oyoq kiyimlari yechib qoldiriladi. Daxlizxonaning to'rt tomonida eshiklar bo'lib, shimol tomonida xazinaxonaga o'tish eshigi, g'arb tomonida Amir Abdullahadxon saroyiga chiqadigan eshigi, janub tomonda «Xonai xob» - yotoqxona kiradigan eshik, sharq tomonda «Salomxona»ga chiqadigan eshiklardir. Ayvondan kirish eshigining ikki tomoniga 19 asr o'rtalarida, Italiyaning Venetsiya shaxrida tayyorlangan ikkita bir xil billur oynalar qo'yilgan. Oynalar qalin billurdan yasalgan bo'lib, billurga turli naqsh va shakllar berib ishlangan. Asosiga kumush qoplama yopishtirilgan bo'lib, pastki qismi kursi shaklida ishlangan. Oyna haqida turli tuman rivoyatlar bor. Unda naql qilinishicha Oynaga uzoq muddat kiprik (mijja) qoqmasdan qarab turgan ayol 10 yoshga yosharar ekan yoki oynaga qaragan inson o'z aksini yuz foiz ko'rar ekan. Albatta, bu oynaning sifatiga berilgan o'ziga xos bahodir.

Devorning ikki tomonida XIX asr ikkinchi yarmida Buxoroda mohir zardo'zlar tikkan douri-poponalar ya'ni ot yopindiqlari namoyish qilingan. Dourilar qizil, yashil duxobaga guldo'zi, zamindo'zi uslubida kumush va oltin suvi bilan ishlov

berilgan ipak iplardan zardo‘zlik qilingan. Dourilar ot ustiga egar ostidan tashlanib, bezatilgan. Ushbu buyumlar beklar, ulamolar va amir otlari uchun saroy hunarmandlari tomonidan tikilgan.

Dahlizxonaning g‘arb tomon devoriga kattaligi 53 metrlik Erondan keltirilgan qalin gilam osilgan. Mazkur gilam XVIII asrda Eronning Sheroz shahrida tayyorlangan bo‘lib unga mashhur Eron shoiri Abulqosim Firdavsiyning shoh asari «Shohnoma» ga ishlangan miniatyura bilan bezatilgan. Gilamda tasvirlangan miniatyura bir tomondan ko‘rishga mo‘ljallab ishlangan. Miniatyura san’atida teskari proporsiya uslubi ko‘p qo‘llanilgan, shu sababli gilam ham shunday uslub bilan bajarilgan. 1920 yilning sentabr oyining boshida sodir bo‘lgan qonli voqealar guvohi «Shohnoma» gilami sho‘rolar tomonidan talon taroj qilingan va bosqinchilar tomonidan olib ketilgan boyliklardan qandaydir tasodif tufayli saroyda qolgan.

1922 yilda Ko‘kaldosh madrasasida tashkil qilingan muzey ashyolari orasida ushbu yodgorlik ham bor edi. 1927 yilda Sitorai Moxi-Xossada «So‘nggi Buxoro amirlarining turmush tarzi» [3.18] deb nomlangan muzey ko‘rgazmasiga ushbu tarixiy buyum ham qo‘yilgan. Gilam XIX asrning ikkinch yarmida mohir gilam to‘quvchi ustalar tomonidan to‘qilgan. Gilam bebaho milliy boyligimiz, noyob badiiy, tarixiy yodgorlik sifatida qadrlı va qimmatli sanaladi. Ammo yodgorlikning asosiy qiymatini uning yuksak badiiylik va yuksak did va mahorat bilan bajarilganligi belgilaydi. Bu yerda hunarmandchilikning san’at darajasiga yetganligini ko‘ramiz. Gilam patining bog‘lami mayda va pishiq qilib bajarilgan. Uning bo‘yoqlari tabiiy bo‘lib iliq va sovuq ranglarning uyg‘unligida bajarilgan. Gilam kompozitsiyasi naqsh va ornamentlarining joylashuvi markaziy maydon va keng va tor hoshiyalidir. Keng markaziy maydonda ov manzarasi, keng hoshiyada o‘nta medal’on to‘rttadan bo‘yiga, uchtdan eniga joylashtirilgan. Tor ikki qator hoshiyalarda islimiy naqshlar ishlangan.

Daxlizxonadan yotoqxonaga yong‘oq daraxtidan ishlangan naqshinkor qalin eshik orqali o‘tilgan. Yotoqxona 6,5x6,5 metr teng qilib qurilgan bo‘lib, uning yagona bezagi golland uslubida pishiq g‘ishtdan qurib, ganchkori bezaklar bilan bezatilgan pechka hisoblanadi. Saroy yozgi saroy bo‘lsada, erta bahor, qish va kuz

fasllarida pechka ko‘mir, saksovul bilan yoqib xona isitilgan. Yotoqxonaning pechka tomonida to‘sinlar bor, unda darpardalar osib, yotoqxona ko‘rpa to‘shaklarini yopib turgan. Yotish joyiga chet davlatdan maxsus buyurtma asosida yasatilgan bir juft karavotlar qo‘yilgan. Ular duxoba bilan qoplagan yumshoq o‘rinli bo‘lib, yotoq joyning biri doimiy, biri esa yig‘ma hisoblanadi. Devorlarda XIX asrda Buxoro zardo‘zlari tikkan namoyonlar - so‘zanilar, joypush va joynamozlar osilgan.

Saroyning barcha xonalari orasida o‘zining betakror bezaklari, milliy naqshlari bilan «oq uy» alohida ajralib turadi [5.116]. «Oq uy» 1912-1914 yillarda buhorolik mashhur usto Shirin Murodov va uning 25 shogirdi tomonidan qurib pardozlangan. Usta Shirin xonani bezashdan oldin 2 oygacha o‘yladi. Yoz oqshomlarining birida osmonga qarab yotgan usta Shirin Murodov yulduzlarga to‘la osmonda, to‘lin oy jamolida qurilajak zalni aksini ko‘radi va xonani 2 yil mobaynida bezaydi. «Oq uy» saroy xonalari ichida eng katta hajmga ega bo‘lib, uning boyi 17 m, eni 7 m, balandligi 8 metrga tengdir. Usta xonani bezashda 5 xil uslubdan «zaminkor pardoz», «lola pardoz», «choka pardoz», «tabaqa pardoz», «pah pardoz» uslublaridan mohirona foydalana turib o‘zgacha bir uslubdan yaratadi bu oynapardoz uslubidir. Xona devorida bezaklar oynani ustida ganchdan o‘yib bezalgan. Xonada oynanining kop ishlatilganligi unga o‘zgacha chiroy va joziba baxsh etgan. Orta Osiyoning ganch o‘ymakorlik san‘atida ilk marotaba «oyna pardoz» uslubi oq uyda bajarilgan bo‘lib, xona go‘zallikda betakror va yagonadir. Xonaning oqligi esa juda ko‘rkam va hashamatli qilib ko‘rsatagan.

Ertaklarda tasvirlangan qasrlarga o‘xshash saroyning maxsus taxt turadigan arksimon qismida qizil rangli oltin taxt turgan. Qabulga kirgunga qadar «Oq uy» eshiklari yopiq bo‘lgan. Kutish xonasida soatlab navbat kutgan mehmonlar xona devoridagi bezaklarni, tokchalarda kosagul, mashrafagul, chinnigullarni, devorlardagi nozboy, majnuntol, lolagullar va atirgullarni mohirlik bilan tasvirlanganligini tomosha qilib, ranglarini ko‘rib lol qolishgan. Kutish zalida Rossiyadan maxsus dub daraxtidan tayorlangan aylana stol va kreslolar qo‘yilgan. Billur qandil va chinni guldon chiroq va idishlar zal husniga jilo berib turadi.

«Oq uy» o‘zbek milliy naqshlarida bezatilgan bo‘lsa «Ziyofatlar xonasi» buning yaqqol aksi ekanligi bezaklardan ko‘rishimiz mumkin. Xonaning bo‘yi 11 metr, eni 7 metr, balandligi esa 10 metrga teng. Uning shift qismi arksmon qilib yopilgan bo‘lib, rangli shishalar va oynalardan vitrajlar qilib bezatilgan. Rangli oynalardan zalga kamalak rangli quyosh nurlari tushib, xonaga o‘zgacha chiroy bag‘ishlaydi. Devorlari qo‘shdevor bo‘lib, ikki devor orasida 40 sm bo‘shliq qoldirilgan. Bu bo‘shliq “termos” vazifasini bajargan, qishda tashqaridagi sovuqni, yozda esa issiqni ichkariga kirishini sezilarli darajada kamaytirgan. Xona devorlari 18 ta yarim yoo‘och ustunlardan iborat bo‘lib, ularda 5 tadan kesilgan to‘rtburchak taxtachalar o‘rni bor. Taxtachalar ortida burama boltlar joylashgan bo‘lib, ular yordamida devor bezaklari vaqti-vaqti bilan almashtirilib, yilning tort fasli bezaklari ko‘rsatilgan. Xona poli parketdan ishlangan. Mazkur pol yetti xil daraxt aralashmasidan qilingan. Bu o‘z navbatida, ziyofat vaqtida raqqoslar raqsga tushganda oyoq tovushi yaxshi eshitilishiga xizmat qilgan. Ziyofatlar xonasida ziyofatxo‘rlik ham yevropacha bo‘lgan. Mehmonlar qaysi davlatdan kelganidan qat’iy nazar ular uchun ziyofat yevropaliklarga xos ziyofatlar zali uchun maxsus o‘tirgichlar, Venetsiya oynasi bilan ishlangan javon-sovutgich, ziyofat stoliga taom tortish uchun maxsus ikki g‘ildirakli aravacha o‘rin olib, zal burchaklarida maxsus tagliklarda bronza va kumushdan yasalgan haykalchalar bilan bezatilgan.

Buxoroning XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlaridagi kandakorlik namunalari qiziqarlidir. Buxoro ustalarining yaratgan buyumlari shaklining risoladagidek nafisligi, chuqur o‘yish texnikasi yordamida bajarilgan bezak ijrolarining barqarorligi bilan ajralib turadi. Buxoro kandakorligi boshqa maktablarga qaraganda kam o‘zgargan va ko‘pgina qadimiy shakl hamda an’anaviy bezaklarni saqlab qolgan. Buyumlar turli nechog‘li xilma-xil bolmasin, Buxoro kandakorligi o‘zining oddiyliги va shakllarining qat’iyligi bilan ajralib turgan. Buxoro bezagiga tekis, anchagina keng, ustalar «kundalar» deb yuritadigan kontur polasalar alohida ta’sirchanlik kasb etgan. Buxoro kandakorligi xattotlik san’atidan maromida foydalanib u bilan buyumlarning ayrim qismlari, xususan, ko‘za tanasi bo‘yni bandlari, patnislarning keng tub qismini va hokazolarni bezatishgan.

«Jannatdagi go‘sha» Saroy rasmiy qabullarga moljallangan bosh qarorgohning so‘ngi xonasi «choyxona» deb nomlangan. [1]. Choyxona saroydagi eng yorug‘, shinam va salqin xona sanalgan. Chunki xonaning uch tomon devorlari o‘rniga ikki tavaqali oynalar bilan bir tomon devori tokchabandi qilib ishlangan. Mexmonlarni choyxorlikka taklif etganlarida, xonaning uch tomon derazalari bog‘ havosiga ochib qoyilgan. Polda patli gilam toshalgan, xontaxtalar qo‘yilib, ko‘rpachalar yozilib, bolishlar qo‘yib dam olganlar. Chet davlatlardan kelgan mehmonlarga o‘zbekona, milliy choyxorlik ko‘rsatilgan. Choyxorlik vaqtida derazalar bog‘ hovlisiga ochib qo‘yilib, bog‘dagi turli-tuman gular hidi xonaga kirgan, bog‘da yurgan tovuslar, qushlarni ko‘rib kishining bahru dili yayragan. Bulbullar, kakliklar, tovuslar sayrab kishiga orom bag‘ishlagan. Chunki, hozirgi kunda xonada Buxoro so‘nggi amirining Yaponiya va Xitoydan keltirilgan chinni buyumlar kolleksiyasi namoyishiga qo‘yilgan. Bular katta-kichik guldonlar, laganlar, kosa va shokosalar, chilim va piyolalar bo‘lib, ular amir xazinasiga Buyuk Ipak yo‘li orqali savdogarlar tomonidan olib keltirilgan.

Sitorai Moxi-Xosa [2.592] qarorgohi shoh saroylarining Sharqdagi eng noyob tarixiy-me‘moriy obidalaridan biridir. Faqatgina u inqilob to‘fonlariga bardosh berib, zamonamizga xusni jamolini saqlagan holda yetib keldi. Saroyning ahamiyati amirlar qarorgohi bo‘lgani bilangina emas balki me‘morchilik san‘atining yuksak namunasi mavjudligi va xalq badiiy hunarmandchiligining eng nodir buyumlari bu yerda jamuljam bo‘lganligi bilan belgilanadi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro‘yhati:

1. Жумаев Корёгди. Путеводитель «Ситорай Мохы Хосса». Бухара, 1999.
2. Jumanazar A. K. Buxoro ta’lim tizimi tarixi. Toshkent: Akademnashr, 2017.
3. Kryukov K. S. Sitorai Mohi xossa. Toshkent: O‘zbekiston, 1980.
4. Saidjonov M. Y. Buxoro shahri va uning eski binolari. Toshkent: Markaziy Osiyoni tadqiq qilish Fransuz instituti, 2005.
5. Yo‘ldoshev N., Bobojonov Sh.. Bahouddin Naqshband tarixiy-me‘moriy majmuasi. Toshkent: Navro‘z, 2019.

КЛАССИФИКАЦИИ ИССЛЕДОВАНИЯ РЕСТАВРАЦИИ ПАМЯТНИКОВ БУХАРЫ. (НА ПРИМЕРЕ МЕЧЕТИ КАЛАН).

***Аннотация.** В данной статье рассматриваются фактические документы по реконструкции уникального образца многогранной и древней архитектуры шейбанидского периода - мечети Калон в Бухаре. Одной из важнейших задач на сегодняшний день является контроль за реставрацией памятника, полное освещение его теоретического и практического значения, а также использование его в музеях и туристической инфраструктуре в качестве исторического достояния.*

***Ключевые слова:** консервация, реставрация, мечеть, купол, крыша, объект культурного наследия, шурф.*

В целях дальнейшего совершенствования и регулирования охраны и использования объектов культурного наследия, создания условий для всестороннего изучения, популяризации и пропаганды памятников истории и культуры на сегодняшний день проделана масштабная работа [1.347]. В 2015 году с реализацией программы по исследованию, консервации, реставрации и целевому использованию объектов культурного наследия города Самарканда была проведена значительная работа по реставрации объектов культурного наследия [2]. Параллельно ведется работа по сохранению, научному изучению, пропаганде и обогащению богатого исторического и культурного наследия Узбекистана 2018 года.

Строительство мечети Калон, сохранившейся до наших дней, датируется XIV веком, периодом правления внука Тимура -Улугбека. Хотя об этом свидетельствуют технические и стилистические особенности здания, на его крыше – дата 1514 года, по предложению Н. Б. Немцовой, это дата окончания облицовки здания [3.7]. Раскопки на территории мечети (1954-1963 гг.) показали, что она была построена в XV веке. (К.С. Крюков и С.Н.). Данные свидетельствуют о том, что он был построен в то же время, что и башня, или чуть позже, вместо гораздо более крупного сооружения. Мечеть Калон-одна из крупнейших мечетей в Центральной Азии, которая продолжает развитие

традиционного среднеазиатского типа мечетей джоме и исторически представляет собой прямоугольное сооружение с дворовыми композициями. По периметру двора расположены крытые галереи с колонно-купольной конструкцией (208 колонн, 288 куполов). С восточной стороны оси, проходящей по всей длине здания с востока на Запад, находится главный вход, а с западной стороны, напротив него, - высокое воздушное купольное здание мечети-максура. Крыльца со всех четырех сторон двора украшены узорчатой крышей. Крыльцо с восточной стороны отличается своими размерами и солидным декором. Здесь же находится большая высокая комната мечети, покрытая куполом. Из-за крыши виден красивый голубой купол. Здесь особенно привлекает внимание михраб (XVI век), украшенный изысканными узорами. Среди приглушенных украшений написано имя архитектора Баязида Пурони. Перед крышей находится уютный сарай, увенчанный восьмигранным куполом, построенный в начале XX века народным архитектором Уста Ширин Мурадовым. Голая стена мечети Калон, обращенная наружу, очень толстая. А стены со стороны главного фасада оформлены в виде арочных ниш. Тисненая отделка крыши не сохранилась, позже крыша была гладко оштукатурена.

М. К. Ахмедов пишет, что в XVI - XVII веках при строительстве бухарских комплексов, традиционных для Средней Азии медресе с мечетью, «парными» и «двойными» способами «впервые применялись парные», при создании комплексов необходимо было размещать здания близко друг к другу и с параллельными между собой осями [4.127]. Таким образом, 1530-36 гг. н. э. (936-42 гг. н. э.).д) Медресе Мири Араб было построено по одной оси» двойным " композиционным методом напротив мечети Калон.

Первые работы по ремонту были проведены бригадой научных сотрудников Московского архитектурного института в 1938 году. В соответствии с научным планом 1953 года было проведено несколько работ по ремонту мечети Калон. Были пересмотрены размеры мечети, разработаны шурфы и зондажи. Также были произведены замеры купола мечети и

разработан отдельный проект по обеспечению общей прочности галереи мечети. Говоря о техническом состоянии мечети и других проводимых работ, следует отметить, что под руководством архитектора И. И. Ноткина был составлен расширенный письменный акт[5.54].

Более интересные результаты были получены при раскопках шурфов. Археологические работы на шурфах проводил архитектор С. Юренева. Шурфы использовались для определения состояния конструктивной прочности здания, глубины фундамента, объема кирпича и типа используемых смесей. Проведение научных исследований через шурфы широко помогло бы определить, сколько лет объекту. Архитектор Юренев уточнил три этапа строительства этой мечети с помощью археологических исследований: первый раз эта мечеть была построена из дерева в 1120 году, второй раз она была перестроена в конце XIII - начале XIV веков, и последний считался мечетью в ее нынешнем виде. Все ремонтные работы проводились над третьей мечетью[6]. В середине 1950-х годов во дворе медресе Мири Араб и Калон из-за влажности грунтовых вод затонул двор. Двор мечети Калон был выровнен дополнительным грунтом и квадратные крепкие кирпичи были собраны. Поскольку ремонт был проведен очень уместно, твердые кирпичи, уложенные во дворе, все еще хорошо сохранились. Плитка портала главного восточного фасада, боковые крылья портала и отделка портала были снесены в 1978 году. Фасады северной стены были очищены от ремонтной штукатурки. В галерее купола были отремонтированы колонны и купол.

Дворовая часть мечети построена в начале 60-х годов по проекту архитектора Т. Икрамова. Утраченные фрагменты плитки и шестигранной глазурованной плитки в интерьере большого купольного зала были восстановлены. Были отремонтированы утерянные глазурованные плитки на портале западного двора и украшения на большом тимпане.

Была обеспечена конструктивная прочность купола и барабана. Арабские надписи на куполе выполнены в сотрудничестве арабским ученым с Х. Солиевым. Фон надписей был синим, а основной текст был написан

белым шрифтом мускаха. Куфические надписи в некоторых местах были покрыты золотой водой, а растительные орнаменты были отремонтированы синим цветом [7].

В соответствии с постановлением Кабинета Министров Республики Узбекистан от 22 мая 1996 года к 2500-летию города Бухары были проведены ремонтные и реставрационные работы архитектурного комплекса мечети Калон. В нашем наблюдении за реставрационными работами через архивные материалы было высказано несколько неудовлетворительных и негативных мнений. Наблюдая за официальными письмами, составленными во время ремонта, мы видим, что там изложены негативные мнения нескольких архитекторов:

- По причине первых протестов сотрудников ремонтного института ремонтные работы затягивались, несмотря на неоднократные просьбы вовремя установить вентиляционные отверстия для ремонта внутри и на фасадах большой купольной мечети.

- без своевременного рассмотрения сметной документации, предоставленной институтом (смета на геологические исследования, на археологические исследования, на подготовку научно-проектной документации по ремонту северо-восточных участков), были начаты произвольные ремонтные работы. [8]

Кроме того, во время проведения авторского контроля в мечети Калон было обнаружено несколько недостатков в реставрации. Поверхность арок купола, багала, стен и колонн галереи мечети оштукатурена ганчем по порядку: сначала ее нужно было оштукатурить черной штукатуркой. Но на памятнике в результате чистого оштукатуривания сразу после этого ганч пожелтел и отслоился. Из-за того, что при штукатурке использовался некачественный ганч, работы не выполнялись квалифицированными мастерами, из-за неполного соблюдения технологии штукатурки, а также из-за плохого качества, в штукатурке образовались трещины, и в настоящее время большая ее часть перемещена. Неоднократные просьбы и требования

авторов проекта о прекращении или исправлении выполненной некачественной работы игнорировались.

Внешний купол комнаты мечети был облицован цветными кирпичами, некоторые из этих облицовочных кирпичей отличались от своего первоначального цвета, а некоторые имели небольшие трещины и смещенные участки на поверхности. Главное, чтобы кирпичи из кирпичной кладки не были обработаны так, как правильная форма, в которой они используются, и по какой-то причине их внешний вид имеет косо-дугообразный вид. Различные поясные плитки, расположенные под мукарнасами, также выпекались в форме дуги. Такую косо-дугообразную кладку можно было использовать только на куполах небольших размеров.

Также был отремонтирован карнизный декор расположенный на фасаде Южного двора. Черные полосы на карнизе имеют разную толщину, фигурные цветочные орнаменты, листья и ветки нарисованы в виде пятен. Цвет одного цветка сливается или прерывается цветом другого цветка. Некоторые из кирпичей перекошились, потеряв свой внешний вид. Одним словом, цветы на литаврах выглядят так, как будто их рисует школьник, который сейчас учится рисовать узоры. Помимо этого, на памятнике сохранились многочисленные остатки узоров. Свежеприготовленные цвета литавр нужно было подготовить как можно ближе друг к другу. И здесь было ясно, что сохранившиеся образцы не были изучены. Арабская надпись в форме буквы " P " на большой мансарде хонакоха на фасаде западного двора мечети Калон также была восстановлена. Арабские надписи изготовлены на предприятии "Кошин", расположенном в Ташкенте. Бухарская ремонтная мастерская вывезла в Бухару готовую продукцию, не определив ее качество. Правая начальная часть изделия из плитки по сравнению с заданным шаблоном проекта 20 mm маленькая, последняя завершающая часть-30 mm. получился большой. Надписи на оригинальных плитках, сохранившихся на месте, можно увидеть на недавно изготовленных плитках некоторые буквы и узоры арабских надписей, одна из которых не совпадает с другой. Хотя по этим причинам

изделие было смонтировано на памятнике [9.16]. Мечеть Калон-одна из крупнейших сохранившихся мечетей Средней Азии. Простые и в то же время величественные формы мечети представляют собой единое архитектурное целое. Эта мечеть построена в Древнем типе по композиционной структуре, аналогичной мечети Бибиханум в Самарканде [10.151-165].

Долгое время мечеть подвергалась капитальному ремонту и реконструкции. То есть в XVI веке была заново украшена главная крыша, поднялись полы мечети. По этой причине изображения глазурованной майолики были утеряны. Алтарь также был заново покрыт цветочной керамической мозаикой. Тем не менее его история осталась неизменной. Одной из актуальных задач сегодняшнего дня является изучение на практической основе процессов реконструкции мечети Калон, являющейся уникальным образцом древней и богатой архитектуры шейбанидского периода в городе Бухара, а также изучение ее теоретической и практической значимости, музеефикации как исторического недвижимого объекта и использование в туристической инфраструктуре.

Список использованной литературы и источников

1. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 29 июля 2002 года № 269 “О мерах по дальнейшему совершенствованию охраны и использования объектов культурного наследия” (свод законов Республики Узбекистан, 2002., № 14, ст. 113; 2004., № 22-23, ст. 267; 2005., № 27, ст. 191; 2011., № 7-8, ст. 66; 2014., № 30, ст. 372; 2017., № 19, ст. 345)
2. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 7 июня 2011 года № 164 "о программе исследований, консервации, реставрации и целевого использования объектов культурного наследия города Самарканда до 2015 года".

3. Немцова Н. Б. Мечеть Калян в г. Бухаре. (Историческая справка). – Т., 1960. Архив Глав НПУ памятников культуры по делам МК РУз. Б.2151/ Н 50, с.-7.
4. Ахмедов М.К. История архитектуры Средней Азии. – Т.: Узбекистан, 1995 – с.127.
5. Ноткин И.И. Отчёт о научном надзоре во время командировки в г. Бухару 1953 г. Архив Глав НПУ памятников культуры по делам МК РУз. Б 54 / Р 56.
6. Фрейтаг А.И. Краткие выписки из литературных источников по мечети Калян. Т., 1959. - Архив Глав НПУ памятников культуры по делам МК РУз. Б 2011 / Ф86.
7. Немцова Н.Б. Историческая справка по мечети Калян. Т., 1960. - Архив Глав НПУ памятников культуры по делам МК РУз. Б 21 51 / Н50.
8. Ta'mirlash instituti direktori R.E Asamovning Madaniyat Yodgorliklarini saqlash Bosh Boshqarmasi boshlig'i B.M Usmonovga yuborilgan 01/111 sonli xatidan.
9. Министерство по делам культуры республики Узбекистан АООТ «Таъмиршунослик» Книга 2 Научно реставрационный отчёт по памятникам архитектуры г Бухары- Т., 1997.- Архив Глав НПУ памятников культуры по делам МК РУз. С. 16 / К 72.
10. Ахмедов М. К. Архитектурные ансамбли и вопросы организации городского пространства и средневековом зодчестве Средней Азии.// Культура Среднего Востока – развитие, связь и взаимодействия (с древнейших времён до наших дней). Градостроительство и архитектура.- Т.: Фан, 1989.-с. 151-165.

TURKISTON GENERAL-GUBERNATORLIGIDA SANOAT VA ISHLAB CHIQARISH XUSUSIDA

Annotatsiya. *Ma'lumki, Turkiston general-gubernatorligida Rossiya imperiyasi mustamlakachilik tizimining o'rnatilishi o'lka iqtisodiyotining butunlay boshqa yo'nalishga burilishiga sabab bo'ldi. Maqolada Turkiston general-gubernatorligida mustamlaka davrida ishlab chiqarishning holati, sanoat korxonalarining turi va faoliyati bilan bog'liq masalalar arxiv hujjatlari asosida yoritilgan. Shuningdek, milliy sarmoyadorlar va tadbirkorlar faoliyatiga bo'lgan munosabat, an'anaviy ishlab chiqarishning o'lka iqtisodiyotidagi o'rni va mustamlaka siyosatining sanoat ishlab chiqarishiga ta'siri masalalari tahlil etilgan.*

Kalit so'zlar: *Turkiston general-gubernatorligi, sanoat, hunarmandchilik, korxona, ishlab chiqarish, zavod, fabrika, Toshkent shahri, Farg'ona viloyati, Samarqand viloyati, Sirdaryo viloyati.*

XIX asrning ikkinchi yarmida Turkiston o'lkasining an'anaviy ishlab chiqarish sohalari va hunarmandchilikda katta o'zgarishlar ro'y berdi. Eng avvalo, dunyo miqyosida iqtisodiy jarayonlardagi tub o'zgarishlar, jumladan, sanoatlashuv, urbanizatsiya va texnika taraqqiyoti ishlab chiqarishda qo'l mehnatidan texnika mehnatiga o'tishiga olib keldi. Ikkinchi tomondan, Turkistonning Rossiya imperiyasi mustamlakasiga aylantirilishi ishlab chiqarishning sanoatlashuv jarayonlariga ta'sir ko'rsatdi. O'lkaga Rossiya turli manufaktura buyumlari, tayyor fabrika mahsulotlari kirib keldi. Arzon sanoat mahsulotlarining kirib kelishi ayrim hunarmandchilik mahsulotlariga bo'lgan talabning sezilarli darajada kamayishiga, bu soha vakillarining esa ishsizlanib qolishiga olib keldi.

Turkiston o'lkasida azaldan hunarmandchilik taraqqiy etib, ishlab chiqarishning asosini tashkil etgan va aholining xo'jalik, maishiy va kundalik ehtiyojini ta'minlashga xizmat qilgan. Bundan tashqari, hunarmandchilik mahsulotlari ichki va tashqi savdoda asosiy o'rin tutgan. Biroq, Rossiya imperiyasi istilosi oqibatida hunarmandchilik va an'anaviy ishlab chiqarish asoslariga putur yetdi. Turkiston o'lkasi aholisi uchun xos bo'lmagan sanoat tarmoqlari shakllandi, zamonaviy texnika vositalarining ishlab chiqarishga jalb etilishi mustamlakachi davlatning manfaatlariga xizmat qildi. Mintaqada barpo etilgan, texnika vositalari bilan jihozlangan dastlabki zamonaviy korxonalar xomashyoni birlamchi qayta ishlashga yo'naltirildi.

Istibdodning ilk davrlaridan boshlab Turkiston mintaqasi iqtisodiyotini o'zi uchun manfaatli yo'nalishga burish, jumladan ishlab chiqarishning imperiya uchun foydali sohaslarini rivojlantirish mustamlaka hukumatining diqqat markazidagi masalalardan biri bo'lgan edi. Bu holat keyingi yillarda ham davom etib, 1909 yilda

Turkiston general-gubernatori A. Samsonov: "...Turkiston iqtisodiyotini ko'tarish maqsadida sanoatning turli sohalari hamda savdoni ruslarni jalb etgan holda rivojlantirish bu yerdagi rus mustamlakachiligining asosi bo'lishi zarur", degan fikrlarni qayd etgan [8,105]. Uning ta'kidlashicha, bu yerda rus sanoati, fabrika, zavod, davlat maktablari va ta'lim muassasalarini tashkil etish – o'lkada ruslar sonini ko'paytirish va ularning mahalliy aholini boshqarishi uchun zamin hozirlashi lozim edi.

Turkistonga kirib kelgan mustamlakachilar eng avvalo o'zlari uchun eng zarur bo'lgan sohalarga e'tibor qaratdilar. Bu haqda rus muallifi: "Qanchalar uyat bo'lsa ham aytish kerak – Toshkentning ruslar yashaydigan qismida harbiylardan keyin kelgan savdogarlar dastlab spirtli ichimliklar zavodi va qovoqxonalar ochishga harakat qildilar" deb yozgan edi [7,371]. Uning ma'lumotlariga ko'ra, 1868 yildayoq Toshkentda 5 ta spirtli ichimliklar zavodi, 44 ta qovoqxona va boshqalar bor edi. Mustamlakachilar o'zlarining ehtiyojlaridan kelib chiqib dastavval bunday turdagi korxonalarni barpo etdilar. Biroq, tez fursatlarda o'lkada ishlab chiqarish korxonalari va xizmat ko'rsatish muassasalari soni jadal oshib bordi, bu jarayonda milliy tadbirkorlarning ham ishtiroki katta bo'ldi.

Arxiv ma'lumotlarining ko'rsatishicha, mustamlakachi hukumat sanoat korxonalari va hunarmandchilik ustaxonalarini ishlab chiqarish turiga ko'ra tizimlashtirib o'rgangan. Turkistondagi hunarmandchilik, ishlab chiqarish va sanoat korxonalarining aniq sonini bilish va shu asosda soliq tizimiga tortish maqsadida ular haqidagi statistika to'plangan. Aksariyat hujjatlarda ularning egalari kim (rus yoki milliy tadbirkor) ekanligi aniqlangan.

Masalan, Samarqand shahrida 1882 yilda mavjud bo'lgan zavod, hunarmandchilik do'konlari va ustaxonalar haqidagi ro'yxatda quyidagi ma'lumotlar [3,2-2^{orqasi}] keltirilgan.

Korxonalar turi	Soni	Ishchilar soni	Yillik daromadi
Zavodlar	251	537	209 846
Ustaxonalar	155	296	5 497
Hunarmandchilik do'konlari	1924	2904	105 430

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, viloyatda bu davrda zavodlar soni hunarmandchilik do'konlari sonidan qariyb 4 baravar, ishchilar soni 5 baravardan kam bo'lishiga qaramay, ularning yillik daromadi ikki baravar yuqori bo'lgan.

1882 yilga tegishli arxiv hujjatlarida keltirilishicha, zavod va ustaxonalarda hamma ish qo'lda bajarilgan. Faqat yog'-moy zavodlarida otlar mehnatidan foydalanilgan. Bu yerda mahsulotlar ular faqat mahalliy aholi ehtiyojlari uchun ishlab chiqarilgan va bozorlarda sotilgan. Cho'yan eritish, yog'-moy, teri oshlash, sopol idish va pishiq g'isht zavodlarida 3-6 kishi ishlagan va ularning yillik

daromadi 200-300 rubldan iborat bo'lgan. Boshqa turdagi zavodlarda 1-4 kishi ishlagan va yiliga juda kam – 30-100 rubl atrofida daromad qilingan [3,5-6].

Demak, arxiv hujjatlarining ko'rsatishicha, 1880-yillarda ham o'lkaning tub aholisi ishlab chiqarish turlari bilan keng shug'ullangan va an'anadagiday, o'zining kundalik ehtiyojlarini uchun mahsulot ishlab chiqarishda davom etgan. Rus ma'murlari tomonidan yig'ilgan Sirdaryo va Farg'ona viloyatiga tegishli hujjatlarda ham ko'plab ishlab chiqaruvchilarning nomlari, korxonalar haqidagi ma'lumotlar keltirilgan.

Xususan, 1883 yilda Andijon uezdi boshlig'i Farg'ona viloyati boshqaruviga bergan hisobotida: "Menga topshirilgan uezdda fabrika va zavodlar yo'q. Bu yerdagi barcha mahsulotlar uy sharoitida oddiy, qo'lda yasalgan asboblardan yordamida tayyorlanadi", degan ma'lumotni qayd etgan [5,5-6]. Biroq, ushbu ma'mur bu o'rinda faqatgina yevropaliklar tomonidan ochilgan korxonalarni nazarda tutgan. Shu o'rinda aytib o'tish lozimki, ayrim hujjatlarda Farg'ona viloyatida "qo'l mehnatiga asoslangan an'anaviy korxonalar juda ko'pligi, ularni hatto taxminan hisobga olishning imkoni yo'qligi" ta'kidlanadi [1].

Vaqt o'tgan sari, Turkiston o'lkasida zamonaviy, texnika vositalari bilan ishlaydigan zavod-fabrikalar soni ko'payib bordi va bu boradagi ahvol ancha o'zgardi. 1914 yilga oid ma'lumotlarga ko'ra, ma'muriy jihatdan Samarqand shahri va uezdi, Kattaqo'rg'on shahri va uezdi, Jizzax shahri va uezdi, Xo'jand shahri va uezdi, Panjikent va O'ratepa shaharlarini o'z ichiga olgan Samarqand viloyatida jami 8 270 ta korxonalar bo'lib, bu hisobga hunarmandchilik do'konlari, ustaxonalar va qishloq xo'jalik zavodlari kiritilgan. Ularda 11 849 ta ishchi ishlagan va yillik ishlab chiqarish hajmi 2 785 335 rublni tashkil etgan [2,19-21].

XX asr boshlariga kelib Turkistonda sanoat va hunarmandchilik korxonalari ishlab chiqarish turiga qarab 4 ta katta guruhga ajratilgan. 1. Qazilma boyliklarni qayta ishlash korxonalari (kulolchilik, g'isht quyish, cho'yan eritish, temirchilik, chilangarlik va h.zo.) 2. Hayvon mahsulotlarini qayta ishlash korxonalari (teri oshlash, sovun pishirish, shoyi-ipakchilik, kosibchilik, kolbasa tayyorlash, ichak yuvish va. h.zo.). 3. O'simlik mahsulotlarini qayta ishlash korxonalari (yog' zavodlari, suv tegirmonlari, to'qimachilik, sandiqchilik, duradgorlik, kvas tayyorlash, rus va mahalliy novvoychilik hamda qandolatpazlik va h.zo.). 4. Aralash ishlab chiqarish (zargarlik, soatsozlik, muqovasozlik, fotografiya, sartaroshlik, rassomchilik, gulqog'oz hamda mebel ishlab chiqarish va h.zo.). Bu tarzdagi tizimlashtirish, yuqorida qayd etilganidek, ularning statistikasini aniqlash va soliq tizimiga tortishni takomillashtirish uchun amalga oshirilgan. 1914 yilga oid hujjatlarda Samarqanddagi sanoat korxonalari 4 ta turga ajratib, tahlil qilingan. 1. G'isht va cho'yan eritish korxonalari. 2. Teri oshlash korxonalari. 3. Konyak va sharob tayyorlash, pivo tayyorlash, yog' zavodlari, makaron, konfet fabrikalari, salqin ichimliklar (meva va sabzavotdan) tayyorlash korxonalari. 4. Tipolitografiyalari, tipografiyalari va muz tayyorlaydigan zavodlar [2,19-21].

1914 yilda Samarqand viloyati bo'yicha jami 60 ta zavod va fabrikalar bo'lib, ularda 1730 ta ishchilar ishlagan. Mazkur korxonalarining yillik ishlab chiqarish hajmi 10 967 857 rublni tashkil etgan. Shulardan 33 tasi – paxta tozalash zavodlari, 6 tasi yog' zavodlari, 6 tasi tegirmonlar, 4 tasi konyak, vino va aroq tayyorlaydigan korxonalar, 2 ta tipografiya va 2 ta makaron zavodlari bo'lgan [2,24]. Statistik ma'lumotlarning ko'rsatishicha, o'lkada zamonaviy sanoat korxonalarining aksariyatini paxta tozalash zavodlari tashkil etgan. Turkiston o'lkasining mustamlakaga aylantirilishidan asosiy maqsadlaridan biri Rossiya imperiyasining yengil sanoat tarmog'ini xomashyo, xususan paxta bilan ta'minlash edi. O'lka zabt etilganining ilk yillardan boshlab bu yerda paxta yetishtirishni ko'paytirishga zo'r berildi va uni tashib ketishning qulay yo'llari izlandi. Paxtani an'anaviy tarzda birlamchi qayta ishlash ishlari qo'l mehnati bilan, chig'iriqlar bilan amalga oshirilar, bu ko'p mehnat va uzoq vaqtni talab qilar edi. Bundan tashqari, paxta xomashyosini qayta ishlab, uni tola shakliga keltirib, Rossiya imperiyasi markaziga tashib kelish qulay va arzon edi. Shuning uchun ham Turkiston general-gubernatorligi tashkil topganidan so'ng paxtani birlamchi qayta ishlash korxonalari paydo bo'ldi. Zavodlarning asosiy faoliyati paxta tolasini chigitdan ajratish va ularni toylashdan iborat edi. Paxtani tozalash ishlari o'sha davrdagi zamonaviy mashina – jinlar orqali amalga oshirildi. Jinlar bug' yordamida harakatlantirilar edi. Tez orada butun o'lka hududida bunday korxonalar soni ko'payib, ular sanoat korxonalarining asosiy qismini tashkil etdi. Zamonaviy sanoat korxonalari mashina va texnika mehnatiga asoslanganligi bilan o'lkadagi an'anaviy, manufaktura ishlab chiqarishidan farq qilar edi. Bu yerda bunyod etilgan sanoat korxonalarining aksariyati xomashyoni qayta ishlovchi korxonalar edi. Arxiv hujjatlari orasida paxta tozalash zavodlarining ochilish jarayonlari bilan bog'liq ma'lumotlar ham uchraydi.

O'z MAdagi shu masalaga bag'ishlangan yig'majildda keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, 1891 yilda Toshkent shahrining Sebzor dahasida yashovchi Eshmuhammadxo'ja Pirimxo'jaev Ivishariq bo'yida paxta tozalash zavodi ochishga ruxsat so'raydi va ariq oqsoqollari hamda mustamlaka ma'muriyati bunga ruxsat beradi. Ivishariq bir tomondan Toshkent shahri, ikkinchi tomondan Toshkent uezdiga tutashgan edi. Biroq keyinroq ma'lum bo'lishicha, ariqni uning dalasi tomonga burish lozim bo'lgan, natijada esa boshqalarning yerlari suv manbasidan chetda qolib ketishi mumkin edi. Bu mojaroli masalani hal qilish uchun Toshkent shahar boshqarmasi vakili Sirdaryo viloyat harbiy gubernatoriga raport yozadi va maxsus komissiya chaqirishni so'raydi [4,1-2]. Chunki, shikoyatnoma yozgan aholining ma'lum qilishicha, shusiz ham tanqis bo'lgan suv muammosi zavod qurilgach, yanada kuchayadi. Shikoyat xatida: "bizning yerlarda suv oltin bilan teng baholanadi, biz yoz paytlarida suvdan navbatma-navbat foydalanamiz. Suvni boshqa yoqqa burish esa bizni qashshoqlikka mahkum qilishi aniq. Suvni faqat bir kishining ishlatishi – noinsoflik, bu yuzlab oilalarning bir burda nonsiz qolishiga sabab bo'ladi", degan fikrlar qayd etiladi [4,19].

Biroq, mahalliy aholining bu urinishlari natijasiz tugaydi va E. Pirimxo'jaev mazkur zavodni qurishga ruxsat oladi. Buning uchun u Ivishariqdan 100 sajen uzunlikdagi yangi ariq qazib, o'z yerlari tomonga tortib borish, zavod uchun belgilangan miqdordagina (manbada 4 quloq deb keltirilgan) suv ishlatish, Ivishariqni tozalab turish majburiyatini oladi. Mahalliy aholidan 25 kishi bu xatni qo'l qo'yib tasdiqlaydi. Pirimxo'jaev oqova suvlarni hech kimga zarar qilmasdan chetga tashlashni o'z zimmasiga oladi va buni yozma ravishda tasdiqlab beradi[4,32].

Shu tariqa, mustamlaka ma'muriyati Turkiston aholisining paxta tozalash zavodlarini ochish takliflarini imkon qadar qo'llab-quvvatlaydi, chunki tozalangan paxta tolasi imperiya sanoati uchun juda muhim xomashyo edi. Biroq, o'lkada yirik korxonalar, shuningdek to'qimachilik sanoati bilan bog'liq korxonalar ochilishiga ruxsat berilmaydi. Manbalarda keltirilishicha, sarmoyadorlar Turkiston o'lkasida to'qimachilik sohasida aksiyadorlik jamiyatlarini tashkil qilish istagini bildirganlar, biroq, imperiya hukumati va mahalliy hukumat bunday takliflarga qat'iy rad javobini bergan. Masalan, 1913 yili Rossiya Savdo va sanoat ministrligiga Samarqand ip-gazlama va to'quv korxonasi aksiyadorlik jamiyati ustav loyihasi taqdim etilgan. Turkiston general-gubernatorining ushbu jamiyat bo'yicha Savdo va sanoat ministrligiga yuborgan xatida: "Jamiyatning tashkil topishiga ruxsat bersak Lodz, Moskva korxonalari kasodga uchrashi mumkin", deyiladi.

Keyinchalik general-gubernator A.Samsonovning Ministrlar Kengashiga yuborgan xatida ham "Turkiston o'lkasida faqatgina paxtani qayta ishlash korxonalari bo'lib, ulardan tozalangan paxta Rossiyaning Yevropa qismidagi to'qimachilik korxonalariga yuboriladi, o'z navbatida u yerda ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotlarning yarmi Turkistonga sotuvga olib kelinadi. Agarda Turkistonda shu kabi korxonalar qurilishiga ruxsat bersak, quyidagi ijobiy va salbiy tomonlari kelib chiqadi. Ijobiy tomoni, Turkiston o'lkasida to'qimachilik mahsulotlarining narxi tushib, birinchidan O'rta Osiyo va Eronda ingliz va nemis mahsulotlarini siqib chiqaribgina qolmasdan, balki Hindiston bozoriga ham bizning mahsulotlarimiz kirib borishi mumkin bo'ladi. Ikkinchidan, Turkiston o'lkasida ishlab chiqarishni kuchaytirib iqtisodiy o'sishga turtki berishi mumkin. Lekin boshqa tomondan qaraganda, yangi korxonalarning tashkil topishi, birinchidan, yiliga o'lkadan olib ketiladigan 11 mln. pud paxtani kamaytiradi. Bu temir yo'llarning kasodga uchrashiga va undan tushayotgan foydaning qisqarib ketishiga, Moskva va Rossiyaning Yevropa qismidagi to'qimachilik korxonalariga paxta xom ashyosi yetkazib berishning kamayishiga, shuningdek, ularni tayyor mahsulot bozoridan mahrum bo'lishga olib keladi" deyilgan [9].

Natijada ushbu aksiyadorlik jamiyatiga o'lkada korxonalar qurishga yo'l berilmadi. Bu albatta Rossiyaning strategik manfaatlaridan kelib chiqqan holda, sanoat korxonalari va temir yo'llar orqali xazinaga tushayotgan foydani kamaytirmaslik, shu bilan birga o'lkadan asosan xomashyo manbai sifatida foydalanish bilan belgilandi.

Mustamlaka siyosatining o'lkalari milliy manfaatlariga zid jihatlaridan yana biri ishlab chiqarishda mehnatga haq to'lanishida namoyon bo'lgan edi. Masalan, Toshkent shahrida ishchilarga haq to'lanishi haqidagi 1884 yilga oid hujjatda keltirilishicha, sanoat korxonalarida ishlaydigan mahalliy aholi vakillariga shaharning ruslar yashaydigan qismidagi ishchilarga nisbatan kam haq to'langan. Toshkentning yangi shahar qismida fabrika-zavod ishchilariga yiliga 200-300 rubl atrofida haq to'langan bo'lsa, eski shahar qismidagi ishchilarga yiliga 50 rublgacha maosh berilgan[6].

Xulosa qilib aytish mumkinki, Turkistonda Rossiya imperiyasi mustamlaka tizimining o'rnatilishi natijasida iqtisodiyotning Turkiston o'lkasi an'anaviy, milliy rivojlanish yo'liga xos bo'lmagan, imperiyaning manfaatlaridan kelib chiqqan yo'nalishlariga e'tibor qaratildi.

Turkiston xalq xo'jaligining tarixan shakllangan, an'anaviy, aynan aholi farovonligini ta'minlaydigan sohalari emas, balki Rossiya imperiyasi sanoati uchun kerakli sohalarni rivojlantirib, undan keladigan daromadni o'zlashtirish va o'lkani xom ashyo bazasiga hamda tayyor mahsulotlar aylantirish yo'lidan borildi.

Mintaqadagi texnika va sanoat sohasining rivoji bilan bog'liq zamonaviy iqtisodiy o'zgarishlar mustamlakachilar uchun xizmat qilib, xalq tobelik, qoloqlik va qashshoqlikda ushlab turildi. Oddiy xalqning imkoniyatlari cheklandi. Hunarmandchilik va kosibchilikning ko'plab turlariga putur yetdi.

Shu bilan birga, o'lkadagi sarmoyadorlar, savdo va sanoat tabaqasi vakillari, yirik savdogarlar zamonaviy o'zgarishlardan ijobiy foydalana oldilar. Ammo, umuman olganda mustamlaka davri asoratlari qaramlikni kuchaytirib, xalq turmush darajasining pasayishiga va norozilikning kuchayishiga olib keldi.

Foydalangan manba va adabiyotlar ro'yxati:

1. O'z MA. I-1 fond. 16-ro'yxat, 1598-ish, 34-varaqning orqasi.
2. O'z MA. I-1 fond. 27-ro'yxat, 1216^a-ish
3. O'z MA. I-5 fond. 1-ro'yxat, 843-ish.
4. O'z MA. I-17 fond. 1-ro'yxat, 26525-ish.
5. O'z MA. I-19 fond. 1-ro'yxat, 28451-ish.
6. O'z MA. I-36 fond. 1-ro'yxat, 2476-ish, 285-varaq.
7. Добросмыслов А. Ташкент в прошлом и настоящем. Исторический очерк. Ташкент, 1912.
8. Алимджанов Б. Экономическая политика Российской империи в Туркестанском генерал-губернаторстве (вторая половина XIX – начало XX вв.) Дисс.я на соиск.е канд. ист наук. Санкт-Петербург, 2016.
9. Насиров О. XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистонда пахтачиликка ихтисослашган акциядорлик жамиятларининг пахта савдосида тутган ўрни. Scientific progress. Volume 2 | Issue 2 | 2021 Issn: 2181-1601. Pp.522-523.

**TURKISTONDA FRONT ORTI ISHLARI UCHUN MAJBURIY
MEHNATNING JORIY QILINISHI
(BIRINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA)**

Annotatsiya: Maqolada birinchi jahon urushi yillarida Turkistonda chor hukumati tomonidan o'lka xalqlarini front orti ishlari uchun mehnat majburiyatiga safarbar qilinishi va uning o'lka iqtisodiyoga salbiy ta'siri tarixiy qiyosiy tahlil qilingan.

Shuningdek, o'lkadagi mavjud ijtimoiy-iqtisodiy holat, ishchi kuchi yetishmasligi, mehnat majburiyatiga mehnatga yaroqsizlar ham jalb qilinganligi, hamda majburiy mehnatning majburiy soliqqa aylantirilganligi tarixiy misollar bilan keltiriladi.

Kalit so'zlar: mardikorlik, front orti ishlari, majburiy mehnat, harbiy soliq, Duma, Podsho Oliy farmoni, Turkiston general-gubernatorligi, Kuropatkin

1914-yil dunyo xalqlari boshiga ulkan kulfatlar keltirgan birinchi jahon urushi boshlandi. Uning oqibatlari front chizig'idan qanchalik uzoq bo'lishiga qaramay Turkiston o'lkasini ham chetlab o'tmadi. Dastlab, Chor ma'muriyati Turkiston o'lkasining mahalliy aholisini harbiy xizmatga jalb qilmoqchi bo'ldi. Bu masalaning ehtimoliy oqibatlari tahlil qilingach, harbiy majburiyat o'rniga harbiy soliqni joriy qilishga qaror qildi.

Qonunga ko'ra, harbiy soliq 1915-yildan 1917-yilgacha Turkiston o'lkasining barcha viloyatlarida uch yil muddatga yigirma bir foiz miqdorida soliqlardan qo'shimcha yig'im sifatida undirilishi kerak edi [18, 184]. Allaqachon og'ir soliqlar va yig'implar yukidan ezilgan mahalliy mehnatkash aholi qo'shimcha harbiy soliq to'lashga majbur bo'ldi. Bundan tashqari, u frontga ketgan rus dehqonlarining o'rnini jismoniy mehnat bilan to'ldirishga majbur edi [1, 1].

Turkistonning asosiy (paxta) hududlarida ishchi kuchining yetishmasligi 1908-yildan boshlab sezila boshlagan. Mutaxassislarning fikricha, bu taqchillik 1912-yilga kelib 100 ming ishchi deb belgilangan [17, 3]. Paxta ekish va terishning og'ir kunlarida Turkistonning paxta hududlariga qo'shni davlatlardan minglab ishchilar kelib turdi.

Birinchi jahon urushi yillarida paxta ekini maydonlari yana 100 ming gektarga ko‘payib, 1916-yilga kelganda tahminan 744 ming gektarga yetgan edi [16, 14].

Bu holat dehqonlarning xonavayron bo‘lishiga va chorikorga aylanishiga olib keldi. Chunki ko‘proq ishchi kuchiga ehtiyoj sezgan mustamlakachilar dehqonlarni turli yo‘llar bilan xonavayron qilish, ularning yer-mulkini tortib olish evaziga ularni arzon yoki tekin ishchi – chorikorlarga aylantirishdan manfaatdor bo‘lgan [12, 49].

Shunday og‘ir vaziyatda 1916-yil 25-iyunda front orti ishlari uchun mardikorlar yetkazib berish to‘g‘risida Podshoning oliy farmoni e‘lon qilindi [13, 13]. Bu xabar kutilganidek, katta noroziliklar va to‘s-to‘polonlarni yuzaga chiqardi. Chunki, farmon yozda hosil yig‘imi davrida, shundog‘am ishchi kuchi yetmay turgan bir mahalda e‘lon qilingan edi.

Peterburgdagi rasmiylar ishchi kuchi talab qilish bilan bir paytda, paxta hosilini o‘z vaqtida talofotsiz yig‘ib olish davlat ahamiyatiga molik ish ekanligi haqida ogohlantirdi [2, 6].

Turkiston general-gubernatorining qo‘shimcha ko‘rsatmalariga ko‘ra, front-orti ishlariga qabul qilish ikki bosqichda amalga oshirilishi kerak edi: “o‘zga xalqlar” aholisidan dastlab 19 yoshdan 31 yoshgacha bo‘lgan, so‘ngra esa 32 yoshdan 43 yoshgacha bo‘lgan erkaklari [3, 87; 90]. Avvaliga rasmiylar chaqirilganlarning kutilayotgan kontingentini bilishmagan. Podshoh farmoni imzolangandan bir necha kun o‘tgach, Turkiston general-gubernatorligiiga o‘sha paytda Petrogradga bo‘lib turgan o‘lka general-gubernatori vazifasini vaqtincha bajaruvchi Martson telegramma jo‘natib, Turkistondan 250 ming ishchi olish rejalashtirilganligi ma‘lum qilgan [14, 96].

Bu raqam, Turkiston o‘lkasining viloyat va tumanlarda erkak aholining (3 434 349 nafar) 8 foizini tashkil etgan [15, 2], hamda markazlashtirilgan umumiy majburiyat taqsimoti tarzida tashkil etildi. Faqat paxta tumanlarida oldingi buyurtma miqdori 8 foizdan kamrog‘i saqlab qolindi.

O‘lka mustamlaka ma’murlari xalqni tinchlantirish va hukumatni rozi qilish uchun mardikorlarni “ijtimoiy adolatga rioya qilgan holda” butun xalqdan ommaviy

ravishda yollash amaliyotini joriy qildi [10, 1-orqasi]. Natijada aholining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli yanada og'irlashdi.

Ayniqsa aholining kambag'allar qatlamiga jiddiy zarar bo'ldi. Ular o'zlariga notanish bo'lgan tili, dini, mentaliteti butunlay o'zgacha bo'lgan xalqlar orasiga, iqlimi, tabiati mutlaqo farq qiladigan olis yurtlarga borib majburan mehnat qilishlari yoki vaqtinchalik ozod qilinish sharti bilan 50 – 100 so'mgacha, ya'ni bitta ot narhiga teng miqdorda pul to'lashlari shart bo'lgan [11, 2]. Odatda chorikor bo'lib mehnat qiladigan kambag'al oilada bu pulni topishning iloji bo'lmagan.

Dastlab 50 so'mdan deb belgilangan "to'lov (tovon) solig'i" miqdori keyinroq har bir xo'jalik boshiga yuz rublgacha yoki undan ortiq miqdorga oshirilgan [4, 27]. Bu miqdordagi tovon pulini to'lash hattoki o'ziga to'q oila hamda kichik boylar uchun ham og'irlik qilgan.

Umumiy amaliyotga yangi usul - jamoaviy usulda, butun jamiyat tomonidan o'z jamiyati tarkibidan ishchilarni yollash usuli joriy qilindi [16, 43].

Endilikda front orti ishlariga jalb qilingan ishchilar butun jamiyat tomonidan safarbarlikka yuborilgan deb hisoblanardi. Ommaviy pul yig'ish va tovlamachilik, talab qilish, rekvizitsiya qilish uchun, endi jamoaviy yordamning yangi rag'batlari va hatto yuzaki olijanoblik shakllari bahona bo'lib xizmat qildi.

Ishchilarni yollash kompaniyasi mahalliy aholining asosiy qismi uchun yangi va juda qiyin pul va mehnat majburiyatiga aylanib ketdi. Eng qiyini, albatta, mehnat majburiyati bo'lgan. Olis, noma'lum va begona yurtlarga jo'nab ketish o'zining g'ayrioddiylik, haqiqiy va ehtimoliy xavf-xatarlari bilan daxshatga solgan.

Ammo "front orti ishlariga boruvchi ishchilar foydasiga" pul to'lash aholining keng qatlamlari uchun og'ir, mashaqqatli majburiyatga aylandi. Majburiy to'lovga tortish holatlari haddan tashqari ko'paydi va tom ma'noda ommaviy soliqqa tortish tusini oldi [5, 275 – 280; 319 – 321].

Lekin bu hali hammasi emas edi. Ya'ni, aholi, ham jismoniy mehnat majburiyatini bajarishi, ham yangi soliq majburiyatini ham bajarishi lozim edi. Turkiston general-gubernatori 1916-yil 31-dekabrda "mehnat majburiyatiga

tayinlanish, “to‘lovlarni kechiktirish uchun asos sifatida” qaralmasligi kerak” [6, 310], deb alohida ta’kidlagan.

Noroziligini oshkora ifodalashga qo‘rqib qolgan aholi vakillari endi o‘lka mustamlaka ma’muriyatiga rasmiy murojaat – shikoyat arizalari bilan chiqishdi. Shikoyatlar orqali pul yig‘imlaridan to‘liq ozod qilish yoki (ba’zi holatlarda) kamaytirish so‘ralgan. Ma’lum bo‘lishicha, pul majburiyati chaqiriq yoshidagi erkaklar, umuman olganda ishchilar, mehnatga layoqatlilar bo‘lmagan hovlilarga, xususan, bevalar va yetimlarning oilalariga ham taalluqli bo‘lgan [7, 324].

1916-yil 23-avgustda Turkiston general – gubernatorining tub aholini front orti ishlariga safarbar qilish haqida 220-sonli buyrug‘i bilan mehnat majburiyatidan ozod qilinganlar va hatto chet el fuqarolari ham yangi soliqni to‘lashga jalb qilingan. Vaziyat shu darajaga yetdiki, ellikboshilar va oqsoqollar tibbiy komissiya tomonidan qo‘yib yuborilgan kasal, majruh, nogironlardan “o‘z-o‘zini soliqqa tortish” uchun pul to‘lashni talab qilishgan.

Dehqon va hunarmandlar oilalarining aksariyati, o‘zlaridan talab qilingan pulni to‘liq to‘lashga qodir emas edi [5, 275 – 281].

Naqd pul yo‘qligi sababli nochor oilalar aksariyat hollarda, yangi soliqni to‘lash uchun mol-mulki, chorva mollari va yerlarini garovga qo‘yishga majbur bo‘ldilar. Bu, o‘z vaqtida to‘lanmagan taqdirda, o‘z mol-mulkini xatlab berish sharti bilan qarz olinganini anglatgan. Odatda voqe’a yakuni xamisha shunday holatda tugagan.

Hatto shunday holatlar ham bo‘lganki, “butun boyligi birgina haroba hovlisidan iborat bo‘lgan farzandsiz bevalar, o‘z mehnat burchini bajarish uchun hovlisini sotishga majbur bo‘lganlar” [3, 283]. Bu albatta foje’a, lekin mustamlachilardan va ularning malaylaridan bundan ortig‘ini kutish noto‘g‘ri bo‘lar edi.

Umuman olganda, yangi soliq o‘zining haddan tashqari ko‘pligi tufayli mahalliy aholining keng qatlamlari moddiy va mulkiy holatiga katta zarar yetkazdi.

Namangan tumanidagi Olmos ulusining Oqsaroy qishlog‘i aholisidan mahalliy ulus gubernatori Ishmatbay Mirzo Aliyev ishchilarni ta’minlash uchun 12

ming rubl miqdorda juda katta pul yig'ib olgan, va bu holat kam hosilli yil tufayli aholi farovonligiga katta ta'sir qilgan. Aholidan, asosan Farg'onada ortiqcha va nazoratsiz pul undirilganlik haqidagi faktlar hamda shikoyatlar Petrogradgacha yetib borgan.

Davlat Dumasida front orti ishchilarini yollash zahirida aholining aksariyati yangi soliqni to'lash uchun bor boyligini – so'nggi sigirlarini, chorva mollarini yarim bahosiga sotayotganligi, yoki o'zlari yashab turgan uy-joylarini qarz olish maqsadida sudxurga garovga qo'yganligi" aytilgan. Natijada, butun aholi naqd pul topish maqsadida borini sotishga tushgan, puli bor oladigan odam yo'q. Shuning uchun chorva mollari uchun narxlar keskin tushib ketgan. Qarzini qaytara olishning imkonsizligidan ko'pincha turar-joylar ham arzon baholarda sudxurlar qo'lga o'tib ketgan [16, 47].

1916-yil 27-sentabrda Chor hukumati harbiy ishlar vaziri vazifasini bajarib turgan general Frolov o'lka general-gubernatoriga maxsus telegramma yo'llagan. Unda ichki ishlar vazirligi ma'lumotlariga asoslanib, ba'zi ulus boshqaruvchilari (rus zobitlari, mustamlakachi mas'ul ma'muriyat) qishloq oqsoqollari va ellikboshilar orqali, mehnat majburiyatiga chaqirilganlarga nafaqa berish bahonasida, biroq haqiqiy ehtiyojdan ancha yuqori miqdorda, pul yig'ishni amalga oshirganliklari ta'kidlagan edi.

Harbiy ishlar vazirligi Farg'ona viloyati va uning bir qancha uluslarini nazarda tutgan edi. Lekin Turkiston general-gubernatori sodir bo'layotgan suiiste'mollar haqida ko'proq bilardi. Shuning uchun Turkiston general-gubernatori Kuropatkin harbiy vazirga quyidagi mazmunda javob yo'llagan: "Farg'ona viloyati mahalliy ma'muriyati mutasaddilarining suiiste'mollari haqidagi... olingan ma'lumotlarda jiddiy asoslar bor. Suiiste'mollar va juda katta yig'imglar, ishchilarning safarbarlikka jalb etilishi, ko'pchilik uchun boylik orttirish manbai bo'lib xizmat qilgan. Yuqoridagi suiiste'molliklarga barham berish bo'yicha oldinda ulkan ishlar turibdi, va u faqat Farg'ona viloyati bilan cheklanib qolmaydi" [8, 368]. Oxirida, Kuropatkin ma'muriyatdagi pul yig'ish bilan shug'ullangan shaxslarga qarshi kurashni kuchaytirishga va'da bergan. Lekin, amalda hech qanday chora

ko‘rmagan. Chunki, viloyat gubernatorlari qo‘rqmasdan, ulus boshliqlariga qishloq oqsoqollari va ellikboshilar orqali turli aldov, tovlamachilik, poraxo‘rlik bilan katta miqdordagi pul yig‘dirib, katta qismini o‘zlashtirayotgan bir paytda general-gubernatorning ham ulushi bo‘lmasligi, yoki shunchaki ko‘z yumishiga ishonish qiyin!

Darhaqiqat, ishchilarni yollash asosidagi qallobliklar o‘lkaning qoq markazida – Toshkentda, aytish mumkinki, general-gubernator qarorgohi atroflarida ham sodir etilgan.

Toshkent shahrining eski shahar qismida, mahalliy aholini xandaq ishlariga jalb qilish munosabati bilan, har bir mahalladan 5000 rubldan 40000 rublgacha pul yig‘ilgan. Pul yig‘ish mahalliy aholining daromadiga nomutanosib bo‘lgani uchun ko‘pchilik qarzga botgan. Pulga ega bo‘lmaganlar, ular to‘lashi lozim bo‘lgan miqdorda qarzdorligi haqida veksel berishgan yoki mol-mulkini garovga qo‘yishgan [16, 48].

Eng qizig‘i, ushbu pul yig‘ishlar maxfiylikni saqlagan holda amalga oshirilgan. "Pul yig‘ishda, ellikboshilar bu yig‘imlar hukumatdan yashirin bo‘lishi kerakligini, ular kimdan qancha olganligi, nima maqsadda pul olish uchun kvitansiyalarni to‘liq emas, balki faqat qisman berishlari kerakligini aytganlar. Misol uchun, agar 200-300 rubl olingan bo‘lsa, ular 20 – 30 rubl uchun kvitansiya berishadi va bunday kvitansiyaning yaqin kelajakda yangi 3 milliard rubllik zayom kutilayotganligi, va agar rasmiylar xalq boy ekanligini bilib qolishsa, ularni ushbu zayomga obuna bo‘lishga majbur qilishi mumkinligi bilan izohlaganlar.

Ba’zi dahalarda esa, Turkiston general-gubernatorining buyrug‘iga zid ravishda ellikboshilar pul yig‘ishda kvitansiyaning umuman bermagan” [9, 135 – 136; 167 – 168]. Har xolda muzofot markazida ko‘p narsa ancha “madaniylashgan” ko‘rinishda olib borilgan. Ya’ni, amalda pul yig‘ilgan – qog‘ozda esa hammasi joyida bo‘lgan!

“Mahalliy” ma’muriyat o‘rtasida pulga tashnalik, ochko‘zlikdan ayniqsa paxta yetishtirish bilan shug‘ullanadigan hududlar aholisi eng ko‘p jabr ko‘rgan. Paxta dalasida ishlaydigan ishchilarning yetishmasligi hamda paxta yetishtiradigan

hududlarda ishchilar miqdorini kamroq belgilash haqidagi hukumat topshirig‘idan xabardor bo‘lgan mustamlakachi ma‘muriyat, pul yig‘ish, tovlamachiliklarni g‘ayrioddiy shijoat bilan namoyon qilgan.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, Turkistondagi mustamlaka ma‘murlari birinchi jahon urushi yillarida “Fuqarolik burchlari”ni bajarish talabi bilan o‘lka aholisini turli tuman moddiy va mehnat majburiyatlariga jalb qilgan.

Ishchi kuchi yetishmasligidan yaxshi xabardor bo‘lgan o‘lkadagi mustamlaka ma‘muriyati hamda ularning malaylari vaziyatdan shaxsiy maqsadlari yo‘lida boylik to‘plash maqsadida foydalanishga qaror qilishgan. Avvaliga har bir xo‘jalikdan bitta otning bahosiga teng bo‘lgan 50 – 100 so‘mdan yig‘ib olgan. Keyin esa ishchi kuchi topish hamda ularni va oilalarini ta‘minlashni mahalliy aholi jamoalari zimmasiga yuklab, mas‘uliyatni o‘zidan soqit qilgan. Natijada, ko‘pincha oilaning yagona boquvchisi bo‘lgan ishchilardan mahrum qilinishi dehqon va hunarmandlar oilalarining moddiy ta‘minotiga jiddiy putur yetkazdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zMA. I- 1-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 1136-yig‘ma jild.
2. O‘zMA. I-1-jamg‘arma, 31-ro‘yxat, 1127-yig‘ma jild.
3. O‘zMA. I-1-jamg‘arma, 31-ro‘yxat, 1100 -yig‘majild.
4. O‘zMA. I-1-jamg‘arma, 31-ro‘yxat, 1128-yig‘ma jild.
5. O‘zMA. I-1-jamg‘arma, 31-ro‘yxat, 1157-yig‘ma jild.
6. O‘zMA. I-1-jamg‘arma, 31-ro‘yxat, 1159-yig‘ma jild.
7. O‘zMA. I-1-jamg‘arma, 31-ro‘yxat, 1094-yig‘ma jild.
8. O‘zMA. I-1-jamg‘arma, 31-ro‘yxat, 1135-yig‘ma jild.
9. O‘zMA. I-1-jamg‘arma, 31-ro‘yxat, 1093-yig‘ma jild.
10. РГБИА. Ф. 165. Оп. 1. Д. 1553.
11. Hamid Ziyoev. Jahon urushi va o‘zbeklar. «O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati» gazetasi. 2003yil 9-may, 19 (3701)-son.

12. Валиев А.Х. Положение дехканства Ферганы в конце XIX – начале XX веков. Ташкент. «Государственное издательство Узбекской ССР. 1958.
13. Восстание 1916 года в Средней Азии. Сборник документов под редакцией П.Г. Галузо. Ташкент. «Государственное издательство Узбекской ССР. 1932. Доклад Самаркандского военного губернатора Лыкошина. Декабрь 1916 г.
14. «Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане», сб. документов, Под редакцией А.В.Пяковского. Москва. Издательство Академии Наук СССР. 1960.
15. Ганин Андрей «Уроки туркестанского восстания» 05.07.2016 Родина - Федеральный выпуск: №7 (716).
16. Ковалев П.А. Тыловые рабочие Туркестана в годы первой мировой войны (1916 г. – май 1917 г.). Ташкент. «Государственное издательство Узбекской ССР. 1957.
17. С. Понятовский. «Обеспечение хлопководства рабочими руками в Туркестане». Доклад на съезде хлопководов Туркестана. Ташкент. 1913.
18. Х.Турсунов. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Ташкент. 1962.

Оксана Пуговкина Геннадьевна
Старший научный сотрудник Института истории,
кандидат исторических наук

ИСТОРИЯ ФЕВРАЛЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ И ОКТЯБРЬСКОГО ПЕРЕВОРОТА 1917 ГОДА В ТУРКЕСТАНЕ В СБОРНИКАХ ДОКУМЕНТАЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ XX ВЕКА

***Аннотация.** В данной статье на основе привлечения сборников материалов, хроник показана источниковедческая картина формирования документального дискурса, связанного с репрезентацией в советской историографии истории двух революций 1917 года в Туркестане: «Февральской революции 1917 года» и «Октябрьской революции 1917 года». В частности, основное внимание обращено на принципы подбора и комплектации материала, его основные источники, выделены тематические блоки.*

***Ключевые слова:** советская историография, источники, документальные материалы, хроники, 1917 год, Февральская революция, Октябрьская революция, переворот.*

История двух важнейших исторических событий в истории XX века в Туркестане нашла своё отражение в различного рода источниках – вещественных, изобразительных, письменных, фонических, содержащих значительный информационный потенциал. Пожалуй, самыми многочисленными, являются письменные источники, отложившиеся как в материалах архивных фондов, в периодической печати, так и опубликованные в виде сборников архивных документов.

Для советской историографической традиции было характерным опубликование сборников документальных материалов, приуроченных к определенной юбилейной дате важнейшего исторического события. Это можно проследить на примере отложившегося пласта опубликованных источников в виде «Хроник», «Сборников архивных документов», посвященных «Победе советской власти в Туркестане (Узбекистане)» [1].

Опубликование таких сборников было политическим заказом, начало которого приходится на первые десятилетия после Октябрьского переворота 1917 года. Советский историк М.Н. Покровский в своих воспоминаниях писал, что этот вопрос был поднят В.И. Лениным в беседе с советским историком,

философом-марксистом В.В. Адоратским: *«Мы сами успели позабыть теперь массу важнейших фактов, сопровождающих возникновение советской власти, первые шаги её учреждений, в особенности, когда эти факты происходили вне Петрограда и Москвы. Между тем растёт поколение, которое об этих фактах совсем ничего не знает. Кто-то должен ему об этом рассказать, хотя бы самым непритязательным и простецким способом»* [2, 138].

Работу по отбору и публикации документального материала по истории революций, в Туркестане в том числе, возглавила Комиссия по изучению истории РКП (б) и Октябрьской революции («Истпарт» и ее местные филиалы).

К 10 летнему юбилею революции Средазбюро подготовил первую хронику событий в Туркестане – «1917 год в Туркестане. Хроника событий» [3, 298-308], где давался краткий перечень основных событий революционного движения, но вне внимания исследователей оставалась история восприятия революции народами Туркестана. Февральская революция даже не рассматривалась как самостоятельное политическое событие, шла в общей канве с событиями Октября 1917 и не выделялось как отдельное историческое событие. Эта тенденция в освещении революций 1917 года будет характерна для советской историографии.

В 20-30-е гг. XX в. документы по революции публиковались в виде брошюр по истории Октябрьской революции. Но в работах 60-х гг. XX века советскими историками эти ранние публикации расценивались как недостаточно «политически выверенные», «уровень был не всегда высок, а отдельные работы содержали существенные недостатки, ошибки». Тем не менее, в этот период было выявлено, собрано и изучено значительное количество документального материала, издано немало книг, сборников статей, воспоминаний, начата археографическая деятельность» [4, 7].

В 1941 году в журнале «Историк–марксист» была опубликована статья С. Зрякина, в которой по неделям была воссоздана историческая картина

развития революций в Туркестане – с февраля по октябрь 1917 года, со ссылкой на важнейшие периодические издания («Правда», «Наша газета», «Известия Временного правительства автономного Туркестана», «Туркестанский курьер», «Туркестанский голос» и др.), а также на «Рукописный фонд» [5, 101-111].

Активная деятельность по опубликованию документальных источников в отечественной науке начинается с конца 40-х годов XX в. По замечанию составителей «Хроники событий Великой Октябрьской социалистической революции в Узбекистане», опубликованной в 1947 году, она «страдала поверхностностью», «недостаточным освещением многих вопросов» [2, 8], но с позиций современности именно эти первые, ещё неотретушированные источники, неподогнанные под указанную конъюнктуру, позволяют относительно объективно дать оценку произошедшим событиям.

В определенной степени на активизацию интереса к публикации документальных сборников повлияла и проведенная 5-11 мая 1957 года Объединенная научная сессия по истории народов Средней Азии и Казахстана – «Великая Октябрьская социалистическая революция в Средней Азии и Казахстане».

В журнале «Звезда Востока», в этот же год, были опубликованы ряд статей, посвященных Октябрю 1917 года – «Летопись 1917 года» [6]. Здесь, по замечаниям авторов, ими были описаны «наиболее важные события, характерные для каждого месяца», основанные на документальных источниках и местной печати.

В 1962 году была опубликована «Хроника событий Октябрьской революции в Узбекистане. Февраль-ноябрь 1917 года» [4], в которой революционные события были зафиксированы в строгой хронологической последовательности. Тематически – это были документы по истории революционного движения, рабочего, солдатского движения в Туркестане, на основе архивных документов и ссылок на работу Муравейского. В предисловии к изданию, а это был 45 летний юбилей революции, отмечалась,

что «Великая миссия Октября», хотя события начинали освещаться с февраля 1917 года. События Февраля начинают описываться с 1 (14) февраля 1917 года. Материал изложен в географическом порядке и расположен с учетом политического значения того или иного события [2, 12]. Стоит отметить, что эта работа хотя и названа как «Победа Октябрьской революции», но все события освещаются с Февраля 1917 года, по месяцам – с февраля по ноябрь 1917 года. Географически охвачена территория Ташкента и Ташобласти, Турткуль, Шураханский и Чимбайский участки, Ферганская область – Скобелев (Фергана), Маргеланский, Андижанский, Кокандский, Наманганский уезды, Самаркандская область – Самарканд, Самаркандский, Каттакурганский, Джизакский уезды; Бухарское ханство – Бухара, Новая Бухара (Каган), Хивинское ханство – Хива.

Приводимые составителями сборника документы отрывки из мемуарной литературы должны были придавать всей Хронике «человечность» и «реальную борьбу» за установление советской власти в Туркестане. Данная работа позволяет воссоздать картину зарождения политической борьбы в Туркестане: создание профсоюзов, начало выдвижение политических и экономических требований, начало пробуждения старого города, создание профессиональных союзов, начало деятельности политических партий, перечисляются созданные общественные организации в Ташкенте.

Ценность данной хроники очень важна, т.к. значительная часть источников уже недоступно для современных исследователей в связи с утрачиванием значительного пласта источников. Зачастую очень трудно составить истинную картину событий, т.к. возможно, что не все источники подвергались анализу и интерпретации.

Стоит отметить, что такие документальные сборники всегда состояли из 2-х хронологических периодов: «Февральской революции 1917 года» и «Октябрьской революции 1917 года», но зачастую названия сборников включали только одно важное событие – «Победа Октябрьской революции в

Узбекистане», что в принципе отражало советский дискурс в отношении Февральской революции, как «предтечи более грандиозного события».

Через год, в 1963 г. был опубликован 2-х томный сборник документов «Победа Октябрьской революции в Узбекистане» [7]. Он отличался во-первых, своим представительным авторским составом (Институт истории, Архивное управление при Совмине Узбекской ССР, Филиал института марксизма – ленинизма партии, Институт партии при ЦК КПУз), а во-вторых, привлечением авторами ранее непубликуемых источников, которые для современных исследователей представляют значительный интерес.

В предисловии к сборнику, авторы дали по возможности емкую оценку историографической ситуации в отношении опубликования источников по революции 1917 года, упоминая о таких, которые уже на те годы были, по замечаниям самих же составителей, «библиографической редкостью»: сборник С. Муравейского – “Материалы по истории Октябрьской революции в Туркестане” 1922 года и “Документы Октябрьских событий”, опубликованные в журнале «Красная летопись Туркестана» за 1923 г.

Особой примечательностью данного сборника является и использование авторами, как они сами пишут, «документальных источников – органов буржуазного Временного правительства, буржуазной и эсерово-меньшевистской печати» [7, 25], извлеченные, возможно, из закрытых ранее фондов и архивов.

Первый том сборника включает 647 документов, датированных февралем – ноябрем 1917 года, что позволяет воссоздать картину февральской революции в Туркестане. Конечно, при сборе материалов поддерживалась явная идеологическая заданность – возвысить роль и значение партии большевиков в происходящих событиях, явно негативная оценка новой власти в лице Туркестанского комитета Временного правительства, прежнего состава колониальной администрации.

В комплектации таких сборников документов применялись различные виды источников: газеты (Наша газета, Туркестанский курьер, Туркестанский голос, Туркестанские ведомости, Пролетарская революция, Коммунистичес-

кая мысль, Правда, Ферганские областные ведомости), материалы архивов (ЦГА РУз, ГАГТ, Архив Ташкентской области), иногда даже цитаты из ранее опубликованных книг по сходной тематике. Конечно, при сборе материалов поддерживалась явная идеологическая заданность – возвысить роль и значение партии большевиков в происходящих событиях, явно негативная оценка деятельности Туркестанского комитета Временного правительства, прежнего состава имперской администрации, воспринявшей буржуазную власть и её поддержав, а также полное отсутствие материалов, как национальной местной печати, так и работ национальных прогрессистов.

Анализ имеющихся документов позволяет говорить о том, что «политически верно» отобранный документальный материал, тональностью о всеобщем воодушевлении от революции, политическая незрелость местного населения, однозначное «предательство» со стороны интеллигенции и др. зажиточных слоёв населения – позволяло сформировать «идеологически выверенный» советский дискурс об Октябрьской революции в Туркестане.

Ценность данных сборников, несмотря на всю их политическую ангажированность при комплектовании материала – это добросовестно подобранные документальные материалы из архивов союзных тогда республик, выдержки из отдельных трудов, некоторые из которых уже утрачены, привлечение газетных статей из ведущих периодических изданий Туркестана.

Список использованных источников и литератур:

1. Подготовка и проведение Великой Октябрьской социалистической революции в Узбекистане. – Ташкент: Тип. Упр. делами Совета министров УзССР, 1947. – 296 с.; Хроника событий Великой Октябрьской социалистической революции в Узбекистане. Февраль-ноябрь 1917. – Ташкент: Издательство Академии наук Узбекской ССР, 1962. – 286 с.; Великая Октябрьская социалистическая революция. Хроника событий. В

- 4 томах. – Москва: Изд-во АН СССР, 1957–1961. – Т. 1. 27 февраля – 6 мая 1917 года. – 1957. – 741 с.; Т. 2. 7 мая – 25 июля 1917 года. – 1959. – 687 с.; Т. 3. 26 июля – 11 сентября 1917 года. – 1960. – 590 с.; Т. 4. 12 сентября – 25 октября 1917 года. – 1961. – 671 с.; Победа Октябрьской революции в Узбекистане. Сборник документов. Т. 1: Установление Советской власти в Узбекистане. – Ташкент: Издательство Академии наук Узбекской ССР, 1963. – 659 с.; Т. 2: Упрочение Советской власти в Узбекистане. – Ташкент: Фан, 1972. – 608 с.; 1917 год в Казахстане. Документы и материалы. – Алма-Ата: Казахстан, 1977. – 283 с.
2. Пролетарская революция. – 1930. – № 7–8.
  3. Коммунистическая мысль 1927, №3, с. 298-308
  4. Хроника событий Октябрьской революции в Узбекистане. Февраль-ноябрь 1917 года. Ташкент: Изд-во АН Узбекской ССР, 1962. – 286 с.
  5. Зрячкин С. Летопись важнейших революционных событий 1917 года в Средней Азии // Историк-марксист. – 1941. – № 4 (92). – С. 101–111.
  6. Составителями летописи были: А.И. Зевелев и Л.М. Ланада. «Звезда Востока». 1957 №5, С.105-109; №6, с.123-126; № 7, с.118-119; №8, с.118-119; №9, с.126-128; №10, с. 128-130; №11, с. 131-133.
  7. Победа Октябрьской революции в Узбекистане. Сборник документов. Т. 1. Установление Советской власти в Узбекистане – Ташкент: Издательство Академии наук Узбекской ССР, 1963. – 659 с.
  8. Победа Октябрьской революции в Узбекистане. Сборник документов. Т. 1: Установление Советской власти в Узбекистане. – Ташкент: Издательство Академии наук Узбекской ССР, 1963. – 659 с.; Т. 2: Упрочение Советской власти в Узбекистане. – Ташкент: Фан, 1972. – 608 с.

TURKISTON O'LKASIDA BOLSHEVIKLAR HOKIMIYATINING O'RNATILISHI

Annotatsiya: 1918 yil fevral oyida milliy davlatchiligimiz Turkiston muhtoriyati qurol kuchi bilan tor-mor qilinib, Qo'qon shahri va atroflari qonga botirildi. Endi bolsheviklar to'liq ularning nazorati ostida bo'ladigan sotsialistik muhtoriyat tuzishga qaror qilishdi.

Rejaga muvofiq, Turkiston muhtor sovet sotsialistik respublikasi 1918 yil 30 aprelda tashkil qilindi. Lekin, rasman RSFSR tarkibiga kiruvchi muhtor respublika maqomini 1921 yilda olgan.

Kalit so'zlar: bolsheviklar, eserlar, muhtoriyat, jadidlar, inqilob, bosmachilik harakati.

Toshkent shahrida 1918-yil 20-apreldan 1-maygacha davom etgan sovetlarning V o'lka qurultoyida shu masala alohida kun tartibiga kiritildi. Qurultoy qaroriga bilan 30 aprelda Turkiston viloyati hududi o'rnida Rossiya Sovet Federasiyasi tarkibida Turkiston Sovet Respublikasi tashkil etilganligi haqida e'lon qilindi [1,1].

Nizomga ko'ra, Turkiston Sovet Federativ Respublikasi avtonom tarzda boshqarilib, Rossiya Sovet Federasiyasi markaziy hukumatini tan oladi hamda o'zining harakatlarini muvofiqlashtiradi. Shunday qilib, Turkiston Respublikasi RSFSR tarkibida avtonom respublikaga aylandi [6,339]. Turkiston ASSR tarkibiga, Kaspiyorti, Samarqand, Yettisuv, Sirdaryo va Farg'ona viloyatlarini o'z ichiga olgan, sobiq Turkiston General – Gubernatorligi hududi kirdi. Buxoro amirligi va Xiva xonligi hududi mustaqilligini saqlab qolgan.

Turkiston muhtoriyatidan farqli o'laroq, bu avtonomiya boshqaruvi to'liq RSFSR bolsheviklariga qaram bo'lishi lozim edi. Shu maqsadda qurultoyda Turkiston ASSR 5 a'zodan iborat Markaziy Ijroiya Qo'mitasi va 16 a'zodan iborat Xalq Nozirlari Kengashi (raisligi kommunist F. I. Kolesov) saylandi.

Markaziy Ijroiya Qo'mitasiga rais etib kasbi injener-texnolog bo'lgan, podshoh hukumatiga qarshi yuritgan targ'iboti uchun bir necha marotaba qamoqqa yoki surgunga hukm qilingan, sobiq mahbus, haqiqiy kommunist Pyotr Alekseyevich Kobozev tayinlandi. Bu nomzod shunisi bilan ahamiyatli ediki, umrining 39 yilidan

ohirgi 18 yilini qamoqda yoki surgunda o'tkazgan edi. 1917 yilgi fevrai voqealaridan keyin amnistiyaga tushib ozodlikka chiqqan edi [7,1]. Uning yordamchi maslahatchisi, rasman esa hamrais etib esa 25 yoshli o'rta ma'lumotli, ma'lumotiga ko'ra temir yo'l texnigi bo'lgan Solkin Andrey Fyodorovich tayinlangan [10,3].

Xalq Nozirlari Kengashi raisi lavozimiga esa 27 yoshli, ilgari Orenburgda temir yo'lda xizmat ko'rsatuvchi bo'lib ishlagan, 1917 yilda Ashxobod atroflarida aholini qirg'in qilgan, Qo'qon muhtoriyatini qonga botirish hamda aholini qatli om qilishda faol qatnashgan, Buxoroga, xoin Fayzulla Xo'jayevga harbiy yordam ko'rsatish maqsadida, bostirib kirib Buxoro, Xatirchi, Karmana atroflarini talon-taroj qilib Toshkentga qaytgan, 49 yoshida dunyoni tark etgan Fyodor Ivanovich Kolesov tayinlandi [11,1].

1918-yil may oyida Turkiston harbiy okrugi tuzildi. Bu vaqtda butun Turkiston o'lkasi bo'ylab bolsheviklarga qarshi kurash avj oladi. Farg'ona va Samarqand viloyatlarida mahalliy aholi bolsheviklarga qarshi milliy ozodlik harakati olib borgan. Amudaryo bo'limida Yoyiq kazaklari sovet hokimiyatini tan olishdan bosh tortdi. Yettisuv viloyatida oq gvardiyachi kazaklar va qirg'izlar bosh ko'tardi [8,32]. Kaspiyorti viloyatida esa Angliyaning yordamiga tayangan eserlar va mensheviklar o'zlarining muvaqqat hukumatlarini tuzishganlarini e'lon qildi [12,2].

Yangi tashkil etilgan milliy respublikani to'liq nazoratda tutib turish uchun 1918-yil 17 – 25-iyun kunlarida Toshkent shahrida bo'lib o'tgan partiya konferensiyasi chaqirildi. Unda Turkistondagi barcha bolshevik partiyalaridan vakillar qatnashib, Turkistonning barcha bolshevik tashkilotlarining I o'lka qurultoyi deb qaror qabul qildi. Hamda Turkiston kommunistik partiyasining tashkil etilganligini e'lon qildi.

1918-yil 17 – 29-dekabr kunlarida Toshkent shahrida bo'lib o'tgan o'lka bolsheviklarining II qurultoyida Turkiston kommunistik partiyasi Rossiya bolsheviklari kommunistik partiyasining Turkiston o'lkasidagi tashkiloti deb qayta nomlandi. Bu bilan ham rasman, ham amalda Turkiston o'lkasi kommunistik partiyasi Rossiya kommunistik partiyasining tarkibiy qismi sifatida o'z faoliyatini

markaziy qo'mita g'oyalari bilan muvofiqlashtirishi belgilandi. Endi, Turkiston ASSR rahbariyati bevosita Turkiston kompartiyasi a'zosi bo'lishi shart edi. TASSR hukumati faoliyatini Turkiston kompartiyasi nazorat qilar edi. Hamda bevosita RKP(b) nazorati va ko'rsatmasi asosida faoliyat yuritardi. Turkiston Kommunistik partiyasi raisi etib Pyotr Alekseyevich Kobozyev tayinlandi.

1918-yilning yozida Turkiston o'lkasidagi milliy ozodlik harakati qattor muvaffaqiyatlarga erishib, o'lkani RSFSRdan uzib qo'yishga erishdi.

1918-yil 5-15-oktyabrda Turkiston sho'rolari 6-Favqulodda qurultoyida Turkiston Avtonom Sovet Respublikasining konstitutsiyasi qabul qilindi. Konstitutsiyaga binoan 6-Turkiston Sho'rolari Qurultoyi Turkiston Muhtor Respublikasini Rossiya Sovet Sotsialistik Federatsiyasi tarkibida bo'ladi deb tan olgan[9,24].

Lekin RSFSR oliy hokimiyat organlari Turkiston Sovet Respublikasining ushbu 1918-yilda qabul qilingan Konstitutsiyasini tasdiqlamadi, ya'ni tan olmaydi. Hamda qonuniy kuchga ega emas deb hisobladi. Sababi, ba'zi bir masalalarda RSFSR Konstitutsiyasiga zid kelar, hamda ichki nomuvofiqliklarga ega edi [5,264]. Bolsheviklar tomonidan Konstitutsiya yuridik jihatdan kuchga emas deb hisoblansada, amalda 1920-yilning kuziga qadar muomalada bo'lgan [2,1].

1919-yil oktabrda Butunrossiya Markaziy Ijroiya Qo'mitasi va RSFSR Xalq Komissarlari Kengashining Turkiston komissiyasi tuzildi. U Turkiston Muhtor SSRda sovet hokimiyatini mustahkamlashda, lenincha milliy siyosatni amalga oshirishda muhim rol o'ynadi. 1920-yil 24-sentabrda bo'lib o'tgan Sho'rolarning 9-Umumturkiston qurultoyi Turkiston Muhtor SSRning yangi Konstitutsiyasini tasdiqladi [3,24]. 1921-yil 11-aprelda Butun Rossiya Markaziy Ijroiya Qo'mitasining "Turkiston Sovet Sotsialistik Respublikasini tashkil etish to'g'risida"gi dekreti bilan yangi konstitutsiya ham tasdiqlangan [4,2].

1924-yilda O'rta Osiyo sovet respublikalarining milliy-davlat chegaralanishi va SSSR tarkibiga kiradigan O'zbekiston SSR va Turkmaniston SSRning tashkil topishi jarayonida Turkiston Muhtor SSR tugatildi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, bolsheviklarning Turkistonda muhoriyat tuzishdan maqsadi, o'lkada ularning manfaatlariga to'liq xizmat

qiladigan ma'muriy birlikni tuzish edi. Turkiston xalqlariga mustaqillik berish hayollarida ham yo'q edi. O'lkani o'z tasarrufida saqlab qolish uchun tish-tirnog'i bilan yopishdi. Shu maqsad yo'lida markazdan rusiyzabon kadrlarni yuborib turdi. Va bu vazifani qaysidir ma'noda amalga oshira oldi.

Foydalanilgan manba adabiyotlar ro'yxati:

1. 1918 yil 30 aprelda Turkiston o'lkasi sho'rolarining V chaqirig'ida tasdiqlangan Turkiston Sovet Federativ Respublikasini tashkil eish haqida Nizom
2. Декрет ВЦИК от 10.05.1923.
3. *«Советские конституции. Хрестоматия. В 4 частях. Часть 1 Первые советские республики, 1918-1922 гг.». Сборник*
4. Декрет ВЦИК от 11 апреля 1921 года. Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик. www.libussr.ru
5. Андрей Гордиенко. Образование Туркестанской АССР //, «Юридическая литература», 1968.
6. Большая советская энциклопедия. — М., 1977. — Т. 26.
7. Кобозев Пётр Алексеевич. Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898—1991
8. Симонов Д.Г. Семиреченский фронт в 1918 году: белогвардейские вооруженные формирования. Журнал «Сибирская Заимка» ISSN 2308–4073 История Сибири в научных публикациях 12.02.2007
9. Советские конституции. Хрестоматия. В 4 частях. Часть 1. Первые советские республики / Сост. Д. В. Кузнецов. — Благовещенск: Благовещенский государственный педагогический университет, 2015.
10. Солькин Андрей Фёдорович. Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898—1991
11. https://ru.wikipedia.org/wiki/Колесов,_Фёдор_Иванович
12. http://www.hrono.ru/organ/ukaz_z/ru19170220.php Закаспийское временное правительство

SOVET HOKIMIYATINING QATAG'ON SIYOSATI XUSUSIDA

Annotatsiya: Maqolada sovet hokimiyatining o'tkazgan qatag'on siyosati tarixiy dalillar asosida, bosqichma-bosqich ochib berilgan. Qatag'on siyosati – umummustamlaka siyosatining tadrijiy davomi ekanligi, sovet hokimiyatining Turkistonda siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy sohada olib borilgan siyosatning uzviy va tarkibiy qismi hamda mazkur tuzumni qaror toptirish usuli bo'lganligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: qatag'on siyosati, zo'ravonlik, "quloq", quloqlashtirish, jamoalashtirish, bolsheviklar, partiya, sovet hokimiyati, qamoq, jamloq, ommaviy surgun, o'lim jazosi, qatag'on qurboni.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkistonda keng tarqalgan, milliy-ozodlik harakatlari rivojida, milliy va ma'naviy madaniyat taraqqiyotida juda katta ahamiyat kasb etgan ma'rifatparvarlik, jadidchilik harakatining ijtimoiy-tarixiy mazmunini yangidan ko'rib chiqish biz tarixchilar oldida turgan dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Jadidchilik harakati va uning namoyandalarining Turkiston taraqqiyoti yo'lida qilgan islohotchilik zahmati oson kechmagan. Ularning har qadami tuzoq, ta'qiq va ta'qiblarda bo'lgan. Vatan, millat taqdirini o'ylagan jadidlar har qanday to'siqlarga qaramay o'zlari ko'ra bilgan kelajak uchun islohot g'oyalarini amalga oshirishda olg'a intilganlar. Mustamlakachi hukumatdan kutilayotgan o'z taqdirlarining fojeali yakunini bila turib xalq, millat, mamlakat kelajagi yo'lida kurashganlar.

Mustamlaka davri tarixining juda ko'p masalalari, xususan, zo'rlik bilan qaror topgan, kuch bilan hukm surgan va an'anaviy taraqqiyot qonunlariga zid borib, jamiyatga juda katta zarar yetkazganligi bugungi kunda barchaga yaxshi ma'lum. Ayniqsa, sovet hukumatining o'zbek xalqiga eng katta talofatlar yetkazgan davri – 1918 – 1939 yillarga to'g'ri keladi. Aynan shu davrda siyosiy, ma'naviy, iqtisodiy va ijtimoiy sohalarda jamiyat manfaatlariga zid holda amalga oshirilgan o'zgarishlar xalqning keskin qarshiligiga uchragan hamda bu qarshilikni yengish uchun

bolsheviklar zo‘rlig-zo‘ravonlikka asoslangan qatag‘on siyosatini amalga oshirgan. Jumladan, 1937 – 1939 yillarning o‘zida O‘zbekiston SSR Ichki ishlar xalq komissarligi (NKVD)ning “uchlik”lari tomonidan 41 ming nafardan ko‘proq kishi qamalgan. Shulardan 37 mingdan ko‘prog‘i sudlanib, 6 ming 920 kishi otib tashlangan [1, 3].

Arxiv manbalarida jadid namoyandalari aslida gazeta, jurnal va kitoblar nashr etganligi, yangi usuldagi maktablar ochganligi, havaskor teatr truppalari hamda jamiyatlari tuzganligi, ma‘rifat tarqatishda faollik ko‘rsatganligi, bidatlardan holi asl islom dini va huquqini tiklash bilan birga dunyoviy bilimlar uchun qayg‘urganligi, o‘sha davr uchun zarur mutaxassislar, zamonaviy kadrlar tayyorlashga harakat qilganligi, qoloqlik va nodonlikka qarshi kurashgani uchun “panturkist”, “panislamist”, “josus”, “xalq dushmani”, “aksilinqilobiy millatchi” kabi soxta ayblovlar bilan qatag‘on qilinganliklari qayd etilgan. Chunki sovet hukumati uchun ziyolilar, yetuk mutaxassislar emas, ularga tobe bo‘lgan ishchi sinfi kerak bo‘lgan. Ziyolilarning asosiy qismini mustamlakachi hukumatning kirdikorlarini yaxshi anglagan, jadidchilik harakatida faol ishtirok etgan, uni moliyaviy jihatdan qo‘llab quvvatlagan sarmoyador, o‘rtahol kishilar, jadid namoyandalari va ular tarbiyalagan avlod tashkil etgan.

Bolsheviklar sovet hokimiyatining o‘rnatilishi va mustahkamlanishi jarayonida o‘z siyosatiga qarshi bo‘lgan har qanday kuchlarni dastlab “aksilinqilobiy” deb nomlangan sohta ayblov asosida javobgarlikka tortish amaliyotini joriy qilgan. Qaror topgan ma‘muriy-buyruqbozlik tizimi va uning rahbar o‘zagi kommunistik partiya mo‘‘tadil-ma‘muriy tartibda, ruhiy bosim o‘tkazish usulini qo‘llab, keyinroq siyosiy qatag‘onni kuchaytirgan. Xususan, davlat boshqaruvidagi “18lar guruhi”, sud tizimida “Qosimovchilik”, prokuratura sohasida “Badriddinovchilik” kabi guruhlar siyosiy qatag‘on domiga tortilgan.

“Milliy ittihad”, “Maorif komissarligi” (Narkompros) ishi kabi nomlar bilan jadidlar va maorif sohasida faoliyat olib borayotgan ko‘plab ziyolilarni guruhshaklda qatag‘on etilgan. 1929 yil yanvaridan 1933 yilgacha mustabid tuzum respublika milliy ziyolilarining 250 dan ortiq yozuvchilar, jurnalistlar,

o'qituvchilarni qatag'on qilgan, ulardan ko'plari otib tashlangan. Yana bir qismini olis mehnat tuzatish jamloqlariga surgun qilingan [2, 9 – 18].

Din va milliy qadriyatlarga qarshi kurash uchun choyxona, klub va madaniy muassasalar, aholi to'planadigan joylardan targ'ibot hamda tashviqot ishlarida keng foydalanilgan [3]. Qizil choyxonalar salmog'ini oshirib, ularda targ'ibot ishlari olib borilgan. Masalan, 1924 yili 213 ta, 1926 yili 177 ta, 1930-1935 yillarda esa 2560 ta qizil choyxona faoliyat ko'rsatgan [4, 336].

1936 – 1938 yillarga kelib diniy ulamolar, ruhoniylar “bosmachilar”ga yordam bergan, ularning g'oyaviy rahnamosi, “xalq dushmani”, “sinfiy yot unsur” kabi ayblar asosida qatag'on qilinganlar. Bunga misol qilib, Nosirxon to'ra Kamolxon to'ra o'g'li, Munavarqori Abdurashidxonov [5, 142 – 143], Dadamirza Shayxov va boshqa jadid ma'rifatparvarlarini misol qilib keltirish mumkin.

Sovet mafkurasi mustahkamlanib borgan sari jamiyatdagi adabiyot, san'at namoyandalarining ijodi ham ularning mafkurasi uchun xizmat qilishi lozim bo'lgan. Agarda bunday g'oyalar aks etmas ekan jamiyat uchun xavfli shaxs sifatida jazoga mahkum etilgan. XX asrning 30-yillariga kelib “sinfiy dushman”larni qidirib topish, barchani shubha ostiga olish, qatag'on domiga tortish birlamchi vazifaga aylangan. Buning natijasida adabiyot va san'at namoyandalarining katta qismi qatag'onga tortilgan. Ularning nafaqat o'zlari balki ular yaratgan asarlari ham qatag'onga uchragan. Abdulla Qodiriy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Sulaymon, Xudoybergan Devonov, Otajon Hoshim shular jumlasidandir.

Sovet hukumatining qatag'on mashinasi yurtimiz kelajagi bo'lgan yoshlarni ham chetlab o'tmagan. 1920 – 1922 yillarda Turkiston ASSR, Buxoro va Xorazm Xalq Sovet respublikalaridan 300 ga yaqin talaba o'qish uchun xorijiy mamlakatlarga yuborilgan. Ularning 70 dan ortig'i Germaniyaning turli shaharlaridagi oliy va o'rta-maxsus o'quv yurtlariga ziरोatchilik, to'qimachilik sanoati, kimyo, elektron texnika, konchilik, falsafa, pedagogika, shifokorlik, matbaachilik kabi muhim sohalar bo'yicha o'qiganlar [6, 259 – 268]. Jumladan, Germaniyadan o'qishlarini bitirib, O'zbekistonga qaytgan Sattor Jabbor, To'lagan Mo'min, Muhammadi Xo'ja, Sulton Matqul, Azimbek Berimjon, Rauf Rasuliy,

Xayrinisa Majidxonova, Maryam Sultonmurodova va boshqalar egallagan bilimlarini hali to‘laligicha namoyon etmay sovetlarga qarshi allaqanday aksilinqilobchilik va millatchilik tashkilotining a‘zolari sifatida ayblanganlar. Ular o‘zlariga qo‘yilgan bunday asossiz ayb va tuhmatlarni qanday mantiqiy dalil va faktlar bilan rad etishga urinmasinlar, uzoq davom etgan ruhiy va jismoniy qiynoqlardan so‘ng o‘zlariga qo‘yilgan ayblarni “tan” olishga majbur bo‘lganlar. Ularning aksariyati 1938 yilning 4 – 9 oktyabr kunlari vahshiylarcha otib tashlangan.

“Katta qirg‘in” yillari Harbiy kollegiya*ning 34 a‘zosi va 4 ta kotibi bo‘lgan. Harbiy kollegiya a‘zosi brigada harbiy yuristi G.A. Alekseyev 1938 yil oktyabrida Toshkentda o‘tkazilgan SSSR Oliy sudi harbiy kollegiyasi sayyor sessiyasi yig‘ilishlariga raislik qilgan. Sudga taqdim etilgan ro‘yxatdagi shaxslar toifalarga ajratilgan. Birinchi toifaga – oliy jazo, ikkinchi toifaga – 10 – 15 yil turma qamog‘i yoki mehnat tuzatuv jamlog‘iga surgun qilish, uchinchi toifaga – 5-8 yil mehnat tuzatuv jamlog‘iga yuborish choralari berilgan [7, 30].

Arxiv hujjatlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, tergov jarayonida mahbuslarni qilmagan ayblarini tan oldirish uchun bir necha oylar, hatto yillar mobaynida qamoqda asossiz ushlab turish, qonunsiz ravishda muddatni surish va jismoniy-ma‘naviy tazyiqlar, azoblash va qiynoqlar qo‘llanilgan. Sud jarayonlari yuzaki o‘tkazilib, o‘lim hukmlari sudlanuvchiga e‘lon qilinmagan, ular o‘z taqdirilarini bevosita qatl qilinishi oldidan bilganlar. Sudlanuvchi qatl etilganidan so‘ng, sud yig‘ilishi o‘tkazilib, ertasiga otib o‘ldirilgan mahbus ustidan hukm e‘lon qilingan.

Umuman olganda, barcha jarayonlar mohiyati mafkuralashgan sovet hokimiyatida hamisha yashirib kelingan. Aynan shu sababli tarixiy voqe‘likni aks ettiruvchi jamiki manbalar “o‘ta maxfiy” degan tamg‘a ostida saqlangan. Uzoq yillar davomida oshkora etilmagan.

---

* Sovet hokimiyatining oliy sud organlari

Foydalanilgan manba adabiyotlar ro'yxati:

1. 1937-1938 yillardagi “Katta qirg‘in” tarixining muhim sanalari (ma’lumotnoma) / to‘plab nashrga tayyorlovchi M.F. Zikrullaev; mas’ul muharrir N.F. Karimov. Toshkent. 2013. 3-bet.
2. O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti joriy arxivi. 1-daftar. 9 – 18-varaqlar.
3. Dinga va dindorlarga qarshi siyosat masalasidagi yangi qadam 1921 yil 9 avgustda qabul qilingan RKP (b) MQning “Dinga qarshi tashviqot olib borish masalalariga doir” ko‘rsatmasi bo‘lgan.
4. O‘zbekiston tarixi (1917-1991 yillar) [Matn] K. 2. O‘zbekiston 1991 yillarda / mas’ul muharrirlar: R. Abdullaev, M. Rahimov, Q. Rajabov; O‘zbekistonning eng yangi tarixi masalalari bo‘yicha muvofiqlashtiruvchi-metodik markaz. Toshkent. 2019. 336-bet.
5. Sirojiddin Ahmad. Qizil mustamlaka: katta qirg‘in qomusi (1929-1950). Toshkent. 2022. 142 – 143-betlar.
6. Yo‘ldoshev A. Turkiston, Buxoro va Xorazm respublikalarida yoshlarni xorijga o‘qishga yuborilishi tarixidan. O‘zbekiston davlatchiligi tarixshunosligi ocherklari. Tom 2. O‘zR FA Tarix instituti. Toshkent. 2019. 259 – 268-betlar.
7. Rustambek Shamsutdinov. O‘zbekistonda sovetlarning qatag‘on siyosati va uning oqibatlari (Birinchi kitob). Toshkent. 2012. 30-bet.

QATAG'ON SIYOSATI SOHALAR KESIMIDA

Annotatsiya: mazkur maqolada 1930-yillarda Sovet davlatining O'zbekiston SSRda olib borgan qatag'on siyosati, bu jarayonning turli jabhalarda, jumladan, davlat boshqaruvi, qishloq xo'jaligi, fan-ta'lim hamda ma'daniyat sohalaridagi holat yoritib o'tilgan.

Kalit so'zlar: qatag'on siyosati, "shahar proletar inqilobi", "agrar inqilob", "milliylashtirish", "xalq dushmani", "hujum" kompaniyasi, "besh bashoq haqida qonun".

Sovet davlatining O'zbekiston SSRda olib borgan qatag'on siyosatini bir necha soha va yo'nalishlarda o'rganish hamda umumiy holatni ko'rib o'tish mumkin. Bunda davlat boshqaruvi hamda milliy kadrlar tizimidagi bo'lib o'tgan jarayonning ahamiyati katta. 1925-yildan boshlab sovet milliy siyosatining asosiy yo'nalishi va maqsadi millatning amaldagi tengsizligini tugatishga qaratilgan bo'lib, buning uchun milliy respublikalarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy qaloqligiga barham berish vazifasi qo'yildi [1, b.3]. Sovetlar o'z hokimiyatini mustahkamlash yo'lida ikki bosqichda siyosat yuritadi. Dastlab, 1917-yildan boshlangan "shahar proletar inqilobi" davrida sovetlar barcha markazlarda o'zlarining mustabid boshqaruv tuzumini joriy qiladi. Bunga qarshi chiqqanlar yo'q qilib boriladi. Boshqaruvga asosan yevropalik vakillar jalb etiladi. Ikkinchi bosqich sifatida 1925-yildan boshlangan va sakkiz yil mobaynida o'tkazilgan "agrar inqilob"dir. Bu davrga kelib qishloqda deyarli jiddiy qarshi chiqish mumkin bo'lgan kuch qolmagan edi. Qishloq islohati uchun jiddiy harakatlar milliy-hududiy chegaralishdan keyin agrar o'zgarishlarning yangi bosqichi sifatida boshlandi [1, b.15]. 1924-yilda O'zbekiston SSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasi huzurida davlat apparatini o'zbeklashtirish Markaziy komissiyasi tashkil etiladi va 1928-yilda O'zbekiston SSR hukumati "davlat apparatini o'zbeklashtirish to'g'risi"da qaror qabul qiladi. Unga ko'ra o'zbek aholisi ko'proq bo'lgan tumanlardagi barcha davlat, jamoat, kooperativ muassasalar va tashkilotlarda ish yuritish o'zbek tilida yoki bu yerda ko'pchilikni tashkil qilgan elat tilida olib borishlari shart edi. "Milliylashtirish"

jarayonida esa uning mazmuni birmuncha o'zgartirildi. Bunga asosiy e'tibor mahalliy aholini davlat boshqaruviga jalb qilish emas, balki davlat apparatini aholiga yaqinlashtirishga qaratildi. Sovetlarning bu siyosati ham aksincha siyosat edi. Bu jarayon bilan parallel ravishda NKVD va shunga o'xshash harbiylashtirilgan tashkilotlarning huquqlari orttirilib borilganligini kuzatish mumkin [1, b.9]. Milliylik g'ayritabiiy tarzda O'rta Osiyodagi Sovet davlatiga juda muhim bo'lib qoldi. 1920-yillarning oxirlariga kelib millatchilik bilan kurash talvasasi milliy masalani sovetlar e'tibor markaziga tortdi. Bu yillarda O'rta Osiyo elitalari bo'yniga qo'yilgan eng og'ir siyosiy jinoyatlar so'lichilik, o'ngchilik yoki bevosita sinfiylikka doir boshqa xatolar emas, aynan millatchilik, milliy og'machilik bilan bog'liq edi. 1937-1938-yillarga kelib millatchilikda ayblovlar o'zbek milliy ziyolilarining muqarrar halokatidan darak bo'ldi [2, b.23].

Bu davrda rahbar organlar odatda faqat kommunistlardan tashkil topardi. Yangi iqtisodiy siyosatda sekin-asta chek qo'yilishi jarayonida ma'muriy-buyruqbozlik tizimi va shaxsga sig'inish qaror topib bordi. Shu bilan birgalikda respublikaning butun iqtisodiy-siyosiy hayoti muttasil siyosiylashtirilib va baynalminallashtirilib borildi. Albatta bu jarayon Stalin shaxsiy hokimiyatini mutloqlashtirish maqsadida amalga oshirilgan qatag'on siyosati va uning rahbarligidagi sovet organlari VChK/GPU/OGPUning shavqatsiz amaliy harakatlari natijasida amalga oshirilgan [1, b.4-5]. Mustabid tuzum boshqacha fikrlashga mutlaqo toqat qilolmasdi va unga qarshi qat'iy kurash olib bordi. 1920-yillarning ikkinchi yarmi 1930-yillar oxirgi davriga qadar bo'lgan davr mavjud tizimga muxolifatda turganlarga qarshi keng qatag'onlik o'tkazish davri bo'ldi. Umuman olganda bu o'ylab topilgan "jinoiy qilmish"larning barchasi mahalliy hukumatning idorasini sindirish va uni markaz buyruqlarini so'zsiz ijro etishga xizmat qiluvchi mashina sifatida shakllantirishni ko'zda tutgandi. Birinchi navbatda yosh buxoroliklarga nisbatan qarshi kayfiyat kuchli bo'lgan. 1938-yilda F.Xo'jayev uchun ayblovlarning chiqarilishi asoslari aynan ancha oldin, 1923-yildan kurtak ortgan edi [2, b.156]. Ammo Xo'jayev bungacha Sovet hukumati uchun kerakli kadr edi. O'zbekiston KP ham Turkiston, Buxoro va Xorazm kompartiyalarining kadrlari

qorishmasidan shakllantirilgan. A.Ikromov birinchi kotib lavozimiga tayinlanadi. Respublika rahbariyati mintaqalararo muvozanatni saqlash maqsadida barcha mintaqalardan saralandi. Buxorolik F.Xo‘jayev Sovnarkom rahbari (bosh vazir), farg‘onalik Y.Oxunboboyev respublika MIQ rahbari bo‘lib, uning lavozimi ko‘pincha rasmiy shaklda – qarorlar asosan A.Ikromov va F.Xo‘jayev qabul qilgan. Ammo ular ham ko‘p masalalarda kelisha olmaganlar [2, b.277]. Sovet davlati tegishli organlarni ishga solgan holda milliy kadrlarga qarshi turli operatsiyalar uyushtiradi. Ular o‘rtasida turli nizolarni keltirib chiqaradi, ularni tanqid va badnom qiluvchi chiqishlarni tashkil etadi. Ayni shu davrda O‘z SSRda rahbarlik qilgan A.Ikromov va F.Xo‘jayevlar chuqur bilimli, egallab turgan lavozimlariga munosib va xalq orasida katta hurmat-e‘tiborga ega kishilar edi [3, b.68]. F.Xo‘jayevning “18 lar guruhi”ga nisbatan qo‘llagan pozitsiyasi unga nisbatan qarshi rasmiy hujjatning boshlanishiga yana bir sabab bo‘lgan. Bundan tashqari 1932-yilda bo‘lib o‘tgan Toshkent shahar partiya konferensiyasida VKP(b) MK O‘rta Osiyo byurosi kotibi Y.Bauman Xo‘jayev faoliyatidagi g‘oyaviy xatolar va millatchilik ko‘rinishlarini tanqid qilib chiqan edi [3, b.70]. O‘z vaqtida, 1937-yil 11-iyulda Siyosiy byuro tomonidan O‘zSSR bo‘yicha antisovet elementlarini tekshirish yuzasidan “uchlik”ni tasdiqlaydi. Natijada A.Ikromov ish yuzasidan Moskvaga yuborgan telegrammasida barcha o‘zbek rahbar xodimlari tekshirib chiqilganligini bayon etgan [4, b.325]. O‘zbekiston KP (b) MKning 1937-yil sentyabr oyidagi plenumida A.Ikromovning o‘zi ham partiyadan o‘chiriladi, 1938-yil martida esa F.Xo‘jayev bilan birgalikda sud qilinib jismonan yo‘q qilinadi [4, b.407]. F.Xo‘jayev va A.Ikromovlarning qamoqqa olinishi va jismonan yo‘q qilinishidan so‘ng o‘zbek ziyolilarini ommaviy qirishga yo‘l ochib beradi. 1937-yil mart oyidan boshlab ayrim o‘zbek ziyolilari hibsga olinish jarayoni ham boshlanadi [3, b.71]. Ularning yaqin kishilar ham qatag‘on etilgan. A.Ikromov respublika partiya tashkilotining birinchi kotibi bo‘lgani uchun Kompartiyasi Markaziy Komitetining barcha a‘zolari, viloyat, shahar va tuman partiya tashkilotlarining kotiblari ham qamoqqa olinadi.

Bu vaqtda yana bir jihat sinfiy kurash avj olganligi bilan xarakterlanadi. O‘rta Osiyodagi millatchilik og‘ishmalari haqidagi kabi kayfiyatdagi fikrlar OGPU va eng

yuqori partiya rahbariyatining mahalliy elita vakillariga nisbatan jiddiy shubhalarni uygʻotadi. Bu shubha 1929-yilda, partiyaviyligidan qatʼiy nazar, milliy ziyolilar orasida katta tozalashni oʻtkazishga va qatagʻonlarga sabab boʻladi [2, b.341]. 1930-yillarda Stalincha hukumat tomonidan amalga oshirilgan mashʼum “katta qirgʻin” aslida sovet jazo organlari tomonidan uzoq vaqt davomida tayyorlangan maxsus operatsiya mahsuli edi. Qatagʻon siyosati natijasida koʻplab insonlar – partiya rahbar xodimlari, yetakchi xoʻjalik rahbarlaridan tortib, adabiyot va sanʼat namoyandalari, ilm-fan vakillari va harbiylar jabr koʻrdilar. “Katta qirgʻin” goʻyoki urushga tayyorgarlikning bir qiyofasi sifatida va xalqning oʻzi tomonidan qabul qilingan qarorga oʻxshatib ishlab chiqilgan edi. Aslida bu bilan Stalin ikki narsani – oʻziga qarshi boʻlgan kuchlarni va sovetlar amalga oshirayotgan islohatlarning samarasizligini tushunib yetgan ziyolilar qatlamini yoʻq qilishni koʻzlagan edi [1, b.52-53]. Bolsheviklar tomonidan ishlab chiqilgan sotsializm qurish rejasi Sobiq Ittifoq uchun yagona bir umumiy reja boʻlgani holda, u turli hududlarda turli yoʻl va usullarda amalga oshirilgan [5, b.25].

SSSRda jinoyat qonunlari tizimi terrorning huquqiy asosi boʻlib xizmat qilgan. Davlat-partiya idorasi va manfaatlari bilan uygʻunlashib ketgan sovet qonunchiligi muxolif kuchlarga davlat bilan olishishga hech bir imkon qoldirmagan. Siyosiy byuroning 1937-yil 2-iyuldagi “sovetlarga qarshi unsurlar toʻgʻrisida”gi qarori “katta terror” davrida keng koʻlamdagi qatagʻon operatsiyasini oʻtkazish uchun boshlangʻich nuqtasi ham boʻldi [5, b.111]. 1937-1938-yillardagi siyosiy qatagʻon boshlanmay NKVD organlari yaqin kelajakda qamoqqa olinadigan kishilar roʻyxatini tuzishga kirishgan. 1937-yil 27-fevralda birinchi 11 jildli roʻyxat tasdiqlangan. Bunday roʻyxatning soʻngisi partiya siyosiy byurosi aʼzolari tomonidan 1938-yilning 29-sentabrda imzolangan, yana shunday ikkita roʻyxat 1936-yilda tuzilganiga qaramay 1937-yilga oid roʻyxatlar orasiga qoʻshib qoʻyilgan edi. Shu roʻyxatlarga asoslanib aytganda qatagʻon etilishi lozim boʻlgan kishilar roʻyxatini tuzish 1936-yilning ikkinchi yarmida boshlangan. Siyosiy byuroga 44 ming nafar rahbarlar, partiya xodimlari, general va iqtisodchilardan iborat kamida 383 ta roʻyxatni tasdiqlash uchun beriladi. Siyosiy byuro oʻz navbatida joylarga oʻz

a'zolarini yuborgani kabi O'zbekiston SSRga Andreev yuboriladi [6, b.6]. 1937-yil 2-iyuldagi "Sovetlarga qarshi unsurlar to'g'risida"gi qarorda keng ko'lamli qatag'on operatsiyasi – "katta qirg'in"ning boshlanganligini anglatar edi. Shu yilning 30-iyulda "Sobiq quloqlar, jinoyatchilar va boshqa antisovet elementlarini qatag'on qilish bo'yicha operatsiya to'g'risida"gi №00447-sonli mutlaqo maxfiy operativ buyruq chiqariladi. Qarorda operatsiyani shu yil 5-avgustidan boshlash va uni to'rt oy muddatda yakuniga yetkazish ko'zlangan edi. Bu O'zbekiston SSRdan 1-toifa bo'yicha 750 kishi, 2-toifa bo'yicha esa 4000 kishi, jami hisobda 4750 kishi qatag'onga tortilishi kerak edi. Bu ishni amalga oshirish uchun Markaz tomonidan tanlangan va tasdiqlangan IIXK (rais), O'zbekiston Kompartiyasi MK birinchi kotibi, XKS raisining o'rinbosarilari (a'zo)dan iborat "uchlik" tuziladi. "Uchlik"da Respublika prokrori, kotib sifatida esa NKVD davlat xavfsizligi boshqarmasi 8-bo'lim boshlig'i ishtirok etishi ko'rsatilgan [7, b.5-6]. O'zbekiston SSR miqyosida olib borilgan tergovlar natijasida davlat va partiya arboblari, adabiyot va maorif xodimlari, xalq xo'jaligi, transport va sog'liqni saqlash tizimidagi ko'plab kishilarning qamoqqa olinishi bilan yakunlangan. Ularga "aksilinqilobchilik va zararkunandalik"da ayblanib ayblanib yo'q qilinadi. Bu bilan birgalikda partiyaning viloyat va tuman rahbar xodimlarining ikkinchi va uchinchi tarkibi ham qamoqqa olinadi [6, b.22-23].

O'zbekistonda yalpi qatag'onlar 1930-yillarning ikkinchi yarmidan respublikaga juda katta mehnati singan davlat va firqa arboblarni "xalq dushmani" sifatida qamoqqa olinganlaridan so'ng ayniqsa kuchayadi [8, b.442]. Umuman, 1937-yil avgustda Markaz ixtiyori bilan boshlangan "katta qirg'in" 1938-yilning noyabrida, aynan I.V.Stalinning terrorga chek qo'yish to'g'risidagi ko'rsatmasi bilangina to'xtatildi. A.Ikromov va F.Xo'jayevlar qamoqqa olinganlaridan so'ng, ayniqsa, Moskvada ular ustidan sud bo'lib o'tayotgan kunlarda barcha yirik korxonalar, o'quv yurtlari va davlat idoralarida mitinglar o'tkazilib, ularning nomlari qoralanadi. Shahar ko'chalaridagi binolar, maktablar, madaniyat muassasalari, zavod va fabrikalarning devorlari "Vatan xoinlari"ni o'ta haqoratlovchi karikatura va plakatlari bilan to'lib ketgan [9, b.193]. Davlat va

partiyada xizmat qilgan yuqori mansabdorlar suratlari hatto albomlardan yulib olib tashlanadi, yoki bo'lmasa chizib o'chirib tashlanadi. Moskvadan kelgan ko'rsatma asosida O'zbekiston SSRning shahar va qishloqlaridagi korxonalar, o'quv yurtlari va mahallalarida mitinglar o'tkazilib, "xalq dushmanlari" keskin qoralangan, ayrim hollarda esa ular uchun hukumatdan o'lim jazosini qo'llashni talab qilib chiqishgan [3, b.20].

Kelgusida esa bu jarayon O'zbekiston hududidagi harbiy qismlarni ham chetlab o'tmagan. Vatan xoinligida ayblangan orasida harbiy xizmatchining oila a'zolari ham bo'lgan. Ular sodir etilgan yoki tayyorlanayotgan jinoyatda mutlaqo ishtirok etmagan va hatto undan xabar topmagan bo'lsa-da, 5 yilga Sibirga surgun etilgan [10, b.15].

XX asrning 20-yillarining ikkinchi davrida yuz bergan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar kelgusida, 1930-yillardagi qatag'on siyosiy jarayonlari bilan chambarchas bo'g'lanib ketgan. Avvalo, bu jabha xotin-qizlarning jamiyatdagi o'rni uchun kurashi - "hujum" kompaniyasi ommaviy harakatga aylanib ketganligi, buning natijasida xotin-qizlarning barcha sohalarda faolligi oshib borganliklarida namoyon bo'ldi. Ammo bu harakat oqibatda ko'plab xotin-qizlarning qurbon bo'lishiga olib keldi. Jarayonlarning rivoji va natijaviy holati din vakillariga ham o'z ta'siri ko'rsatmasdan qolmadi. Hukumat vakillari paranjisini tashlagan ayollarga qilingan jinoyatlarni ruhoniylardan ko'radilar. Ruhoniylarni sinfiy dushman deb hisoblab, ularga qarshi yoppasiga qarshi kurash olib bordi. Xotin-qizlarning ozodligi uchun kurash aslida sinfiy kurash emas, dunyoqarashlar kurashi edi. Bu kurash o'z navbatida partiya qo'mitalarining noto'g'ri ish uslublari asosida sun'iy ravishda sinfiy kurashga aylantirildi [1, b.41]. Bu kabi asoslarning o'zidan ham sovet mafkurasining barcha sohalarga ko'rsatgan ta'siri natijasini kuzatish mumkin. Siyosiy politsiya ayrim taniqli diniy peshvolarni islomiy davlat o'rnatishga harakat qilayotganidan shubhalar edi. Sovet hokimiyatining dinga munosabati 1930-yillarda o'zining qattiq zarbasi bilan berilganligi aholining diniy saviyasiga ham ta'sirini ko'rsatdi. Birgina, 1937-yilning dekabr oyida "uchlik"ning qarori bilan qatag'on qilingan 3644 kishidan 353 nafari imomlar, eshonlar, mullalar va boshqa diniy

xizmatchilar bo'lgan. Bu esa qatag'on qilinganlar umumiy sonining 10% idan ortig'ini tashkil etgan [5, b.147]. Din va dindorlarga qarshi kurash faqatgina diniy muassasalarni yopish bilan emas, balki xudosizlikni keng miqyosda tashviq va targ'ib etish bilan ham olib borilgan. Bu gumonlar 1938-yilgi tergovlarda Toshkent ulamolarining iqrorlari orqali NKVDni qanoatlantiradigan darajada tasdiqlangan edi [2, b.230]. Aholining har tomonlama ezilishi, tahqirlanishining bosh sababi unga ma'naviy jihatdan yetkazilgan navbatdagi zarba edi. Avvalo, inson ma'naviyatining bosh mezoni bo'lgan odob-ahloq, ta'lim-tarbiya, hayot maktabi bo'lgan din va diniy ta'lim faoliyatiga chek qo'yildi [5, b.147].

Jamiyatga asosiy mafkura sifatida marksizm g'oyalari kiritildi, bunday g'oyalarni qabul qilmaganlarga esa "xalq dushmani" sifatida qaraldi. Marksistik g'oyani aholi ongiga sindirishda dastlab proletar adabiyotni yaratish borasida harakatlar amalga oshirildi.

Qatag'on qilinganlar orasida juda ko'plab oddiy o'qituvchilar va maorif xodimlari ham bor edilar. Ta'lim, xotin-qizlar masalasi, islomning yangi jamiyatdagi o'rni yoki adabiy yo'nalishlar haqidagi bahsni, umuman, barcha masalada bolsheviklar va musulmon ziyolilari farqli qarashlariga ega edi. Sovet boshqaruvining dastlabki o'n yilligida partiya o'z safida va tashkil etilgan sovet institutlarida faoliyat ko'rsatayotgan mahalliy kadrlarni to'liq nazorat qilolmagan. Ammo partiya 1926-yili sovet institutlarida o'z hukmdorligini kuchaytirish va ularda mafkuraviy tozalikni ta'minlash maqsadida "mafkuraviy front" ochadi. Inqilobdan oldingi ziyolilar majburan siqib chiqarila boshlanadi. 1929-1930-yillardagi milliy ziyolilarga qarshi dastlabki qatag'on ularni siyosiy jarayonlardan chetlatishning bir bosqichi bo'lgan [2, b.18]. Keyingi bosqichda, 1936-yilning oxiri va 1937-yil davomida O'zbekiston SSRning turli viloyatlaridan 5758 nafar ziyolilar qamoqqa olingan [8, b.448]. Sovet davlati nafaqat yozuvchilar, san'atkorlar, olimlar, maorif xodimlarini qatag'on qildi, balki ularning ijodiy, ilmiy va pedagogik meroslarini yo'qotish choralarini ko'rdi. Hatto ularning asarlarini o'qigan yoki saqlagan kishilar ham qattiq jazolandi. O'zbek ziyolilari boshiga tushgan bu falokat shu davrdagi o'zbek xalqi qismatining bir qismidir [11, b.5]. Mavjud manba va

adabiyotlarni o'rganib, ularni o'zaro solishtirish davomida mamlakat madaniyat, fan va ta'lim sohalarida katta yo'qotishlarga uchradi. O'zbek madaniyati, milliy urf-odatlar unutila boshlandi, fan va ta'lim tizimi to'liq ittifoq mafkurasi iskanjasida qoldi.

Tarixan 1929-yildan qishloq xo'jaligini kollektivlashtirish ishlari amalga oshirila boshlangan. Ekin maydonlari va qishloq xo'jaligining boshqa tarmoqlari umumlashtirilib, kolxozlar tashkil etiladi. Bu jarayon umumiy qilib aytganda kollektivlashtirish jarayoni edi. Qishloq xo'jaligini kollektivlashtirishning bosh maqsadi shahardagi industrlashni moddiy va ishchi kuchi bilan ta'minlash, bunga dehqonlarni mulkidan majburiy ravishda mahrum etish, ularni quloq sifatida atash va yoki surgun qilish, sinf sifatida tugatish edi. Hududlarda kollektivlashtirishga tayyorgarlik ko'rishda aholiga yetarlicha tushuntirish ishlari olib borilmagan. Boylar va ular ta'siridagi dehqonlarning kollektivlashtirishga qarshi norozilik harakatlari bo'lib turgan. Dehqonlarning mol mulklari, mehnat qurollari kolxozlarga majburan topshirishi og'ir kechgan [5, b.29]. Dehqonlar ommaviy va ixtiyoriy tarzda kolxozlarga kirmadilar. Aksincha, ular kerakli qarshiliklar ko'rsatib, zo'ravonlik, buyruqbozlik bilan olib borilgan kolxozlashtirish va shu bilan bog'liq quloqlashtirish, surgun qilishga qarshi chiqishlar, norozichilik, namoyishlar bilan javob berishgan [5, b.44]. VKP (b) MKning "Yoppasiga jamoalashtirish tumanlaridagi quloq xo'jaliklarini tugatish tadbirlari to'g'risida" 1930-yil 30-yanvarda qabul ilgan qarori bilan qishloq aholisini yoppasiga jamoalashtirish emas, balki ommaviy ravishda qatag'on qilish jarayonlari ham boshlanib ketadi.

Bunday tarixiy jarayonda O'rta Osiyodan ijtimoiy xavfli unsur, yer-suv islohatining dushmani, quloq sifatida surgun qilish asosan uch bosqichda amalga oshirilgan:

- 1) 1927-1932-yillar;
- 2) 1933-1941-yillar;
- 3) 1941-1945-yillar [12, b.84].

Chorva mollarini qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotish va yo'q qilishga qarshi qonun doirasida bunday harakatlar atay, qastdan amalga oshirilgan deb

topilib, kollektivlashtirishga putur yetkazgan kishilarga nisbatan 1-2 yilga qamoq, maxsus ishlarga jalb qilish va jarima kabi jazolar qo'llanilgan [5, b.53]. Bu davrda boshlanib ayni surgunlar “quloqlar surguni”, “dehqonlar surguni”, “dehqonlar badarg'asi”, “stalin badarg'alari” ayrim hollarda esa “dehqonlar genosidi” kabi nomlar bilan tarixda qolgan [5, b.86]. Quloq qilinganlar uch toifaga – aksilinqilobiy faollar, “quloq faollari”dan boshqa unsurlar, quloq boylar va tuman hududlarida qoldirilgan quloqlarga ajratilgan edi [3, b.37]. 1930-yillarda jamoalashtirish va quloqlashtirish jarayonida yo'l qo'yilgan xatoliklar keyinchalik katta yo'qotishlar va ocharchilikni keltirib chiqargan.

SSSR MIK XKS 1932-yilda 7-avgustda “Davlat korxonalari, kolxozlar, hamda jamoat mulkini mustahkamlash to'g'risida” qaror chiqaradi. Bu aholi orasida “besh bashoq haqida qonun” nomi bilan atalgan qaror ortidan donni o'g'irlagan har qanday shaxs (kolxozchi) 10 yilga surgun qilinardi [3, b.46]. Shunday bir holatda qatag'on choralari kuchaytirildi. Qonunda sud tomonidan kolxoz mulkini talon-taroj qilganligi uchun jazo sifatida otuv, mol-mulkini musodara qilish, 10 yildan kam bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilish kabilar belgilab qo'yildi. 1933-yilda O'zbekiston SSRda 2,5 ming dehqon ma'muriy javobgarlikka tortilgan [1, b.37]. 1934-yil 24-apreldagi O'zkompartiya MK plenumi O'zbekiston SSRda kollektivlashtirish sur'atlari to'g'risidagi qarori bo'yicha o'tkazilgan kollektivlashtirish natijalarini tahlil qilib, bu sohada siyosiy xatolarga yo'l qo'yilgani ko'rsatib o'tiladi. Qishloq xo'jligi bilan bog'liq bir holatda, 1934-yil bahor faslining kechikishi davlatga paxta topshirish rejasini bajarish xavf ostida qoladi. Bu vaqtda Markaz (Moskva) maxsus “jazo guruhi”ni O'zbekiston SSRga yuboradi. Natijada ish aybdorlari sifatida quloqlar, savdogarlar, ruhoniylar va sobiq amir amaldorlari ko'rsatiladi [1, b.20]. 1930-yillar o'rtalariga kelib paxta chanog'i uzil-kesil respublika ramziga, uning asosiy farqlanuvchi belgisiga aylandi [2, b.365]. Jamoalashtirish to's-to'polonlari paxtachilikka ham ta'sir ko'rsatdi. Paxta yakkahokimligining yalpi ommalashuviga olib keldi. Kollektivlashtirish, paxta maydonlarining kengayishi O'rta Osiyo, xususan, O'zbekiston SSRni sovet

iqtisodiyotiga ipsiz bog‘lab qo‘ydi. Umuman, bu davrda sovetlashish yo‘li sari chiqilgan edi.

1930-1933-yillar oralig‘ida turli “sanoatlashtirish va kollektivlashtirish siyosatiga qarshi”, “yot unsur”, “kishi kuchidan foydalanuvchi lozim”, “panturkizm tarafdori”, “xalqaro imperalizmning ayg‘oqchisi” kabi ayblar bilan kamida 10 ming dehqon xo‘jaligi surgun etilgan [3, b.60]. Quloq qilingan kishilarning nafaqat o‘zlari balki uning yaqinlari, farzandlari ham jabr ko‘rganlar. Surgun qilinib bir necha yilda qaytib kelganlar (1931-1932-yillarda) keyinchalik, 1934-1935-yillarda qayta surgunga uchragan holatlari ham bo‘lgan. Surgun qilingan va kanslagerlarga qamalganlarning jazo muddatlari tugashi bilan ularni kelgan joylariga emas, turli uydirma va bahonalar asosida boshqa hududlarga qayta surgun qilish amaliyoti maxsus qarorlar bilan belgilab qo‘yilgan edi [3, b.88]. Ayrim hollarda surgun qilish hukmlari quloqqa tortish ishlarini qayta ko‘rib chiqish davomida bekor qilingan holatlar ham bo‘lgan. Kollektivlashtirishga qarshi chiqib, quloq qilinganlar “aksilinqilobchi”, “sobiq quloq”, “sobiq savdogar”, “sobiq bosmachi”, “dindor” va “imom” kabi nohaq ayblar 1937-1938-yillardagi “katta terror” uchun bahona va asos vazifasini o‘tagan [3, b.108]. O‘zbekiston SSRda qatag‘onga uchraganlar asosan turli guruhlar a‘zolari, sobiq amir amaldori, boy, savdogar, oldin sudlangan, qamalgan va surgunda bo‘lganlar aybdor deb topilganlar. Ular shuningdek, buzg‘unchi g‘oyalari, tashviqotlarni olib borganlikda va o‘zlarining salbiy harakatlari bilan aholining fikrini o‘zgartirishga harakat qilganlikda ayblanib qatag‘on etiladi.

Xulosa qilib aytganda O‘zbekistonning o‘ta murakkab va ziddiyatli davri tarixi so‘ngi yillarda tarixchi, siyosatshunos, adabiyotshunos, faylasuf va boshqa soha mutaxasislari tomonidan tadqiq qilinishi hamda yoritilishi tarixan to‘g‘ri xulosalarga kelish imkonini bermoqda.

Foydalanilgan manba adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ирзаев Б. “Катта қирғин”нинг келиб чиқиши арафасидаги сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий шароит. – Тошкент, “Фан”, 2014. – 56 б.

2. Xolid A. O‘zbekiston tavalludi: ilk SSSR davrida millat, imperiya va inqilob (tarjimon Sardor Salim). – Toshkent, “Akademnashr”, 2022. – 424 b.
  3. Каримов Н. “Катта қирғин”нинг келиб чиқиш сабаблари ва омиллари. – Тошкент, “Фан”, 2013. – 128 б.
  4. Шамсутдинов Р. Ўзбекистонда советларнинг қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари (Биринчи китоб). – Ташкент, “Шарқ”, 2012. – 432 б.
  5. Курбонов Х. Қуйи Зарафшон воҳасида амалга оширилган қатағонлик сиёсати ва унинг оқибатлари (1929-1938 йиллар). – Тошкент, “Маънавият”, 2021. – 200 б.
  6. Каримов Н. 1937-1938 йиллардаги “катта қирғин”нинг фожиали оқибатлари. – Тошкент: “Фан”, 2015. – 163 б.
  7. Ҳасанов Б. “Катта қирғин”нинг ҳуқуқий ҳужжатлар базаси. – Тошкент, “Mumtoz so‘z” МЧЖ, 2014. – 53 б.
  8. Шамсутдинов Р., Каримов Ш. Ўзбекистон тарихидан материаллар (Ўқув-методик қўлланма). – Андижон, “Andijon nashriyoti-matbaa” ОАЖ, 2004. – 651 б.
  9. Тарихнинг номаълум саҳифалари. (Илмий мақолалар. Ҳужжат ва материаллар. Хотиралар). Бешинчи китоб. – Ташкент, Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016. – 152 б.
  10. Тарихнинг номаълум саҳифалари. (Илмий мақолалар. Ҳужжат ва материаллар. Хотиралар). Тўртинчи китоб. – Ташкент, Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013. – 280 б.
  11. Жабрдийда ёзувчилар адабий мероси мустақиллик хизматида, // Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, “Фан”, 2013. – 160 б.
- Расулов Б. Ўзбекистонда коллективлаштириш жараёнидаги сиёсий қатағонлар ва сургун қилинган деҳқонлар аҳволи (1929-1959). – Тошкент, “Шарқ” 2012. – 368 б.

O‘ZBEK AYOLLARI FRONT ORTI XIZMATIDA

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Ikkinchi jahon urushi davrida O‘zbekiston xotin-qizlarining front ortidagi fidokorona mehnat faoliyati bayon qilingan. O‘zbek xotin-qizlari zavod va fabrikalarda, sanoat korxonalari, paxta dalalari, hattoki, eng og‘ir ishlarda ham mardonavor mehnat qilib, O‘zbekistonning front uchun mustahkam ta‘minot bazasiga aylanishida o‘zining munosib hissasini qo‘shganligi tarixiy misollar orqali ko‘rsatib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *mustaqillik, ozodlik, vatan, urush, tinchlik, vayronkor g‘oya, front, fashizm, evakuatsiya, tolerantlik.*

2023 yil 9 may Vatanimiz fashistlar Germaniyasi ustidan G‘alaba qozonganiga 78 yil to‘ldi. Ikkinchi jahon urushining maqsadli boshlanishi o‘zining ko‘p qirrali jihatlar bilan xalqlarni g‘alaba sari qo‘lga qurol olishga, yelkadosh, birdam bo‘lib “Ozodlik” yo‘lida jang olib borishga chorladi.

Urushning dastlabki kunlaridan yuz berayotgan qaltis holatlarni e‘tiborga olgan holda, avvalo, qo‘shinni tartibga keltirish, harbiy safarbarlik ishlarini shakllantirish, armiya kuch-qudrati va salohiyatini oshirish asosiy omil edi. Qolayversa, juda tezlikda jangorvar harbiy tayyorgarlikka o‘tish, yangi harbiy bo‘linmalar tashkil etish, armiyani zamonaviy harbiy texnika bilan ta‘minlash kabi muhim masalalar kelib chiqdi. Urushning ilk kunlaridan jang maydonlariga jalb etilgan erkaklar bilan bir qatorda jasur, qat‘iyatli, shijoatli, ko‘ngilli o‘zbek xotin-qizlari “Vatan” himoyasiga otlandilar, jonbozlik ko‘rsatdilar...

Urushning dastlabki davrida O‘zbekistonda istiqomat qiluvchi minglab mehnatkashlar o‘zlarining tezroq frontga yuborishlarini so‘rab ariza berdilar.

Urushning dastlabki to‘rt kuni ichida Toshkent harbiy komissariyatiga 1975 ta, bularning 216 tasi xotin-qizlardan, Samarqand oblastidan 22 iyundan 8 iyungacha 1316 ta, 4 avgustgacha bu son 2988 taga yetdi, shundan 613 tasi xotin-qizlardan tushgan ariza edi [1].

Urushning dastlabki kunlaridayoq Mastura Mastanova va Salixa Davranova[2], Roza Ibragimova va Umri Umarova [2] Zebo G‘aniyev kabi ko‘plab xotin-qizlar

vatan ozodligi yo‘lida xizmatga otlandilar.

Insoniyatning beshdan to‘rt qismi qamrab olgan urush, zudlik bilan harbiy qo‘rolli kuchlar safini kengaytirish, armiyada jangovor qo‘shinni shakllantirish, harbiy tayyorgarlikni oshirish, harbiy lagerlar tashkil etishni talab etar edi. Shuningdek, front ortida ta‘minot bazasini yaratish, uni harakatlantiruvchi kuchlarni o‘z o‘rniga qo‘yish, xalq xo‘jaligini rivojlantirish, mahsulotlar xilma-xilligini oshirish va ko‘paytirish, oziq-ovkat zahirasini boyitish kabi muammolar mavjud edi.

O‘zbek xalqi nafaqat front ichkarisida balki front ortida ham haqiqiy vatanparvarlik namunalari ko‘rsatishdi. Urush yillarida O‘zbekiston frontning mustahkam ta‘minot bazasiga aylanishida respublika xotin-qizlari ham munosib hissa qo‘shishdi. Ular urushning dastlabki kunlaridan front ortida yuksak matonat sohibasi ekanliklarini ko‘rsata oldilar. Zavod va fabrikalarda, paxta dalalari, uzumzorlarda, sholi maydonlarida, hattoki, eng og‘ir ishlarda ham mardonavor mehnat qildilar. Bevosita xotin-qizlarning faol mehnati bilan juda katta miqdorda harbiy texnika, qurol-yarog‘, dori-darmon, kiyim-kechak, oziq-ovqat mahsulotlari yetkazib berildi. Yurtimizdagi sanoat korxonalari harbiy sohaga moslashtirildi, barcha imkoniyatlar front uchun, g‘alaba uchun safarbar etildi.

O‘lkamizga evakuatsiya qilingan yuzdan ziyod zavod va fabrikalarni ishga tushirishda ishchi va muhandislar bilan birga ayollar va keksalar, o‘spirin bolalar mardlik va matonat bilan mehnat qildilar. “Vatan” himoyasi uchun jon-jahdi bilan ishlab, o‘z hissasini qo‘shdilar. “Hamma narsa front uchun!” [3] front va front ortini harakatga jalb qildi.

Shiddatli urush qishloq xo‘jalik sohasida g‘oyatda og‘ir mehnat qilish, “paxta yetishtirish yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajarish, don ekinlari maydonini kengaytirish, sabzavot-poliz ekinlarini yetishtirishni ko‘paytirish uchun zarur choralarni” [4] ko‘rish ehtiyojini talab qilardi.

Farg‘ona viloyati paxtakorlari 1941 yil 219 ming 104 tonna paxta topshirib [5], Mamajanova, Qodirova, Oxunova, Madaliyev, Ergasheva va Mo‘minovalarning har biri 15 tonnadan paxta terib topshirdilar [5]. 20 avgust majlisida “Nurillayeva

Sojidxon, Raxmatova Oynisa kabi ko‘plab kolxozchilar so‘zga chiqib, hech narsani ayamaliklarini, hatto kerak bo‘lib qolsa, jonlarini ham fido qilishga tayyor ekanliklarini aytishgan [5].

Mamlakatning barcha viloyatlarida ham huddi shunday tashabbus va chiqishlar, mintinglar bo‘lib, barcha yoshlar, xotin-qizlarni g‘alaba sari qadam bo‘lib, qishloq-xo‘jalik sohasining barcha yo‘nalishlarida hosil, yig‘im-terim ishlaridagi faollik va tashabbusni ko‘rsatar edi.

Mamlakat paxtachilik tarixida birinchi marta Vatan xirmoniga 6 million 225 ming tonna paxta tayyorlab topshirdilar. Besh yillik ichidagi paxtamiz 28,5 million tonnani tashkil etdi [6]. Front uchun paxta mahsulotlariga talab katta edi. Chunki ayniqsa, issiq kiyimlar, paypoq va bosh kiyimlar, issiq ichki kiyimlar, buyinbog‘ va tibbiy toza paxta, choyshablarga bo‘lgan ehtiyoj turardi.

Urush yillarida “Andijon mehnatkashlari 8 million 10 ming 673 so‘m pul, 23876 komplekt issiq kiyim, 865 sentner 300 kilogramm g‘alla va 284 bosh qoramol topshirgan bo‘lsa, Samarqandliklar mudofaa fondiga 2200 gektar yerga g‘alla” [5], 1659 tonna karam, 2199 tonna pomidor, 292 tonna bodring, 3060 tonna sabzavot va 270 tonna uzum [5] “Surxondaryoliklar esa 1942 yili 5998 bosh mol, 180 sentner asal, 280 sentner yog‘, 310 sentner quruq meva, Toshkentliklar esa frontga 52 vagon oziq-ovqat” [5] mahsulotlari yetkazgan bo‘lsa, Farg‘onaliklar 187 ming 746 qoramol topshirish rejasini 133,9 foizga bajarib, qo‘ylar 181 ming 609 boshga, 117,6, echkilar 44 ming 508 boshga yetkazilib, reja 124,5 foizga, 1942 yili chorva mollari soni 55 ming bosh o‘rniga 56 ming 48 boshga, qo‘y va echkilar soni 31 ming o‘rniga 37 ming 200 ga yetdi [5].

Urushning olovli tafti front ortida ham yaqqol sezilib, xotin-qizlardan turli sohalarda boshqaruv ishlarini olib borish, kadrlar tayyorlash, turli sohalarda kasblarni egallashni talab etdi.

“O‘zing uchungina emas, armiyadagi o‘g‘ling, aka-ukalaring va ering uchun ham ishla!” shiori ostida Toshkent mehnatkashlari 13235 kolxozchi–ikki norma, 5649 kolxozchi – uch norma va 1339 kolxozchi to‘rt normaga yetkazib mehnat qildi [5]. Ishlab chiqarishdan ajralmagan holda xotin-qizlar Buxorodan 3366 tasi, 1431

mexanizator, 1157 ta xotin-qizlardan, 460 ta kombaynchi, bulardan 285 tasi xotin-qizlardan, 240 ta brigadir mutaxasisslari tayyorlandi [5].

Natijada Buxoro oblastida 3677, Samarkand oblastida 2285, Toshkent oblastida 1595, Fargonada 1189, Andijonda 1007, Xorazm oblastida esa 1088 xotin-qiz traktor haydash kasbini egallab oldilar. 1942 yilning boshlarida Qoraqalpog‘istonning MTS larida 467 traktor haydovchisi tayyorlandi va 222 xotin-qiz qishloq mexanizatorlari kurslarini o‘tadi [7].

Tez orada tirishqoq hotin-qizlar, yoshlar turli sohalarda bilim va tajriba orttirib, amaliy jarayonlarda kasb mahoratlarini bajara boshladilar.

“Samarkand va Jizzax viloyati MTS bo‘limi 1 va 2 guruhi ishchilaridan Saodatxon Abdurahmonova, Po‘latxon Umarova, Tursunoy Oripova kabi traktorchi ayollari o‘z mehnatsevarligi bilan barchaga o‘rnak bo‘ldi” [2].

Xotin-qizlarning mohirona mahoratlarini yer haydab ypyg‘ ekish, paxta maydonlarini sug‘orib suv tarash, shuningdek, yilqichilik, mol va podalarni boqish kabi ishlarni ham bajarilishi zarur edi. “Qishloq xo‘jalik mahsulotlarisiz, aholini va sanoatni xom ashyo bilan ta‘min etmasdan turib zafarli urush olib borish ham mumkin emas edi” [8]. Zero, qishloq-xo‘jalik va sanoat, barcha ittifoqdosh davlatlar birdamligi ham front ta‘minoti uchun muhim tarmoq edi.

1941-42 yillarda qishloq xo‘jaligi sohasida bir qancha vazifalar belgilanib, ekin maydonlari 521,8 ming gektar ko‘paytirish, don ekinlari yalpi hosilini 5,5 million sentnerga yetkazish, kamida 70 ming gektar yerga qand lavlagini ekish va har gektar yerdan olinadigan paxta hosilini 19,8 sentnerga yetkazish asosiy reja qilib qo‘yildi. Shuningdek, donli ekin maydonlarini 2053,4 ming gektarga, shu jumladan sholi ekiladigan maydonlarni 126,9 ming gektarga yetkazishdan iborat edi [8].

Vatanparvar askarlarimiz, jasur qizlarimiz front maydonlarida dushmanga qarshi mardanovor jang olib borgan bo‘lsalar, front ortida xotin-qizlar, keksa-yu-yoshlar, o‘smirlar, xullas mehnatga layoqatli barcha vatan mudofaasi, ozodligi erki yo‘lida samarali mehnat qildilar, zahmat chekdilar. Zero, Vatanni asrash har bir insonning muqaddas burchidir.

Foydalanilgan manba adabiyotlar ro'yxati:

1. Содиқов О., Қодиров Р., Хабибулина. Ўзбекистон комсомолининг Улуғ Ватан уруши йилларида саноатни юксалтиришга қўшган ҳиссаси. Т–1975. Ўзбекистон ССР “Билим”. 3 б.
2. Вклад трудящихся Узбекистана в победу в Великой Отечественной войне. Ташкент, 1975. 101-103 б.
3. Граудин Н., Валиев Г. Улар урушга хизмат қилмоқдалар. (Тошкент темир йўлининг лунинчилари) В. Раҳимов таржимаси. Т., -1944. Уздаврнашр. 8 б.
4. Қалимбетов Ж., Багдасаров В.Ш. Улуғ Ватан урушида ўзбек халқининг меҳнат зафарлари (Ўзбекистон Коммунистик партияси – Улуғ Ватан уруши даврида республика меҳнаткашлари қаҳрамонона ишларининг ташкилотчиси). Т., –1965. Ўзбекистон КП марказий Комитетининг бирлашган нашриёти. 9 б.
5. Пўлатов И. Улуғ Ватан уруши ғалабасига Ўзбекистон меҳнаткашларининг қўшган ҳиссалари. Т.,–1967. Ўзбекистон. 6-15 бет.
6. Қосимов.Й. Улуғ Ватан Уруши йилларида Ўзбекистон халқларининг сув учун кураши тарихидан. Т.,– Ўзбекистон ССР “Фан” нашриёти 1983й 3 б.
7. Мадраҳимова Р.Ўзбекистон хотин-қизларининг улуғ ватан уруши йилларидаги меҳнат ва ҳарбий жасорати.–Тошкент.: Ўзбекистон ССР “Фан”, 1981 йил 20 б.
8. Қосимов. Й. Улуғ Ватан уруши йилларида Ўзбекистон халқларининг сув учун кураши тарихидан. Тошкент. Ўзбекистон ССР “Фан” нашриёти. 1983. 9-10 б.

O'ZBEK NIKOH TO'YI MAROSIMLARINING ETNOLOKAL XUSUSIYATLARI

Annotasiya: Maqolada o'zbek xalqi nikoh to'yi marosimlari tarixi, nikoh to'yi bilan bog'liq o'tkaziladigan turli urf-odat va an'analarning etnolokal xususiyatlari etnografik materiallar asosida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: nikoh, marosim, o'zbek xalqi, turmush tarzi, etnolokal, milliy va diniy qadriyatlar, sovchilik, fотиha, to'y, kelin salom.

O'zbek xalqi ajdodlarining rasm-rusumlari, dunyoqarashi, ishonch-e'tiqodlari, turmush-tarzi va hayot haqidagi falsafiy qarashlari, asrlar bo'yi jamlangan hayotiy tajribalari va turmush ko'nikmalarini o'zida mujassamlashtirgan eng jozibali marosimlarimizdan biri - nikoh to'yidir. Xalqimizning qadimiy e'tikodlarini, madaniyat tarixi, orzu intilishlari, hayotga munosabatini o'rganishda nikoh to'yi bilan bog'liq marosimlar muhim ahamiyatga egadir.

O'zbek to'y marosimlarida nikoh to'ylari o'zining qadimiy tarixi, milliy jihatlari bilan birga turli xildagi marosimlar, urf-odat va rasm-rusumlarga boyligi, elshunoslik manbalarining rang-barangligi bilan alohida ajrab turadi. Qolaversa ular turli tarixiy-etnografik mintaqalarimizga xos etnokal ko'rinishlar bilan ham ajralib turadi. Xullas, xalqimizning hozirgacha amal qilib kelinayotgan an'anaviy nikoh marosimi mustahkam, serfarzand, faravon oilani yaratishga qaratilgan afsungarlik ko'rinishidagi urf-odat va udumlar majmuasidan tashkil topgan.

Nikoh to'y marosimlarini boshlab beruvchi dastlabki marosim sovchilikdir. Sovchilar to'g'risidagi ilk ma'lumotlarni VII-VIII asrga oid Urxun-Enasoy bitiklarida uchratamiz. Buyuk davlat arbobi Tunyuquqning (VII asr) bitiktoshida "sov" - kalimasi sab-so'z, gap ma'nosida ishlatiladi. Irq bitigi (fol kitobi) da esa "sab" - so'z, "sabchi" - xabarchi, so'z keltiruvchi ma'nosida qo'llanilgan. Bu haqda o'rta asrning mashhur tilshunosi Maxmud Qoshg'ariy "sovchi - kelin va kuyov orasida bir-biriga xabar eltuvchi" - deb yozgan[1, 169]. Bu o'rinda oila poydevorini qo'yuvchi sovchilarimiz uzoq o'tmish davrlardan mavjud bo'lgan, deb xulosa berishga ilmiy asos bo'ladi.

Fargʻona vodiysida sovchilar ishni bitirib kelganlarida boʻlgʻusi kuyovga "ish bitdi, endi kelinga sirgʻa olib kel" - deyishgan[2, 311]. Ayollar qulogʻiga taqadigan sirgʻalar dastlab afsungarlik ahamiyatiga ega boʻlgan. Shu bois hozir ham ayrim xalqlarda erkaklarning sirgʻa taqish odatlarini uchratamiz.

Metal buyumlarning qadimgi tasavvurlardagi ahamiyati haqida Eduard Taylor: "Sharq jinlari temirdan qoʻrqadilar", - deb yozadi[3, 109]. Vaqtlar oʻtishi bilan sirgʻa taqish odati turkiy xalqlarda ham yangi-yangi maʼno kasb etib borgan. Turkiy xalqlar hayotini oʻrgangan sharqshunos olim V.V.Radlov "qadimiy turkiylarda balogʻatga yetgan qizlarga sirgʻa taqishlarini va ular sirgʻali, yaʼni qayliq hisoblanishadi"-deb yozib qoldirgan[4, 133].

Oʻzbek xalqi orasida keng tarqalgan anʼanaga koʻra, qiz tomonidan rozilik alomatlari olingach, yigit tomon bir necha kundan soʻng, koʻpincha sovchilarning uchinchi marta kelishlarida alohida dasturxon va sovgʻa-salomlar qilib keladilar. Dasturxon atrofiida har ikki tomon toʻy toʻgʻrisida maslahatlashadilar. Shundan soʻng davradagilar orasidan kekxa yoshli, koʻp farzandli, bir nikohli kishi yigit va qizning taqdirini mustahkam bogʻlanishi haqida duoi-fotiha oʻqib qoʻliga qiz tomonidan olib kelingan va yigit tomonidan dasturxonga qoʻyilgan nonlardan bittadan olib juft qiladi va nonni yuza tarafiga qaratib teng qilib sindiradi. Ushbu udum xalqimizda non sindirish, deb nomlangan. Kekxa yoshli onaxonlarimizning taʼkidlashlaricha, non tiriklikning eng buyuk neʼmatidir. Unashtirilayotgan yoshlarning nonday aziz boʻlib, oʻz qadr-qimmatlarini yoʻqotmasin degan niyat ushbu udumda mujasamlashgan. Nonni juft sindirishda esa kelin-kuyovning, qoʻsha-qarishi haqidagi magik orzu-istak mujasamlashgan. Shuningdek ushbu marosim har ikki tomonning qarindoshchilik qilishining ramzi ham boʻlgan. Sovchilar qiz tomonidan rozilik alomati sifatida berilgan oqliqni kuyovning onasiga, otasiga esa yaktak, belbogʻ, chopon berganlar. Bu narsalarni berish odati asosida oqlikday pokiza qizlarini ularga berganligini, endi ushbu qizni boshi bogʻlanganligini ramziy ifodalagan. Etnolog olim A. Ashirovning yozishiga koʻra, qizini berganligini bildiruvchi "oqlik" muqaddas sanalgan boʻlib, uni qaytarib berish gunoh hisoblangan[5, 89].

O'zbeklarda to'y marosimlarida kekxa yoshli, ko'p farzandli kishilarning ishtiroki zarur hisoblangan. Ular to'y marosimining ma'lum bosqichlarida o'ziga xos afsungarlik funksiyalarini bajarganlar. Biz buni bo'lg'usi kelinning sepini tayyorlash jarayonidan boshlab kuzatishimiz mumkin. Odatda kelin-kuyovlarni ko'rpa-to'shaklarini tikish, ya'ni, "ko'rpa soldi" marosimida tikish-bichish ishlarini kekxa yoshli ayollar tomonidan boshlab berilgan. Bunda kekxa yoshli, ko'p farzandli ayollarning xususiyatlari bo'lg'usi kelin-kuyovga ham o'tsin degan afsungarlik niyati mujassamlashgan.

Nikoh to'yi tantanalari turkumiga kiradigan "ko'rpa soldi" marosimida biz nafaqat kekxa yoshli kishilarning afsungarlik xususiyatlarini, balki narsalarning ham afsungarlik xossalariga bo'lgan ishonchni uchratamiz. Marosim oldidan kekxa yoshli onaxonlarimiz kelin-kuyovning dastlabki ko'rpalari orasiga turli-tuman turli-tuman qand qog'ozlarini qo'shib tikkanlar. Bunda bo'lg'usi oilaning hayoti qanday shirin dasturxon qut-barakali, to'kin-sochin bo'lsin degan niyat mujassamlashgan. [5, 91]

Sharq xalqlarida, jumladan, o'zbeklarda bosh kiyim, xususan ayollarning ro'mollari ham ranggi, holatiga ko'ra ularning yoshi, oiladagi o'rniga ko'ra o'zgarib borgan. Har bir o'zgarish o'ziga xos maxsus marosim bilan nishonlangan. Qizlar turmush qurganda, juvonlar birinchi farzand ko'rganda, o'g'lini xatna qildirganda va nevaralik bo'lishganda bosh kiyim holati va rangini o'zgartirishgan.

Kelinni tushirib kelayotganlar kuyovning uyi oldiga yaqinlashgach eshik oldida katta olov yoqiladi va kuyovning yangalari shakar solingan sut yoki qatiq va bir kiyimlik mato olib chiqqanlar. Sutni kelinchakka yaxshi niyatlar bilan ichkizilgan. Kelinga sut berishda sutday yo'li oydin, zurriyotli va zotli bo'lsin, degan magik niyat mujassamlashgan. Shundan so'ng kelinning ukasi tomonidan "pichoq" yoki "pichoq puli" talab qilingan. Kuyov tomonidan tayyorlab qo'yilgan pichoq, agar pichoq tayyorlanmagan bo'lsa pichoq puli berilgan. Shundan so'nggina kelinni qaynonasi ko'tarib tushirgan va olov atrofida uch marta aylantirilib ichkariga olib kirilgan.

Kelin kuyovning uyiga olib kirilgach kelin tomonidan va kuyov tarafidan bittadan yangalar uyning o'ng tarafining yuqori burchagida chimildiq bog'lagan. Chimildiq kelinni yovuz kuchlardan va yomon ko'zlardan saqlovchi o'ziga xos afsungarlik vositasi bo'lgan. Bundan tashqari chimildiqni bog'lagan yangalarning o'zlari ham kelin va kuyovga daxl qilishi mumkin deb tasavvur qilingan yovuz kuchlar va ins-jinslardan himoya qiluvchi ramziy xomiy hisoblangan. Shuning uchun to'yning boshidan oxirigacha yangalarnin vazifasi juda ko'p bo'ladi. Yangalar saralashda ma'lum tartib qoidalarga amal qilingan. Yangalar odatda bir nikohli, serfarzand bo'lishi bilan birga uddaburon, so'zamol hayot tajribalariga boy bo'lishlari shart bo'lgan. Nikoh marosimlari boshlanishidan to oxirigacha yangalar bir nechta afsungarlik vazifalarini bajaradilar. Kizni nikohga yangalar tayyorlaydi. Kuyov kuyovno'karlar bilan yangalar muomala qiladi. Kelinni olov atrofida yangalar aylantiradi.

Nikoh kechasi kuyov chimildiqqa kirgan zahoti kelin-kuyov o'rtasida o'zaro oyoq bosish udumi o'tkazilgan. Bu jarayonni ikki tomon yangalari bilintirmay kuzatib turgan. Go'yoki bunda agar qiz birinchi bo'lib kuyovning oyog'ini bossa, oilada, turmushda uning mavqei baland bo'ladi, aksincha bo'lsa kuyov xukmron bo'ladi, - deyilgan. Bizningcha, ushbu udum turkiy xalqlardagi kelin va kuyovning o'zaro kurashib kuch sinashish udumining izi bo'lsa kerak.

Shundan so'ng kelin-kuyov birgalikda yangalar tomonidan berilgan ko'zguga (oynaga) qaraganlar. Bu "oyna ko'rish" udumi deyilgan. Biz shunga o'xshash udumni tojiklar, eronliklar, veda dinidagi hindlarning to'y marosimlarida ham uchratamiz. [5, 94]

Ko'zguning afsungarlik xususiyati Osiyo va Yevropa xalqlarida ham ma'lum bo'lgan. Oynaning marosimiy ahamiyati qadimgi xitoy manbalarida ham tilga olinadi. Arablarda temirli oyna baxtsizlikka qarshi turuvchi kuch deb qaralgan.

Nikoh kechasi yoshlarning birgalikda oynaga qarash udumida kelin-kuyov kelajak hayotlari oyna misoli tiniq, yorug' va pok bo'lishni niyat qilgan. Biz bunda ko'zguning ramziy xususiyatlarinigina emas, balki afsungarlik xususiyatlarini ham ko'ramiz. Kelin-kuyovning birgalikda oyna qarash udumi qadimgi ibtidoiy

odamlarning insonlar ruhi ularning soyasida, suv va oynada namoyon bo‘ladi degan qarashlardan kelib chiqqan. Jumladan, J. Frezer ham qadimda jon soya, suv va ko‘zgudagi aks tasvirda ham bo‘lishi mumkinligi haqida tasavvurlarni e‘tirof etgan[6, 133].

Katta suvlarga kechasi yolg‘iz borish, kechasi oynaga qarash taqiqi, butun jahonda, jumladan, o‘zbek xalqida ham mavjud. Qolaversa xalqimizda ko‘rgan tush qanday bo‘lishidan qat’iy nazar suvga aytish odati ham bo‘lgan. Ana shu dalillarga ko‘ra oynaga qarash muhim afsungarlik ahamiyatiga ega bo‘lgan.

"Oyna ko‘rsatuv"da keyin yangalardan biri kelin-kuyovning qo‘llarini bir-birlariga ushlatib qo‘yadi va ular ma’lum vaqt bir-birlarining qo‘llarini ushlab turganlar. Bu udum ramziy ravishda kelin-kuyovning tanishuvini bildirgan. So‘ngra yanga kelin-kuyovning boshidan yovuz ruhlardan tozalash maqsadida qora chiroqni uch marta aylantirgan va kelinga yangi ko‘ylak kiygizib yosh bolani uning oldiga o‘tqizgan. Ushbu odatning zaminida yoshlarning serfarzand bo‘lishiga qaratilgan niyat mavjud. Shundan so‘ng yanga dastlab kelinga, so‘ngra kuyovga qand bergan. Bunda kelin-kuyovning hayotlari qand kabi shirin bo‘lsin degan ma’no yotgan. Kelin-kuyov qandni yeb bo‘lishgach, piyolada nikoh suvidan olib kelingan. Ular suvdan bir qultumdan ichganlar. Bu odatda suvni hech qachon yerga to‘kilmagan. Chunki suvni yerga to‘kish baxtsizlik ramzi deb qaralgan.

Nikoh to‘yi udumiga ko‘ra to‘yning ertasi kuni kuyovning barcha yaqin kishilari, qarindosh-urug‘lar, qo‘ni-qo‘shnilar kelinga atab sovg‘alar olib kelganlar. Ushbu kun kelinni onasi boshchiligidagi kelin tomon ayollari kuyovning uyiga "Yuz ochdi" marosimiga kelganlar Bu marosimda kelinni yangalari yordamida yuziga oq ro‘mol tashlagan holda yig‘ilganlar huzuriga olib chiqilgan. Shundan so‘ng xonadonning yosh bolasi tomonidan uning yuzidagi ro‘mol ochilgan va uzoqroq joyga olib qochilgan. Biz ushbu marosimda ham ko‘plab afsungarlik ko‘rinishlarni uchratamiz. Jumladan, kelinning yuzini ochishda mevali daraxtning shoxidan foydalaniladi. Bunda mevali daraxtning serpushtlik xususiyati kelinga ham o‘tsin, serfarzand bo‘lsin, degan magik niyatda bajarilgan. Qolaversa, yosh bola tomonidan

kelinning yuzini ochilishi ham ushbu udumning serfarzandlik e'tiqodi bilan bevosita bog'liq bo'lgan afsungarlik ko'rinishi ekanligini tasdiqlaydi.

O'zbeklarning an'anaviy nikoh to'y marosimlarida ranglarning ramziga ham alohida e'tibor berilgan. Marosimlardagi oqlik (oq rang) yoshlarning bo'lg'usi hayotlarining ramzi hisoblangan. Shu bois kelinning uyiga sovchilikka borganlarga ham oqlik berilgan. Kelinning nikoh libosi ham oq rangda bo'lgan. Oq rangning ramziy ma'nosini to'ydan so'ng kelinni xonadon surpasiga o'tirg'izib, un va yoqqa qo'lini tekizilishida ham ko'ramiz.

Oq rangning to'ydan keyingi "kuyov chaqirdi" marosimida ham ko'rish mumkin. Jumladan, elshunos olimlar yoziga ko'ra, Kosonsoyda "kuyov chaqirdi" marosimga borgan kuyovning oyog'i ostiga, xonadon ostonasiga oq poyandoz solingan. [5, 89]

Ma'lumki ranglarning marosimiy ahamiyati, ma'nosi (jumladan kiyimda) dunyo xalqlarining marosimlaridan bizga yaxshi ma'lum. Nikoh to'y marosimlarida xukmronlik qiluvchi oq rang bizningcha bugunki kunda odatdagiday xursandchilik, poklik, tozalik, belgilarini bildirgan. Lekin qadimda oq rangdagi narsalar oilaning kelajakdagi hayotini muvaffaqiyatini ta'minlash yo'lidagi afsungarliklardan iborat bo'lgan. [5, 93]

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak o'zbek xalqining milliy nikoh to'yi marosimlarida ko'plab xujudiy o'ziga xosliklar bo'lishi bilan birga millatga hos umumiy jihatlar bo'lgan bo'lib, mazkur turkum marosimlarning mohiyatida kelin-kuyovning serfarzad bo'lishi, farovon, baxtli hayot kechirishi va sog'lom turmush tarziga ega bo'lishlari o'z aksini topgan.

Foydalanilgan manba adabiyotlar ro'yxati:

1. Махмуд Қошғарий. Девону луғатут турк. — Тошкент: Фан, 1960.
2. Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа. — Ташкент: Фан, 1974.
3. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. — Москва: Политиздат, 1989.

4. Радлов В.В. Из Сибири. — Москва: Наука, 1989.
5. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. — Тошкент: Миллий кутубхона нашриёти, 2007.
6. Фрэзер Дж. Золотая ветвь. Исследование магии и религии — Москва: Политиздат, 1980.

3-SHO'BA. MUZEYLAR INNOVATSION TEKNOLOGIYALAR KESIMIDA

Muxamedova Munisa

*Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn instituti professori,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

O'ZBEKISTONDA MUZEY TURIZMINI RIVOJLANTIRISHDA KO'CHMA KO'RGAZMALAR VA MAHORAT DARSLARINING AHAMIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada, O'zbekiston muzeylari faoliyatida madaniy turizm dasturlarini targ'ib qilish jarayonlari hamda rivojlanish imkoniyatlari xalqaro tajriba va maxalliy muzeylar misolida ko'rib chiqildi. Shu bilan birga, muzeylar renovatsiyasi bugungi kunda muzeylarning imidjini, innovatsion rivojlanishini va tomoshabinlar audtiroriyasini kengaytirish borasida amalga oshirilgan ishlar ilmiy tahlil etildi. Muzeylarda tarixiy va madaniy yodgorliklar orqali muzeyga keluvchilarning motivatsiyasi o'rtasida to'g'ridan to'g'ri aloqa o'rnatilib, bilvosita tavsiya etiluvchi g'oya va ijtimoiy voqeilikni to'g'ri idrok etish borasida muzey turizmi dasturlarini ishlab chiqish imkoniyatlari o'rganildi.

Kalit so'zlar: madaniy turizm, dasturlar, mahorat darslari, muzeylar rennovatsiyasi, muzey auditoriyasi, xalqaro tajriba, ijtimoiy-madaniy munosabatlar.

O'zbekistonni har tomonlama taraqqiy ettirish, dunyoning ilg'or demokratik davlatlari qatoridan joy olishi va jahon maydonida munosib o'rin egallashi asosiy maqsad etib belgilangan **“O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida”gi farmon va 2022 - 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi**, yosh avlodni madaniyat, san'at sohasidagi ko'nikmasini shakllantirishga qaratilgan 5 muhim tashabbus doirasida muzeylar faoliyati va muzeyshunoslikka oid ishlar amalga oshirilmoqda.

Mamlakatimizdagi muzeylar faoliyatini qo'llab-quvvatlash, ularning marketing siyosati va xizmatlar sohasini kompleks rivojlantirish, muzeylarga innovatsion texnologiyalarni samarali qo'llash, shuningdek, muzeylarda o'zbek xalqi va davlatchiligi tarixi, Birinchi va Ikkinchi Renessans davrlari, buyuk allomalar hayoti va faoliyatiga oid zamonaviy yangi ekspozitsiyalarni yaratish, muzey to'plamlaridagi boy tarixiy va madaniy merosimizni keng targ'ib qilish

maqsadida davlat muzeylarida ixtisoslashtirilgan restavratsiya laboratoriyalarini tashkil qilish, Turkiya Respublikasining malakali kompaniyasini jalb etgan holda jahonning mashhur muzeylaridagi eng ilg'or tajribalarni qo'llagan holda O'zbekiston tarixi davlat muzeyi, Temuriylar tarixi davlat muzeyi, O'zbekiston davlat tabiat muzeyi jihozlash, raqamlashtirish va yangi ekspozitsiyalarini yaratish hamda ularda xizmatlar ko'rsatish tizimini sifat darajasida ko'tarish, foydalanilmayotgan, turistlar uchun ochiq bo'lmagan va turistik xizmatlar ko'rsatilmayotgan mos madaniy meros ob'ektlarini muzeylar, ko'rgazmalar, art-rezidensiyalar, boshqa madaniyat va turizm ob'ektlariga aylantirish, muzeylashtiriladigan arxeologiya yodgorliklarining arxeologiya sohasidagi ekspert va mutaxassislarni jalb qilgan holda, ochiq osmon ostida muzey tashkil etish hamda uni turizm ob'ektiga aylantirish, ta'lim muassasalarining o'quvchi va talabalari, ijtimoiy himoyaga muhtoj aholi vakillari, nogironligi bo'lgan shaxslar, keksalar va boshqa fuqarolarning muzeylar va mamlakatimizning tarixiy manzilgohlariga tashriflarini nazarda tutuvchi «Moziyga sayohat» dasturini ishlab chiqish va sohaga olib xalqaro hamkorlikni kengaytirish, Xalqaro muzeylar kengashiga (ICOM), Yodgorliklar va diqqatga sazovor joylarni muhofaza qilish xalqaro kengashi (IKOMOC) ko'rgazmalarida ishtirok etib, tajriba almashishiga oid bir qator islohotlar amalga oshirilib kelinmoqda.

Aynan ushbu jarayonlarga oid muammolar qamrovi AQSh va Yevropada zamonaviy muzeyshunoslik sohasida olib borilgan tadqiqotlar, Osiyo va MDH mamlakatlarida muzey ishi va zamonaviy muzey kommunikatsiyasiga doir nashrlar va O'zbekistonda muzey ishi tarixiga doir tadqiqotlar D.I.Shapiro, V.N.Kasyanov, T.Benett tadqiqotlarida o'z ifodasini topgan[1, b. 25]. Bunda muzeylarning ijtimoiy, falsafiy, estetik tomonlarining shakllanishi, muzeylarning ilmiy muassasa sifatida faoliyat yuritishi ko'rib chiqilgan. Muzeylarda muzey auditoriyasini kengaytirish ijtimoiy hayotga tezkor tarzda kirib kelishi, ijtimoiy tarmoqlar orqali muzeylar insoniyat hayotiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatishi, muzey loyihalarini yaratishdagi ilmiy konsepsiya va dasturlar E.Banochi, E.Ivarssonni tadqiqotlarida ochib berilgan[2, b.8-10].

Muzey ishi va turizmni rivojlantirishning innovatsion shakllari yoritilgan tadqiqotlarda[3. B.43-48] esa aynan XX asr turizm tarixiga oid faktologik tahlillar, mavjud tashkilotlar faoliyati o'rganildi. Shuningdek, soha amaliyotiga doir tadqiqot olib borgan olimlar, zamonaviy turizm va uning rivojlanish bosqichlari arxiv ma'lumotlari bilan yangilangan manbalar orqali madaniy turizm xizmat ko'rsatish shakllari haqida keng ma'lumotlar berilgan. P. Maykl, M. Brayden, J. Xoll tadqiqotlarida ilk bor Yevropa davlatlaridagi XX asr ikkinchi yarmiga oid turizm iqtisodi, erkin sayyohlarga oid tavsiyalar, tarixiy yodgorliklarda turizmni tashkil etish borasidagi loyihalarni rivojlantirishga oid muammolarga alohida to'xtalib o'tilgan[4, b. 244-247].

O'zbekiston amaliy san'ati va hunarmandchilik tarixi muzeyi faoliyatida ko'rgazma va mahorat darslarining tashkil etilishi samarali tashkil etilgan. Jumladan, 18 may "Xalqaro muzeylar kuni" munosabati bilan 2021 yilda Yuneskonning O'zbekistondagi vakolatxonasi, "Jazzirama" jaz guruhi va Aria ijodiy ustaxonasi, Yamaha Tashkent (www.showpro.uz) hamda Ucell kompaniyasi bilan hamkorlikda «Jaz umidlari» nomli xayriya konserti bo'lib o'tdi. "Jaz Umidlari" musiqiy loyiha bo'lib, unda 4 yoshdan 16 yoshgacha bo'lgan iqtidorli bolalar, turli xalqaro vokal tanlovlarida O'zbekiston vakili bo'lgan va jaz klassik musiqani mamlakatimizda rivojlantirishni maqsad qilgan yosh ijrochilar ishtirok etdi. Loyiha maqsadi asosida jaz musiqasining yurtimiz yosh iste'dodlari uchun qiziqarli ekanligini ko'rsatish, yosh o'zbek jaz sozandalarining ijrochilik mahoratini va xalqaro tanlov va festivallar bo'yicha o'z iqtidorini namoyon etish, madaniyat darajasini ko'tarish va jahonga mashhur klassik jaz repertuarini keng auditoriyaga tanishtirishdan iborat bo'ldi.

O'zbekiston kinofotofono hujjatlari milliy arxivi hamkorligida "O'zbekiston Madaniy merosi" to'plamining 39 tomi taqdimotiga bag'ishlangan "Tarixga bir nazar" nomli fotoko'rgazmasi asosida esa muzeyda saqlanib kelinayotgan noyob eksponatlar va ularni yaratgan hunarmandlar to'g'risidagi arxiv fotolarini keng ommaga, qolaversa, yurtimiz mehmonlariga namoyish etildi. Shu orqali an'anaviy amaliy san'at turlari va sulolaviy usta-hunarmandlarning faoliyatlari bilan yaqindan

tanishtirildi. Ko'rgazma ekspozitsiyasida turli yo'nalishlarda ijod qilgan xalq ustalarinnig asar yaratish jarayoni aks ettirilgan fotosuratlar jamlanmasi tashrif buyuruvchilar e'tiboriga havola etildi. Ko'rgazmadan o'rin olgan foto asarlarda Umurzoq Axmedov, Salim Hakimov, Turob Miraliev, Ibodullo Narzullaev, Sadridin Pochchaev, Ya.Raupov, Abdulla Bobojonov, Nug'mon Aminov, Fozil Rasulov, Amirqul Omonboev, Qodirjon Haydarov, Haydar Usmonov, Yoqubjon Qoraboev, A.Rasulov, M.To'raqulov, B.Boynazarov, A.Ikramov, X.Haqberdiev, Hakimov kabi usta-hunarmandlarning ijodiy faoliyatlari aks ettirilgan bo'lib, aynan ushbu ustalarning asarlari muzey kolleksiyasidan o'rin olgan. Mazkur ko'rgazma O'zbekiston kinofotofono xujjatlari milliy arxivi hamkorligi hamda karantin qoidalariga rioya qilgan holda o'tkazildi.

1 oktyabr Ustoz va murabbiylik kuni munosabati bilan O'zbekistonning Fransiyadagi elchixonasi, Fransiyaning A.S.I.E xalqaro jamg'armasi bilan hamkorlikda "Ustoz-shogird: O'zbekiston hunarmandchilik maktablari dunyo miqyosida!" nomli ko'rgazma tashkil etildi.

Ko'rgazmada "Hunarmand" uyushmasi, muzey rahbar va xodimlari, ustakulollar, fransiyalik talabalar, Fransiyaning O'zbekistondagi elchixonasi xodimlari va ommaviy axborot vositalari ishtirok etdi. So'zga chiqqanlar O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Kulolchilikni jadal rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari" to'g'risidagi 5033-sonli qarorining asosiy yo'nalishlari, qarorda milliy hunarmandchilikning muhim tarmoqlaridan biri bo'lgan kulolchilik san'atini rivojlantirish, kulolchilik an'analarini milliy iftixor ramzi sifatida har bir xonadon, mahalla hamda idora va tashkilotlarda keng targ'ib qilish belgilanganligi haqida so'z yuritadilar.

Ko'rgazmaning Ochilish marosimida O'zbekiston xalq ustalari G'ijduvon kulolchilik maktabi davomchisi Abdullo Narzullaev, Urgut kulolchiligi davomchisi No'mon Obloqulovlar so'zga chiqib, tarixiy qaror qabul qilinganligi yurtimizda kulolchilikni yanada rivojlantirishdagi ahamiyati haqida so'z yuritadilar.

O'zbekistonning Fransiyadagi elchixonasi, Respublika "Hunarmand" uyushmasi Fransiyaning A.S.I.E xalqaro jamg'armasi bilan hamkorlikda amalga

oshirayotgan loyiha dasturi b̄yicha Fransiya Oliy hunarmarmandchilik maktabining kulolchilik ixtisosi b̄yicha ta'lim olayotgan talabalar Elodi Dyuvn va Alis Janellar 2021 yilning 19 iyul kuni mamlakatimizga kulolchilik bo'yicha 2 oylik o'quv dasturi asosida tashrif buyurishgan.

Xorijlik talabalar tashrif davomida ʻzbekiston kulolchilik maktablari bilan yaqindan tanishadilar hamda yurtimizning diqqatga sazovor maskanlarida b̄yilib, xalqimizning urf-odatlarini bilan ham tanishmoqdalar. Ayni paytda fransiyalik talabalar Elodi Dyuvn va Alis Janellar g'ijduvonlik usta kulol Abdullo Narzullaevning kulolchilik muzeyi majmuasida amaliy mashg'ulotlarini o'tkazdi. Bu yerda ular nafaqat kulolchilik, balki an'anaviy kashtachilik hamda gilam to'qimachiligi bo'yicha ham o'z mahoratlarini sinab ko'rishdi. Ushbu loyiha bo'yicha talabalarning G'ijduvon kulolchilik maktabidan tashqari, Urgut va Xorazm kulolchilik an'analari ham o'rganishi ko'zda tutilgan. Buxoro miniatyura maktabida qadimgi qog'oz ishlab chiqarish texnologiyalari va miniatyura san'ati bo'yicha ham mahorat-darslari bo'lib o'tdi. Ushbu ko'rgazmada G'ijduvon kulolchilik maktabi davomchisi Abdullo Narzullaev, Urgut kulolchiligi davomchisi No'mon Obloqulov, Xorazm kulolchiligi davomchisi Odilbek Matchonovlarning ishlaridan namunalar namoyish etiladi. Talabalar Elodi Dyuvn va Alis Janellarning ham loyiha davomida yaratgan kulolchilik namunalarini taqdim etdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 27 maydagi PQ-261 sonli qaroriga muvofiq muzeylarda muntazam ravishda mahalliy va xorijiy sayyohlar uchun qo'shimcha xizmatlar joriy etish, madaniy marifiy, ko'ngilochar tadbirlar va mahorat darslari o'tkazish vazifasi belgilangan. Ushbu qarorni ijrosini ta'minlash maqsadida O'zbekiston amaliy san'at va hunarmandchilik tarixi davlat muzeyida joriy yilning 23-dekabr kuni soat 18.00 da «Muzeyda tun» loyihasi bo'lib o'tdi. O'zbekiston amaliy san'at va hunarmandchilik tarixi davlat muzeyida tashkil etilayotgan ushbu tadbirda poytaxtimiz mehmonlari va mahalliy aholini maroqli hordiq chiqarishlarini ta'minlash, milliy madaniyatimiz va boy madaniy merosimizni keng targ'ib qilish maqsadida, muzey zallari bo'ylab noan'anaviy tarzda o'tkaziladigan ekskursiya hamda muzey hazinasida saqlanayotgan Chingiz

Ahmarovning Alisher Navoiyning “Sabbai sayyor” (Yetti sayyora) dostoniga bag‘ishlangan “Yetti go‘zal” nomli asariga ishlangan eskizlar 85 yoshga to‘lgan muzeyda yagona nusxa hisoblangan “Yetti go‘zal” kompozitsiyasi to‘plamini ilk bor tomoshabinlar e‘tiboriga havola etildi.

Mehmonlar muzeyning kirish qismida kutib olindi va muzeyning birinchi zaliga yo‘naltirildi. Ekskursiya muzey chiroqlari o‘chirilgan holda amalga oshirildi. Tashrif buyuruvchilar maxsus yoritgichlar (fonarlar) yordamida muzey va undagi eksponatlarni kuzatish imkoniga ega bo‘lishdi. Ekskursiya davomida milliy uslubda kiyingan qizlar tashrif buyuruvchilar oldidan o‘tib, liboslar namoyishini ko‘rsatishdi. Buni ramziy ma’noda “o‘tmishga bir nazar” deyishimiz ham mumkin. Muzeyning tarixiy va muhtasham binosi bo‘lgan “Mehmonxona”- markaziy zalida mehmonlar ijodkorlar tomonidan sahnalashtirilgan A.Navoiyning "Sabbai sayyor" asari hamda Chingiz Axmarovning muzeyda saqlanayotgan eng noyob eksponatlaridan bo‘lmish “Yetti go‘zal” nomli asari tug‘ilishi jarayonlarini kuzatishlari mumkin bo‘ldi.

Chingiz Ahmarov o‘zbek tasviriy san’ati milliy o‘ziga xosligi borasida xalqning boy va go‘zal badiiy merosi, ilg‘or an‘analarini xozirgi zamon san’atiga ijodiy singdirishda faol xizmat qiladi. Kompozitsiyalari o‘zining ko‘rkamligi, musiqaviyligi, ularda Sharq mo‘jaz rangtasvirining badiiy an‘analari Yevropa tasviriy san’ati tajribalari bilan uyg‘unlashganligi jihatidan ajralib turadi. Bundan tashqari, Chingiz Ahmarov o‘z asarlarida Sharq she’riyatida doimo madh etilgan go‘zal chehralarni, to‘lin oyni eslatadigan yuzlar, bodom qovoqlar, o‘qdek kipriklarni tasvirlashga harakat qilgan. U san’atshunos olim, ham mehribon murabbiy, shuningdek, zukko professor ham edi. Uning milliy o‘zbek rangtasvirini rivojlantirishga qo‘shgan ulkan xizmatlari yuqori baholanib, 1964 yilda “O‘zbekiston xalq rassomi” unvoni berilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 27 maydagi “Muzeylarda xizmatlar sohasini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-261-sonli qaroriga muvofiq muzeylarda Open air fest, muzeyda tun kabi ko‘ngilochar tadbirlar, konsert dasturlari tashkil etish belgilangan. Mazkur qaror ijrosini

ta'minlash shuningdek, Butunjahon turizm kunini keng nishonlash maqsadida O'zbekiston amaliy san'at va hunarmandchilik tarixi davlat muzeyi joriy yilning 29 sentabr kuni Open air tarzida "Musiqiy kecha" konsert dasturini o'tkazildi.

Shu bilan birga, O'zbekiston amaliy san'at va hunarmandchilik tarixi davlat muzeyi 85 yoshga to'ldi. Muzey XIX asrga oid "Polovsev uyi" arxitektura yodgorligida 1937 yilda "Amaliy san'atning vaqtinchalik ko'rgazmasi" sifatida tashkil etilgan bo'lib, yillar davomida nafaqat maxalliy aholi balki xorijiy mexmonlar uchun poytaxtimizning eng sevimli maskaniga aylandi.

Mazkur tadbir O'zbekiston amaliy san'at va hunarmandchilik tarixi davlat muzeyi O'zbekiston davlat filarmoniyasi ko'magida o'tkazilayotgan bo'lib turli xil tashkilotlar, Tur firmalar, shuningdek mahalliy aholi o'rtasida kata qiziqish uyg'otdi. Oxirgi yillarda muzeylar hamda Turizm sohalariga hukumat tomonidan alohida e'tibor berilib O'zbekiston imidjini yangi bosqichga chiqarilmoqda. Ushbu o'tkazilayotgan Musiqiy kechasini birgina misol tariqasida ko'rishimiz mumkin.

Musiqiy kechada nufuzli mehmonlar O'zbekiston davlat filarmoniyasi davlat akademik xalq cholg'ulari orkestri tomonidan xizmat ko'rsatgan san'atkorlar ishtirokida milliy musiqa va qo'shiqlari hamda, "O'zbekiston madaniy merosi" foto ko'rgazmasi namoyishi bo'lib o'tdi. Kelgusida mazkur muhtasham maskanda bu kabi tadbirlar poytaxtimiz aholisi va mexmonlari uchun doimiy ravishda o'tkazilishi rejalashtirilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 7 martdagi "Oila va xotin-qizlarni tizimli qo'llab-quvvatlashga doir ishlarni yana-da jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-87-sonli Farmoni hamda 2022-yil 27-maydagi "Muzeylarda xizmatlar sohasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-261-son qaroriga muvofiq muzeylarda muntazam ravishda mahalliy va xorijiy sayyohlar uchun qo'shimcha xizmatlar joriy etish, madaniy marifiy, ko'ngilochar tadbirlar o'tkazish vazifasi belgilangan bo'lib ushbu farmon va qarorni ijrosini ta'minlash maqsadida joriy yilning **5 avgust** kuni **OPEN AIR FEST** shaklidagi **"Qadriyatlarimiz - bebaho boyligimiz"** mavzusida tadbir o'tkazildi. Ushbu tadbir O'zbekiston amaliy san'at va hunarmandchilik tarixi davlat muzeyi, Respublika

ma'naviyat va ma'rifat markazi, Yakkasaroy tumani madaniyat markazi hamda Respublika oila va xotin-qizlar Davlat qo'mitasi bilan hamkorlikda tashkil etildi.

«Open Air Fest» shaklidagi **“Qadriyatlarimiz-bebaho boyligimiz”** tadbirda "O'zbekiston madaniy merosi" nomli foto ko'rgazma hamda Yakkasaroy tumanida joylashgan 21 ta Mahalla fuqarolar yig'inidan tashrif buyurgan ishtirokchilar tomonidan konsert dasturlari hamda mahorat darslari bo'lib o'tdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 27 maydagi PQ-261 sonli qaroriga muvofiq muzeylarda muntazam ravishda mahalliy va xorijiy sayyohlar uchun qo'shimcha xizmatlar joriy etish, madaniy marifiy, ko'ngilochar tadbirlar va mahorat darslari o'tkazish vazifasi belgilangan. Mazkur qaror ijrosini o'z vaqtida va samarali tashkil etish ulkan moddiy va nommodiy madaniy merosimizni, xalqimizni qadimdan rivojlangan hunarmandchilik an'analarini asrab avaylash va o'rganish maqsadida 2022 yilning 2-8 sentyabr kunlari O'zbekiston amaliy san'at va hunarmandchilik tarixi davlat muzeyida O'zbekiston Respublikasi Mustaqilligining 31 yilligiga bag'ishlangan *“Mustaqillik davrida qayta tiklangan hunarlar”* nomli muzeylar haftaligi o'tkazildi. Ushbu muzeylar haftaligi doirasida Farg'ona viloyatidan hunarmandlar poytaxtga maxsus tashrif buyurib hafta davomida shaxsiy *ko'rgazma va yarmarkalar* hamda kechki vaqtlarda mahorat darslari bo'lib o'tdi. *“Ustozimdan meros hunarim”* nomli yangi ko'rgazmani Yakkasaroy tumani 91-sonli ixtisoslashgan davlat umumta'lim maktabi bilan xamkorlikda tashkil etdi. Ushbu ko'rgazma ko'z nuri qalb qo'rini, butun ongli hayotini yosh avlodga bilim va tarbiya berishga, ularni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida kamol toptirishga bag'ishlangan, bir so'z bilan aytganda Vatanimizning ertangi kunining poydevorini yaratayotgan aziz o'qituvchi va murabbiylar kuniga bag'ishlandi. Bu ko'rgazmada Amaliy san'at muzeyi zaxirasida saqlanayotgan qadimgi amaliy san'at asarlari xamda hozirgi kunda ijod qilayotgan xunarmand ustalar yaratgan katta va kichik amaliy san'at asarlari namoyish qilingan. Tadbir doirasida o'quvchilar uchun hozirgi kunda ijod qilayotgan ustalar sulolasining yettinchi vakili yog'och o'ymakor ustasi Jamshid Gaipov, G'ijduvonlik usta hunarmandlar sulolasi a'zosi Dilnoza Nazrullaevalar ishtirokida master-klass bo'lib o'tdi.

Bugungi kunda dunyoda kelajak avlod tarbiyasida muzeylar muhim ahamiyatga ega. Muzeylar bolalar va o'quvchilarning eng ko'p tashrif buyuruvchi maskaniga aylanib bormoqda. Muzeylar yoshlarni vatanparvarlik ruxida tarbiyalash, mustaqil fikr yuritish, voqea va xodisalarga befarq qaramaslik va eng asosiysi o'z moddiy-madaniy merosini asrash tuyg'ularini shakllantirishda asosiy manba bo'lib xizmat qilmoqda. Ko'rgazmaning aynan maktablarda o'tkazilishidan maqsad, o'quvchi yoshlar har doim ham muzeylarga yoki ko'rgazma zallariga borishga imkon topa olmaydilar. Shu sababli dastlab mazkur ko'rgazma va hunarmandlar tomonidan o'kaziladigan master- klasslarni maktada tashkil etib, bolalarni muzeylarga qiziqtirish va jalb qilish hamda kasb-hunarga qiziqtirish ko'rgazmaning oldiga qo'yga asosiy maqsadidir. Ko'rgazma ekspozitsiyasida yog'och o'ymakorligi, misgarlik, kashtachilik kabi amaliy san'at asarlari o'rin olgan. «Ustozimdan meros hunarim» ko'rgazmasi qadimdan to hozirgi davrgacha bo'lgan an'anaviy, va milliy amaliy san'at asarlarini namoyish etish va saqlanib kelayotgan farqlarini aks ettirib ularning davomiyligini yana bir bora namoyish etdi.

Muzeylar yoshlarning bo'sh vaqtlarini mazmunli o'tkazish manzillari qatoridan mustahkam joy olishga muvaffaq bo'lgani yo'q. Muzeylar tomonidan tashkil qilinayotgan ko'rgazmalarda tomoshabinlar ko'plab jalb qilinadi va muzeylar bugungi kunda asosan mana shu yo'nalishdagi faoliyat bilan cheklanib qolmoqda, yoshlarni jalb qilishning boshqa usullaridan foydalanilmayotganini kuzatish mumkin.

Muzeylarda o'tkazilayotgan tadbirlarning mazmunini qaytadan ko'rib chiqishi, bunda mavzuning to'liq ochilishi, loyihaning dolzarbligi va yangiligi, materialning yoritishdagi tartibi va izchilligi, muzey buyumlarining integratsion asosda namoyishi kabi masalalarga alohida e'tibor qaratish lozim. O'zbekistonda muzeylarda qo'shimcha xizmat ko'rsatish imkoniyatlari – axborotlashtirish kiosklarining o'rnatilishi, interaktiv tadbirlarni o'tkazish, antikvar do'konlar va kafelarning ishlashi, qulay va ozoda hojatxonalar, avtomobillarni qo'yish joylari, yoshi kattaroq yoki nogiron (pandus yo'laklari) tashrif buyuruvchilar uchun o'tirg'ichlar, oilaviy tashrif buyuruvchilar uchun bolalar maydonchalari, yuqori

ehtiyojga ega bo'lgan muxlislar uchun maxsus ma'ruzalar va turli ilmiy anjumanlar uchun ma'ruza zallari kabilar mavjud bo'lishi lozim. Muzei zallaridagi havo harorati, yorug'lik, muzeining tozaligi, kameralarning mavjudligi va shu kabilarni yaxshilash orqali tashrif buyuruvchilar sonini oshirishga imkon yaratish mumkinligini e'tiborga olish lozim. Muzeylarning ish vaqtlarini tungi vaqtga ko'chirish orqali xorijlik va mahalliy dam oluvchilarni ko'proq jalb qilish imkoniyatini yaratish mumkin va bunda qo'shimcha tungi effektlarga alohida e'tibor qaratish kerak.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati:

1. Shapiro D. I. Virtual Reality systems for museums and libraries proc. of EUA'96. — London, 1996. Шу муаллиф. Virtual Reality for Museums: Imagery Knowledge and Creative Processes. - EUA'97, 1997;
2. Kasyanov V.N. SVM — Siberian Virtual Museum of Informatics History // Innovation and the Knowledge Economy: Issues, Applications, Case Studies. — Amsterdam, 2005;
3. Bennett T. The birth of museum: history, theory. – London, 1995.
4. Bonacini E. Il museo contemporaneo fra tradizione, marketing e nuove tecnologie.- Roma. 2011;
5. Ivarsson E. Definition and prospects of the Virtual museum. – Sweden, 2009.
6. Блавиа М. Г. Музей как посредник [между наследием и туризмом] // Museum: Межд. науч. журнал ЮНЕСКО. 1999. №2. – С.43-48;
7. Веревкин А. В. Музей в туристическом бизнесе: Стратегия работы с сувенирной продукцией // Справочник руководителя учреждения культуры. 2004. № 3. – С.73-82.;
8. Багдасарян В.Э., Орлов И.Б., Мазин К.А., Федупин А.А., Шнайден. Й.Й. Советское зазеркалье. Иностранный туризм в СССР в 1930-1980-е годы. – М., Форум, 2007. – 256 с.;

9. Романчук А.В. Музейный туризм. [Текст] Учебное методическая пособия. // Санкт-Петербург: 2010 – 46 с.; 10. Скобелыцына А. С. Технология и организация экскурсионных услуг. – М., Academia, 2013. – 176 с.;
10. Барчуков, И.С. Методы научных исследований в туризме. – М., Академия, **2018. – 209 с.**
11. Michael P. International tourism. The economics and development of the international tourist trade. – London: Hutchinson, 1969. – 286 p.;
12. Bryden Jon M. Tourism and development. A case study of the Commonwealth Caribbean. - Cambridge University Press, 1973. – 236 p.;
13. Hall J. The capacity to absorb, tourists – Built Environment. 1974, vol. 8. pp. 244-247.

OZARBAYJON MUZEYLARI INNOVATSION RIVOJLANISH KESIMIDA

Annotatsiya. Mazkur maqolada Ozarbayjonning Baku shahri turli ixtisoslik muzeylari kesimida muzey konsepsiyasi, rivojlanish tarixi ekspozitsiya yaratish metodlari, ekskursiya jarayonlari, muzey pedagogikasi, andragogikasi, muzey kommunikatsiyasni takomillashtirishda Ozarbayjon tajribasi tahlil qilingan. Ozarbayjon tarixi milliy muzeyi, Haydar Aliyev markazi, Jafar Jabborli nomidagi Ozarbayjon davlat teatr muzeyi misolida turli ixtisoslik muzeylarining tasgkil topish tarixi, rivojlanish bosqichlari va innovatsion loyihalari tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: ekspozitsiya, kolleksiya, Ozarbayjon, muzey, Baku, dizayn, muzey pedagogikasi, andragogikasi, turli ixtisoslik muzeylari.

Ozarbayjon muzeylari o'zining innovatsiyaga boyligi bilan alohida ajralib turadi. Ayniqsa, ko'plab kreativ dizayndagi bino ega, ekspozitsiyasini loyihalashda innovatsion usullardan foydalanib yaratilgan, zamonaviy texnologik qurilmalar vositasida inkyluziv shaxslarga ham eksponatlar bilan tanishish imkoniyatini yaratgan muzey talaygina. Baku shahri joylashgan muzeylar turli ixtisosliklar kesimida quyidagicha tavsiflanadi:

tarix muzeylari: Ozarbayjon tarixi milliy muzeyi, Ozarbayjon mustaqillik muzeyi, Tosh xronologiyasi muzeyi, Saruxani tankeri – Ozarbayjonda yuk tashish va dengizchilik an'analarining rivojlanish tarixi muzeyi;

ochiq osmon ostidagi muzeylar: Shirvonshohlar muzeyi, Qiz qal'asi, Hammom muzeyi;

badiiy muzeylar: Ozarbayjon gilam muzeyi [1,2], Ozarbayjon davlat san'at muzeyi, Baku zamonaviy san'at muzeyi;

adabiyot muzeylari: Nizomiy Ganjaviy nomidagi Ozarbayjon adabiyot muzeyi [4,15], Baku miniatyura kitoblari muzeyi;

teatr muzeylari: Jafar Jabborli nomidagi Ozarbayjon davlat teatr muzeyi;

musiqa muzeylari: Ozarbayjom musiqa madaniyati davlat muzeyi;

uy-muzeylari: Samad Vurgun uy-muzeyi;

tabiiy muzeylar: Ozarbayjon tibbiyot muzeyi [3,12], Ozarbayjon davlat qishloq xo‘jaligi muzeyi [2,50], Ozarbayjon Geologiya muzeyi;

markazlardan: Haydar Aliyev markazi, Muzeylar markazi va boshqalar.

Ozarbayjonning eng qadimgi muzeyi hisoblangan Ozarbayjon tarixi milliy muzeyi 1920-yilda tashkil etilgan. Muzey faoliyat ko‘rsatadigan bino 1896-yilda qurilgan va sobiq egasi neft magnati Hoji Zeynalabdin Tagiyev bo‘lgan. Muzey kolleksiyalarida Ozarbayjonning qadim zamonlardan to hozirgi kungacha bo‘lgan tarixini aks ettiruvchi mamlakatning siyosiy tarixi va ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga oid haqiqiy hujjatlar mavjud.

Mashhur ozarbayjonlik xayriyachi Hoji Zeynal Abdin Tagiyev xotirasini abadiylashtirish maqsadida uning turarjoy majmuasida joylashgan Ozarbayjon tarixi Milliy muzeyida 9 ta xona namoyish etilgan. Z. A. Tagiyev yodgorlik muzeyi tashkil etildi. Mazkur yodgorlik muzeyiga kiritilgan xonalarni, buyumlarni, mebellarni tiklash bilan shug‘ullanadigan ozarbayjon va italiyalik mutaxassislar Tagiyevning oilaviy fotoalbomi asosida xonalarning avvalgi ko‘rinishini tiklashga muvaffaq bo‘lishdi.

Muzeyni tashkil etuvchi xonalar: 1) H. Z. A. Tagiyev ish kabineti, 2) Sharqiy zal, 3) Kutubxona, 4) bilyard xonasi, 5) ovqatlanish xonasi, 6) axborot xonasi, 7) Sonya xonim Tagievaning pardozi xonasi 8) yotoqxona va boshqalar.

Ma'lumot o‘rnida shuni qayd etish joizki, Buxoro amiri Abdulahadxon H.Z.A.Tagiyev bilan do‘stona munosabatda bo‘lgan va bir necha bor bu koshonga tashrif buyurgan. Muzey eksponatlari orasida amir sovg‘a qilgan mis buyumlar, Qur'oni Karim va uni g‘ilofi va Abdulahadxon tomonidan H.Z.A.Tagiyevga taqdim etilgan ordenlar mavjud.Ozarbayjon poytaxti Boku shahrida Haydar Aliyev prospektida qurilgan tadqiqot va xalqaro muloqot markazidir.

Dunyoga mashhur va tarixiy teatr muzeylaridan biri Jafar Jabborli nomidagi Ozarbayjon davlat teatr muzeyi hisoblanadi. Muzey 1934-yil 25-noyabrda tantanali tarzda ochilgan bo‘lib, bugungi kunda bir yuz o‘ttiz yetti mingdan ziyod eksponatlarni o‘zida mujassamlashtirgan. Muzey asoschisi va birinchi rahbari Aga Kerim Sharifov hisoblanadi. Dastlab muzey Xoji Zeynalabdin Tagiyev teatri,

hozirgi Ozarbayjon drama teatri binosida joylashgan, keyinchalik muzey qal'adagi cherkov binosiga ko'chirilgan. 1935-yilda muzeyga taniqli Ozarbayjon dramaturgi Jafar Jabborli nomi berilgan.

Xoji Zeynalabdin Tagiev 1882-yilda Shahar kengashiga Boku shahrining markazida joylashishi ko'zda tutilgan o'z mablag'i hisobidan loyihalangan teatr binosini tasdiqlash uchun taqdim etadi.

Mazkur teatrdan ilk bor 1908-yil yanvar oyida Uzeyir Hojibekovning birinchi Ozarbayjon milliy operasi "Layli va Majnun" ning premyerasi bo'lib o'tgan.

Shu o'rinda alohida ta'kidlash lozimki, Ozarbayjonda teatrning rivoji O'zbekistonda teatrn shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Turkistonda jadid ma'rifatparvarlarining sa'y-harakati natijasida 1916-yil dekabrda Toshkentdagi Kolizy teatrida mashhur Ozarbayjon teatr aktyori va rejissyori Sidqi Ruhillo (Ruhillo Fatali o'g'li) boshchiligidagi musiqali teatr truppasi bilan hamkorlikda «Layli va Majnun» (Fuzuliy dostoni asosida) musiqali dramasi (opera) namoyish etiladi. Libretto ozarbayjonchadan o'zbek tiliga Abdulla Avloniy tomonidan tarjima qilingan va spektakl rejissyori S. Trujillo hisoblanadi. Asosiy rollarni Sidqiy Trujillo (Majnun), Durriyaxonim (Layli), Abdulla Avloniy (Molu), A. Maharramov (Naval), Nizomiddin Xo'jayev, Farid Tohiriy, Yusuf Aliyev ijro etgan. 1935-yilda Miyon Buzruk Solihovning so'zlariga ko'ra spektaklda birinchi o'zbek aktrisasi Ma'suma Qoriyeva ham ishtirok etgan.

Ozarbayjon davlat teatr muzeyi fondidan memuarlar arxivi, foto negativlar, eskiz va maketlar kolleksiyasi, teatrdan faoliyat ko'rsatgan faxriylarning shaxsiy buyumlari, rejissyorlarning eksplikatsiyalari, taniqli aktyorlarning ovozi muhrlangan lenta va disklar o'rin olgan. Muzey eksponatlarining aksariyat asl nusxa ekanligi bilan ahamiyatli, Ozarbayjonda asos solingan professional teatrning birinchi afishasi ham shu yerda saqlanadi. Muzey fondidagi materillar xronologik tarzda yig'ib boriladi va Ozarbayjonda milliy professional teatr paydo bo'lgan 1873-yildan to bugungi kungacha bo'lgan rivojlanish jarayonlarini o'zida aks ettiradi.

Muzey ekspozitsiyasi tuzilishi murakkab bo'lib, ekspozitsiya bir metodga bo'ysundirilmagan, aksincha turli yillarda yaratilgan ko'rgazmalar va zamonaviy texnologiyalarning uyg'unligi tarixiy ko'rgazmalarni yanada boyitgan.

Muzeydagi ilk ko'rgazma taniqli Ozarbayjon dramaturgi Jafar Jabborli tegishli shaxsiy buyumlarni aks ettiruvchi ko'rgazma bo'lib, undan dramaturgning kitob javoni va yozuv stoli o'rin olgan. Ko'rgazma ijodkorning barcha narsalari u oxirgi marta foydalangan holda namoyish etiladi.

Jafar Jabborli hayot yo'lini aks ettirgan tematik ko'rgazma o'zining dizaynerlik yechimi hamda innovatsion g'oyalarni qo'llay olgani bilan tomoshabinda katta taassurot qoldiradi. Jumladan, shkaf tortmalari ko'rinishida yaratilgan ekspozitsiyada dramaturg hayoti bosqichlariga oid hujjatlarni topish mumkin. Dastlabki tortmalarda maktabni tamomlaganlik, oliy ta'limga qabul qilinganlik haqidagi hujjatlar namoyish etilgan bo'lsa, qolgan qismlarda unvon va mukofotlarga tegishli guvohnomalar o'rin olgan. Muzey ekspozitsiyasi touch panellar, infokiosklar hamda zamonaviy sensorli monitorlar bilan boyitilgan.

Muzeydagi eng noyob eksponatlar sirasiga Mirza Fatali Oxundovning "Lankaron xonligi vaziri" (1873) komediyasi asosida ijro etilgan birinchi teatrlashtirilgan tomosha afishasini, Ozarbayjondagi birinchi teatr truppasining fotosuratini (1888), Sharqdagi birinchi opera hisoblangan "Layli va Majnun" (1908) premyerasi dasturini kiritish mumkin.

Hozirgi kunda Jafar Jabborli nomidagi Ozarbayjon davlat teatr muzeyi Baku shahridagi Muzeylar markazidagi tarixiy binoda joylashgan. Muzey boy kutubxona va foto laboratoriyaga ham ega.

Markaz katta majmuadan, jumladan, katta Kongress zalidan, Haydar Aliyev muzeyidan, ko'rgazma zallaridan, ma'muriy idoralardan iborat. Markaz loyihasi mashhur me'mor Zaha Hadid tomonidan 2007-yilda ishlab chiqilgan. Haydar Aliyev markazi zamonaviy Boku ramzlaridan biri hisoblanadi.

Majmuaning maydoni 15,93 hektarni tashkil etadi, majmua loyihasida deyarli to'g'ri chiziqlar ishlatilmagan. Binoning o'zi to'liqlik tuzilishga ega bo'lib, to'g'ri va uyg'un tasvirni hosil qiladi. Postmodern arxitekturani ifodalovchi bunday

me'moriy tuzilma bir vaqtning o'zida uzluksizlik, cheksizlikni o'zida mujassam etgan. Binoning chiziqlari tom ma'noda o'tmish va kelajakning birlashishini anglatadi.

Bakuni shamollar shahri ham deb atashadi, muzey binosi to'liqinsimon chiziqlari shahar tabiatini ham o'zida mujassamlashtirgan. Markaz binosining ichki va tashqi dizayni o'rtasidagi uyg'unlik va o'zaro ta'sir bu makonni hammaga, hatto ichkarida ham yaqinlashtiradi. Chunki markaz o'z oldiga yoshi, irqi, dini, jinsidan qat'i nazar, barchani o'z g'oyalari atrofida birlashtirishni maqsad qilib qo'ygan.

Binoni qurishda umumiy uzunligi 90 km bo'lgan temir-beton konstruksiyalar tarmog'i ishlatilgan. Tomni o'rnatishda umumiy maydoni 4 gektar bo'lgan uchburchak, to'rtburchak, trapezoid, parallelogrammning turli o'lchamdagi va geometrik shakllardagi panellari va 12027 dona maxsus kompozitsion qurilmalar ishlatilgan. Markaz qurilishida ishlatiladigan oq rang porloq kelajakning ramzi, oq rang tufayli binoga tushgan yorug'lik nurlari aks etadi, uni to'liq qoplaydi. Binoning balandligi 74,1 metrni tashkil qiladi.

Markaz Ozarbayjon xalqining milliy yo'l boshchisi Haydar Aliyevning davlatchilik falsafasi va ozarbayjonliklarning mafkurasini o'rganish, Haydar Aliyev merosini o'rganish va targ'ib qilish, fan, ta'lim, madaniyat, sog'liqni saqlash, sport, ekologiya va iqtisodiyotni rivojlantirishga hissa qo'shadigan loyihalarni amalga oshirish, tarix va uning tarmoq fanlarini o'rganish bilan shug'ullanadi. Ozarbayjon madaniyati, ozar tili va boshqa milliy-ma'naviy qadriyatlarini xalqaro miqyosda taqdimot va targ'ibot, shuningdek jahon madaniyati, Ozarbayjonda turli sivilizatsiyalar namunalari, mahalliy, mintaqaviy va xalqaro konferensiyalar bilan tanishish, simpoziumlar va boshqa tadbirlarni o'tkazish bo'yicha ishlarni amalga oshiradi. Haydar Aliyev markazi shu kabi muassasalar, boshqa mamlakatlarning ilmiy markazlari bilan fan, ta'lim, madaniyat, iqtisodiyot, sport, ekologiya ning turli sohalarida qo'shma loyihalarni amalga oshiradi.

Markazning asosiy binosi uchta katta qismdan iborat: Haydar Aliyev muzeyi, ko'rgazma zallari va "auditoriya". Binoning to'qqiz qavatli qismida ko'rgazma zallari, ofislar, shuningdek kafelar mavjud. "Auditoriya" ning to'rt qavatli qismida

ikkita konferens zal va media-markaz mavjud. Bino, shuningdek, tabiiy daraxtlar va o'simliklardan iborat obodonlashtirilgan maydonni tashkil etdi. Binoda turli interaktiv axborot kiosklari mavjud bo'lib, ularda markaz mehmonlari bu yerda o'tkazilgan tadbirlar va ko'rgazmalar haqida ma'lumot olishlari mumkin.

Xulosa qilib shuni aytish joizki, Ozarbayjon muzeylarida O'zbekiston moddiy va madaniy merosi hamda tarixiga oid eksponatlar ham mavjud. Bu ikki qardosh xalqning o'zaro chuqur ildizga ega bo'lgan aloqalaridan darak beradi. Innovatsion loyihalar, binolar va ekspozitsiyaga ega Baku muzeylari tarixiylik va zamonaviylikni o'zida uyg'unlashtirgan.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati:

1. Azerbaijan National Carpet Museum. Baku:2022,72 pages.
2. Azerbaijan State agriculture museum. Photo album. Baku: 2016. 71 pages.
3. Azərbaycan təbiiəti muzeyi. Bakı: 2015.
4. Рафаэл Гусейнов. Храм ловестности // Национальный музей Азербайджанской литературы имени Низами Гянджеви.

Muxamedova Munisa
*O'zbekiston tarixi davlat muzeyi kichik ilmiy xodimi
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent*

MUZEY TURISTIK DESTINATSIYA NAZARIYASIDA TURLI YONDASHUVLARNING QIYOSIY TAHLILI

Annotatsiya. Ushbu maqolada yangi tadqiqotlarda zamonaviy asoslar yordamida rivojlanayotgan “muzey turizm destinatsiyasi” tushunchalarini nazariy jihatdan o'rganish va O'zbekiston muzeylari faoliyatida rivojlantirish, unga yangicha uslubda yondashish, taraqqiyot tamoyillarini tizimli tadqiq etish maqsadida muzey, tarixiy-madaniy ob'ektlarda destinatsion loyihalarni ishlab chiqishga doir tadqiqotlar metodologiyasi o'rganilgan.

Kalit so'zlar: xalqaro sayyohlik xartiyasi, destinatsiya, destinatsion loyihalar, muzey turizmi destinatsiyasi, metodologiya, destinatsion yondashuvlar.

“Turistik destinatsiya” (tourist destination) atamasi ilk marta Yangi Zelandiyalik olim N.Leyper (Meissen universiteti professori) tomonidan 1979 yilda “turistlar uchun jozibadorlikka ega bo'lgan geografik hudud” talqinida ilmiy ayirboshlashga kiritilgan[1, b. 407]. Leyperning turizm sistemasiga ko'ra turistik destinatsiya - bu sayyoh tashrif buyuradigan hududlar xaritasi deb tariflanadi. “Bu qishloq yoki sayyohlik kurorti kabi kichik hudud bo'lishi mumkin. Masalan, Shri-Lankadagi Bentota yoki Misrdagi Dahab. Turistik hudud butun bir viloyat bo'lishi mumkin. Masalan, Vashington shtati. Xuddi shunday, bu Iordaniya kabi davlat bo'lishi ham mumkin. Yoki bu hatto Yaqin Sharq kabi dunyoning bir tomonidagi hududi bo'lishi mumkin”- deya muallif ta'riflaydi.

Turizmga oid adabiyotlarda “destinatsiya” yoki “sayohatgoh” atamasiga xilma-xil ta'riflar beriladi va ko'p hollarda ular bir-biridan farqlanadi, hamda ularni qanday boshqarish kerak degan savolga aniq javob olish imkoniyatini bermaydi. Jumladan P.Keller “destinatsiya – bu ma'lum turistlar segmenti ehtiyojini qondiradigan bir-biriga birikkan va birlashgan xizmatlar majmuasidir” deb, ta'rif beradi[2, b. 30].

Unga ta'rif berishda talab yoki taklif tomonidan yondashuvlar masalani murakkablashtiradi va fikrlarning bir-biridan farqlanishiga olib keladi. D.Piars, N.Leyper, U.Ziltener, U.Martini, G.Pechlaner kabi turizm sohasidagi xorijiy olimlar talab nuqtai nazaridan yondashib “destinatsiya”ga “sayyohni ma'lum joyga jalb

qilishga qodir bo'lgan mahsulotlar, xizmatlar, tabiiy va sun'iy jozibador omillar majmuasi" deb, ta'rif beradilar. Ayniqsa G.Pechlanerning fikricha "destinatsiyalar – bu sayyohning nazarida sayohat davomida belgilovchi ahamiyat kasb etuvchi, mahsulot yoki birikkan va birlashgan mahsulotlar majmuasi sifatida tushuniladigan, geografik nuqtai nazardan aniq chegaraga ega bo'lgan raqobatbardosh birlikdir"[3, b. 111].

U.Martinning fikricha vaqt o'tishi bilan bu iqtisodiy kategoriya chuqur evolyusiyaga uchradi, ya'ni "ta'tilni o'tkazadigan joy" an'anaviy ma'nosidan, "ko'rsatilgan turistik faoliyatlarni ko'zda tutgan holda mijoz ayni shu joyda o'z dam olish vaqtini o'tkazishga ahd qilgan hudud" ma'nosiga o'tib, ayni vaqtda "ma'lum joyda turistik talab va uning natijalarini boshqarish"ni bildiradi[4, b. 69]. U.Martini xulosa qilib "destinatsiya" uchun "ma'lum iste'molchilar segmenti uchun xilma-xil xizmatlar majmuasi sifatida namoyon bo'ladi, hamda ularning ichidagi faqat alohida mahsulotlar yoki jozibador omillar emas, balki ularning sayyoh tomonidan shakllantirilgan kombinatsiyasi muhimdir"[5, b. 80] deb ta'kidlaydi.

Agar yuqorida nomi tilga olingan olimlarning ta'riflaridagi o'xshashlik ajratilsa, ular "destinatsiya"ni – sayyoh tashrifini amalga oshirishda o'z ehtiyojlarini qondiradigan unsurlarni tanlab ularni birlashtiradigan faoliyati deb tavsiflash mumkin. Yuqoridagi fikrlarga ko'ra, "destinatsiya"ga talab tomonidan qaraganda "diqqatga sazovor geografik joy" bilan "sayohatgoh" bir-biri bilan muvofiq kelmaydi. U, bizning fikrimizcha, destinatsiyaning muhim bir unsuri bo'lib xizmat qiladi.

M.Tamma, F.Brunetti kabi olimlar esa, destinatsiyaga talab tomonidan emas, balki taklif tomonidan yondashib, ma'lum hududga taalluqli tizim deb tushunishadi, uni "turistik mahsulot" va "turistik markaz" (kurortlar)dan ajratishadi. Jumladan, M.Tamma destinatsiya tushunchasiga aniqlik kiritib uni: "mahsulot va taklif tizimi kategoriyalariga asoslanganligini..., geografik joyga nisbatan o'zgaruvchan holda, u strategik menejmentni qo'llash evaziga o'z qiymatini oshiradi"[6, b. 16], deb ta'kidlaydi. Bu ma'noda "sayohatgoh" mahsulot va ishlab chiqaruvchilar

majmuasini tashkil qiladigan “turistik hudud” tushunchasiga yaqinlashadi. Ya’ni, bu yerda “sayohatgoh” va “turistik hudud” turdosh atamalar sifatida talqin qilinadi.

“Destinatsiya”ga taklif nuqtai nazaridan yondashadigan yana bir olim F.Brunettidir. U M.Tammaning fikriga qo‘shimcha qilib shunday aqidani olg‘a suradi: “Aniq taklifni boshqarishga yo‘naltirilgan turizm boshqaruvini muhokama qiladigan bo‘lsak, unga taalluqli bo‘lgan 3 ta mantiqiy atamalarni ajratish mumkin: mahsulot, ishlab chiqaruvchi va taklif tizimi”[7, b. 20]. F.Brunetti bu fikri bilan M.Tamma singari “destinatsiya”ni “turistik hudud” tushunchasi bilan muvofiq demoqchi bo‘ladi. Chunki, u ajratgan atamalarning barchasi birinchi galda “turistik hudud”ga taalluqli bo‘lgan taklif unsurlari ko‘lamiga kiradi.

“Sayohatgoh” tushunchasi “turistik hudud”ga qaraganda kengroq bo‘lib hisoblanadi va uni o‘zida to‘liq qamrab oladi. Ta’kidlash joizki, “turistik hudud” faqatgina muayyan sayyohning sayohat maqsadiga aylanganidan so‘ng “sayohatgoh”ga aylanadi va u “turistik hudud”da mavjud jozibador omillar va turistik faoliyat olib borish uchun barcha shart-sharoitlari mavjud geografik joy sifatida iste’molchi tomonidan qabul qilinadi. Shuning uchun “sayohatgoh”ning jozibadorligi, quyidagi ikkita omildan bevosita bog‘liq bo‘ladi:

- 1) destinatsiyaning turistik oqimni shakllantirish qobiliyati;
- 2) destinatsiyaning sayyohlik ehtiyojlarni qondira bilish darajasi.

Ma’lum diqqatga sazovor joylarni tuzilmali, tashkiliy va boshqaruv majmuasini shakllantirish natijasida ular muayyan “sayohatgoh”larga aylanadilar. Bunday diqqatga sazovor joylar xilma-xil turistik segmentlarning talab-ehtiyojlarini qondirish qobiliyatiga ega bo‘ladilar.

Yevropalik olim M.Tammaning destinatsiya bu - “xilma-xil turistik tadbirkorlik faoliyatlari shakllangan joylarda turistik mahsulotlar taklif qilinadigan va iste’mol qilinadigan hududiy makon”[8, b. 16], degan ta’rifidan uning hududiy birlik ekanligiga ishonch hosil qilinadi. Lekin, talab va taklif tomonidan uning ko‘lami haqida hech qanaqa ma’lumotga ega bo‘la olmaymiz.

Jahon sayyohlik tashkiloti turistik destinatsiyani turizm tizimining belgilovchi elementi va turistik mahsulotni shakllantirish va yetkazib berishning yetakchi omili

sifatida belgilaydi. Destinatsiyani murakkab turistik mahsulot sifatida tasavvur qilsak, diqqatga sazovor joylar, infratuzilma (turish joylari, umumiy ovqatlanish, do'konlar va boshqalar), yordamchi xizmatlar (banklar, aloqa, sog'liqni saqlash tizimi, huquqni muhofaza qilish organlari va boshqalar), hamyonbop va qulay tur paketlar, turistni o'ziga jalb qilish kabi komponentlar hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Turizm doirasidagi eng mashhur lug'atlardan biri bo'lgan Medlik S. tomonidan "Destinatsiyalar sayyohlar tashrif buyuradigan mamlakatlar, hududlar, shaharlar yoki boshqa hududlardir" – deb ta'riflangan. Medlik ma'lumotlariga ko'ra, ma'lum bir geografik hududning sayyohlik yo'nalishi sifatida ahamiyati uchta omillar - qulaylik, diqqatga sazovor joylar va infratuzilma bilan belgilanadi.

Adabiyotlarda "turistik destinatsiya" tushunchasini "turistik makon"[9, b.25], "turistik markaz"[10, b. 192], "turistik mintaqa"[11, b. 45], "ijtimoiy-geografik mahal"[12, b.15], "mushohadadagi tashrif joyi"[13, b. 26], "mintaqaviy loyihalash ob'ekti"[14, b. 10], "rekreatsion (turistik) rayon"[15, b.10], "turistik yo'nalish"[14,b. 45], "mijozga yo'naltirilgan joy"[12, b.45], "turistik klaster"[12, b. 85] va "turistik manzil"[15.b. 9] talqinlari mavjud.

Ye.A.Mashkovich va I.S.Ivanovlarning turistik destinatsiya jihatlarining tasnifotlarida, uning marketing, moliyaviy va institutsional jihatlarini inobatga olinmasdan qolgan. Turistik destinatsiyaning marketing jihatini sayohat hududining siljiti holati, potensial turistlar yashaydigan hududlarga sayyohlik markazlar to'g'risida axborot yuborish, ularni reklamasini tashkil etish kabi marketing faoliyati turlarini qamrab oladi. Hozirgi davrda turistik destinatsiyalar mintaqalarning muhim daromad manbaiga aylanishini sababli, uning kapital sifatini izohlaydigan moliyaviy jihatini ajratish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, turistik destinatsiyalarning sayyohlik markazi, turistik mintaqa, rekreatsion rayon, turistik-rekreatsion majmua, ijtimoiy-geografik mahal, turistik manzil kabi tashkiliy shakllarining mavjudligini inobatga olib, uning institutsional jihatini ajratish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Shunday qilib, turistik destinatsiyaning mavjud jihatlariga qo'shimcha yana marketing, moliyaviy va institutsional jihatlarini kiritib, ularning sifat tafsilotlari

negizida “turistik destinatsiya” tushunchasini qiyosiy tahlilni o‘tkazish maqsadida “7 o‘lchovli” vositasi tuzildi. Bunday tahlil vositasining mazmunli ko‘rinishi

3-jadvalda keltirilgan “7 o‘lchovli” qiyosiy tahlil o‘tkazish vositasidan foydalanib turistik destinatsiya nazariyasidagi har bir yondashuvda destinatsiya jihatlarining aks topilganlik holatlarini iqtisodiy tahlil asosida ekspert bahosi aniqladi. Turistik destinatsiya jihatlarining nazariy yondashuvlarda aks topilganlik holatlarining ekspert baholarini 4-jadvalining “Turistik destinatsiyani ta’riflash yondashuvlari” satrlari va “Turistik destinatsiyaning jihatlari” ustunlarining kesimida joylashgan tegishli katakchalariga yozib chiqildi. 2-jadvaldagi solishtirma baholash ma’lumotlari yuzasidan turistik destinatsiya nazariyasidagi turli yondashuvlari bo’yicha quyidagilar aniqlandi:

1) Tahlillagan barcha yondashuvlar birday turistik destinatsiyani aniq geografik joyga bog‘lab, unga hududiy birlik sifatida qaraladi. Bunday qarash turistik destinatsiyani hududiy fazoviy xususiyatga ega bo‘lganligi va u yo‘nalish bo’yicha o‘rnini o‘zgartiradigan muayyan joyni anglatganligidan dalolat beradi.

2) Destinatsiya nazariyasidagi 12 ta yondashuvlari o‘rtasida birorta ham uning 7 ta jihatlarini to‘liq aks ettiradigani mavjud emas. Shuning uchun turistik destinatsiyaning barcha jihatlarini qamrab oladigan uning yangicha talqinidagi yondashuvini asoslashga zarurat mavjud.

3) Turistik destinatsiyalarni ta’riflash yondashuvlarining oqsaydigan jabhasi uning moliyaviy jihatini hisoblanadi. Destinatsiya nazariyasidagi 12 ta yondashuvlari o‘rtasida birortasi ham uning moliyaviy jihatini inobatga olinmaganligi aniqlandi. Destinatsiyaning kapital xususiyatidan kelib chiqadigan sayyohlik hududlarining o‘ziga xos tovar sifatida daromad keltirish qobiliyatlarini ham “turistik destinatsiya” nazariyasida inobatga olish lozim.

4) Qiyosiy tahlil natijasida ayon bo‘ldiki, aksariyat yondashuvlarda “turistik destinatsiya” ning iqtisodiy jihatini qisman mavjud bo‘lib, ularda destinatsiya ichidagi hududiy turistik mahsulot to‘g‘risida so‘z yuritiladi. Faqatgina ikkita: “mijozga yo‘naltirilgan joy” va “turistik manzil” shularda iqtisodiy jihatning to‘liq mavjudligi aniqlandi. Ya’ni M.A.Morozov va N.S.Ibragimovlar destinatsiya ichidagi

mahsulotni emas, balki, sayyohlik joyning bevosita o'zini iste'mol va ayirboshlash qiymatga ega bo'lgan o'ziga xos tovar sifatida ko'rib chiqadilar.

Xulosa o'rnida aytish joizki, rivojlangan davlatlarda vujudga kelgan turizm tadbirkorligining destinatsion yondashuvining tayanch atamasi bo'lmish "turistik destinatsiya" (inglizchasiga "tourizm destination", ruschasiga "mesta turistskogo naznacheniya") ni o'zbekchasiga "sayohatgoh" deb tarjima qilish ma'qul bo'ladi. Chunki, turistik destinatsiyaning sayohatgoh ifodalash shakli, bu tushunchaning ikki tomonlama tabiati: yagona hududiy sayyohlik mahsuloti sifatidagi tijorat birligi va sayohat hududi sifatidagi geografik birligining uyg'unligini aks ettiradi. "Turistik destinatsiya" ga ma'nodosh "sayohatgoh" tushunchasi turistik talab va taklifni uyg'unlashtiruvchi turizm tadbirkorligiga xos atama hisoblanadi.

Amalda turistik destinatsiya(joy)larning kompleks mahsuloti ishlab chiqilmoqda, uni hududiy-geografik, boshqaruv va ekologik jihatlar nuqtai nazaridan tahlil qilishga ishonarli urinishlar qilingan. So'nggi paytlarda turizm tahlilining gumanitar, ijtimoiy-madaniy jihatlariga qiziqish ortib bormoqda. Uning asosiy o'zagi, mazmunli hukmronliklari, jozibali, ma'naviy tarkibiy qismini o'rganishga shoshilinch ehtiyoj paydo bo'ldi.

Turistik yo'nalishni tashkil etuvchi hodisalar – turizm institutlari va muzeyni ularning ijtimoiy-madaniy amaliyotlarining o'zaro bog'liqligida tahlil qilish, ularning nafaqat turizm sohasidagi, balki butun jamiyat uchun ahamiyatini aniqlash zarur. Ommaviy madaniyat va globallashib borayotgan axborot jamiyati sharoitida ularning faoliyat ko'rsatishining o'ziga xos xususiyatlarini – dunyoni o'zgartirayotgan ijtimoiy-madaniy jarayonlarni, madaniy turizm, turistik yo'nalishlar va muzeylar haqidagi g'oyalarimizni o'rganish zarur. Bu vazifalar ushbu ishning tuzilmalari va mazmunini belgilaydi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati:

1. Leiper N. The framework of tourism: Towards a definition of tourism, tourist, and the tourist industry // Annals of Tourism Research, № 6(4), 1979. – P. 407

2. Keller P. Destination marketing: Strategic areas of inquiry, in M.Manente e M.Cerato (eds.) From destination to destination management e marketing, Ciset, Venezia, Edizione libreria Editrice Cafoscarina S.c.r.l., 2000. – P. 30
3. Pechlaner H. Weiermair K. (a cura di), Destination Management, Touring Club Italiano 2000 – P. 111
4. Martini U. Da luoghi a destinazioni turistiche. Ipotesi di destination management nel turismo alpino. Mariangela Franch (a cura di), Destination Management. Governare tra locale e globale, G.Giappichelli Editore 2002 - P. 69
5. Tamma M. Destination management: gestire prodotti e sistemi locali di offerta., Mariangela Franch (a cura di), Destination Management. Governare tra locale e globale, G.Giappichelli Editore 2002. – P. 16
6. Medlik S. Dictionary of travel, tourism and hospitality. 2nd ed. / S.Medlik. Oxford: Butterworth-Heinwmann, 1993. - P. 73
7. Рябуха А.Ю. Управление развитием местных сообществ на основе использования туристского пространства: дис. ... канд. экон. наук. Краснодар, 2006. – С. 25
8. Боголюбов В.С. Орловская В.П. Экономика туризма. 3-е изд. - М.: Академия, 2005 – С. 192
9. Николаев С.С. Стратегия формирования единого туристского пространства в регионе: На примере Санкт-Петербурга и Ленинградской области // Автореферат кандидата экономических наук. [Электронный ресурс]. Санкт-Петербург. 2000. - Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/strategiya-formirovaniya-edinogoturistskogo-prostranstva-v-regione-na-primere-sankt-peterbu>. 28.02.2012 г.
10. Себекина Т.А. Формирование комплекса продвижения туристских услуг дестинации (на примере Камчатки): //Автореферат кандидата экономических наук. [Электронный ресурс]. Москва. 2006. - Режим

доступа: <http://www.dissercat.com/content/formirovanie-kompleksa-prodvizheniya-turistskikh-uslug-destinatsii-na-primere-kamchatki>

11. Зорин А., Зорин И. Дестинация. М., РМАТ, 2009. – С. 26
12. Дюжева Е.Л. Институционализация управления для сферы рекреации и туризма (на примере Южного Федерального округа Российской Федерации). Автореферат дисс...докт.социол.наук. Сочи. 2012. – С. 10¹
13. Геращенко Э.А. Формирование механизма управления инвестиционной привлекательностью в рекреационной сфере. Автореферат дисс.... канд.экон.наук. Сочи. 2011. – С. 10
14. Новиков В.С. Инновации в туризме. Учебное пособие. http://www.srinest.com/book_970_chapter_1_Annota%D1%81ija.html.
15. Морозов М.А. Экономика и предпринимательство в социально-культурном сервисе и туризме. М.: Издательский центр Академия, 2004. – С. 45
16. Львова Т.В. Влияние качества туристских услуг на экономику дестинации (на примере города-курорта Сочи). Автореферат дисс... канд.экон.наук. Сочи. 2011. – С. 85
17. Ибрагимов Н.С. Ўзбекистонда халқаро туризмни ривожлантиришда дестинацион менежмент концепциясини қўллаш. Автореферат дисс... икт.фан.номз. Самарқанд.2008. Б. 9

MADANIY MEROSDA TARG'IBOT MASALALARI

Annotatsiya: *Maqolada madaniy meros ob'ektlarini targ'ib qilish va unda muzeylarning roli haqida so'z yuritiladi. Madaniy meros ob'ektlarini muhofaza qilinishiga O'zbekiston Respublikasining har bir fuqarosi mas'ulligi konstitutsiyada ham belgilab qo'yilgan. Lekin, madaniy merosimizning ahamiyatini tushunib etmasdan uning qadriga etib bo'lmaydi, ya'ni avvalambor odamlar ongida madaniy merosga nisbatan faxr, g'urur va ma'naviy jihatdan shu zaminning bir qismi ekanligi tuyg'ularini uyg'otish lozim.*

Kalit so'zlar: *Madaniy meros, muzey, ommalashtirish, targ'ib qilish, ta'lim, ko'rgazma, ommaviy axborot vositalari.*

Arxeologiya merosi ob'ektlarini ommalashtirish va targ'ib qilishdan maqsad O'zbekistonning noyob tarixiy, madaniy, ma'naviy va ilmiy markazlari sifatida davlat tarixiy-arxeologiya muzey-qo'riqxonasini tashkil qilish va barqaror rivojlanishini ta'minlash uchun shart-sharoitlarni yaratishni rag'batlantirish bo'lishi lozim.

Targ'ibotning vazifalari zamonaviy ko'p madaniyatli muzeyni yaratish, muzey majmuasining turistik va investision jozibadorligini oshirish, madaniy meros ob'ektlarini saqlash, ularni O'zbekistonda ham, chet elda ham ommalashtirish, shuningdek, noyob ob'ektlardan birining barqaror rivojlanishini ta'minlashga xizmat qilishi lozim.

O'zbekistonning tarixiy, madaniy va ma'naviy markazlari – davlat tarixiy-arxeologik muzey-qo'riqxonalari yaratish, madaniy meros ob'ektlarini muhofaza qilish, saqlash va ko'rgazmaga qo'yishning zamonaviy texnik vositalari bilan jihozlangan, to'liq ilmiy-tadqiqot bazasi va ekspozisiya imkoniyatlariga ega noyob muzey majmuasi sifatida faoliyatini tashkil etishdan iborat.

Bundan tashqari, muzey-qo'riqxonalar targ'iboti oldiga quyidagi mafkuraviy vazifalar qo'yiladi:

- ularni kelajak avlodlarga o'tkazish uchun muhim qiymat yo'nalishlarini yaratish;

- tarixiy qadr-qimmat, vatanparvarlik va bebaho madaniy meros ob'ektlari va muzey kolleksiyalari ko'rinishidagi mamlakat madaniy merosi bilan faxrlanish tuyg'ularini tarbiyalash;

- o'tmish merosini qadrlaydigan, ma'naviy barkamol va barkamol shaxsni tarbiyalash;

- butun aholi, xususan, yoshlar o'rtasida badiiy didni tarbiyalash;

- madaniyatlar muloqotini nafaqat mamlakatlar, balki xalqlar o'rtasida ham rivojlantirish[4;8].

Jahon sivilizatsiyalaridan biri vujudga kelgan Markaziy Osiyoning bir qismi sifatida mustaqil O'zbekistonda ta'lim va madaniy meros sohalari uzviy bog'liqligi mavjud.

Hozirgi kunda ta'limning sifatini oshirish va uni rivojlantirish uchun albatta ajdodlarimizdan bizga meros qolgan madaniy meros ob'ektlariga murojaat qilmasdan iloj yo'q.

Har bir yosh avlod tarbiyasida o'ziga ishonch, kelgusida yuksak marralarni egallash, muvaffaqiyatga erishisha vatanga muhabbat tuyg'ularini shakllantirishda madaniy merosimiz ulkan ahamiyat kasb etadi.

Yosh avlodning shakllanishi maktabgacha ta'lim muassasasidan boshlanadi. Ularning dunyoqarashi, muhitga moslashishi va shaxs sifatida shakllanib borishi shu davrdan boshlanadi. Ularga madaniy merosimiz, an'ana va urf-odatlarimizni qanchalik ko'proq tanishtirib borsak, shunchalar ko'proq ajdodlar merosini kelgusi avlodga yetib borishiga xizmat qilgan bo'lamiz.

Bog'cha, maktab, o'rta va oliy ta'lim muassasalarida tarbiya yoki dars jarayonlarida o'quvchi hamda talabalarga madaniy merosimizning tarixi, allomalarimiz erishgan yutuqlar haqida bilim berish bilan birga, ular yaratgan bino va inshootlar, foydalangan asbob-uskunalar, ta'lim jarayoni, madaniy-ma'naviy dunyosi to'g'risida tarixiy joylar, muzeylarga chiqqan holda amaliy tarzda tushunchalar berish, nazariy bilimlarini mustahkamlash uchun ko'proq vaqt ajaratish lozim bo'ladi.

Maktab, o'rta va oliy ta'lim muassasalarida o'lkashunoslik muzeylari yoki burchaklarini tashkil etish orqali yoshlarning ma'naviyatida ijobiy xususiyatlarning o'sib borishini ta'minlash kerak.

Mamlakatimizda madaniy meros ob'ektlari va muzeylarga tashrif buyuruvchilarni yanada ko'proq jalb qilish maqsadida ularda "ochiq eshiklar" kuni o'tkazilishi, o'quvchi, talabalarga kirish chiptalarida imtiyozlar berilishi sohaga bo'lgan e'tibor kuchayayotganligidan dalolat beradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 19 iyundagi "O'zbekiston Respublikasi Turizm va sport vazirligi huzuridagi Madaniy meros agentligi faoliyatini tashkil etish hamda sohani innovasion rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-5150-sonli qarorining 4-ilovasi bilan tasdiqlangan "2021-2022 yillarda moddiy madaniy meros ob'ektlarini muhofaza qilish, muzeylar faoliyatini rivojlantirish va sohani raqamlashtirish bo'yicha «yo'l xaritasi» 10-bandida tegishli oliy ta'lim muassasasida madaniy merosni boshqarish bo'yicha ta'lim yo'nalishi va fakultet tashkil etish masalasining qo'yilishi ham muhim qadamlardan biri hisoblanadi.

Oliy o'quv yurtlarida alohida fakultetlarning yoki bo'limlarning tashkil etilishi sohaga bo'lgan e'tiborning kuchayib borishidan dalolat beradi. Shuningdek, kelajakda yetishib chiqayotgan kadrlarni joy-joyiga qo'yish, ish bilan ta'minlash masalasini ham ko'rib chiqish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Albatta, faqatgina shu bilan chegaralanib qolmasdan madaniy meros ob'ektlarini muhofaza qilish, saqlash va asrab-avaylash ishlarini targ'ibot orqali amalga oshirish eng samarali usul hisoblanadi. Uni esa mamlakatimizning eng faol aholi qatlami bo'lgan yoshlar orasida amalga oshirish yanada yaxshiroq natija ko'rsatadi. Targ'ibot ishlarini bola esini taniy boshlagan davrdan, ya'ni bog'chaga qatnay boshlagan davrdan boshlash kerak bo'ladi.

Shu bilan birga, madaniy merosga bo'lgan hurmatni shakllantirish ta'lim berish jarayoni hamrohligida uzluksiz olib borish o'z samarasini berishi kutilgan mustahkam poydevordir.

Shunday qilib, ta'lim va madaniy merosga bo'lgan e'tibor kelgusi avlod tarbiyasi, ma'naviyatining shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatuvchi omillardandir.

Bu o'rinda dunyoning barcha mamlakatlaridagi voqea va hodisalar, jahon bo'ylab mashhur bo'lgan dam olish maskanlari, tabiat mo'jizalari va madaniy meros ob'ektlari haqida tezkor ma'lumot beruvchi axborot vositalarining o'rni beqiyosdir[3].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 19 dekabrda "Moddiy madaniy meros ob'ektlarini muhofaza qilish sohasidagi faoliyatni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4068-sonli qarorining 12-bandida O'zbekiston Milliy teleradiokompaniyasining «Madaniyat va Ma'rifat» telekanali Departamentning moddiy madaniy meros ob'ektlarini ilmiy asoslarda targ'ib etish va audiovizual asarlarni tayyorlash bo'yicha bosh axborot hamkori sifatida belgilangan[9].

Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 30 martda "O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi huzuridagi Madaniy meros departamenti faoliyatini tashkil etish hamda moddiy madaniy meros ob'ektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanishga oid ayrim normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida"gi 265-sonli qarori qabul qilindi.

Ushbu qarorlar asosida Madaniy meros departamenti madaniy meros ob'ektlarini muhofaza qilish va ularni keng xalq ommasi o'rtasida targ'ib qilish maqsadida O'zbekiston Milliy teleradiokompaniyasining "Dunyo bo'ylab", "Mahalla", "Madaniyat va ma'rifat" telekanallari, "Mahalla", "O'zbekiston 24" radiokanallarida davra suhbatlari, ko'rsatuv va eshittirishlar tayyorlanib kelmoqda.

Kelgusida madaniy meros ob'ektlarini muhofaza qilish va targ'ibot ishlarini yanada kuchaytirish maqsadida "Madaniyat va ma'rifat" telekanali bilan doimiy hamkorlik qilish belgilangan.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 3 martdagi "Moddiy madaniy meros ob'ektlari va YuNESKOning Umumjahon merosi ro'yxatiga kiritilgan hududlar muhofazasini kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 119-son qarori 4-ilovasi bilan tasdiqlangan "2021-2022 yillarda

moddiy madaniy meros ob'ektlarini aniqlash, hisobini yuritish, muhofaza qilish, asrash, ilmiy tadqiq etish, ommalashtirish va ulardan oqilona foydalanish hamda O'zbekiston Respublikasi Turizm va madaniy meros vazirligi huzuridagi Madaniy meros agentligi faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari dasturi" 37-49-bandlarida:

Ommaviy axborot vositalari, jurnalistlar, blogerlar va boshqa faol fuqarolar ishtirokida:

har chorakda matbuot anjumani o'tkazish;

har olti oyda info-tur tashkil etish;

har oyda Madaniy meros departamenti faoliyati haqida batafsil hisobot e'lon qilish.

Madaniy merosni himoya qilish va targ'ib qilishdagi faolligi uchun ommaviy axborot vositalari va blogerlar o'rtasida:

kamida 3 ta nominatsiya bo'yicha respublika ochiq tanlovini tashkil etish;

tanlovni yilda kamida 2 marta o'tkazish;

har bir nominatsiya bo'yicha 1 ta birinchi, 2 ta ikkinchi va 3 ta uchinchi o'rin olganlarni munosib taqdirlash;

tanlovni tashkil etish va o'tkazish tartibini ishlab chiqish va tasdiqlash, tanlovda qatnashishni keng targ'ib qilish.

Madaniy meros sohasida faoliyat olib boradigan nodavlat notijorat tashkilotlar faoliyatini qo'llab-quvvatlash, ularga grant va ijtimoiy buyurtmalar berish.

Yoshlarning ongida madaniy merosimizga bo'lgan hurmat tuyg'usini kuchaytirish maqsadida ta'lim muassasalarida targ'ibot ishlarini olib borish.

18 aprel – Yodgorliklarni va tarixiy joylarni asrash xalqaro kuni arafasida:

turli tadbirlar va respublika ko'rik-tanlovlarini o'tkazish hamda g'oliblarni munosib taqdirlash;

har bir tuman (shahar)da kamida 50 nafar madaniy merosni himoya qilish bo'yicha faol fuqarolarni taqdirlash.

Moddiy madaniy meros ob'ektlari to'g'risida ommabop filmlar yaratish.

Moddiy madaniy meros ob'ektlarining 3D modeli rekonstruksiyalari va raqamli axborot bazasini yaratish.

Moddiy madaniy meros ob'ektlarining katalogini yaratish.

Ommaviy axborot vositalarida madaniy meros haqida doimiy ravishda turkum materiallar berib borish.

Madaniy meros departamenti bilan telekanallar hamkorligini kengaytirish, har yarim yillik uchun birgalikda Media reja qabul qilish va uni amalga oshirib borish.

Arxeologiya ob'ektlarida ilmiy tadqiqotlar o'tkazish rejalashtirilgan ob'ektlarni va ushbu ob'ektlarda ilmiy tadqiqot olib borish uchun ruxsatnoma olgan arxeologlarning ro'yxatini e'lon qilib borish[8] kabi chora tadbirlar belgilangan.

2019 yil 11 iyulda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston tarixi» telekanalini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida PQ-4390-sonli qarori qabul qilingan.

Ushbu qarorning maqsadi Vatanimizning qadimiy va boy tarixini chuqur o'rganish, ushbu yo'nalishdagi ilmiy-tadqiqot ishlarini faollashtirish, yosh avlodni milliy qadriyatlar va ajdodlarimizning bebaho merosi asosida tarbiyalash, jamiyatda vatanparvarlik va o'z xalqi bilan g'ururlanish tuyg'usini shakllantirish asosida milliy o'zlikni anglash hissini mustahkamlash va vatandoshlarimiz dunyoqarashini kengaytirish[1] hisoblanadi.

Qarorda ming yillar qa'riga ildiz otgan O'zbekistonning ko'hna va boy tarixi, xalqimizning jahon sivilizatsiyasi rivojiga qo'shgan g'oyat katta ilmiy, madaniy va ma'naviy hissasi haqida mamlakatimiz aholisini, shuningdek, chet el jamoatchiligini keng ko'lamda xabardor qilish;

har bir voqeaning mazmun-mohiyatini izchil va tizimli ochib berish orqali buyuk tariximizning barcha davrlarini chuqur ilmiy tadqiqotlarning xolisona natijalari asosida ko'rsatib beruvchi axborot-tahliliy va mavzuli teleko'rsatuvlar, tok-shou, «davra suhbatlari»ni yuqori professional va g'oyaviy-badiiy saviyada tayyorlashni tashkillashtirish[1] belgilangan.

Qaror bandlarining ijro talablaridan kelib chiqib, yangi tashkil etilgan “O‘zbekiston tarixi” telekanali bilan birgalikda har haftada bitta ko‘rsatuv tayyorlash rejalashtirilgan.

O‘zbekiston Milliy axborot agentligi tomonidan madaniy meros ob’ektlari, ularni muhofaza qilish, saqlash va foydalanishga doir 1000 dan ortiq maqolalar e’lon qilingan bo‘lib, shundan 390 dan ziyodi arxeologiya merosi ob’ektlariga tegishli hisoblanadi[11].

O‘zbekiston boy tabiiy, madaniy va tarixiy merosining mavjud resurslari va imkoniyatlaridan samarali foydalanish, innovasion g‘oyalar va texnologiyalarni joriy etish, investisiyalarni faol jalb qilish turizm sohasini yanada rivojlantirish uchun qulay iqtisodiy hamda tashkiliy-huquqiy shart-sharoitlarni yaratishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, turizm bosqichma-bosqich mamlakat iqtisodiyotining strategik tarmog‘iga aylanayotganligini hisobga olgan holda mintaqalarning salohiyatini turizm sohasiga to‘liq jalb etishni, xizmatlar sohasini rivojlantirishni, Buyuk ipak yo‘lida turizm yo‘nalishining jozibador markazi sifatida respublikaning ijobiy qiyofasini shakllantirishni ta’minlaydigan, yuqori malakali va jahon turizm industriyasi bozorida raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash maqsadida Samarqand shahrida «Ipak yo‘li» turizm xalqaro universiteti tashkil etildi[2].

Keyinchalik, O‘zbekiston Respublikasida turizm, madaniy meros va muzeyshunoslik sohalarida xalqaro standartlarga mos uzluksiz ta’lim tizimini yanada takomillashtirish, mehnat bozorining zamonaviy talablariga muvofiq yuqori malakali raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash jarayonini yo‘lga qo‘yish, fan, ta’lim va ishlab chiqarishning integratsiyasini ta’minlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Turizm, madaniy meros va muzeyshunoslik sohalarida malakali kadrlar tayyorlashning uzluksiz tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori 1-bandining a) kichik bandiga muvofiq «Ipak yo‘li» turizm xalqaro universitetini «Ipak yo‘li» turizm va madaniy meros xalqaro universiteti etib qayta nomlangan[10].

2019 yil 21 avgust kuni Toshkent shahridagi Yoshlar ijod saroyida “O‘zbekiston – buyuk yo‘llar va sivilizatsiyalar chorrahasi: imperiya, din, madaniyat” mavzusidagi meros haftaligi (22-27 avgust) oldidan matbuot anjumani tashkil etilgan.

22 avgust kuni Toshkentda O‘zbekiston madaniy merosini o‘rganish, asrash va targ‘ib etish bo‘yicha Butunjahon jamiyatining III xalqaro kongressi ish boshlagan. Kongressda O‘zbekiston madaniy merosining dunyo to‘plamlarida saqlanayotgan merosiga bag‘ishlangan yangi 20 jildli kitob-albom taqdimoti o‘tkazilgan [7].

Tadbirda O‘zbekiston madaniy merosini o‘rganish, saqlash va ommalashtirish ishlari bo‘yicha olib borilayotgan islohotlar haqida so‘zlovchi videorolik namoyish etildi[5].

2021 yil 13-21 sentabr kunlari Toshkent, Xiva va Nukus shaharlarida Madaniy meros haftaligining bir qator madaniy tadbirlari o‘tgan[6].

Haftalik doirasida O‘zbekiston madaniy merosini o‘rganish, saqlash va ommalashtirish bo‘yicha Butunjahon jamiyatining «O‘zbekiston madaniy merosi – Yangi Renessans poydevori» V Kongressi bo‘lib o‘tgan.

O‘zbekiston hukumati qo‘llab-quvvatlashi bilan o‘tkazilgan V kongress O‘zbekiston madaniy merosini o‘rganish, saqlash va ommalashtirish bo‘yicha Butunjahon jamiyati va O‘zbekiston elektron ommaviy axborot vositalari milliy assotsiatsiyasi tomonidan tashkillashtirilgan, YUNESKO, Turizm va sport vazirligi, Madaniyat vazirligi, «Eriell Group» neft servis kompaniyasi ko‘magi bilan o‘tkazilgan.

Madaniy meros haftaligi doirasida Xiva shahrida "Markaziy Osiyo dunyo sivilizatsiyalari chorrahasida" xalqaro madaniyat forumi, YuNESKO shafeligida “Arxeologiya va turizm: salohiyatni aniqlash va merosni boshqarish” xalqaro anjumani, O‘zbekiston fuqarolari va xorijlik mehmonlarni mamlakatimiz san’atining noyob durdonalari bilan tanishtirish maqsadida o‘ndan ortiq ko‘rgazmalar tashkil etilgan.

Shunday qilib, keyingi yillarda madaniy meros ob'ektlarini targ'ib qilish va ularni ommalashtirish borasida bir qator amaliy ishlar qilinmoqda. Madaniy merosimizni keng xalq ommasiga tanishtirishda muzeylarning o'rni ortib bormoqda.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati:

1. «O'zbekiston tarixi» telekanalini tashkil etish chora-tadbirlari tўғrisida. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 11 июлдаги ПҚ-4390-сонли қарори. Lex.uz.
2. «Ипак йўли» туризм халқаро университети ташkil etish tўғrisida. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 28.06.2018 йилдаги ПҚ-3815-сонли қарори. Lex.uz.
3. Исмоилова Ж. Маданий мерос тарғиботининг замонавий тамойиллари. Ахборот-кутубхона журнали. INFOLIB, №4, 2018.
4. Концепция развития ФГБУК «Государственный историко-археологический музей-заповедник «Херсонес Таврический» (2016-2026 гг). Севастополь 2016 г. стр.8
5. Маданий мерос ҳафталиги доирасида халқаро конгресс иш бошлади. Ўзбекистон Республикаси ҳукумат портали. <https://gov.uz/uz/news/view/23808>.
6. Ўзбекистонда Маданий мерос ҳафталиги бўлиб ўтмоқда. <https://www.gazeta.uz/uz/2021/09/14/heritage-week/>
7. Маданий мерос ҳафталиги: Нима? Қаерда? Қачон? Ўзбекистон Республикаси ҳукумат портали. <https://gov.uz/uz/news/view/23803>.
8. Моддий маданий мерос объектлари ва ЮНЕСКОнинг Умумжаҳон мероси рўйхатига киритилган ҳудудлар муҳофазасини кучайтириш чора-тадбирлари тўғrisida. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 3 мартдаги 119-сон қарори. Lex.uz.
9. Моддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятни тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғrisida.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 19 декабрда ПҚ-4068-сонли қарори. Lex.uz.

10. Туризм, маданий мерос ва музейшунослик соҳаларида малакали кадрлар тайёрлашнинг узлуксиз тизимини янада такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 30.10.2021 йилдаги ПҚ-5270-сонли қарори. Lex.uz.
11. Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги. Uza.uz.

MUZEY PEDAGOGIKASI VA UNING IMKONIYATLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada muallif tomonidan muzey pedagogikasi vositasida o'qitishning imkoniyatlari yoritilgan. Unda muzeyning yoshlar tarbiyasida tutgan o'rnini, muzey pedagogikasining xorij tajribasi, mohiyati va imkoniyatlari ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Maktab va muzey, maxsus ekskursiyalar, muzey pedagogikasi, muzeysunoslik, muzey muhiti, Bolalar muzeyi, «Bolalar asri».

Xorijiy muzeylar tajribasiga nazar solsak, u yerda muzey pedagogikasi sohasi o'z o'rnini allaqachon topib olganiga shoxid bo'lamiz. Ta'lim tizimi sohasi bo'yicha mashhur amerikalik mutaxassis Gregori Ramsey «maktab va muzey jamiyatga ajdodlar «hududi» sifatida qaytishi kerak deb ta'kidlab, bu zamonaviy dunyo kattalar uchun bunyod etilgan bo'lib, unda bolalar uchun joy yo'q»[1,5] - degan edi. Xaqiqatan ham bu masalaga jiddiy qarasak, 90- yillarga qadar inson uchun yaratilgan qulayliklar va sharoitlar, bunyod etilgan turli ma'rifiy markazlar orasida bolalar uchun maxsus yaratilgan maskanlar deyarli bo'lmagan (bolalar ijodiyot markazlari va madaniyat uylari bundan mustasno). Bunga albatta muzeylar ham kiradi. Muzeylar bolalar va o'quvchilarning eng ko'p tashrif buyuruvchi maskani bo'lishiga qaramay, ularning dunyoqarashi va talabi darajasidagi ekspozitsiyalar yaratilmagan. Faqatgina ularga ekskursovodlar tomonidan yoshlarini inobatga olgan holda maxsus ekskursiyalar olib borilgan, xolos.

Muzey pedagogikasi nima va u nima uchun kerak degan savol tug'iladi. Ko'p yillik umumjahon tajribalaridan kelib chiqqan holda u bolalarni tarbiyalash jarayonidagi bebaho ko'makchi, ularni shaxs sifatida shakllantirish, shuningdek, nafaqatgina o'z hayoti bilan balki yuzlab insonlar hayoti bilan birga yashashga o'rgatadi, yosh avlodni buzg'unchilikka emas, balki bunyodkorlikka da'vat etadi.

Muzey pedagogikasi - pedagogika, psixologiya va muzeysunoslikning o'zaro uyg'unligi natijasida shakllangan fan yo'nalishi hisoblanadi. Dastlab muzey pedagogikasi tushunchasi XX asr boshlarida Germaniyada shakllangan va ilmiy

muomalaga kiritilgan. Uni hayotga tatbiq etishda A.Lixtvark, A. Reyxven va R.Froydental nomlari bilan bog'liq. Avvaliga bu soha o'quvchilar bilan ishlashga mo'ljallangan muzey faoliyatining bir yo'nalishi sifatida talqin etildi. 1913 yilda A.Lixtvark birinchi marta muzeyning ma'rifiy maskan sifatidagi ahamiyati g'oyasini shakllantirdi va tashrifchi bilan muloqotda yangi usullarni taklif etdi. R.Froydental birinchi bo'lib muzeylarda maktab maktab tizimidagi mashg'ulotlar o'tish metodikasini yaratdi. Shuningdek, muzey muhitida ta'lim jarayonini tashkil etish uchun pedagog mutaxassisni zarurligini ta'kidlab, unga «muzey pedagogi» nomini berishni taklif etdi.

1934 yilda Germaniyada «Muzey pedagogikasi» tushunchasi birinchi marta iste'molga kiritildi. Ya.K.Frizenning fikriga ko'ra, muzey pedagogikasi – bu ma'rifiy ishlar va muzey didaktikasiga tayanadigan, muzey vositalari bilan badiiy tarbiyaning an'anasi hisoblanadi[8,32].

F. Fogt fikricha esa, muzey pedagogikasi – bu muzeylararo hamda ularning kolleksiyalari va tomoshabinlari o'rtasidagi vositachilik faoliyatidir[9,56].

A.Reyxveyn esa muzeylarda pedagogik faoliyatini rivojlantirish uchun asosan ekspozitsiyalarni maktab o'quv dasturlariga moslab tashkil etish, o'qituvchi, o'quvchi va muzey orasidagi hamkorlik, maktab o'qituvchilarini muzey ilmiy xodimlari tomonidan malakasini oshirish kabi vazifalarni amalga oshirish zarurligini ta'kidladi[6,28].

Jamiyatning barcha qatlamlariga eng ko'p ta'sir ko'rsatish uchun muzey bilan maktabni yagona maqsad birlashtirgan, uning birinchi direktori G. Kol muzeyning ta'limiy mohiyatini chuqur anglab yetgan holda: «... Muzey va galereyalar o'z oldiga ta'limiy maqsadni qo'ymas ekan, ular zerikarli va foydasiz muassasa bo'lib qolaveradi» (Muzeynaya pedagogika). G. Kolning o'quvchi va talabalarning ko'plab avlodiga foyda keltirgan bunday fikri muzeylarning ta'limiy faoliyati modelini shakllantirishni taqozo etdi va ushbu yo'nalishda muzey siyosatiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi.

Muzeydagi mashg'ulotlar muvaffaqiyatini Berlinning mohir pedagogi G.Froydental quyidagi shart-sharoitlar bilan bog'laydi: muzeylarga bo'lgan har bir

tashrif aniq o'quv maqsadiga ega bo'lishi; muzeyga tashrifni bolalarning maktabda mashg'ulotlardan charchagan paytida emas, balki u yerdagi manbalarni idrok etishiga tayyor bo'lgan paytida uyushtirish; bolalargagina emas, kattalarga ham tinglash uchun og'ir bo'lgan obzorli ekskursiyalardan voz kechish; bolalarning mavzular bo'yicha mustaqil ijodlari (rasmlar, insholar, yaratgan modellari) muzeyga tashriflarining yakuni bo'lishi lozim[7,67].

G.Froydental bolalar bilan muzey ta'lim jarayonini tashkil etishga tayyor bo'lgan mutaxassislarni muzey pedagogi deb atagan holda katta yoshdagi bolalar uchun texnika va maxsus muzeylarda, kichik yoshdagi bolalarni esa o'lkashunoslik, tabiiy-ilmiy va badiiy muzeylar bilan tanishtirishdan boshlashni tavsiya etdi.

Jamiyatni gumanitarlashtirish bilan bog'liq holda muzeylar soni XX asr oxirliriga kelib yanada ko'paya boshladi. Jamiyatda muzeylarga bo'lgan talab bu insonning o'z hayotida ma'naviyat va san'atning o'rnini anglashning ko'rsatkichi bo'lib, uning ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatida eng oliy maqsadlaridan sanaladi.

Kuzatishlardan ma'lum bo'ladiki, muzeylarning ta'lim jarayoniga kirib kelishi insonni ham psixologik, ham ahloqiy jihatdan shakllanishida, shuningdek, hozirgi o'zgarayotgan davrda yashashga, ijtimoiy-ma'naviy islohotlarning sub'ekti bo'lishga ham yordam beradi, ya'ni o'quvchi muzeylardagi ma'naviy merosni ko'rib, o'rganib, uni anglab olishi natijasida o'z hayoti faoliyatiga ham mazmun kiritadi. Chunki muzey va ta'lim muassasalarining o'zaro aloqasi ma'naviy boyliklar, san'atda aks etgan xodisa va voqealar, inson ichki va tashqi hayotida yangidan yashash imkoniyatiga ega bo'ladi[10,166]. Ta'lim-tarbiyaning rivojlanishiga yo'naltirilishidagi umumpedagogik vazifalar muzeylar faoliyatini ham pedagoglashtirishni taqazo etadi. Shunga ko'ra ta'lim muassasalari muzeylar bilan hamkorlikda ta'limni modernizatsiyalashning eng oliy maqsadi hozirgi sivilizatsiyalashgan zamonda yashay oladigan va o'ziga to'g'ri yo'l topa oladigan bir butun, yaxlit shaxsni shakllantirishni nazarda tutadi.

Muzeylar faoliyatini ta'lim-tarbiyaga yo'naltirish hozirgi davrda boshlangan emas. Uning tarixiy ildizlari qadim-qadimlarga borib taqaladi. Rossiya, AQSH, Angliya, Fransiya va Germaniya muzeylari faoliyati san'at va fanni

ommalashtirishni o'z oldilariga asosiy vazifa qilib qo'ydilar. Masalan, Fransiya'dagi Luvr muzeyining eksponatlar to'plami nafaqat tashrif buyuruvchilar bilimini kengaytirishga, balki fanning arxeologiya va tarix kabi sohalarini rivojlantirishga katta ta'sir ko'rsatgan, shuning uchun ham uni to'la ma'noda ta'limiy-tadqiqot muzeyi deb atash mumkin[5,8].

Luvr muzeyi asos solinganidan boshlab, o'z faoliyati davomida «ma'rifat tarqatish va insonlarga estetik zavq berish» degan maqsadni amalga oshirdi[8,65].

AQShning yirik muzeylaridan sanalgan Nyu-Yorkdagi Metropoliten ta'limiy maqsadga katta ahamiyat berilgan. Bu yerda nafis san'atni o'rganish va rivojlantirish maqsadida nemis va ingliz muzeylarining tajribasi o'rganilgan ma'lum. Bugungi kunda Metropoliten kengligi, kolleksiyalarning sifati va tashrif buyuruvchilar bilan o'tkaziladigan ekskursiyalar, konsertlar, ma'ruzalar, kinofilmlar kabi tadbirlar muzeyning ta'lim shakllariga katta e'tibor berilganligini ko'rsatadi[2,22].

Metropoliten muzeyida tashrif buyuruvchilarni ekspozitsiyalar bilan tanishtiradigan birinchi yo'l ko'rsatkich hamda o'qituvchilar uchun qo'llanma ham nashr etildi. Dam olish kunlari bu yerda omma uchun ma'ruzalar o'qilgan. Lekin muzey ta'limi masalasida maxsus dasturlar ishlab chiqarilgan bo'lsa ham ta'limiy faoliyat amaliyotida maktab bilan muzey ta'limi o'rtasida jiddiy farq mavjudligi ma'lum bo'ldi. Shuning uchun ham Metropoliten muzeyi birinchilardan bo'lib tarixiy predmetlardan foydalangan holda tarix, geografiya va boshqa maktab o'quv fanlari bo'yicha mashg'ulotlar olib borishda ibrat qilib ko'rsatiladi[2,23].

Keyingi yillarda ta'lim sohasidagi islohotlar Rossiyada ham muzey pedagogikasi sohasida bir qator tadqiqotlar amalga oshirildi. Bular xorijiy mamlakatlarda ham qiziqish uyg'otdi. Ayniqsa, bu borada B.A.Stolyarovning tadqiqotlari diqqatga sazovor. Muzey pedagogikasida shu paytgacha muzeydagi ta'lim-tarbiya ishlarining nazariy va amaliy tomonlari diqqat markazda bo'lsa-da, B.A.Stolyarov bu muammoga yangicha yondashib, ta'lim muassasalari bilan hamkorlik pedagogikasini tarixiy-qiyosiy, nazariy va amaliy jihatdan tadqiq etdi. Bu boradagi jahon tajribalarini ham o'rgandi va hozirgi davrda uning nazariy jihatlarini

asosladi. Muzey ekspozitsiyalari bilan ish olib borishning shakl va metodlarini tavsiya etdi, turli yoshdagi bolalar bilan muzey ekspozitsiyalari bilan ishlash, eng muhimi muzey va maktab aloqadorligi modelini ishlab chiqib, bu borada muzey pedagogini hamda o'qituvchini tayyorlash bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar berdi.

Bugun muzey pedagogikasining oldida turgan vazifalar ko'pqirrali bo'lib, tashrifchilarni muzey maskanidagi namoyish qilinayotgan voqea va hodisalarni his etishga, eshitishga, mulohaza qilishga va saboq olishga o'rgatadi. Muzeyda turli toifadagi avlodlar uchrashuvi va muloqoti uchun shart-sharoitlar yaratish esa yaxshilik va yovuzlik, donolik va nodonlik, xaqiqat va tuhmat kabi xislatlarning mazmun mohiyatini tushunishda muxim ahamiyat kasb etadi.

Xorijiy muzey tajribasida muzey pedagogikasi bolalarning fiziologik va psixiologik rivojlanishidan kelib chiqqan holda turli o'quv usullaridan foydalanadi.

Muzeyshunoslikning zamonaviy yo'nalishlaridan biri muzey pedagogikasi mamlakatimiz muzeyshunoslari va pedagoglari uchun hali o'zining to'liq imkoniyatlarini ochib bermagan[3,23]. Jiddiy izlanishlar va tajribalar orqali ushbu sohani rivojlantirish va juda katta natijalarni qo'lga kiritish mumkin. Chunki xorijiy muzeylar ushbu jarayonlarni bosib o'tib, hozirgi kunda ko'plab bolalar muzeylariga asos solingan. Maxsus bolalar uchun yaratilgan muzeylar ularning tarixga, tabiatga va umuman insoniyat tarixiga bo'lgan qiziqishini orttirishga, kichik yoshdan boshlab dunyoqarashini shakllantirish, tafakkurini boyitish va mustaqil fikrlash imkoniyatlarini ochib bermoqda.

Shuningdek, bu muzeylarda bolalar bilan birgalikda pedagoglarning ham faoliyatini ta'kidlab o'tish joizdir. O'qituvchilar muzeyga bolalarni olib keluvchi birinchi tashrifchi xisoblanadi. Ko'pgina muzeylarda o'qituvchilar maxsus tayyorgarlik kurslarini tashkil etish, ekskursiyalar uyushtirish va malaka oshirish kurslarida o'qitish joriy etilgan. Bu pedagoglarning mavzuni o'quv dasturidan kengroq va qo'shimcha materiallar (eksponatlar) asosida belgilangan vaqt nazoratisiz tushuntirishga imkon beradi. Ularni o'z ustida ishlash va ta'lim berishning yangi yo'nalishlarini topishga hamda o'qituvchi va o'quvchi orasidagi

munosabat ham sinfdagi munosabatdan keskin farq qiladi. Ya'ni pedagog va o'quvining o'zaro erkin muloqoti shakllanadi.

1988 yildagi Germaniyadagi muzeyshunoslik institutining sotsiologik tadqiqoti natijasida mamlakatdagi 1460 ta muzeyning 84% i o'zining asosiy vazifasini bolalar va yoshlar bilan ishlashdan iborat deb hisoblagan. Ulardan 78,6 % i maktablar bilan, 46% i esa oliy o'quv yurtlari bilan muntazam ravishda muloqotda bo'lgan[4,57]. Haqiqatan ham bugungi kunda muzeylar asosan yoshlarning qiziqishi va talabini qondiruvchi, tarix bilan yuzma-yuz turib erkin muloqotga kirishga imkon beruvchi yagona mo'jizaviy maskanga aylanib bormoqda.

XX asrga kelib muzeylarning faqatgina bolalarga mo'ljallangan, ularning bilim olish jarayoniga ko'mak beradigan yangi turdagi maxsus bolalar muzeylari tashkil topa boshladi. Bolalarning mantiqiy fikr yuritishi o'z sxemasiga ega, ular uchun kattalarnikidan farqliroq muzey kengliklarini yaratish lozim. Bunday muzeylarning paydo bo'lishiga sabab bolalarning kattalardan farqliroq o'zini tutishi edi.

Bugungi kunda dunyoda kelajak avlod tarbiyasida muzeylar muhim ahamiyatga ega bo'lib bormoqda. Shu bois ham XXI asr boshlarida butun dunyoda Bolalar muzeyini rivojlantirish jarayonlari boshlangan. Muzey pedagogikasi dunyoning ko'p davlatlarida kundalik hayotning asosiy qismiga aylangan.

Maxsus bolalar uchun yaratilgan muzeylar ularning tarixga, tabiatga va umuman insoniyat tarixiga bo'lgan qiziqishini orttirishga, kichik yoshdan boshlab dunyoqarashini shakllantirish, tafakkurini boyitish va mustaqil fikrlash imkoniyatlarini ochib bermoqda.

XX asr boshlaridan boshlab ba'zi muzeylar va maktab muzeylarida 4 yoshdan 10 yoshgacha bo'lgan bolalar uchun maxsus loyihalarni ishlab chiqilishi bu sohani rivojlanishiga olib keldi. XX asrning 90 yillariga kelib esa muzeylarda ommaviy ravishda kichik yoshdagi tashrifchilar uchun tadbirlar o'tkazila boshlandi. Lekin ushbu jarayon natijasida kichik yoshdagi auditoriya bilan ishlashning shakl va usullari bo'yicha pedagogik va psixiologik bilimlar xanuzgacha talab darajasida rivojlanmagan edi.

XX asr «bolalar asri» deb ataladi. Chunki bu davr jarayonida bolalar madaniyati rivojlandi: bolalar uchun maxsus muzey va teatrlar tashkil etildi, bolalar adabiyotiga asos solindi, bolalarni maktabgacha tarbiyalash muassasalari tashkil etildi, bolalar uchun maxsus liboslar paydo bo'ldi[4,40].

Bolalarni estetik ruhda tarbiyalash va ularning man'aviyatini shakllantirish eng muhim masalalardan biri hisoblanadi. Bolalar aynan maktabgacha tarbiya muassasalarida tabiatdagi turli o'zgarishlar haqidagi dastlabki ma'lumotlarni oladilar.

Tarixdan guvohlik beruvchi asl osori-atiqalarni saqlovchi muzey hozirgacha o'zining qimmatini yo'qotmagan, tarix va madaniyat dunyosiga olib kiruvchi yagona yo'lko'rsatuvchi hisoblanadi. Bolalarga muzeyda katta hayot maktabini namoyish qilishda pedagogika fanining yangi yo'nalishi – muzey pedagogikasining ahamiyati juda katta. Muzey pedagogikasi esa o'zining turli usullari bilan bolalar qalbiga yo'l topishida katta yordam beradi. Bolalarga atrof muhitdagi rivojlanishning murakkabligi va davomiyligi haqidagi tassavurni berish muzey pedagogikasining asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Insonning qurshab turgan dunyoni o'rganish kichik inson uchun juda murakkab bo'lib, uni o'rganishni bola o'z xonasi, uyi, bog'chasidan boshlashi kerak. Oddiy predmetlarning dunyosi bolalar uchun juda yaqin va tushunarli hisoblanadi. Madaniy tarbiya beruvchi pedagog esa aynan shu dunyoga olib kiruvchi yo'l boshlovchi vazifasini bajaradi.

Maktabgacha tarbiya muassasalari tarbiyalanuvchilariga muzeyga tashrif jarayonida dastlab ekspozitsiyadagi predmetlarning madaniyat taraqqiyotdagi ahamiyati haqida suhbat o'tkaziladi. Shuningdek, muzeyga tashrif buyurgan kichik yoshdagi tashrifchilar uchun teatrlashtirilgan, izlab tadqiqot qiluvchi hamda o'yin tariqasidagi mashg'ulotlardan foydalanish mumkin. Muzey pedagogikasi kichik yoshdagi tashrifchilar bilan ishlashning turli shakllarini: viktorina, krossvord, rebus va musobaqalar tarzida olib borishni tavsiya qiladi. Bundan tashqari bolalar uchun vazifa tariqasida «Mening shajaram», «Mening uyimdagi yodgorlik», «Uy bo'ylab sayohat» kabi mustaqil vazifalarni berish mumkin. Yoki bo'lmasa marshrut varaqalari orqali ijodiy vazifalar ham ijobiy natijalar beradi. Masalan «Muzey va

madaniyat», «Muzey va dunyo» kabi dasturlar ham shular jumlasidandir. Atrof muhitni o'rganish dunyo tarix va madaniyatini bilish insonga yaxshi kayfiyat bag'ishlaydi. Tarixiy va madaniy faktlar mashhur nomlar, xar bir davrning o'ziga hos xususiyatlari nafaqatgina bolalarning qalbida balki xotirasida butun umrga qoladi.

Maxsus bolalar uchun yaratilgan muzeylar ularning tarixga, tabiatga va umuman insoniyat tarixiga bo'lgan qiziqishini orttirishga, kichik yoshdan boshlab dunyoqarashini shakllantirish, tafakkurini boyitish va mustaqil fikrlash imkoniyatlarini ochib bermoqda.

Oxirgi yillarda, Bolalar muzeyining turlari va yo'nalishlari ko'payib bormoqda. Bu muzeylar yoshlarni vatanparvarlik ruxida tarbiyalash, mustaqil fikr yuritish, voqea va xodisalarga befarq qaramaslik va eng asosiysi o'z moddiy-madaniy merosini asrash tuyg'ularini shakllantirishda asosiy manba bo'lib xizmat qilmoqda. Bunday muzeylar bolalarga o'yin, ijod va muloqot orqali dunyoni zabt etishni o'rgatadi. Xaqiqatan ham, bugungi kunda muzeylar asosan yoshlarning qiziqishi va talabini qondiruvchi, tarix bilan yuzma-yuz turib erkin muloqotga kirishga imkon beruvchi yagona mo'jizaviy maskanga aylanib bormoqda.

«Bolalar muzeyi» kattalarga to'g'ri kelmaydi, u yerda fondlar, muzey vitrinalari bo'lasligi mumkin, lekin muzey predmetlarini qo'lga olib ko'rsa bo'ladi. «Bolalar muzeyi» dasturlari bolalarning fantaziyasini, ijodiy qobiliyatini va kommunikativ malakasini shakllantirishga qaratilgan. Hozirgi kunda bolalar muzeyi soni 400 dan ortiq[3,71] bo'lib, ular eng dinamik va mashhur dunyo muzeylari qatoriga kiradi.

7 yoshgacha bo'lgan bolalar uchun maxsus dasturlarda ularni abstrakt tushunchalarni to'liq qabul qila olmasliklarini, aksincha har bir voqea va xodisani sodda va to'g'ri ma'lumot tarzida qo'llash tavsiya etiladi. Bu yoshdagi bolalar davr, vaqt tushunchasini tashqi muhit bilan bog'liq ravishda tasavvur etadi. Shuning uchun ham ekskursovod dinozavrlar va buvijonlarni aynan bir davrga taalluqli ekanligini yoddan chiqarishi kerak emas. Aynan shu vaqtda bolalarga tarixiy

ma'lumotlarni emas, balki qadimiy xayvonlar haqida xikoya qilish, xayolan tasavvur qilishga undash lozim[1,13].

Bolalarga bizning va ajdodlarimizning o'zaro bog'lovchi turli hildagi aloqalarni xis etish va qabul qilishda yordam berish lozim. Shundagina yo'q bo'lib ketgan madaniyat, an'analar va ularning ahamiyati bolalarda alohida qadr-qimmatga ega bo'ladi. Muzey xazinasini ularga bebaho va noyob tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadi. Bir so'z bilan aytganda muzey pedagogikasi maktabgacha tarbiya muassasalarining tarbiyalanuvchilarining taffakuriga tarixiy xotira urug'larini sepish va ularni kelajakdagi rivojini qo'llab- quvvatlashdan iboratdir. Bu davr bolalarda keyingi davrlarda yuqori faollik va ongli dunyoqarashni ta'minlaydi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarga muzey yodgorliklari orqali moddiy va ma'naviy madaniyatning ajralmas qismi xisoblangan muzey predmetlariga munosabatni shakllantirish va ularni jaxon madaniyatida tutgan o'rniga e'tibor qaratish lozim. O'quvchilar uchun «Muzeydagi kartina», «Ashyolar so'zlaganda» va «Muzey bilan birinchi tanishuv» kabi loyihalardan foydalanish mumkin.

Maktab o'quvchilarida vatanparvarlik ruhini shakllantirish, Vatan sevish va uning ravnaqi uchun xizmat qilish kabi xislatlarni shakllantirish muzeylar oldidagi muxim vazifalardan biri hisoblanadi. Xar bir shaxsdagi vatanparvarlik xislati uning dunyoqarashi, axloqi va ma'naviyatida namoyon bo'ladi.

O'smir yoshlarning dunyoqarashi va shaxs sifatida shakllanishi, o'z faoliyatida mustaqillikka intilishi, katta bo'lishga intilish hissiyoti paydo bo'ladi. Xatto ular «o'z qaxramon»larini qidirish va unga taqlid qilishga xarakat qiladilar. Bu qaxramonlar biror bir davlat arbobi, tarixiy shaxs, buyuk rassom yoki musiqachi bo'lishi mumkin. Ko'pincha bunday taqlidlar o'quvchilarni kelajakda kasb tanlashida muhim ahamiyat kasb etadi.

Hozirgi kunda o'quvchilarga ta'lim berish o'qituvchidan o'z ustida izlanishlar olib borishi va pedagogik mahoratini shakllantirishni talab qiladi. Bu esa, o'qituvchidan pedagogik qobiliyatining yuqori darajada bo'lishini ta'minlaydi. O'qituvchi mavzuning maqsadiga qarab, ta'lim metodlarini tanlay biladi, kerakli vositalardan o'z o'rnida foydalaniladi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati:

1. Бонами З.А. Музей-образование-дети. //Музейная педогогика за рубежом//. М.1977.
2. Гильмутдинова Г.М. Детский музей как фактор формирования исторического мышления детей в контексте современных проблем музейной педагогики (зарубежный и отечественный опыт)// Сайт Института истории им. Ш. Марджани АН РТ (<http://www.tataroved.ru/institut/>).
3. Исмаилова Ж.Х. Замонавий музейшунослик асослари. Тошкент: Турон Замин Зиё, 2016.
4. Минина С.Б. Неслучайные подарки детскому музею. // Музейная педогогика за рубежом//. М.1977.
5. Панкратова Т.Н., Чумалова Т.В. Занятия и сценарии с элементами музейной педагогики для младших школьников: Первые шаги в мире культуры. М., 2002.
6. Соколова Н.Д. Ты пришел в музей. Путеводитель по Русскому музею для младших школьников. Самара, 2003.
7. Столяров Б.А., Соколова Н.Д., Алексеева Н.А. Основы экскурсионного дела: Учеб. пособие для студентов педагогических вузов. СПб., 2002.
8. Школьный музей на рубеже веков: Метод. рекомендации. М, 2001.
9. Шляхтина Л.М. У истоков музейной педагогики: О.Ф. Вальдгауер // Образовательная деятельность художественного музея. Вып. 7. СПб., 2002.
10. Юхневич М.Ю. Образовательные музеи (педагогический, школьный, детский). М., 2007.

INTEGRATION OF THE DESIGN OF THE MUSEUM BUILDING AND THE MUSEUM EXPOSITION

Annotation. Today, in the world practice, researchers conduct comprehensive research in the field of design of museum buildings, museum and exhibition design. This article discusses the processes taking place today in the design of museum buildings, the role of the architect in the design of museum buildings, as well as the basic requirements for the design of museum buildings.

Keywords: *museum, design, exposition, mobile museum, museum building, concept, color, museum designer, museologists*

Interest in the issue of museum architecture mainly caused the development of museum architecture on an unconventional basis, which took place in Europe and the USA in the last quarter of the 20th century. Museums formed as a place of scientific and cultural knowledge of the visual representational system in the space of the 20th century, on the one hand, performed the function of universal storage and preservation of the past, on the other hand, they began to serve as important elements of the social structure aimed at solving specific issues. In the 21st century, the museum buildings were restored as public buildings. Now, in many countries of the world, the single type of museum buildings are disappearing, and in their place, different buildings are rising that are not related to each other at first glance. On the example of the design of the museum buildings of foreign countries, it is possible to observe the logical development process of that period through the connection between their main five: informational, aesthetic, cultural-educational, ideological and development tasks and internal structure.

Since the 1930s, the democratization of society and the distancing of museums from a scientific character, the museums that were once created in a scientific and enlightened atmosphere and turned into one of the modern holy places, are now accepted as places of recreation. One of the main reasons for this is the radical changes in the architectural design of museum buildings.

The “Mobile Museum” project built by French architects (J. Guez, D. Darbois, A. Weismel) can be seen as a clear example of the manifesto of museum architecture of the 21st century. At first, this building was designed to display periodical exhibitions. At the same time, the authors see the museum not as a warehouse, but as a space for interaction and creativity. The project does not determine the appearance of the interior or exterior design of the building, but takes into account the proportions of light and harmony in it, and allows each exposition to reveal its character and facets, and create an opportunity for free expression. The project envisages “controlled natural and artificial lighting”. “Mobile museum” is formed freely from the intermediate columns and is formed between the upper technical floor and the underground platform. Steel profiles, pipes, and floors and walls made up of individual elements are attached to transparent synthetic panels. The museum building gradually follows the museum, and the general context and architecture of the expositions turn into an ideologically oriented tool, which changes monadically to the content and summation of the exhibits. Now the design of the building is directly related to the creation, content and function of this or that museum [3, 79].

The design of museum buildings has been debated by museologist, art critic, architect and industry experts until now, and there are different approaches in this regard. What should you pay attention to when building a museum: its exterior design or the placement of its exhibits?

According to M. Gibelhausen, a British museologist, “the appearance of the museum architectural building determines its value” [1,41]. Of course, every museologist, scientist, field specialist, as well as museum visitors have their own personal views. Museum expert, professor Z.Rakhimova expresses the following opinions in this regard: “the museum and its architecture should be in harmony with each other, but the value of the museum is determined not only by the external appearance of its architectural building, but also by the exhibits located in it and the order in which they are shown to visitors”.

In this article, the design of museum buildings and the main requirements for construction of the building will be considered by analyzing these points.

In recent years, great changes have taken place in the architecture of world museums. Now, the task of the museum is not only to store, study, promote and educate visitors about the exhibits, but also to influence the sensory and emotional state of the audience through the external appearance of the building, that is, the architecture design, and bring it into the historical environment [2,11]. Because the visitor to the museum interacts with the museum without entering it.

Most of the museum buildings are recognized by the audience only for their design. For example, Maxxi, the national museum of XXI century art in Rome, built on the basis of the design of Zaha Hadid, was opened in 2010, but began to receive visitors in 2009. The reason is that the museum initially did not display the exposition, but the architecture of the building. This situation can be observed in the Jewish Museum in Berlin. Until the museum exposition was ready, visitors were organized to see the design and architecture of the museum building for 3 years, and during this period, the number of visitors to the museum increased by 200 thousand [4,36].

It is known that one of the obstacles to the implementation of the desired direction of museum work is the lack of museum buildings. If the museum building does not meet the standards, it is not possible to organize the order and system of keeping the exhibits according to the rules. Many museums are housed in buildings that were previously used for other purposes. Usually, the interiors of these buildings are renovated to suit the museum, based on the mission of the museum. Museum experts believe that a purpose-built building for a museum is the best way, because renovated buildings never fully meet the requirements of museum buildings.

Also, building a building for a museum requires an architectural project. In world practice, receiving an invitation to participate in the creation of a project of a museum building is considered as recognition of the skill of an architect, designer. In addition to the architect, museologists must also participate in the development of the project, their task is to create the concept of the museum building, to explain the requirements of the museum experts to the storage and exposition of the museum objects, the library and lecture rooms, and to ensure the safety of the collections.

When choosing a building, a number of security requirements are taken into account, such as the location of the buildings near the museum institutions in relation to the museum, the presence of common passages. Secondly, the rooms should be roughly defined in the architectural project. This allows you to determine the direction of the movement system in the museum building. For example, during the tour, delivery of exhibits and other items, garbage removal, maintenance of museum equipment and equipment, and actions in case of emergency.

The architecture of the museum and its appearance have a great influence on the volume-planning and expressive solution of the whole building. Halls should be brought closer to the audience, pedestrian connections should be shortened and lightened as much as possible. The principle of saving the space of the building, which determines the construction of the museum from the vestibule to the expositions, should also be followed in the halls themselves. Since movement in the hall begins at the entrance, we will consider how its location affects the direction of movement. For dead-end halls, it does not matter how the entrance is located.

After moving around the perimeter, the viewer returns to the place from which he entered. There are no useless transitions here. In hallways with two or more doors on one side, it is more useful to have the doors on the wider side. Diagonal doors cause the longest wasted walk. The intermediate spaces between the halls should not only serve as communication paths, but they should serve as a break to relax and relieve the mental tension that arose during the process of viewing the expositions.

In the rooms, the standard level of light, changes in the contrast of room lighting, recommendations for correct and incorrect lighting, features of installing lighting equipment, and recommendations for types of lighting are also shown. When solving these issues, it is also necessary to take into account the materials covering the walls of the room: it can have different levels of light transmission. At the same time, the requirements for humidity, temperature, noise level, air purification for room microclimate are developed and implemented [5, 34].

The concept of the design of museum buildings is a comprehensive concept, which is primarily a mirror reflecting society's attitude towards its history and

culture. From this point of view, museums must pay special attention to the appearance and design of the buildings, keeping in mind the main function of the architecture and design of the museum buildings. It is important that the architectural variety in the exterior of the museum buildings, the width of the buildings, their location, the wide use of various lighting options in the buildings mainly serve to display the exhibits.

Bibliography:

1. Glebelhausen M. The architecture is the museum // New museum theory and practice: an introduction/ed.by J.Marstine.Oxford:Blackwell Publishing Ltd., 2006. P. 41-42.
2. Исмоилова. Ж.Х. Замонавий музейшунослик асослари. – Тошкент.: Турон Замин Зиё, 2016. 208 б.
3. Сурикова К.В. Форма и функция в музейной архитектуре XX века. Вестник СПбГУ, Сер. 17. 2015. Вып.2. С. 79-84.
4. Чугунова А.В. Музейная архитектура в контексте современной культуры. Вопросы музеологии. 1/2010. С.34-43.
5. Щербина, А.В. Музейное проектирование. – Тольятти: ТГУ, 2011. – 68 с.

ПРОБЛЕМЫ РАЗРАБОТКИ ИННОВАЦИОННО-ЭКСКУРСИОННЫХ ПРОГРАММ В МУЗЕЯХ

Шахноза Касимова

Старший преподаватель

Национального института художеств и дизайна им. Камолиддина Бехзода

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы применения инноваций в экскурсионной деятельности, основные проблемы, условия и результаты данного явления; взаимодействие с музейной аудиторией, форм взаимодействия в современном культурном пространстве.

Ключевые слова: экскурсия, инновация, музейная аудитория, музей, культура, экскурсионная деятельность.

В конце прошлого XX и начале нового XXI века, можно было наблюдать снижение количества посетителей в музеях. Безусловно, это было связано с экономическими трудностями, переживаемыми населением страны. Кроме того, широкое распространение компьютеров практически во всех сферах жизни общества, вытеснило желание людей прогуливаться по тихим залам музеев, знакомясь с выставками и экспозициями. Изображение в формате 3-D, компьютерные игры, Интернет поглотили внимание и время детей и молодых людей, составляющих основное число посетителей музеев.

Постепенно работники музеев осознали, что если они хотят избежать финансового краха, эффективно конкурировать на рынке досуга, бороться за внимание туристов и создавать дополнительные возможности для образования, у них не остается иного выбора, как начать внедрение инновационных технологий в деятельность музеев.

Современное состояние общества ознаменовано переходным периодом развития, который исследователи определили как процесс становления информационного общества. [1, 125]. Этот процесс радикально преобразует социокультурное пространство, задавая свои способы интерпретации культурного наследия, пути и формы развития сфер культуры. Становление информационного общества определяет не только новые формы интерпретации культурного наследия, но и принципы его организации.

Появляются приоритетные направления развития современного музея: управление музейной деятельностью согласно требованиям времени и эпохи; акцентирование внимания на потребностях современного потребителя музейных услуг, понимание изменения целевой аудитории, а также поиск возможностей привлечения иных социальных групп и общностей; поиск новых форм экспозиционной экскурсионной деятельности с привлечением нестандартных, творческих, креативных решений.

Концепция, лежащая в основе функционирования музеев, определяется прежде всего социальными, политическими условиями и идеологией общества на этапе перехода и становления постиндустриальной культуры.

Особенно наглядно это прослеживается в последние десятилетия, когда в обществе происходят активные социокультурные преобразования за счет ускоряющихся темпов развития информационных и коммуникационных технологий.

Современный туристский рынок требует нового подхода к организации экскурсионной деятельности как к одному из основных туристских продуктов. [2, 67]. Огромный историко-культурный потенциал нашей страны представляет неограниченные возможности для туристско-экскурсионной деятельности.

Культурно-образовательная деятельность – это одно из ведущих и активно развивающихся направлений музейной работы. На современном этапе сложился широкий спектр форм культурно-образовательной деятельности музеев. Так, специалисты-музеееды выделяют 10 базовых форм: экскурсия, лекция, консультация, научные чтения (конференции, сессии, заседания), клуб (кружок, студия), конкурс (олимпиада, викторина), встреча с интересным человеком, концерт (вечер, театрализованное представление), праздник, историческая игра. При смене образовательной модели музея появляются и новые формы работы. Так, в последние десятилетия большой популярностью стали пользоваться музейные праздники: исторические, этнографические, литературные, фольклорные и другие.

Музейный праздник – это комплексная форма культурно-образовательной деятельности, соответствующая специфике и профилю конкретного музея.

Первая и ведущая форма культурно-образовательной деятельности музея, а также основная форма работы туристических организаций – экскурсия. Термин «экскурсия» вошёл в образовательный процесс в начале XIX в.: экскурсия была закреплена как форма учебно-воспитательной работы. Понятие экскурсии менялось с изменением общества, его взглядов на образовательную функцию музея. Неизменным оставались основные признаки экскурсии. Ведущие ее признаки – наличие заранее выбранных объектов, методически обоснованного маршрута и времени проведения, а также наличие специально обученного экскурсовода и экскурсантов.

«Экскурсия – коллективный осмотр музея, достопримечательного места, выставки, объекта природы и т.д. по определенному маршруту под руководством экскурсовода с познавательными, образовательными, научными и воспитательными «целями, а также для удовлетворения эстетических потребностей при использовании свободного времени». [3, 80].

Можно предложить определение экскурсии как одного из средств коммуникации, в процессе которой возникает диалог музея и общества, результатом чего является реализация музеем своих просветительных и образовательных задач. Диалог осуществляется в процессе осмотра музейной экспозиции или выставки по заранее намеченному маршруту. В ходе экскурсии в результате зрительного, моторного и вербального восприятия посетителем музейных объектов происходит его социализация, осуществляются просветительные и образовательные задачи. Роль же экскурсовода сводится к организации этого процесса и участию в передаче посетителям музейных духовных ценностей.

Основа современной экскурсионной деятельности – взаимодействие музея с музейной аудиторией на диалоговом уровне, совершенствование тематики экскурсий за счёт более тесного сотрудничества методистов-экскурсоводов с экспозиционерами и музейными педагогами, расширение

видов экскурсий (авторская экскурсия, экскурсия-спектакль, экскурсия-исследование и так далее), расширение связей и изучение опыта работы других музеев (публикации в журналах «Museum», «Открытый музей, изданиях отдельных музеев). [4, 12]. Деятельность представляет собой активность, которая направлена на достижения поставленной цели. Цель экскурсии – это то, ради чего экскурсантам показываются памятники истории, культуры и другие объекты. Правильное определение цели имеет большое значение: оно может повлиять на формулировку темы, помочь в отборе и освещении материала. Конечной цели должны быть подчинены экскурсионный показ и рассказ. Как цель экскурсии может выступать воспитание патриотизма, уважение к труду, другим народам; эстетическое или нравственное воспитание; расширение кругозора, получение дополнительных знаний в различных областях науки и культуры и т. п.

Аудитория музейная характеризуется в соответствии с присущими ей социально-демографическими параметрами (пол, возраст, образование, место жительства). Аудитория музейная делится на реальную и потенциальную, постоянную и нестабильную, традиционную и новую (люди с ограниченными возможностями, мигранты, безработные, молодежь, индифферентная к музею). Детальная сегментация аудитории музейной, учет особенностей различных категорий посетителей, ориентация на ее расширение являются источниками качественных показателей культурно-образовательной деятельности музея. Аудитория музейная является объектом изучения социологии музейной и психологии музейной. [5, 48].

Если раньше музеи считали, что их аудитория – это средний класс, профессионалы, обладающие высоким интеллектуальным потенциалом, и их дети как преемники высокой культуры, то сегодня музеи работают с публикой гораздо шире, независимо от возраста и образования. Вектор современного развития музея задает направление работы с посетителями, охватывающее интересы различных категорий и групп населения. Менеджеры современных музеев пытаются создать возможность особой интерпретации коллекции,

которая представлена различными форматами, соответствующими различному уровню и типу образования людей; экспозиция создает впечатление многослойности, многоуровневости в целях возможности перехода посетителя с одного уровня на другой.

Сегодня музеи активно работают с представителями «маргинальной» части общества, делая их более социально включенными. Среди них есть люди, нуждающиеся в особых формах и специальных методиках общения, а также посетители с отклонениями в психофизическом развитии, инвалиды, трудные подростки, участники военных конфликтов, беженцы и переселенцы и т.д. В связи с этим активно развивается направление, основанное на возможностях воздействия изобразительного искусства на психологическое состояние человека – арт терапия. Опыт и участие представителей этих слоев населения используются при комплектовании фондов, изучении, интерпретации и презентации коллекций. Кроме того, одной из основных целевых аудиторий современных музеев является молодое поколение. Зачастую в музеях можно увидеть объявления о проведении образовательных семинаров, лекций для учителей и школьников. Задача таких программ состоит в том, чтобы посредством имеющегося эмпирического материала реконструировать исторический контекст, эксплицируя его на современный опыт. Это дает возможность посетителю углубиться в тайны исторического повествования, не только прослушав официальный академический контекст, но и самостоятельно интерпретировав то или иное явление культуры, что выходит за рамки стандартного познавательного процесса.

Основной принцип любой формы культурно – образовательной деятельности – предоставление посетителям возможности заниматься тем, что их интересует, создание условий для самореализации. При этом важно учитывать психологические особенности различных типов и категорий музейных посетителей.

Музей все более активно берет на себя миссию образовательного учреждения, интегрированного в систему традиционных образовательных

институтов: дошкольных, школьных, вузов. Уникальность музея заключается в том, что он может оказывать одновременное воздействие на интеллектуальную, эмоциональную и нравственную сферу личности, активизируя чувственное восприятие, актуализируя личный опыт и стимулируя ценностное отношение человека к окружающей действительности.

Современное постиндустриальное общество, обремененное разнообразными психологическими стрессами, зачастую не приемлет музейный консерватизм, требуя большей аттрактивности и зрелищности. Во избежание превращения музеев в общедоступные места развлечения, необходимо создание определенного баланса, который бы позволил музеям, выполняя образовательную миссию, учитывать потребности и интересы аудитории.

Список использованных источников и литературы:

1. Гадамер Х.Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики. М.: Прогресс, 1988. 700 с.
2. Рассохина Т.В., Жираткова Ж.В., Очилова Х.Ф. Организация экскурсионной деятельности: учебник и практикум для вузов / — Москва: Издательство Юрайт, 2020. 186 с.
3. Гнедовский М.Б. Музейная терминология / М.Б. Гнедовский // Советский музей. 1986. 128 с.
4. Ковешникова Е.А. Современные коммуникативные технологии в музейной туристской практике / Вестник Алтайского государственного педагогического университета. 2016. 56 с.
5. Шляхтина Л.М. Основы музейного дела: теория и практика. // Учеб. Пособие. – М.: Высш. шк. 2005. 183 с.
6. http://www.kunstkamera.ru/museums_structure/sluzhby_i_podrazdeleniya/excursion_office

7. Исмаилова Ж.Х. Замонавий жаҳон музейшунослиги: ўқув қўлланма / Ж. Х. Исмаилова, М. С. Мухамедова. - Тошкент, 2013. - 320 б.
8. Нишанова К.С., Мухамедова М.С., Исмаилова Ж.Х. Музей ва жамият. – Т.:2015. – 198 б.
9. Скривен С.Г. Изучение посетителя: Введение // Международный журнал «Museum». 1993. № 4(178).
10. Столяров Б.А. Музейная педагогика. История, теория, практика. Учебное пособие. – М.: Высш. шк., 2004. – 216 с. (Stolyarov B.A. Museum pedagogy. History, theory, practice. Textbook. - M.: Higher School, 2004. – 216 p).

MUZEY FONDLARINI ZAMONAVIY HUJJATLASHTIRISH VA ELEKTRON ARXIVLASH MASALALARI

Annotasiya. Maqolada muzeylarnig o'ziga xos talablaridan biri bo'lgan yangi texnologiyalarni ish jarayonlarida fondlarni saqlash rejimida qo'llash masalasi yoritilgan. Xususan muzeylar elektron hujjatlashtirish va raqamli tasvir uslublaridan foydalanib, o'z kolleksiyalarini informativ ta'minlash uslubini yaratish, bu orqali esa xalqaro internet tarmog'ida o'zlarini tanishtirish imkoniyatlarini ortishi, ayniqsa, muzey to'plamlarini kataloglashtirishda, kompyuterlashtirish usuli keng imkoniyatlar ochib berishi ilmiy yoritilgan. Fond faoliyatini avtomatizasiyalashlash, sezilari darajada mehnatni xajmini pasaytirib, tayyorlanayotgan hujjatlarga o'zgartirish kiritishga imkoniyat yaratishi e'tirof etilgan.

Kalit so'zlar: muzey, fond, zamonaviy texnologiya, xujjatlashtirish, kolleksiya, internet, texnik vosita, axborot tizimi.

Jahon miqyosida voqealar shiddat bilan kechayotgan bir paytda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan, internetning beqiyos imkoniyatlari-dan keng foydalanishga tayyor bo'lish matbuot, axborot va media tarmoqlariga katta e'tibor qaratish zarur. Muzeylarni kompyuterlashtirish jarayoni xorij davlatlarida 1960 yillarda boshlangan edi va bu sohada etakchi o'rinni AQSh muzeylari egallagan edi. Mana shu o'n yillik boshlarida Amerikalik olim Devid Vene universitetlarning birida o'rnatilgan hisoblash mashinasidan uncha katta bo'lmagan muzey kolleksiyasi haqida ma'umotlar ishlab chiqish maqsadida foydalandi. Perfokartalarga ko'chirilgan muzey predmetlari haqidagi ma'lumotlar mashinaga kiritilib, berilgan buyruqlarga asosan saralangan hamda katalog formasida qog'ozga chiqarilgan. Bu EHM yordamida chiqarilgan birinchi muzey katalogi edi.

1980 yillar boshlaridan muzeylarda kompyuter tizimini yo'lga qo'yish va undan samarali foydalanish davri kirib keldi. Endi ishlab chiqish bo'yicha alohida entuziastlar emas, balki malakali mutaxassislardan tashkil topgan yo'naltirilgan guruhlar shug'ullanar edi. Bu guruhga tizim texniklari, dasturlovchilar va muzeyshunoslar kiradi.

Natijalar uzoq kutilmadi: aynan shu yillarda tarix va madaniyat yodgorliklari haqidagi kompyuterlashtirilgan ma'lumotlar omborini yaratishga qaratilgan bir necha jiddiy tadqiqotlar olib borildi. Masalan, Fransiyada Milliy meros bo'yicha ma'lumotlar ombori tuzildi. Bu ma'lumotlar ombori tizimi tashkil qilinayotgan loyihaning klassik namunasi bo'lib, hozirgi kunga qadar faoliyat yuritib kelmoqda. Xuddi shu yili Amerika muzeylarini kompyuterlashtirishning kuchli to'lkini yuz beradi (birinchi navbatda Smitson instituti), analogik ishlar esa Kanadada Milliy meros bo'yicha Kanada axborot tarmog'i nazorati ostida o'tkaziladi (CHIN), Buyuk Britaniyada esa Muzey xujjatlashtirish Assotsiatsiyasi qo'l ostida o'tkazildi (AMD).

Bu yillar davomida to'plangan malakalar shuni ko'rsatdiki, hech bir muzey, hattoki eng katta muzeylar ham muzey talablariga javob bera oladigan ma'lumotlar omborini yaratishdagi bir kator ishlar kompleksini yakka holda eplay olmas ekan. Shuning uchun muzey mutaxassislari va axborot texnologiyalari mutaxassislari birlashtirilib, milliy hamda xalqaro assotsiatsiyalar tuzildi.

IKOM tashkiloti qo'l ostida 1970 yildan buyon kompyuterlar asosida kolleksiyalarni qayta ishlash va hisobga olish ishlarini yo'lga qo'yishga eng katta e'tibor qaratayotgan Muzey Hujjatlashtirish Komiteti CIDOC tashkil topdi. Turli mamlakatlardagi mutaxassislar bu erda ishlab, a'zo davlatlardagi kompyuterlashtirish holati haqida bir-birlarini xabardor qiladilar, malaka almashadilar, muhim muammolar bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqadilar, xalqaro ilmiy dasturlar bo'yicha ish tashkil etadilar.

1985 yilda sobiq SSSR Madaniyat Vazirligi topshirig'iga binoan muzey kolleksiyalari haqidagi Avtomatlashtirilgan Axborot Tizimi (AIS)ni tashkil qilish bo'yicha konsepsiya ishlab chiqildi. Avval boshdanoq bu tizim ierarxik prinsiplarga asosan tashkil qilinishi taxmin qilingan edi (AIS alohida muzeylar uchun, tematik yoki regional prinsiplarga asosan birlashtirilgan muzeylar guruhi hamda davlat darajasidagi muzeylar uchun). Kelib chiqishiga binoan AIS birinchi davlat axborot muzeylar tarmog'i modelidir.

Statistika ma'lumotlariga ko'ra, davlatning 90% muzeylarini regional muzeylar tashkil etadi va bu muzeylar fondlarining hajmi 20-25 mingdan oshmaydi, faqatgina 0,5 foiz muzeylar fondi 500 mingdan ziyod eksponatga ega.

1990 yilning birinchi yarmida yangi bosqich kirib keldi: matnlarni qayta ishlash dasturlari o'rnini yangi texnologiya – multimedia egalladi. Multimedia nafaqat matnli ma'lumotlarni, balki tasvir, ovozli, videofragmentlar va animatsiyalarni ham namoyish eta oladi. Bu esa muzey faoliyatida kompyuterlardan foydalanish doirasini kengaytirdi. Dunyoning deyarli barcha muzeylari bugun mana shu texnologiyadan foydalanadi.

1990 yilning boshidan kompyuterlar nafaqat yirik, balki kichik regional muzeylarga ham kirib keldi va AIS muzey xodimining ish quroliga aylandi (Rossiyada 1990 yilning oxiriga borib qariyb 300 ta muzey kompyuterlashtirildi). Bu tizim yordamida echiladigan masalalar muzey faoliyatining asosiy spektrini tashkil etadi: ro'yxatga olish va fond ishi, ilmiy va restavratsiya ishlari, ekspozitsiya hamda ko'rgazma ishlari va muzeyning nashriyot ishlari.

Muzeyga o'rnatilgan kompyuterlar lokal tarmoq orqali birlashtiriladi. O'z-o'zidan muzeylarni kompyuterlashtirish bo'yicha ishlar tashkilotining o'zi ham o'zgaradi. Endi AISni ishlab chiqish bo'yicha alohida guruhlar emas, maxsus firmalar (masalan, chet elda System Gallery, Image Finder, Rossiyada Alt-Soft, Главный информатсионно-вычислительный центр Минкультуры России) shug'ullana boshladi, xalqaro aloqalarning roli kuchaydi (CIDOC konferensiyalari, AQSh, Kanada, Buyuk Britaniya milliy assotsiatsiyalari mutaxassislari bilan aloqalar o'rnatildi).

1990 yilning o'rtalaridan muzey mutaxassislari diqqat-e'tiborni kompyuter kommunikatsiyasi muammosiga qaratadilar. Muzeylar (shu qatorda uncha katta bo'lmagan muzeylar ham) Internetga kirish huquqiga ega bo'ldilar.

O'zbekistonda muzey ishini informatizatsiyalash mustaqillik yillarida shakllana boshladi. Har bir muzey o'z qarashlaridan kelib chiqqan holda, multimedia kontinenti loyihalarini ishlab chiqmoqda. Yangi multimedia

texnologiyalarining ishlab chiqilishi tomoshabinlar va muzey xodimlari uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Yirik xorijiy muzeylar faoliyati rivojlanishi jarayonida davlat Multimedia Markazi maxsus tashkiloti ishlab chiqqan va muzeylar ixtisosligi bo'yicha moslashtirilgan loyihalar muhim ahamiyat kasb etmoqda[1.33]. Rossiya multimedia markazi rahbari Darya Losevaning fikricha, muzey ekspozitsiyasiga odatda chegaralangan predmetlar majmuasi qo'yilib, qolgan qismi esa fondlarda qolib ketadi. Muzey predmetlarini to'laligicha raqamli ko'rinishga o'tkazish, ularni diqqat bilan kuzatish va fondlarning saqlov rejimini o'rganish borasida engilliklar yaratadi. Bu muammolar borasida bir qancha echimlar ishlab chiqilgan. Bular orasida eng ko'p qo'llaniladigan uslub kompakt disk va internet saytlarida elektron nashrlarni joriy etish hisoblanadi. Elektron nashrlar kitob nashrlaridan chegaralanmagan matn, illyustrativ material va bir qancha xorijiy tillarni umumlashtirgan ma'lumotlar muzeylar qanday qiziqarli fond to'plamlariga ega ekanligi haqida ma'lumot beradi. Bundan tashqari, internetning tez qidiruv tizimi jarayonlarini modelirovka qilish doirasida vaqt hamda harakat birligini uyg'unlashtirgan holda texnologik virtual haqqoniylikni aks ettiradi. Aynan shu ko'rsatmalar asosida multimedia tasvir va ashyolarni hajmiy joylashtirish va ko'rish echimlarini ham beradi. Muzey va ko'rgazmalarda virtual panorama va virtual ekspozitsiyalar yaratish, yo'qotilgan eksponatlarni modelirovka qilish yoki rekonstruksiya qilish imkonini beradi. Tomoshabin faqatgina ekskursiyani tinglabgina qolmay, eksponatni sinchiklab o'rganishi ham mumkin. San'at va tarix muzeylarida shu uslubni qo'llash mumkin. Virtual texnologiya tomoshabinga muzey ekspozitsiyalari bilan sirdan tanishish imkonini ham yaratadi.

London muzeyidagi informatsion resurslar bo'limini boshqargan, hujjatlashtirish bo'yicha Xalqaro komitetning (IKOM – CIDOC) faol a'zosi Endryu Roberts muzey hujjatlari ustida o'ttiz yillik izlanish faoliyatini yuritgan. Uning mazkur sohada ishlab chiqqan standartlari va tizimlari ko'plab muzeylar faoliyatida qo'llanilib kelinmoqda. Endryu Roberts o'zining "Hisobga olish va hujjatlashtirish"[2.34] maqolasida izlanishlari samarasini aniq ko'rsatmalar bilan bayon etgan. Uning fikriga ko'ra, kolleksiya tarkibiga kirgan har bir eksponat haqida

muzey hujjatlashtirilgan yozuvlar olib borishi va eksponatdan foydalanish yoki izlanishlar darajasida mazkur yozuvlarni davom ettirib turish lozim. Ma'lum bir qabul qilingan qoidalarga asoslangan kataloglashtirish tizimini standartlariga mos keluvchi jadvalning mavjudligi eksponatning harakati va saqlanish holatini belgilab turishga imkon yaratadi. Endryu Roberts maqolada barcha turdagi muzeylarni hujjatlashtirish va hisobga olish tizimini mustahkamlovchi jadvalni taqdim etadi. Unda tavsiya etilgan metodik ko'rsatmalardan foydalanish natijasida har bir muzey (hoh u badiiy, tarixiy yoki tabiiy-ilmiy muzey bo'lsin) kolleksiyalari va faoliyati xususiyatiga ko'ra eksponatlarni kataloglashtirish va pasportini yaratish imkoniyatiga ega. Xususan, muzey eksponatlarini inventarlashtirish va katalog tizimini yaratish bo'yicha o'zining ichki instruksiyalari asosida yangi jadvalni ishlab chiqishi muzey ishi faoliyatida samarali natijalarni beradi. Chunki, Endryu Roberts tavsiya etayotgan jadvaldagi eksponatning sifatlarini belgilovchi 50 asosiy xususiyatlar beshta loyihada ishlab chiqilgan g'oyaga asoslangan bo'lib, dunyoning ko'plab muzeylarida amalga oshirilgan. Shuningdek, mazkur jadvalning umumiy yondashuvi AFRICOM standartlari ma'lumotnomasiga asoslangan bo'lib, AFRICOM standarti esa o'z o'rnida IKOMning hujjatlashtirish bo'yicha Xalqaro komitetining metodik qo'llanmalariga asoslanadi.

O'zbekiston muzeylaridagi o'ziga xosliklarni inobatga olgan holda, Endryu Robertsning tavsiyalari asosida ishlab chiqilgan badiiy xususiyatga molik eksponatlarni hujjatlashtirish ishida qo'l keluvchi jadval ilovasidan ham keng foydalanish mumkin. Jadval badiiy yodgorliklarga ega bo'lgan barcha muzeylarda arxiv qog'oz sifatidagi pasport va kataloglarda muhrlanuvchi ma'lumotlar tizimi standarti sifatida xizmat qilishi mumkin. Yetti bo'limdan iborat bo'lgan jadvalning har bo'limi alohida aniq ma'lumotlarni belgilash uchun mo'ljallanadi. Bu bo'limlar badiiy muzeylarning o'ziga xos xususiyati va faoliyatlarini o'rganib chiqish natijasida jadval asosiga kiritildi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2008 yil 31 oktyabrdagi "Muzeylar faoliyatiga taaluqli me'yoriy hujjatlar to'g'risida"gi 237-sonli, 2010 yil 12 apreldagi "O'zbekiston Respublikasining "Muzeylar to'g'risida"gi Qonunini

ro'yobga chiqarish uchun zarur bo'lgan normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash haqida"gi 68-sonli Qarorlarida Milliy muzey fondi to'g'risidagi va Milliy muzey fondining Davlat katalogi to'g'risidagi Nizomlar ishlab chiqildi. Mazkur Nizom O'zbekiston Respublikasining "Muzeylar to'g'risida"gi Qonuniga muvofiq, Milliy muzey fondining Davlat katalogini shakllantirish va yuritish tartibini belgilaydi. Davlat katalogi – milliy muzey fond tarkibiga kiritilgan har bir muzey ashyosi va har bir muzey kolleksiyasi to'g'risida asosiy ma'lumotlar mavjud bo'lgan hisobga olish hujjatidir. Davlat katalogi O'zbekiston Respublikasi Madaniyat va sport ishlari vazirligi tomonidan yuritiladi hamda elektron va bosma ma'lumotlar bazasi ko'rinishida shakllantiriladi [3].

"SKM-MUZEY" dasturi O'zbekiston Respublikasining "Muzeylar to'g'risida"gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2008 yil 31 oktyabrdagi "Muzeylar faoliyatiga taaluqli me'yoriy hujjatlar to'g'risida"gi 237-sonli, 2010 yil 12 apreldagi "O'zbekiston Respublikasining "Muzeylar to'g'risida"gi Qonunini ro'yobga chiqarish uchun zarur bo'lgan normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash haqida"gi 68-sonli Qarorlari ijrosini ta'minlash maqsadida Madaniyat va sport ishlari vazirligi tasarrufidagi Sertifikatsiya va kompyuterlashtirish markazi tomonidan ishlab chiqilgan.

Avtomatlashtirilgan "SKM-MUZEY" dasturi respublika muzeylari ashyolari-ning Milliy muzey fondining yagona elektron katalogi elektron katalogiga kiritish va ro'yxatdan o'tkazish uchun mo'ljallangan. Ushbu dasturni yaratish jarayonida muzeylar fondidagi eksponatlar harakatini nazoratga olish, yagona bazani shakllantirish borasidagi jahon tajribasi o'rganib chiqilgan. Jumladan, Rossiya, AQSh va Yevropa mamlakatlari etakchi muzeylarining «Kamis», «MUZEY», «Muzeolog» va boshqa dasturlari tahlil qilingan.

Mazkur dastur mamlakatimizda faoliyat ko'rsatayotgan barcha turdagi muzeylarda saqlanayotgan har bir muzey ashyosi va muzey kolleksiyasi to'g'risida asosiy ma'lumotlar manbai – Milliy muzey fondining yagona elektron katalogidir. Davlat katalogini yaratish jarayoni mamlakatimizda faoliyat ko'rsatayotgan muzeylariga toifa berish, muzeylarda saqlanayotgan muzey ashyolari va muzey

kolleksiyalarini qayta ro'yxatdan o'tkazish va muzey xodimlarining malakasini oshirish tadbirlarini o'z ichiga oladi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati:

1. Филонов Д. Компьютерная эра в музее. // Мир музея. – Москва. 2009. – № 5. – С.33.
2. Робертс Э. Учет и документация. Управление музеем: Практическое руководство. ИКОМ. 2004. – С. 34.
3. Музей – халқ тарихининг кўзгуси. //Тузувчи К.Нишонова. Т., 2011 й.

MADANIYAT SOHASIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR INTEGRATSIYASI

Annotatsiya: Bugungi kundagi taraqqiyot ko'p jihatdan axborot texnologiyalarining rivojlanish ko'rsatkichlariga bog'liq. Axborot texnologiyalarining zamonaviy davri ijtimoiy tizimda global o'zgarishlarni keltirib chiqaradi va inson faoliyatining barcha sohalariga ta'sir qilmoqda. Raqamli texnologiyalarning ijtimoiy-madaniy muhitga integratsiyalashuviga texnologik taraqqiyot sabab bo'lmoqda. Maqolada madaniyat sohasidagi zamonaviy tendentsiyalar va raqamli texnologiyalar integratsiyasi o'rtasidagi bog'liqlik ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: raqamli texnologiya, integrasiya, madaniyat, muzey.

Raqamlashtirish jamiyat taraqqiyotidagi tabiiy bosqich bo'lib, inson ongini o'zgartirishga yordam berdi. Raqamli texnologiyalar, analoglardan farqli o'laroq, bir qator afzalliklarga ega, masalan, ular audio signallarni buzmasdan uzatadi, bu esa musiqani sifatli tinglashga yordam beradi. Axborotni raqamli tizimlarda saqlash analog tizimlarga qaraganda osonroqdir. Integratsiya, keng ma'noda, bir-biridan farq qiluvchi bir nechta ob'ektlarni bir butunga birlashtirish jarayonidir.

Raqamli texnologiyalar jamiyat hayotining barcha jabhalariga, ayniqsa, madaniyat va san'at sohasiga jadal joriy etilmoqda. Madaniy kodlar va ma'nolar tobora ko'proq raqamlashtirilmoqda. Raqamli ma'lumotlarning yangi turlari: multimedia, raqamli golografiya, virtual haqiqat, video va boshqa shakllarda tez o'sish kuzatilmoqda. Axborot texnologiyalari ixtiro qilinishi va rivojlanishidan beri madaniyat sohasida sezilarli o'zgarishlar yuz berdi [1].

Axborot texnologiyalarining zamonaviy davri ijtimoiy tizimda global o'zgarishlarni keltirib chiqaradi va inson faoliyatining barcha sohalariga ta'sir qiladi. Madaniyat sohasi ham bundan mustasno emas. 1990-yillardan to hozirgi kungacha madaniyat sohasida yangi raqamli texnologiyalarning paydo bo'lishi bilan bog'liq keng ko'lamli o'zgarishlar ro'y berdi [2].

XX asr o'rtalarida kanadalik madaniyatshunos va faylasuf M.Maklyuen "elektron jamiyat" tushunchasini kiritdi va u "axborot texnologiyalari asosida va

yordamida umumiy axborot manzarasi paydo bo‘ladigan jamiyat” deb ta’rifladi. XXI asr texnologiya va integratsiya asri deb ataladi, shuning sababli madaniyat, san’at va texnologiya o‘rtasidagi munosabatlar muammosi yangilanadi. Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi, kompyuter texnologiyalardan foydalanish yangi madaniyatning noodatiy shaklini yaratish imkonini berdi. Maklyuen ta’kidlashicha zamonaviy axborot vositalarining insoniyat jamiyatiga katta ta’siri borligi va yangi ijtimoiy tuzumni shakllantirishda axborot texnologiyalarining yetakchi roliga ishora qiladi. Raqamlashtirish iste’mol, ishlab chiqarish, madaniyat, san’at, insoniy munosabatlar va siyosat jarayonlarini faol ravishda o‘zgartirayotganini aytib o‘tgan [6].

Butunjahon Internet tarmog‘ining paydo bo‘lishi raqamli muhitni barcha madaniyat va san’at turlarini muloqot qilish uchun global platformaga aylantirish imkonini berdi. Davlatimiz rahbarining 2018-yil 26-avgustdagi “O‘zbekiston Respublikasida madaniyat va san’at sohasini innovatsion rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” [3] gi qarorida muzeylar renovatsiya dasturini joriy etishning asosiy maqsadlari nazarda tutilgan bo‘lib, muzeylar infratuzilmasini xalqaro standartlarga muvofiq takomillashtirish orqali ko‘rsatiladigan xizmatlarning interaktivligini oshirish, shu jumladan, «smart»-texnologiyalarni, axborot do‘konchalari, 3D vizualizatsiya va gologramma, QR-kodlar, chet tillaridagi elektron gidlar va shunga o‘xshash usullarni joriy etish, aholi, eng avvalo, yosh avlod uchun mo‘ljallangan, Internet tarmog‘idan foydalangan holda, muzeylarning faoliyatiga innovatsion axborot texnologiyalarini keng joriy etish va muzey eksponatlarining raqamli shakllarini yaratish orqali muzey eksponatlarini ko‘rish imkonini beradigan infratuzilmani yaratish, ko‘rsatiladigan xizmatlar sifatini oshirish uchun muzeylarning ma’muriy tuzilmasini takomillashtirish nazarda tutilgan bo‘lib, raqamli texnologiyalardan faol foydalanish imkonini beradi, bu esa madaniyat muassasalariga tashrif buyuruvchilar uchun qulayroq bo‘lish, shuningdek, madaniy qadriyatlarni idrok etish sifatini oshirish imkonini beradi.

Axborot texnologiyalari muzey va ko‘rgazma faoliyatiga ikkita asosiy yo‘nalishda integrasiyalashadi: birinchidan, ro‘yxatga olish va saqlash uchun

yordamchi vosita sifatida, elektron axborotlar (elektron yorliqlar) va muzey saytlarini yaratish, ikkinchidan, badiiy instalyasiya sifatida, interaktiv jadvallar, multimedia taqdimotlari, ko'rgazmalar va boshqalar.

Zamonaviy texnologiyalar insonga reallikni to'ldirish imkonini berdi va shu bilan umuman madaniyat sohasiga ta'sir ko'rsatdi va jamiyat hayotining ajralmas qismiga aylanib, madaniyat muassasalari asarlarini ommaviy iste'molchi uchun jozibali qiladi [4]. Masalan, dunyoning ko'pgina muzeylari o'z ishlarida interfaol ekranlar, slayd-shoular, sensorli panellar va boshqa jihozlardan foydalanadilar. Barcha madaniyat muassasalari tashrif buyuruvchilarni jalb qilish va veb-saytlarini rivojlantirish uchun ijtimoiy tarmoqlardan keng foydalanmoqdalar. Muzeylar juda mashhur bo'lgan onlayn ta'lim dasturlari, ma'ruzalar va virtual sayohatlarni yaratmoqda. Plexanov nomidagi Iqtisodiyot institutidagi o'quv jarayonining bir qismi sifatida talabalar va o'qituvchilar Moskva muzeylariga an'anaviy ekskursiyalardan tashqari Rossiya muzeylariga onlayn ekskursiyalardan faol foydalanadilar [5].

Madaniyat, san'at, fan va ommaviy axborot vositalarida rivojlanayotgan tendentsiyalar jamiyat va shaxs taraqqiyotida, ong, munosabat va qadriyatlarni shakllantirishda zarur va ajralmas tarkibiy qismlardir. Ammo katta omma tomonidan zamonaviy va tezkor ijtimoiy-madaniy axborotlarni olish muammosi hamon mavjud. Buni an'anaviy ommaviy axborot vositalari bilan balki ijtimoiy-madaniy vaziyatning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi kuchli omilga aylangan yangi raqamli transformatsiyalardan foydalanish zarur. Ijtimoiy-madaniy sohada raqamlashtirish vazifalari quyidagilardan iborat: ma'lumotlar bazalarini shakllantirish, muassasalarning axborotlashtirish darajasini oshirish, chiptalarni sotish va tashrif buyuruvchilarni ro'yxatga olishning elektron tizimlarini joriy etish, madaniy merosni raqamlashtirish-madaniy sohada axborotlashtirish va raqamlashtirishni rivojlantirishning ustuvor, tashkilotlarning moddiy-texnik bazasini modernizatsiya qilish, internet tarmog'idagi virtual serverlar asosida madaniyat haqidagi axborot resurslarini ko'paytirish, axborot portallarini, to'ldirilgan va virtual reallik

texnologiyalarini yaratish. Bundan tashqari, raqamlashtirish qo‘shimcha daromad manbalari va investitsiyalarni jalb qilish imkoniyatini beradi.

Zamonaviy axborot texnologiyalari madaniy merosni raqamlashtirish imkonini beradi, bu nafaqat tadqiqotchining ob'ektga kirishini osonlashtiradi, va geografik joylashuvidan qat'i nazar, axborot manbalaridan foydalanish imkonini beradi. Shu nuqtai nazardan, Goryacheva T.V. va Glushkova Yu.O. o‘z tadqiqotlariga ko‘ra ijtimoiy-madaniy sohani axborotlashtirishning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat [6]:

1. Mamlakat san'ati va madaniyati hodisalari haqida raqamli kontent yaratish.
2. Mamlakatdagi tabiiy landshaftlar va madaniy ob'ektlarning interaktiv xaritalarini yaratish.
3. Madaniyat haqidagi multimedia axborot resurslarini yaratish.
4. Madaniy meros ob'ektlarining axborot xavfsizligi va ulardan foydalanish imkoniyati bilan bog'liq masalalarni o'rganish.
5. Yagona axborot monitoring tizimini shakllantirish.
6. Madaniyat muassasalarini axborotlashtirish, ijtimoiy-madaniy sohaga raqamli texnologiyalarni joriy etish samaradorligi va metodik ta'minoti bo'yicha tadqiqotlar olib borish.
7. Madaniyat sohasida internet resurslarini yaratish va qo'llab-quvvatlash.
8. Ijtimoiy-madaniy sohada raqamli texnologiyalardan foydalanish bo'yicha innovatsion loyihalar va ularni qo'llab-quvvatlash.
9. Mamlakat muzey kolleksiyasi ma'lumotlar bazasini yuritish.
10. Muzeylarni telekommunikatsiya va kompyuter texnikasi bilan jihozlash.
11. Bilim va malaka almashishning samarali mexanizmini yaratish.
12. Chet elda mamlakat madaniyati va fanini ommalashtirish uchun shart-sharoitlar yaratish.
13. Tarixiy faktlarni buzib ko'rsatish va soxtalashtirishga qarshi kurash.

Raqamli texnologiya vositalari noyob va ko‘p qirrali. Bu zamonaviy hayotning barcha jabhalarida o‘z ifodasini topmoqda. Raqamli axborot vositalari keng ko‘lamli

ijtimoiy-madaniy o'zgarishlarni keltirib chiqaradi: ular madaniyatlararo muloqotga yangi ko'rinishlarni beradi, shuningdek, o'ziga xos xususiyatni shakllantiradi.

Raqamli texnologiyalar hayotimizga mustahkam kirib, madaniyat sohasida yangi maqsadlar, vazifalar, estetik ideallarni shakllantirdi. Hozirgi vaqtda raqamli texnologiyalarning barcha shakllari rivojlanishda davom etmoqda va inson faoliyatining turli sohalariga tobora ko'proq kirib bormoqda [7]. Insonlarning raqamli texnologiyalarga bo'lgan qiziqishini hisobga olsak, muzeylar faoliyatida raqamli texnologiyalar va ekspozitsiyalaridagi to'ldirilgan reallik texnologiyasiga ega multimedia qo'llanmasidan foydalanish madaniyat sohasini ommalashtirishga yordam beradi, deb ishonch bilan aytishimiz mumkin.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati:

1. Kindzerskaya M.A. Integration Of Digital Technologies Into The Sphere Of Culture And Arts. Conference: International Scientific Conference «PERISHABLE AND ETERNAL: Mythologies and Social Technologies of Digital Civilization-2021». DOI: [10.15405/epsbs.2021.12.03.78](https://doi.org/10.15405/epsbs.2021.12.03.78)
2. Kiseleva, O. I., Osipova, N. V., Kalinin, I. V., Poleshchuk, I. A., Deberdeeva, N. A., Babeshko, E. A., & Anikudimova, E. A. (2019). Sociocultural constants of higher education. International Journal of Applied Exercise Physiology, 8(2(1)), 648-654. // <http://ijaep.com/Journal/vol.8.2.1.pdf>
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2018-yil 26-avgustdagi PQ-3920-sonli qarori // <https://lex.uz/ru/docs/-3882752>
4. Barkova, E., Buzskaya, O., Ivleva, M., & Buzskij, M. (2017). Ecology of Culture in the Space of Social and Humanitarian Knowledge // <https://www.atlantis-press.com/proceedings/iccessh-17/25878534>
5. Ismailov, N., Barkova, E., & Buzskaya, O. (2021). Digital technology in the humanities and public life in the context of justice. SHS Web of Conferences. // https://www.shsconferences.org/articles/shsconf/abs/2021/17/shsconf_mtde2021_04003/shsconf_mtde2021_04003.html

6. Goryacheva T.V., Glushkova Yu.O. Innovative Aspects of Digital Transformation in SocioCultural Sphere. International Scientific Conference “Digitalization of Education: History, Trends and Prospects” (DETP 2020).Advanced in Social Science, Education and Humanities Research, volume 437 // <http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>
7. Tang, M., & Werner, C. H. An interdisciplinary and intercultural approach to creativity and innovation: Evaluation of the EMCI ERASMUS intensive program. Thinking Skills and Creativity. 2017. 268-278 p. DOI: 10.1016/j.tsc.2017.04.001

O'ZBEKISTON MUZEYLARIDA ZAMONAVIY MODEFIKATSIYA VA INTERNET MUAMMOLARI HAMDA ULARNI HAL ETISH MASALALARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada ilm fan, texnika taraqqiyotining barcha sohalar singari muzeylar faoliyatiga ham kirib kelishi, zamonaviy kompyuter texnologiyalari yordamida muzeylarni elektron hujjatlashtirish va raqamli tasvir uslublaridan foydalangan holda kolleksiyalarini xalqaro internet tarmog'ida namoyish etish orqali o'zlarini tanishtirish imkoniyatini berishi haqida ta'kidlab o'tiladi. Qator misollar orqali dunyo tajribasida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining muzeylar faoliyatida joriy etilishi va buning natijasida muzey faoliyatini yanada rivojlantirilishi masalasi ochib beriladi.

Kalit so'zlar: muzey, muzeyshunoslik, ekspozisiya, eksponat, axborot texnologiyalari, Web- sahifalar, Web-katalog, SD albomlari, sayt mobil vosita.

Ilm fan, texnika rivoji hamma sohalarda bo'lgani kabi muzeylarda ham yangilik yaratish imkonini tug'dirdi. Muzeylar spetsifikatsiyasiga ko'ra zamonaviy tarzda modifikatsiya qilish va internet sohasini takomillashtirish jarayonlari olib borilmoqda. Zamonaviy axborot texnologiyalarini ishlab chiqilishi tomoshabinlar va muzey xodimlari uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Muzey predmetlarini to'raligicha raqamli ko'rinishiga o'tkazish, ularni o'rganish borasida yangiliklar tug'diradi. Bu muammolar borasida bir qancha yechimlar ishlanyapti, chunonchi, kompakt disk va internet saytlarida elektron nashrlar joriy etilmoqda.

“Muzeylarni axborotlash va internet tizimida ma'lumotlar ba'zasini yaratish tomoshabinning muzey bilan tanishishda o'zaro muloqot ko'rinishini beradi. Eksponatlar to'g'risida to'liq ma'lumot berish va o'zaro muloqot jarayoni yangicha zamonaviy-madaniy jarayonni yaratmoqda. Hozirda mamlakatimizning ko'zga ko'ringan muzeylarida ko'plab veb-sahifalar xususida ishlar olib borilmoqda. Mazkur muzeylar quyidagilar:

1. Temuriylar tarixi davlat muzeyi
2. O'zbekiston tarixi davlat muzeyi
3. O'zbekiston davlat san'at muzeyi
4. O'zbekiston amaliy san'at va hunarmandchilik tarixi davlat muzeyi

Temuriylar tarixi davlat muzeyida - internet sayti ma'lumotlar bazasi yaxshi o'rganilgan bo'lib, ko'rgazmalar, ilmiy-amaliy konferensiya materiallari hamda muzey ekspozitsiyalari tavsifi to'la yoritilgan. Hozirda muzeyning ekspozitsiya maydonida Amir Temur va Temuriylar davri tarixi aks ettirilgan doimiy va vaqtinchalik ko'rgazmalar joylashgan bo'lib, ularda 1700 dan ortiq eksponat namoyish etilmoqda. Shuningdek, muzey mehmonlari va xorijiy sayyohlar uchun o'zbek, rus va ingliz tillarida ekskursiya tarzida matn va tasvir uyg'unligiga ega SD albomlari ham yaratilgan. Temuriylar tarixi davlat muzeyining multimedia loyihasining yaratilishi ham ijobiy holat.

O'zbekiston tarixi davlat muzeyi - internet saytida ham muzeyning tarixi, arxeologiya, numizmatika, etnografiya va arxiv materiallari kolleksiyasi va turli ko'rgazma hamda anjumanlar haqida umumiy ma'lumotlar bilan www.tashkent_museum_historiu.uz sayti orqali batafsil tanishish mumkin. Saytda muzey ishi va axborot-kommunikasion texnologiyalar imkoniyati muzey konventining asosiy prinsiplari modelirovka sintezi orqali amalga oshirilmoqda.

O'zbekiston davlat san'at muzeyi - www.tashkent_museum_art.uz saytida muzeyning shakllanish tarixi, ekspozitsiyalar tahlili, turli ko'rgazmalar tavsifi va muzey ish tartibi ko'rinishidagi umumiy ma'lumotlar bazasi keltirilgan. Shuningdek, bu saytda muzeyning aksiologik, informativ, estetik, kommunikasion, ilmiy-tadqiqot, madaniy-oqartuv, umumiy qo'riqlash tizimi xususida yangiliklar ba'zasi matn va tasvir uyg'unligida umumlashtirilgan. Bu ko'p qirrali spektr ko'rinishi ikkita asosiy funksiya – hujjatlashtirish va ta'lim tarbiya, tashviqot ishlari rivojida yaqqol ko'rinish beradi.

O'zbekiston amaliy san'at va hunarmandchilik tarixi davlat muzeyiwww.tashkent_museum_applied_arts.uz internet tizimida kolleksiyalar, turli tadbirlar, ko'rgazmalar, ma'lumot berilgan. Muzeyning virtual namoyishi, ya'ni Web-saytida muzeyning xizmatlar doirasi imkoniyati ro'yhati hamda olib boriladigan ekskursiya va ma'ruzalarning qisqacha izohi kabi masalalar yoritilgan. Axborot resurslarning yaratish va qo'llash bo'yicha faqatgina muzeylar emas, balki madaniy kutubxonalar, arxivlarda ham ish olib borilmoqda. Hozirgi kunda

muzeylarda turli hujjatlar va ma'lumotlar – kartoteka va kataloglar, kitoblar va muzey to'plamlari, dissertatsiyalar hamda noyob arxiv hujjatlari saqlanmoqda.

Agar muzeylar elektron hujjatlashtirish va raqamli tasvir uslublaridan foydalanib o'z kolleksiyalarining zamonaviy axborot ta'minlash uslubini yaratsalar, bu ularga xalqaro internet tarmog'ida o'zlarini tanishtirish imkoniyatini beradi. Bundan tashqari, doimiy internet tizimidan foydalanuvchilarning muzey elektron pochtasidagi fikri jamlangan holda, ularning qiziqishlari asosida yangi internet resurs bazalarini yaratish mumkin. Shuningdek, bu tarmoqlarda tasvir va matn uyg'unligi orqali tomoshabinlar mavzuga oid uzluksiz yangi axborot tizimi bilan tanishadilar. Muzeylar Web-katalogining yaratilishi esa, mavjud boshqa muzeylar bilan maqsadli hamkorlik qilish imkonini beradi. Bu borada muzeylar o'zaro birgalikda turli qiziqarli kolleksiyalar uyg'unligida Web-saytlar va milliy kataloglar tuzishi ham samarali. Hozirgi paytda mavjud Web-saytlar orqali turli muzeylarga qaratilgan barcha qiziqishlarni va Web tizimidagi foydali axborotlarni hamda yangicha elektron kataloglash, tasvirlarni elektron ko'rinishda joylashtirish kabi uslublarni o'rganish mumkin. Multimedia mahsulotlarini yaratish va undan muzey tajribasida foydalanishi, namoyish etiladigan loyihalar negizida tomoshabinlar uchun qiziqarli va foydali bo'ladi" [3,66]. O'zbekiston madaniyati va tarixini muzeylar kolleksiyasi doirasida internet tizimi orqali tanishtirilishi va zamonaviy dasturlar yaratilishining kelajakda muzeylar faoliyatida yangicha innovasion ko'rinishlarni yo'lga qo'yilishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Shimoliy Amerikada, aynan "Lyusa nomidagi Amerika markaziy san'ati muzeyi" [5] (Sentr amerikanskogo iskusstva imeni Lyusa) va boshqa ko'plab gallereya hamda muzeylarida tomoshabinlar "I phone" va "Smartphone" kabi mobil vositalardan unumli foydalanilmoqda. Masalan, muzeylarda san'at asarini tomoshabinlarga tanishtirish uchun alohida ekskursavod yonlanmay turib, mahsus mobil vosita yordamida audio gid sifatida foydalanish mumkin. Bunda har bir tashrif buyuruvchi muzeydagi mobil vositani olib zallarda aylana boshlaydi. Qaysi eksponat uni ko'proq qiziqтира eksponat ostidagi maxsus elektron kodni mobil vositaga teradi. Shu ondayoq mobil vosita tashrif buyuruvchiga audio ma'lumot bera

boshlaydi. Ekspонат to'g'risidagi barcha ma'lumot doimo yangilanib turadi. Kishi ekspонат to'g'risidagi barcha ma'lumotlarni diqqat bilan tinglashi, qayta eshitishi, kerakli joylarini ko'chirib olishi imkoniga ega. Mazkur audio dastur 5 ta tilda yaratilgan bo'lib, bu esa tashrif buyuruvchilarni ko'payishiga olib keladi. Bundan tashqari zamonaviy "I phone-Smartphone" egalari uchun yanada qulay vosita ham taklif etiladi. Tomoshabin "I phone" yoki "Smartphone" yordamida ekspонат yoniga kelib mobil apparatini kamerasini maxsus qurilma, ya'ni smart tegni oldiga olib keladi. Ekspонат ostidagi vosita to'g'ridan-to'g'ri internet tarmog'iga ulangan bo'lib, u "I phone-Smartphone" bilan bog'langan zahotiyoq, muzey saytiga kirib, shu ekspонат to'g'risidagi ma'lumotlarni mobil vositasi ekranida namoyish etiladi. Tashrif buyuruvchi esa hohlagan ma'lumotlaridan foydalanishi yoki ko'chirib olishi mumkin. Bu tizimning yana bir foydali jihati shundaki, tashrif buyuruvchilar qaysi ekspонат bilan ko'proq qiziqishi ma'lum bo'ladi. Muzey xodimlari esa kelajakda ekspozisiya qilish jarayonida mazkur statistikadan unumli foydalanish imkoniga ega bo'ladi.

Shuni ta'kidlash kerakki, hozirgi paytda yurtimizda faoliyat olib borayotgan muzeylarda ilmiy tadqiqot ishlari 40 foizni tashkil qiladi. San'atshunoslik fanlari nomzodi Ravshan Fatxullaev [4, 8-11] maqolasida quyidagi ta'rif keltirgan: "Hozirgi kunda tarixchi, san'atshunos, muzeyshunos tadqiqotchilar va ijtimoiy sohaning boshqa vakillari muzey boyliklarini to'laqonli ilmiy o'rganishda ayrim muammolarga duch kelmoqdalar. Avvalo, yirik muzeylarimizda joriy etilgan tartib-qoidalar chetdan kelgan mutaxassis-olim va muzey ma'muriyati o'rtasida aksariyat hollarda kelishmovchilik va ba'zan qarshiliklarga olib kelmoqda. Amaliyotda shunday hodisalar kuzatilmoqdaki, o'zi xizmat qilayotgan ilmiy muassasaning rasmiy yo'llanma xati bilan murojaat qilgan tadqiqotchiga bo'limlardagi kartoteka bilan tanishishga ruhsat beriladi, xolos; ayrim muzeylar esa pulli xizmat turini taklif qilmoqdalar. Xorij mamlakatlaridan kelgan tadqiqotchilarning tijorat nashrlari uchun bunday xizmat turi maqsadga muvofiq bo'lishi mumkin. Ammo respublikamizning ilmiy muassasalaridagi xodimlar madaniy boyliklarimizni hech qanday to'siqsiz o'rganishlariga sharoit yaratilishi lozim. Chunki:

birinchidan, ularga bu kabi izlanishlar uchun davlat byudjetidan qo‘shimcha mablag‘ ajratilmaydi;

ikkinchidan, bunday tadqiqotlar respublikamiz ilmiy, ma‘naviy-madaniy taraqqiyotini, jumladan o‘sha muzeylar manfaatini ko‘zlab amalga oshiriladi.

Shuni yoddan chiqarmaslik kerakki, muzeylar ma‘naviyatimiz markazi va manbai hisoblanadi. Ma‘naviyatimiz va madaniyatimizni targ‘ib qilish uchun, avvalambor, muzey rahbarlari va ilmiy xodimlarining o‘zlari ma‘naviy yetuk insonlar bo‘lishi darkor. Shundagina biz ko‘zlagan maqsadimizga erishamiz.

Bugungi zamon muzeylardan axborotlashgan, professional, mantiqiy, mamnuniyat keltiruvchi va ijtimoiy faol muassasa bo‘lishini talab qilinmoqda. Yangi talablarga javob berish uchun muzey rahbariyati muzeyshunoslik, iqtisodiyot, huquq, sotsiologiya, psixologiya, axborot-kommunikasion texnologiyalari kabi turli sohalaridan boshqaruvning zamonaviy tamoyillarini o‘zlashtirishi lozim.

Yuqorida ta’kidlangan zamonaviy texnologiyalar va shu bilan bog‘liq bo‘lgan katta loyihalarni amalga oshirish uchun moddiy mablag‘ talab etiladi. Bu masalani hal etish uchun esa muzeyda muntazam faoliyat olib boruvchi ilmiy tadqiqot markazi tashkil etish zarur. Bu markazning muzeyi moddiy mablag‘ bilan ta’minlashga qanday aloqasi bor degan haqli savol tug‘iladi. Javob esa oddiy. Ma’lumki, halqaro IKOM tashkiloti tomonidan har yili jahon muzeylarini rivojlantirish maqsadida bir qator grantlar e’lon qilinadi. Bu grantlarda qatnashish uchun esa O‘zbekiston muzeylarida imkoniyat mavjud.

“Hozirgi fan va texnologiya markazi innovatsiya, fundamental va amaliy tadqiqotlar bo‘yicha grantlar e’lon qilinmoqda. Masalan, muzeylar orasida uy muzeylar faoliyati sustroq bo‘lib, ularni yirik muzeylar bilan birgalikda turli grantlar, loyihalar ustida ishlashga jalb etish mumkin. Abdulla Qahhor uy muzeyi xodimlari fundamental tadqiqot granti bo‘yicha Adabiyot muzeyi bilan birgalikda o‘z loyihasini taqdim etdi” [1,16]. Yuqorida ta’kidlaganimizdek, O‘zbekiston, xalqaro IKOM tashkilotiga a’zo bo‘lgan va bo‘lish uchun muzeylarda o‘ziga xos bo‘lgan mo‘jazzgina muntazam ilmiy tadqiqot markazini yaratish kerak... Muntazam ishlaydigan ilmiy tadqiqot markazining asosiy vazifasi muzeylarda ilmiy-amaliy

konferensiyalar, ko'rgazmalarning ilmiy konsepsiyasini yaratish, muzeyni ommaviy axborot vositalari orqali keng jamoatchilik orasida targ'ib etish bilan xarakterlanadi... Muzeyni ommaviy axborot vositalari orqali targ'ib etish, internet tizimi orqali reklama qilish hozirgi kunda jahon muzeylarida keng tarqalgan usullardan biridir. Bu haqli ravishda o'zini oqlamoqda. Muzeyning internet tizimi orqali reklama qilish uchun eng avvalo muzey bu tizimda o'zining shaxsiy veb-sahifasiga ega bo'lishi lozim" [2,38].

Bundan tashqari, mazkur muammoni oldini olish maqsadida muzey marketingi va menejmenti rivojlantirish va keng joriy etish maqsadga muvofiqdir. Ma'lumki, muzey o'z byudjetidan marketing tadqiqotlari o'tkazishga mablag' ajratishi hamda marketing xizmati uchun javobgar xodim tanlashi lozim.

Marketing loyihasini o'tkazishdan avval muzeyga tashrif buyuruvchilarni turli toifaga bo'lib, ma'lum bir so'rovlarni o'tkazilish lozim. Natijalarga asoslanib marketing tadqiqoti orqali SWOT-tahlili belgilanadi. Marketing rejasiga bir necha tildagi reklama, mashinalar to'xtash joylari ko'rsatilgan karta-sxema, eng yaqin kafelar, buyurtmalar berish uchun telefon raqamlari, ma'lumotlarni va turistik yarmarkalarda qatnashish va hokazolar kiritiladi.

Muzey o'z daromadlarini bir necha omillar orqali oshirishi mumkin. Kirish chiptalarini, madaniy-ma'rifiy xizmatlar narxini toifalash, uzoq muddatli bolalar, o'quvchilar, oilaviy abonementlar kiritish mumkin. Muzey ashyolari ko'rinishidagi suvenirlar tayyorlash, turistlar uchun axborot-savdo markazi yaratib, unda buyumlarni sotish, ishlab chiqaruvchilar bilan shartnomalar tuzib, muzeyning emblemasi, eksponatlardan nusxalar tayyorlab savdoga qo'yishi mumkin. Bundan tashqari muzey qoshida tashkil etilgan magazin va savdo shaxobchalari orqali muzey yo'l ko'rsatkichlari, taqvim-kalendarlar, kassetalar, kitoblar, emblemali suvenirlar sotilishini tashkillashtirish kabi masalalarni amalga oshirish mumkin.

Yana bir uslubiy holatni qayd etish kerakki, muzeylarni yanada rivojlantirish uchun chet el muzeylari bilan shartnomalar tuzish, ko'rgazmalar tashkil etish, yosh kadrlarni malakasini oshirish kabi ishlarni olib borish kerak. O'zbekistonda muzey

ishlarini yaxshilash va takomillashtirish uchun yuqoridagi barcha fikrlarni hamda takliflarni hayotga tatbiq etish ijobiy natija beradi, degan xulosaga kelish mumkin.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ж. Исмоилова. Замонавий музейлар тараққиётидаги янги йўналишлар. // Музейлар замонавий Ўзбекистон маданияти тизимида Республика илмий – назарий анжумани материаллари . Тошкент.: “Санъат”, 2007 й.
2. Ф. Болтабоев. Ўзбекистон музейлари ва интернет: муаммолар ва уларни ҳал этиш // Музейлар замонавий Ўзбекистон маданияти тизимида Республика илмий-назарий анжумани материаллари. Тошкент.: “Санъат”, 2007
3. Муҳамедова М. Музейларнинг замонавий модификацияси // Мозийдан садо. –Тошкент, 2010. – № 3
4. Фатхуллаев Р. Музей ишида замонавий ахборот технологияси // Мозийдан садо. – Тошкент, 2002. – № 2
5. <http://www.washingtonpost.com/wpdyn/content/panorama/2006/06/23/PA2006062300989.html>

*Munisa Muxamedova,
Kamoliddin Behzod nomidagi
Milliy rassomlik va dizayn instituti professori*

*Maftuna O'roqboyeva,
Kamoliddin Behzod nomidagi
Milliy rassomlik va dizayn instituti talabasi*

*Sarvinov Zokirova,
Kamoliddin Behzod nomidagi
Milliy rassomlik va dizayn instituti talabasi*

O‘ZBEKISTON BADIY TA’LIM TIZIMIDAGI YO‘NALISHLAR NEGIZIDA ONLAYN MUZEY FAOLIYATINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekistonda badiiy ta'lim yo'nalishlarining rivojlanishi, bakalavriat va magistratura bosqichlarida tayyorlangan ijodiy ishlarni muzeylashtirish masalalari tahlil etilgan. Shuningdek, maqolada onlayn muzeylar faoliyatini rivojlantirish borasida olib borilayotgan ishlar, onlayn muzey saytlarini amaliy yaratish bo'yicha aniq tavsiyalar va ularning tavsifini o'z ichiga olgan imkoniyatlar batafsil keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar. badiiy ta'lim yo'nalishlari, ixtisosliklar, ijodiy ishlar tavsifi, onlayn muzey, galereya, ekskursiya, kartoteka, kolleksiya, ko'rgazma

Tasviriy san'at sohalari ta'limi shakllanishida O'zbekistonning o'rta maxsus akademik badiiy ta'limi 1950-yillarga kelib, o'zining chorak asrdan ortiq davri tarixi mobaynida katta yutuqlarga erishib, o'z bitiruvchilarini badiiy ijodga safarbar etadi. O'zbekiston tasviriy san'atida professional, mahorati yetuk rassomlar jamoasi Toshkent va Moskva shaharlaridagi ko'rgazmalarda O'zbekiston tasviriy san'ati nufuzini namoyish qila olgan edi. Oliy akademik badiiy ta'limning aynan Toshkent shahrida tashkil etilishi, metodologik asos doirasida ekanligidan dalolat beradi. Tasviriy san'at oliy ta'limi joriy etilishining yana bir e'tiborli jihat, O'zbekiston uchun Leningraddagi (hozirgi Sankt Peterburg) I.Ye.Repin nomidagi Rangtasvir, haykaltaroshlik va me'morchilik instituti bitiruvchilari – R.Ahmedov, M.Saidov, T.Oganesov, N.Qo'ziboyev, Ye.Zelikov singari yoshlar bilan ham bog'liq bo'lib, ular 1953 yilda mazkur institutni bitiradilar va 1954 yilda badiiy oliy ta'lim yo'lga qo'yildi.

Oliy badiiy ta'limni yo'lga qo'yilishi, yosh va iqtidorli rassom R.Ahmedov, mashhur rangtasvir san'ati ustasi O.Tatevosyanlarga yuklatilgan edi. Mazkur, O'zbekistonning regional mavqega ega bo'lgan Teatr san'ati instituti qoshida 1954 yilda joriy etilgan akademik badiiy ta'limi ham nafaqat O'zbekiston, balki regional ta'lim dargohi sifatida O'rta Osiyo va Qozog'iston tasviriyl san'ati rivojida muhim omil bo'ldi. Va yillar mobaynida mazkur hudud uchun mutaxassislar tayyorlash vazifasini mas'uliyat bilan bajarib keldi.

Respublikada mavjud oliy ta'lim muassasalari tizimidagi muzeylar ham ma'naviy-ma'rifiy muassasalarning tarkibiy qismi sifatida jamiyatda o'ziga xos o'rin tutib, ekspozitsiya va ko'rgazma faoliyati bilan mamlakatda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'naviy va iqtisodiy islohotlarni targ'ib etib kelinmoqda. Shunga ko'ra oliy ta'lim tizimidagi mavjud muzeylar fondidagi ijodiy ishlarni hujjatlashtirish, fondlarni saqlash va boyitib borish, ilmiy tadqiqot ishlarini amalga oshirish bilan birga eng muhimi ta'limiy-tarbiyaviy vazifalar ham muhim sanaladi. Mazkur vazifalarni amalga oshishi muzey va jamiyat hamkorligida ijobiy natijalarga erishishiga imkon beradi. Ijodiy ishlar butligi va ochiqligini ta'minlagani bois, bilim, tadqiqot va ilhom manbai markazlari sifatida o'z rollarini davom ettirmoqchi bo'lgan muzeylar oldida kolleksiyalarni tegishlicha avaylash hamda ular saqlanishini to'g'ri boshqarish kabi dolzarb vazifa turadi.

“Onlayn muzey” elektron galereyasi katalogizatsiyasi yaratish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan sanaladi. Bugungi kunda global tarmoq madaniy hayotning bir bo'lagiga aylanib qoldi. Muqim asosdagi virtual muzeylar o'rnini bugungi kunda yangilanish bazasiga ega onlayn muzeylar egallamoqda. Onlayn muzeyga tashrif buyurish jarayoni haqiqiy muzeyga qatnash jarayoniga nisbatan qator afzalliklarga ega bo'lgan virtual ekskursiyalar yordamida amalga oshiriladi [2]. «Onlayn muzey» foydalanuvchiga noyob ekskursiyani, masalan, fondlar bo'ylab tanishishni ham taklif etadi. Onlayn muzey (muzey-veb sahifasi) – muzey materiallarini namoyish etish uchun moslashtirilgan veb-sahifa turidir. Havola qilingan materiallar turli sohalardan: san'at buyumlari va tarixiy artefaktlardan tortib to virtual kolleksiyalar va qadimiy yodgorliklarga qadar bo'lishi mumkin. Onlayn

muzeylar eksponatlarni saqlash, ularning xavfsizligi va omma uchun hammabopligi masalalarini hal qilish uchun Internet-texnologiyalardan foydalanishning muvaffaqiyatli misollaridan biridir. Ushbu elektron galereya negizida qo'yidagi yo'nalish va ixtisosliklar faoliyatiga doir ijodiy ishlar elektron muzeylashtirilishi nazarda tutiladi:

№	Ta'lim yo'nalishi nomi	Ta'lim yo'nalishi haqida qisqacha ma'lumot
1	60210500 (5150800) Rangtasvir (dastgohli)	Rangtasvir (dastgohli) bakalavriat ta'lim yo'nalishi - milliy va jahon tasviriy va amaliy san'ati hamda boshqa san'at turlarining rivojlanishi, tajribasi, hozirgi jamiyatdagi mavqeini, pedagogik faoliyatning usullarini o'rganish va tadqiq qilishga yo'naltirilgan vositalar, usullar majmuasini qamrab oladi. Yuqorida keltirilgan kasbiy faoliyat sohalarining portret, manzara, natyurmort, maishiy, batal va tarixiy janrlaridagi asarlar yaratish jarayonlari, ijodiy, ilmiy tadqiqot, ishlab chiqarish faoliyati, umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limida pedagogik kasbiy faoliyat turlari bilan shug'ullanadi.
2	60210600 (5151002) Grafika (Xattotlik va miniatyura)	Grafika (Xattotlik va miniatyura) ta'lim yo'nalishi - tasviriy san'atning turi bo'lib, u o'z ichiga xattotlik va miniatyura asarlarini yaratish, xattotlik va miniatyura yuzasidan qadimgi qo'lyozmalarni ta'mirlash, miniatyura yo'nalishida yodgorlik buyumlarini ishlash, bezatish, pardozlash, gilam, gazlama mahsulot loyihalarini yaratish, milliy ruhda savdo va ko'rgazma pavilyonlarini bezash, an'anaviy va zamonaviy usulda kitoblarni bezash, xattotlik va miniatyura ashyolarini ishlab chiqarish, kompyuter texnologiyalaridan foydalanish masalalari majmuasini qamrab oladi. Yuqorida keltirilgan kasbiy faoliyat sohalarining ishlab chiqarish jarayonlari, ijodiy izlanish, loyihaviy-konstruktorlik, tashkiliy-boshqaruv, pedagogik faoliyat kabi kasbiy faoliyati turlari bilan shug'ullanadi.
3	5151100 Haykaltaroshlik (badiiy)	Haykaltaroshlik (badiiy) ta'lim yo'nalishi - arxitektura va tasviriy san'atda relyef, gorelyef, barelyef kabi dekorativ devoriy haykal texnikalaridan foydalanib arxitekturaviy-badiiy muhitni shakllantirishga yo'naltirilgan loyihalashning turli ashyolarida va janrlarida devoriy haykaltaroshlik asarlarini yaratish, haykaltaroshlikning maqsadli arxitektura elementlari bilan uzviy ravishda haykaltaroshlik turlaridan to'liq foydalangan holda bezash sintezini o'rganish bilan shug'ullanadi.
4	60210500 (5150800) Rangtasvir (mahobatli)	Rangtasvir (mahobatli) - ta'lim yo'nalishi arxitektura va san'at sohasidagi yo'nalish bo'lib, ilmiy va estetik kategoriyalar asosida dekorativ bezak, devoriy rasm, mozaika, sgraffito, vitraj, rangli suvoq inkrustatsiyasi kabi vositalaridan foydalanib arxitektura muhitni shakllantirishga yo'naltirilgan loyihalashni o'z ichiga oladi. Mahobatli rangtasvirning maqsadi arxitektura elementlari bilan uzviy ravishda devoriy rasm turlarida bezash uyg'unligi hisoblanadi. Kasbiy faoliyati obyektlari – ko'chalar va maydonlar, kichik rekreatsion hududlar (skverlar, bulvarlar); o'z vazifasiga ko'ra binolar; turli maydonchalari bilan turar joy hududlari (bolalar uchun, kattalar uchun, sport turlari uchun va hakoza). Mahobatli rangtasvir sohasida arxitektura inshootlarida, interyer va eksteryerlarda turli xil badiiy vositalarda – freska, mozaika, enkaustika, sgraffito, vitraj asarlarini yaratish bilan shug'ullanadi.
5	60210800 (5151200)	Amaliy san'at (badiiy kulolchilik) ta'lim yo'nalishi - amaliy san'at sohasidagi yo'nalish bo'lib, kulolchilik texnologiyasi bo'yicha

	Amaliy san'at (badiiy kulolchilik)	kulolchilik buyumlarini ijodiy yondashgan holda ishlab chiqarish, konstruksiyalash, badiiy loyihalash, arxitekturaviy fazoviylikni shakllantirishda konseptual senariyni ishlab chiqish; tizimli yondoshuv mexanizmlarini tadbqiq etish bilan bog'liq kompleks masalalar majmuasini hamda pedagogik faoliyatning usullarini o'rganishni qamrab oladi.
6	60210800 (5151200) Amaliy san'at (me'moriy yodgorliklar bezagini ta'mirlash)	Amaliy san'at (me'moriy yodgorliklar bezagini ta'mirlash) ta'lim yo'nalishi - arxitektura va san'at sohasidagi yo'nalish bo'lib, viloyatlardagi ta'mirlash ustaxonalarida, viloyat, shahar, tumanlardagi muzeylar, madaniy, me'moriy obidalarini saqlash va ta'mirlash bilan bog'liq kompleks masalalar majmuasini, pedagogik faoliyatning usullarini o'rganishni qamrab oladi.
7	60210400 (5150900) Reklama va amaliy grafika	Reklama va amaliy grafika ta'lim yo'nalishi - shahar reklamasi, transport va tranzit reklamasi, sanoatda ishlab chiqarilayotgan tovar mahsulotlarini bezagi, logotipi, emblema, sovg'a mahsulotlari, reklama bosma mahsulotlari, g'ilof bezagi, vizitka, etiketka, prospekt, buklet, jurnal va ularni grafik loyihalash dizayni, zamonaviy ashyolarda maketlash va bosmaxona mahsulotlarini ishlab chiqarish texnologiyalarini hisobga olish va qayd etish jarayonlaridir. Yuqorida keltirilgan kasbiy faoliyat sohalarining obyektlari ta'lim yo'nalishi tasviriy san'at sohasidagi yo'nalish bo'lib, badiiy estetik jihatlar asosida reklama va amaliy grafika dizayni sohalarida turli ko'rgazma va yarmarka zallari obyektlarida transport vositalari tashqi va ichki reklama bezaklari, shahar reklama shittlari, banner, brandmauer, turli ehtiyojlar, reklama vositalarining boshqa turlari, sanoat uchun ishlab chiqarilgan mahsulotlar, ularga qadoq bezagi va tijorat hamda reklama agentliklari faoliyatidagi tasviriy san'atga oid kompleks masalalarni yechish va ularning natijalariga ishlov berishda faol qatnashish kabi kasbiy faoliyati turlari bilan shug'ullanadi.
8	60210400 (5150901) Kompyuter grafikasi va badiiy foto	Kompyuter grafikasi va badiiy foto ta'lim yo'nalishi - dizayn sohasidagi yo'nalish bo'lib, milliy va jahon dizayn va badiiy foto hamda boshqa dizayn turlarining rivojlanishini, fotografiyaning hozirgi jamiyatdagi mavqeini o'rganish va tadqiq qilishga yo'naltirilgan vositalar, badiiy foto va kompyuter grafikasiga oid kompleks masalalarni yechish usullari majmuasini o'rganishni o'z ichiga qamrab oladi. Yuqorida keltirilgan kasbiy faoliyat sohalarining obyektlari televideniye va kinostudiya pavilyonlarida fototasvirga olish uskunolari bilan ishlash, fotopavilyon, tasvirga olish maydoni, dekoratsiya qurilma va studiyalari obyektlarida texnik apparat moslamalarni qo'llash, yoritish texnologiyalari, axborot va dasturiy ta'minot programmalarini tuzish, badiiy fotomahsulotlar ishlab chiqish bo'yicha ijodiy-muhandislik guruhi ishini tashkil etish metodlarini tanlash, namunaviy metodikalar bo'yicha ekspremental tadqiqotlarni o'tkazish va ularning natijalariga ishlov berishda faol qatnashish kabi kasbiy faoliyati turlari bilan shug'ullanadi.
9	60210500 (5150800) Rangtasvir (multfilm va kompyuter multiplikatsiyasi)	Rangtasvir (multfilm va kompyuter multiplikatsiyasi) ta'lim yo'nalishi - multfilm yaratish texnologiyasi, tasvirlar ketma ketligi ustida ishlash va multfilm personajlarini yaratish, yangi texnologiyalarni o'zlashtirish, texnika va ijodning uyg'unligini ta'minlash, 3D-animatsiyasi, reklama va taqdimot loyihalari asosida qisqa animatsion roliklar yaratish masalalarini o'z ichiga oladi.
10	60210600 (5151001) – Grafika (Dastgoh va kitob grafikasi)	Grafika (Dastgoh va kitob grafikasi) ta'lim yo'nalishi – tasviriy san'atning turi bo'lib, u o'z ichiga – nashriyot va matbaa mahsulotlarini ishlab chiqarish, zamonaviy kompyuter dasturlari vositasida kitob maketini yaratish va qayta ishlash, grafikaning zamonaviy talablarini o'rganish va qayta ishlash, kitob grafikasi va dastgohli grafika asarlarni yaratish masalalari majmuasini qamrab

		oladi. Yuqorida keltirilgan kasbiy faoliyat sohalarining ishlab chiqarish jarayonlari, ijodiy izlanish, loyihaviy-konstruktorlik, tashkiliy-boshqaruv, badiiy muharrirlik, pedagogik faoliyat kabi kasbiy faoliyati turlari bilan shug'ullanadi.
11	60210400 (5150900) – Dizayn (interyerni loyihalash)	Dizayn (interyerni loyihalash) ta'lim yo'nalishi – fan, texnika va ta'lim sohasidagi yo'nalish bo'lib, o'quv fanlari, vositalari, uslublari va pedagogik faoliyatning usullarini hamda turar-joy binolari, sanoat va fuqaro binolari interyerlari dizaynini estetik kategoriyalar asosida, hayotiy faoliyati uchun zarur bo'lgan dizayn jihozlarini va dizayn obyektlarini yaratishga yo'naltirilgan metodlar va vositalar majmuini qamrab oladi. Yuqorida keltirilgan kasbiy faoliyat sohalarining mos kasb-hunar kollejaridagi ta'lim-tarbiya jarayoni, interyer dizayniga oid kasbiy psixologiya, kasbiy pedagogika, ta'lim texnologiyalari, tarbiyaviy ishlar metodikasi, kasb ta'limi metodikasi, turar-joy va jamoat binolari, sanoat va fuqaro interyerlari dizayni, qurilish obyektlarida o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi tizimining ta'lim muassasalarida mutaxassislikka oid tayyorgarlik yo'nalishida nazarda tutilgan o'quv fanlari bo'yicha nazariy, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarini o'tkazish dizayn obyektlarini loyihalash, interyerni loyihalash uslublarini qo'llash va uni to'g'ri tashkil etish, bino va inshootlar dizayni sohasida funksional, badiiy-estetik tomondan ko'rkam obyektlar loyihasini ishlab chiqish kabi kasbiy faoliyati turlari bilan shug'ullanadi.
12	60210500 (5150800) – Rangtasvir (filmning tasviriy yechimi)	Rangtasvir (filmning tasviriy yechimi) - ta'lim yo'nalishi - tasviriy san'at sohasidagi yo'nalish bo'lib, badiiy estetik jihatlar asosida kino tasvirlarni yaratish, kichik va katta dekoratsion shakllar, rekvizit, atribut, personaj, libos, usul va uslublarining badiiy mahorat ko'nikmalarini shakllantirish, kichik va katta sahna makon shakllari va kino ishlab chiqarishgacha bo'lgan jarayonga yo'naltirilgan loyihalashni o'z ichiga oladi. Kasbiy faoliyati obyektlari – film uchun raskadirovkalar va eplikatsiyalar, xomaki eskizlar, kino eskiz chizmalari, badiiy, musiqali, hujjatli, ilmiy-ommabop filmlar yaratish. Mazkur yo'nalish - badiiy estetik jihatlar asosida filmlarning tasviriy yechimlarini yaratish, kichik va katta dekoratsion shakllar, raskadrovka, rekvizit, atribut, film qahramolarining liboslari va kino ishlab chiqarishgacha bo'lgan jarayonga, yo'naltirilgan loyihalashni, o'z ichiga oladi.
13	60210500 (5150800) – Rangtasvir (teatr bezagi)	Rangtasvir (teatr bezagi) - ta'lim yo'nalishi tasviriy san'at sohasidagi yo'nalish bo'lib, badiiy estetik jihatlar asosida teatr bezaklarini yaratish, kichik va katta dekoratsion shakllar, rekvizit, atribut, personaj, libos, usul va uslublarining badiiy mahorat ko'nikmalarini shakllantirish, kichik va katta sahna makon shakllari va kino ishlab chiqarishgacha bo'lgan jarayonga yo'naltirilgan loyihalashni o'z ichiga oladi. Kasbiy faoliyati obyektlari – drama teatri sahnasi uchun mato va konstruksiyali bezak; musiqa, opera va balet sahnasiga dekoratsiya; ommaviy tomosha maydonlari uchun murakkab sahna bezagi; bezak ishlash; ustaxonada tashkilotchi, dekorator-butafor, maket ustasi, sahna texnologiya mutaxassisi, postanovkachi va libos rassomi faoliyati, sahnada rassom-texnolog va yorituvchi rassom faoliyati bilan shug'ullanadi.
14	60210400 (5150904) – Dizayn (libos va gazlamalar)	Dizayn (libos va gazlamalar) – dizayn va san'at sohasidagi yo'nalish bo'lib, o'quv fanlari, vositalari, uslublari va pedagogik faoliyatning usullarini hamda ilmiy va estetik kategoriyalar asosida dekorativ-amaliy bezash, konstruksiyalash, modellastirish, materiallar sirti va gazlamalarga badiiy ishlov berish, aksessuarlarni yaratish, vizual kommunikatsiya vositalaridan foydalanib libos va uni tashkil etuvchilarni shakllantirishga yo'naltirilgan loyihalashni o'z ichiga

		oladi. Yuqorida keltirilgan kasbiy faoliyat sohalarining libos dizaynini va badiiy loyihalash usullarini o'rganish; libos dizaynini yaratish va badiiy loyihalash sohasida zamonaviy texnik vositalarni qo'llash; loyihalash jarayonini tahlil qilish va ishlab chiqarish bilan bog'lash; real obyektning loyihasini yaratish; inson tomonidan libos dizaynini yaratishning estetik va psixologik jihatlarini o'rganish va qayta ishlash; libos, aksessuarlar shakllarni yaratish; kasbiy ta'limni didaktik tahlil qilish; kasbiy ta'lim berish va pedagogik tashxis qilish; didaktik vositalar yordamida ta'lim berish; ta'limning elektron vositalarini qo'llash; tarbiyaviy ishlar metodikasini qo'llash kabi kasbiy faoliyati turlari bilan shug'ullanadi.

Jahon tajribasida bugungi kunda elektron gallereyalar, virtual turlar, onlayn ekskursiyalar kabi yangi mediatexnologiyalar asosidagi ko'rgazma turlari rivojlanmoqda. Bu borada yetakchi universitetlar negizida faoliyat olib borayotgan onlayn muzeylar faoliyatini rivojlantirish borasida tadqiqotlar olib borilmoqda.

Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn institutining talabalari uchun dars faoliyati davomida foydalanishga mo'ljallangan ma'lumotlar bazasi yaratish ham bugungi kundagi muhim vazifalardan sanaladi. "O'zbekiston badiiy ta'lim tizimida "Onlayn muzey" elektron galereyasini yaratish" mavzusidagi amaliy grant loyihasi asosida O'zbekiston badiiy ta'lim tizimining davrlashtirish, maktablar bo'yicha guruhlashtirish, barcha davrlari bo'yicha ma'lumotlar: arxiv manbalari, tarixiy rasm va xaritalar, kino-fotofono hujjatlar hamda mavzular yuzasidan internetdagi tematik havolalar joylashtirish asosida onlayn galereya faoliyati yo'lga qo'yilmoqda. O'zbekistondagi badiiy ta'lim yo'nalishlari negizida onlayn galereyalar tashkil etish, quyidagi jarayonlarni rivojlantirishda muhim o'rin tutadi:

- talabalarning ijodiy ishlashga, yani mustaqil ravishda turli veb resurslar: raqamli arxiv kolleksiyasi va ko'rgazmalar, infografikalar yaratishi uchun qulay resurs bo'lib xizmat qiladi;

- badiiy ta'limga ixtisoslashgan o'quv muassasalarning metodik fondlarida saqlanib kelinayotgan ijodiy ishlar katalogini yaratishda namuna ishlab chiqiladi;

- metodik va umuman O'zbekiston muzeylari fondlarda saqlanayotgan ijodiy ishlarni (rangtasvir, haykal, grafika, amaliy-bezak san'ati asarlari) asrab avaylash,

saqlash, namoyish qilish, konservatsiya va ta'mirlash tartibi bo'yicha nazariy qo'llanma yaratiladi;

- onlayn muzeyning ekspozitsiyasini vizuallashtirish va raqamli texnologiyalar orqali tasvirlash ishlari amalga oshiriladi.

Birinchi bosqich institut professor-o'qituvchilari, tadqiqotchilar va talabalar uchun mo'ljallangan ichki elektron katalog tizimidir. Ushbu elektron katalog institutning bitiruv malakaviy ishlar va magistrlik dissertatsiyalarning mavzular banki, ijodiy ishlarning fotolarini shakllantirishga yordam beradi.

Ikkinchi bosqichda tashqi virtual galereya – ijodiy ishlarning kataloglari joylashgan sayt yaratiladi. Mazkur sayt barcha internet foydalanuvchilari uchun ochiq bo'lib, unda ijodiy ishlarni yuqori sifatda tomosha qilish, shuningdek har bir ashyoning muallifi, ta'rifi va tarixi bilan tanishish imkoni bo'ladi.

Onlayn muzey va gallereyalar ijtimoiy-madaniy qimmat, ularning jamiyat va madaniyat o'rtasidagi o'zaro ta'sirni ta'minlashdagi o'rniga katta e'tibor qaratilgan. Shu jihatdan, jahonda muzeylarni virtuallashtirish amaliyoti ularning kolleksiyalari haqidagi ma'lumotlarni keng jamoatchilikka onlayn tarzda etkazib berishning ommabop va tezkor shakli, muzey marketingining yangi, ilg'or usuli sifatida jadal sur'atlar bilan rivojlanmoqda. O'zbekiston badiiy ta'lim tizimidagi ijodiy ishlarni saralash, muzeylashtirish, onlayn auktsionlarda ishtirok etishni ta'minlash, ijtimoiy madaniyat muntazam ravishda o'zgarayotgan bir paytda onlayn galereyalar ishini faollashtirish hamda turli muhim nazariy va amaliy muammolarni echish, zamonaviy badiiy ta'lim sohasida izlanishlar olib borish, qulay konstruktiv ishlanmalar tuzish va innovasion texnologiyalarning joriy etilishi bugungi kundagi dolzarb masalalardan sanaladi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati

1. Хасанова Н.С. XX аср Ўзбекистон бадий таълими (тарихи ва ривожининг асосий тенденциялари). – Тошкент: “San’at” журнали нашриёти, 2014. – 324 б.

2. M. Arends. D. Goldfarb. D. Merkl M. Weingartner. “Interaction with art museums on the web”. – Vienna: Institute of Software Technology and Interactive Systems, Vienna University of Technology Favoritenstrasse. 2009
3. A History of the World in 100 Objects [Электронный ресурс]. URL: http://www.bbc.co.uk/pressoffice/pressreleases/stories/2009/11_november/25/history.shtml (дата обращения: 31.07.2017)
4. Bowen, J. The virtual museum [Электронный ресурс]. URL: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1468-0033.00236/abstract>;
5. Bowen, J.P., editor, Towards Verified Systems. [Elsevier](#) Science, Real-Time Safety Critical Systems series, volume 2, 1994.
6. https://naturalhistory.si.edu/VT3/NMNH-FH/z_NMNH-FH-005.html
7. www.unesco.org. Аналитический обзор. Художественное образование в странах СНГ: - М.: Развитие творческого потенциала в XXI веке. Бюро ЮНЕСКО в Москве; НМУ «Национальный институт образования», 2012.
8. network.icom.museum.ru

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR
AKADEMIYASI
O‘ZBEKISTON TARIXI DAVLAT MUZEYI**

**MODDIY-MA’NAVIY MEROS VA
UMUMBASHSARIY QADRIYATLAR**

**Respublika ilmiy-amaliy
konferentsiya materiallar to‘plami**

15-KITOB

(2023-yil 18-may)

Toshkent-2023

